

135262

ՀԱՅՐԱՅԻՄ

ԱՄՈՒ

Садриддин

АҶНУ

ҷуғди

11

Китоби дуйум

Нашриёти „Ирфон“
Душанбе
1-9-6-4

А 39
Тоҷик 2

Государственный архив Р. С. С. Р.	
А. Ф. Д.	
606657	Тоҷик 2 А 39

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

С. Умаров, **М. Турсунзода**, **А. Деҳотӣ**, **Х. Айни**,
Х. Неъматуллоев
Тартибдиҳанда
ва ба ҷоп тайёркунанда К. Айни
Муҳаррир Р. Ҳодизода.

C. Afrit. Coan 1950.

Мурзо
Абдулқодир
Бегул

ЗАМОНИ ЗИНДАГӢ, ТАРЧИМАИ ҲОЛ ВА БАЕНИ МУХТАСАРИ ЭҶОДИЕТИ БЕДИЛ

I

МАЪЛУМОТИ МУХТАСАР ДАР БОРАИ ЗАМОНИ БЕДИЛ

Мирзо Абдулқодирӣ Бедил дар солҳои 1644—1721 зиндагонӣ кардааст ва дар муддати 77-сола ҳаёти худ замони 11 подшоҳро аз сар гузарондааст, ки аз инҳо замони ду подшоҳ ба 63 соли айёми зиндагонии ӯ рост омада бошад, замони 9 подшоҳи дигарро дар 14 соли охири умри худ дидааст.

Барои равшантар нишон додани замони Бедил моро лозим аст, ки аввал баъзе воқеаҳои таърихӣ Ҳиндустонро мухтасаран ба ёд биёрем.

Арабҳо дар аввалҳои асри исломӣ забт кардани Ҳиндустон ва қорӣ кардани исломиятро дар он ҷо қасд карда бошанд ҳам, қори намоёне карда натавонистаанд. Исломиятро дар он ҷо аввалҳои асри XI Маҳмуди ғазнавий қорӣ кард гуфтан мумкин аст. Маҳмуд аз муқобилиятҳои дохилии синфӣ ва феодалӣ истифода бурда, дар сафарҳои гуногуни худ дар Ҳиндустон бисёр бутхонаҳоро вайрон ва ба қои онҳо масҷидҳо бино кард, муқочирони мусулмон бурд ва аз аҳолии маҳаллӣ ҳам хеле қасро ба исломият даровард. Баъд аз ин ба муқобилиятҳои синфӣ зикршуда зиддиятҳои динӣ — душмани байни ҳиндуён ва мусулмонон илова шуд.

Баъд аз вафоти Маҳмуд авлоди ӯ чанд гоҳе дар шимоли ғарбии Ҳиндустон ҳукумат ронда дар охир

чои худро ба гуриён доданд. Гуриён чои ҳукмронии худро то Бангола васеъ карданд ва баъд аз он аз ҳукмронии исломӣ монанди Кутбшоҳихо, Хилҷихо ва Туғлукшоҳихо дар он чо салтанат карданд.

— Дар охирҳои асри XV аз нуқтаи назари зиддиятҳои дохилӣ вазъияти Ҳиндустон хеле бад буд. Муборизаҳои дохилии феодалӣ ниҳоятдараҷа қувватнок гардида, дар байни ҳукмронони он мамлакат пай дар пай ҷангу хунрезӣ давом мекард, хочагии халқ хароб мегардид, зулми феодалӣ қувват мегирифт. Ин аҳвол муборизаи синфиро боз ҳам қувватнок менамуд. Дар натиҷаи ҳамаи ин мо дар қисми шимоли ва шимоли шарқии Ҳиндустон як давлати марказиятьёфтaro пайдо карда наметавонем, ки он дар вақти ҳуҷуми хориҷиён мамлакатро ба атрофи як марказ муттаҳид карда тавониста бошад. Агар ба ин аҳвол низоъҳои динӣ, махсусан зиддияти байни мусулмонон ва ҳиндуёнро илова кунем, аз ҷиҳати иқтисодӣ ва иқтисодии сиёсӣ ба ҷӣ дараҷа бад будани вазъияти Ҳиндустони онвақтарo тасаввур кардан осон аст.

Набераи Темур Бобур-Мирзо баъд аз он ки ба муқобили шайбониён дар Осиёи Миёна ҳеч гуна ҷорae дида натавониста ба Қобул ҳиҷрат карда буд, аз ҳамин зиддиятҳои дохилии Ҳиндустон истифода бурда ба он чо роҳ ёфт ва ба сари аҳолии меҳнатии он кулфатҳои нави беш аз пеш овард.

Баъд аз вафоти Бобур (937 ҳиҷрӣ — 1531 милодӣ) писари бузурги ӯ Ҳумоюн-подшоҳ бар тахт нишаста бошад ҳам, ба сабаби ихтилофи бародаронаш Шерхони афғон дар Ҳиндустон ғалаба карда, ӯ маҷбуршуд, ки ба Эрон гурезад. ӯ дар Эрон аз шоҳ Таҳмосби сафавӣ мадад гирифта дубора омада аввал Қандаҳор ва Қобулро гирифта, баъд аз ҷангу ҷидоли бисёр дар соли 962 ҳиҷрӣ (1555) дубора ба Ҳиндустон роҳ ёфта, аз авлоди Шерхони мазкур мамлакатро гирифт ва дар аввалҳои соли 963 (1556) баъд аз думоҳа салтанати дубораи Ҳиндустон аз бом афтада вафот намуд ва ба ҷои ӯ писараш — Акбар, ки дар ин вақт дар синни 13-солагӣ буд, ба тахти Ҳиндустон соҳибшуд.

Дар ин ҷо ҳамин нуктаро қайд кардан даркор аст, ки ҳукуматҳои исломӣ, ки аз берун рафта дар Ҳиндустон ҳукмронӣ кардаанд, ҳамеша тақвиягоҳи асосиашон дар навбати аввал ҳамқабилаҳои худашон ва баъд аз он умуман мусулмонон ва хусусан мусулмонони муҳоҷир буда доимо ба ояндагонии Эрон, Турон ва Арабистон имтиёзҳои калон додаанд.

Ин қоида ё одат дар замони теуриён боз ҳам зиёдтар ривҷ гирифт ва ҳар касе ки аз Эрон ё аз Осиёи Миёна ба Ҳиндустон меомад, хоҳ аз ҷумлаи уламо, шуаро ва машоих бошад ва хоҳ аз табақаи сипоҳ, дар Ҳиндустон ҳурмати калон ва мартабаҳои олӣ меёфт. Арбоби ҳукумат ва умуман муҳоҷирон якдигарашонро «хамвилоятӣ», «аҳли вилоят» гуфта ва ҳар чизи ба Эрон ва Осиёи Миёна мансубро низ «виллоятӣ», масалан «аспи вилоятӣ», меномиданд. Мардуми маҳаллии Ҳиндустон бошад, умуман муҳоҷирони Эрон ва Осиёи Миёнаро — хоҳ санд ва араб бошанд ва хоҳ тоҷик ва турк — «муғул» мегуфтанд ва аз инҳо нафрат мекарданд (ҳамин таъбири мардуми маҳаллӣ, зоҳиран, сабаб шуд, ки ҳукумати теуриёни Ҳиндустон дар таърихи Европа ба номи «Ҳукумати Муғул» гузашт).

Чун айёми ҳукумати теуриён дар Ҳиндустон дар вақти авҷ гирифтани низои шеаву сунӣ ва шохҷаҳои зиёд пайдо кардани тариқатҳои машоих дар Эрон ва Осиёи Миёна рост омад, дар қатори муҳоҷирон, ин низоҳои мазҳабӣ ва маслакӣ ҳам ба Ҳиндустон даромад ва монанди аҷирик ва ғумои аз ҷое ба ҷои дигар кӯчонидашуда зуд ривҷ гирифтанд.

Дар вақти ин низоҳои осиймиёнагиҳо, ки раҳбари ҳукумат (теуриён)-ро аз ҳудудҳои доғиста ва худро аз дигар муҳоҷирон болотар мешумурданд, дар ҷанест кардани мазҳаби шеа ва дигар маслакҳои муҳоҷирони худашон ва аҳли он бо таассуби сахт мекушиданд.

Ин аҳвол дар аввалҳои ҳукумати Акбар, ки бачаи хурдсол буд ва ҳанӯз шахсан ҳукуматро идора кардан наметавонист, ранги як фоҷиаи умумиро гирифт. Хусусан вақте ки аз уламои даври Шершоҳӣ — Шайх Абдулло ном, ки дар вақти Хумоюн шайх-ул-ислом

буд ва дар даври Акбар лақаби «Махдум-ул-малик» ёфт ва инчунин Шайх Абдунабӣ ном, ки мартабаи садри гирифт, низоъҳои мазҳабӣ ба авҷи аъло расид. Ин ду нафарро Акбар дар аввалҳои даври ҳукмронии худ чунон ҳурмат мекард, ки ҳатто як-ду бор шахсан худ кафши онҳоро пеш монд.

Ин ду нафар, мутаассиби саҳт, чоҳпарасти гузаро ва аз ҳад зиёд сарватдӯст буда, тамоми қорҳои мамлакатро, хоҳ динӣ бошад ва хоҳ молӣ ва маъмури, ба дасти худ гирифтанд; шахсан ва ҳам ба воситаи одамони худ мамлакатро тороҷ мекарданд ва ҳар касро ки аз вай нисбат ба худ ва қорҳои худ муҳолафат ҳис кунанд «шеа, рофизӣ, бадмазҳаб ва мулҳид» гуфта зуд нест менамуданд.

Ин таассуб ва низоъҳои мазҳабӣ дар байни авом гузашта боз ҳам фоҷианоктар шуд. Авомӣ муҳоҷирони Осӣён Миёна бо иғвои ягон мулло ягон касро «бадмазҳаб» гумон кунанд, даррав зада мекуштанд ва хонаашро тороҷ менамуданд ва ҷавобгар ҳам намешуданд.

↓ Пас аз ба балоғати ақлӣ расида дар қорҳои давлатӣ — мамлакатдорӣ шахсан иштирок намудани Акбар ва ба дарбори подшоҳӣ кашида шудани одамони донишманд, ҳамчун шайх Абдулфазл бини Шайх Муборак, Ҳаким Фатҳуллои шерозӣ ва дигарҳо дар ин қисмат тағйироти калоне ба вуҷуд омад. Ин одамони Акбар донистанд, ки ин ҳол — душманӣ ва зиддиятҳои мазҳабӣ ҳукумати теуриёиро ба инқироз мебарад. Онҳо ба ин фикр омаданд, ки барои дар Ҳиндустон пойдор кардани ҳукумати теуриён, ки бо тақьяҳои мусулмонон ва муҳоҷирон рост меистод, на танҳо ихтилофи байни мусулмононро барҳам додан даркор аст, балки низоъи байни қуфру исломро низ нест кардан лозим аст, то ки ҳукумат ба ҳиндуҳо ҳам тақья карда тавонад.

Вақто ки онҳо Акбарро аз ҳақиқати масъала хабардор намуда, ўро ба ислоҳоти молӣ, сиёсӣ ва динии мамлакат мойл кунониданд, аз тарафи давлат қори ислоҳот шурӯъ шуд. Ҳар як ислоҳот, дар навбати худ, бо қоидаҳои илмӣ-фалсафавӣ ва динӣ мувофиқ кунонида мешуд. Пеш аз ҳама бо далелҳои шаръӣ мул-

лоёни мутаассибро аз дарбори подшоҳӣ дур намуданд. Пас аз ин подшохро ба ҳамаи дин ва маслаҳатҳои мамлакати Хиндустон бетараф қарор дода, ин қорро «сулҳи кул» эълон намуданд. Ва ин бетарафӣ дар айни ҳол «дини илоҳӣ» ном ниҳода шуд.

Баъд аз эълон карда шудани «сулҳи кул» ба ҳамаи аҳли динҳо аз тарафи давлат ба як чашм нигоҳ карданд. Дар низоъҳои мазҳабӣ ба ҳамин асос ҳукм бароварда шудан гирифт. Ба аристократия ва роҷаҳои ҳинду ҳам мартабаҳои калони давлатӣ дода шуд. Худи Акбар барои пурқувват шудани иҷрои «сулҳи кул» аз ҳиндуҳо зан гирифт ва ба писаронаш ҳам аз онҳо зан гирифта дода алоқаи хеширо ҳам мустаҳкам кард.

Аз тарафи давлати теуриёни Ҳинд фармон бароварда шуд, ки ҳамаи аҳли динҳо баробар буда, касе ба дини касе тааруз наанояд, мусулмон, ҳинду, маҷусӣ, яҳудӣ ва насоро бо ҳам баробар ва дӯстона зиндагонӣ кунанд.

Инчунин уламони дарборӣ барои пешрафти ислоти меғузаронидагӣ худ ҳамин тарика кондае қорӣ намуданд, ки ҳар бегоҳи қумъа уламо ва донишмандони ҳамаи дин ва мазҳабҳо дар дарбори подшоҳӣ гун карда мешуданд, бо иштироки худи подшоҳ маҷлиси мунозира ташкил карда мешуд. Ҳар кас дар маҷлис баромада фикри худро баён мекард. Дар масъалаҳои ки байни намоёндагони динҳо муҳолифат пайдо мешуд, он ихтилофҳо дар асоси далелҳои ақлӣ ҳал мекарданд.

Қоран дигаре ки дида шуд, оид ба ғуломдорӣ буд. Ғуломон, хоҳ асирони ҳарбӣ бошанд ва хоҳ зарҳарид, озод карда шуданд. Дар роҳи иҷрои ин қор қунин фикреро паҳн карданд, ки «бандҳои худро бандҳои худ қардан сазовор нест». Дар ин вақт дар роҳи иҷрои мақсади боло паҳн шудани ин фикр таъсири қалоне расонид.

Тадбири дигаре ки дар масъалаи таъмин намудани дӯстии байни мусулмонҳо ва ҳиндуҳо дар он вақт хеле қўмак расонид, манъ карда шудани қизьяғирӣ аз ҳиндуҳо буд.

Дар аввалҳои эълони «сулҳи кул» дар канорҳои мамлакат ханӯз ҳаракатҳои таассубкорона дар амал буданд. Лекин аз тарафи давлат ба ин гуна ҳаракатҳо чораҳои сахт дида мешуданд.

Чунончи, дар Лоҳур Фӯлод-барлос ном касе Муллоаҳмад ном касеро ки шеамазҳаб буд, аз хонааш ҳеҷ зада бароварда зада кушт. Вақто ки ин хабар маълум шуд, аз тарафи давлат фармон дода шуд, ки Фӯлод-барлосро дастгир карда ба пой фил баста дар шаҳри Лоҳур гардонда кушанд. Ин фармон ба амал омад ва аҳли таассуб аз таре ором гирифтанд.

Дар як вилоят мусулмонон бо ҳиндуҳои санноси низоъ карда ғолиб омада, бутхонаи онҳоро вайрон намуданд. Аз тарафи давлат ба сарманшани онҳо ҷазоҳои сахт дода шуд. Инчунин амр дода шуд, ки мусулмонон бутхонаи ҳиндуҳоро бо меҳнат ва харчи худ мисли аввалааш иморат карда диҳанд. Ин фармон ҳам ба амал омад ва ин гуна низоъҳо муваққатан ва рӯякӣ бошанд ҳам, барҳам хӯрданд.

Як миқдор китобҳои қадими ҳиндуҳо, аз ҷумла китоби «Моҳоборут»^{2*}, ки онд ба таърих ва ақидаҳои ҳиндуҳо буда ва 30 мақоларо дар бар мегирифт, ба забони тоҷикӣ тарҷума ва дар байни мусулмонон паҳн кунонида шуд. Инчунин баъзе шоирони ҳинду баъзе китобҳои ба тасаввуф оиди мусулмононро, баъзе ҳикояҳои таърихӣ ва адабӣ ва аз ин ҷумла воқеаҳои Қарбалоро ба забони ҳиндӣ тарҷума ва нашр карда дар миёнаи ҳиндуҳо паҳн карданд, ки ба ин восита дар миёнаи мусулмонон ва ҳиндуҳо як алоқаи адабӣ-маданӣ пайдо шуд.

Дар натиҷа дар айёми панҷоҳсола салтанат Акбар қаламрави худро васеъ кард. Бангола, Биҳор, Гучрот, Қашмир ва қабилҳои ноороми кӯҳистони вилояти Дакан ва Роҷпутиён, ки ба ҳеҷ подшоҳ сар намефароварданд, ба давлати тежуриён дохил карда шуданд.

Чун давлат дар ин вақт дар натиҷаи чораҳои боло аристократия ва роҷаҳои ҳиндуҳоро ба худ наздик карда буд, бештарини ин ҷоҳо бе ҷанг ва ё бо андак ҷанг иттиҳорат қабул менамуданд. Дар ҷангҳои кӯҳистони Ҳиндустон аз мусулмонон зиёдатар ҳиндуҳо кор мекарданд.

Баъд аз Акбар ба ҷои ӯ писараш — Ҷаҳонгир нишаст (1606). Ӯ ҳам айшдӯсти майпараст буд ва ҳам соддалавҳе, ки ба каромоти шайх ва дарвешҳо боварӣ дошт. Бо вучуди ин дар доираи мамлакат асосҳои замони падари худро вайрон накард.

Ҷаҳонгир ба айшу нӯш тамоман дода шуда, идораи мамлакатро ба Нури Ҷаҳонбегим, ки занаш буд, супурд.

Амалдоронро Нури Ҷаҳонбегим қабул мекард ва фармони даркорино ӯ меод ва дар тугрои фармонҳои ӯ ин ҷумла навишта мешуд: «Ҳукми алиёи (олиёи) маҳд-ульё Нури Ҷаҳон подшоҳ-бегим».

Хутба ба номи Ҷаҳонгир бошад ҳам, сикка ба номи Нури Ҷаҳонбегим зада мешуд ва дар мӯҳри сикка ин байт нақш ёфта буд:

«Ба ҳукми шоҳи Ҷаҳонгир ёфт сад зевар
Ба номи Нури Ҷаҳон подшоҳ-бегим зар.

Ин зан духтари яке аз муҳочирони эронӣ буда, Ҷаҳонгир ӯро дар замони шахзодагии худ дар ҳарамии падараш дида ба ӯ муҳаббат пайдо карда буд. Баъд аз он ки бар тахти мамлакат нишаст, шавҳари аввалии ӯро кушонда ба ақди никоҳи худ дароварда буд.

Аммо дар охири айёми салтанати Ҷаҳонгир миёнаи писараш — Шоҳи Ҷаҳон, ки аз зани дигараш буд ва Нури Ҷаҳонбегим вайрон шуда Шоҳи Ҷаҳон ба исьён кардан маҷбур шуд ва дар миёнаи падару писар чандин сол ҷанг давом кард.

Ҷаҳонгир баъд аз 21 сол подшоҳӣ кардан, дар соли 1036 ҳиҷрӣ (1627) вафот карда тоҷу тахт ба дастии писараш Шоҳи Ҷаҳон гузашт.

Шоҳи Ҷаҳон 30 сол подшоҳӣ кард. Дар замони ӯ хазинаи давлат хеле исроф шуд. Масалан: дар як иди наврӯзӣ як куруру хаштод лак рупия, ки 18 миллион рупия мешавад, харҷ шуд. Бо ҳамаи ин аввалҳои салтанати ӯ нисбатан ба осудагӣ гузашта, ҷангҳои хориҷӣ воқеъ нашуданд ва исьёнҳои дохилӣ бисёр рӯй надоданд.

Қисми асосии биноҳои таърихии Ҳиндустон: масҷидҳо, мадрасаҳо, работҳо ва дахмаҳои, ки ҳамагӣ аз санги мрамор ва яшм сохта шудаанд, дар замони ҳамин ду подшоҳ ба вуҷуд омадаанд.

Тамоми ин корҳо бо қабру зулм ва бераҳмона истисмор карда шудани меҳнаткашонии Ҳиндустон сурат мегирифтанд.

Шоҳи Чаҳон дар охириҳои ҳукумати худ ба Дорошукӯҳ ном фарзанди бузурги худ бештар меҳрубонӣ карда ӯро валиаҳди худ намуд. Ин кор ба писарони дигараш, хусусан ба Аврангзеб, ки қобилияти калони идоравӣ ва шучоати қибиллӣ дошт, бад таъсир карда онҳо дар паи исьён афтоданд. Аз миёнаи писаронаш Аврангзеби Оламгир шабу рӯз дар паи асбоби муҳориба чамъ кардан афтод, ки дар рӯзи вафоти падар тахтро аз бародари бузургаш бо зӯрӣ зада гирад.

Дорошукӯҳ бошад, на шучоъ буд ва на қобилияти идоравӣ дошт, ӯ аз подшоҳӣ зиёдтар ба «файласуфӣ» қобилият дошт ва маслаки суфизми исломиро бо афкори донишмандони Ҳинд мувофиқ қунондани шуда китобе ҳам навишта буд^{3*}.

Вақте ки Шоҳи Чаҳон охириҳои умраш дуру дароз бемор шуд, Дорошукӯҳ идорани мамлакатро тамоман ба дасти худ гирифта аз номи падар дар паи маҳв кардани бародарон, хусусан Аврангзеб афтод, ки ӯ дар тарафҳои Дакан ҳоким буд.

Шоҳшучоъ ном писари дигари Шоҳи Чаҳон ва Муродбахш ном писари чорӯмаш ҳам дар вақти бемории падар ба омода кардани асбоби салтанати худ кӯшиш мекарданд. Чун бемории Шоҳи Чаҳон сахт ва мурданааш овоза шуд, аввал Муродбахш ва баъд аз он Шоҳшучоъ хутба ва сиккаро ба номи худ карда, дар ҷоҳе ки ҳоким буданд, худро подшоҳ эълон карданд.

Аммо Аврангзеб даъвои подшоҳӣ ва эълони исьёнро ҳеч бар забон нагирифта аз маркази ҳукумати худ, ки бинокардан худ — шаҳри Аврангбод буд, бо тамоми қувваташ ба баҳонии аъдлати падараш ба тарафи пойтахт раҳсупор гашт.

Дорошукӯҳ ба манъ кардани падар нигоҳ накарда, ҳамаи қувваи подшоҳиро гирифта ба муқобили Ав-

دو فصل در تاشو پیکانه هم محرم نشان در بدلم میگفت بی کام درین

تت در سال قاشی آن کاستان ل شاه جبرتی نوزدهم
 آن اکبر چو سوار بر اریلی خود در سینه کمره او یکصد ^{معتقل} مجنون
 تکرار شوی در صحنه بر تو ای سید است و باز نور آورده و بهفت ماه در آن
 در حالی هم بسته بر او خندان تو هستی چون کباب بر ششم سیرده
 در حق که او هر سعادتش در حق غرق بآب برانده آخر کار سیرده

Манзаран кашида шудани сурати Бедил
 аз тарафи Атул Чату ном сураткаши ҳинду.
 Ин лавҳа амали Аҳмади Дониш аст, ки аз
 «Чор унсур»-и бо дасти худ китобаткардан
 ӯ гирифта шуд.

Саҳифаи якӯми ҷопи сангии Ҷулдиёти Бедил,
Бамбай, 1299/1882

рангзеб баромада бошад ҳам, роҳи ӯро баста натаво-
нист, балки дар ҷанг шикаст хӯрда ба саргурез шу-
дан мачбур гардид. Аврангзеб ба пойтахт — Дехлӣ
даромада падари пири бемори худро ҳабс намуда,
худ подшоҳ шуд (солн 1068 х., 1658 м., ки Бедил дар
ин вақт 14-сола буд).

Бедил дар яке аз ёддоштҳои худаш, воқеаи бемо-
рии падарро шунида барои ба даст даровардани сал-
танат, сабуксарона ба пойтахт сафари ҳарбӣ сар кар-
дани Шохшучоъро ҳикоя намуда, истехзокорона
«...Аврангзеби Оламгир бар азми фармонравии Дехлӣ
сабқат карда ва «хукуки хидмати падарро» пеш аз
дигарон ба ҷо овард» гуён ин воқеаро қайд кар-
дааст.

Аврангзеб дар аввали кор бо дигар бародаронаш
гургошти карда, дар пан Дорашукӯҳ афтод ва баъд
аз нест кардани ӯ, дигар бародаронашро ҳам дафъ
намуда истиқлол пайдо кард.

Аврангзеб, чунон ки дар боло гуфта шуд, қобилия-
ти идоравии дуруст дошт. Ба болон ин ӯ худро порсо
тарошида ба айшу нӯш вақт сарф намекард. Лекин
ӯ сифатҳои бади дигар дошт: якӯмин сифати бади ӯ
ҳирси мол, дуйӯм таассуби ҷоҳилонан диндорона,
сейӯм истибдод, индкорӣ ва маслиҳатношунавӣ буд.
Ӯ бо таассуби диндоронан худ асосҳои дар замони
ҳукмронии Акбар гузошташударо тамоман вайрон
кард, аз аввали подшоҳии худ сар карда, уламон му-
таассибро ривож дод ва бо дастҳои онҳо Дорашу-
кӯҳро «мувофиқи шарнат карда» кушт. Уламон маз-
кур «Дорашукӯҳ дар китоби худ куфру исломро як
кардааст ва

«Куфру ислом дар раҳаш нӯён,
Ваҳдаҳу ло шарика лаҳ гуён»⁴⁴

гуфта, бо баҳонаи «аз дини ислом баромадааст» ба
куштани ӯ фатво доданд ва ин фатво аз тарафи
Оламгир ба як тарзи қабҳона иҷро шуд.

Оламгир наздикони Дорашукӯҳро ва инчунин
Шохсармад ном дарवेशро ҳам, ки Дорашукӯҳ ба
вай ихлос дошт, бо фатвои уламон мазкур қатл фар-
муд.

Инчунин Аврангзеб, аз ҳиндуҳо чизья гирифтаиро ҳам ки пеш манъ карда шуда буд, аз нав чори намуд.

Назар ба қавли муаллифи «Сияр-ул-мутааххирин»^{5*}, вақте ки Аврангзеб ҳукми чизьягириро дар пойтахт эълон кард, ҳазорон-ҳазор ҳиндуҳои кашшок, ки ба додани чизья қодир набуданд, ба дарбори ӯ ариза бурданд. Аммо ӯ онҳоро ба дарбор роҳ наод ва арзашонро ҳам нашунид.

Рӯзи ҷумъа, ки подшоҳ бар тахти равон нишаста ба масҷиди ҷомеъ мерафт, ҳиндуҳо сари роҳи ӯро гирифта арзу доди забонӣ ва додҳои карданд ва назар ба таҳрири муаллифи мазкур «...аз ҷор сӯ ҳою ҳуи тазаллум ва истиғоса (ёриталабӣ) баланд гардида бар гунбази афлок печид ва қор ба ҷое расид, ки бо вучуди эҳтимоми шадид ва маҷрӯҳ шудани сару дасти мардум, тахти равони подшоҳ ду қадам пеш рафта бозмеистод, охир гузаштан ва пеш рафтан аз ҷое ки истода буд, мутааззир (номумкин) гашта ҷунбидан душвор шуд ва ҳар дам қасрат ва издиҳом меафзуд...».

Подшоҳ дид, ки ҳеч пеш рафтан мумкин нест, фармон дод, ки филҳои ҷангӣ ва савориро оварда саф бафта ба тарафи додҳои ронанд. Ҷун фармон ба амал омад, назар ба қавли муаллифи мазкур «ҷамъе помолӣ афъёл (филҳо) ва аспони рамхӯрда гаштанд ва боқимондагон маъюс ва маҳрум гурехта дар хонаҳои худ ҳазиданд ва ҷору ночор тан ба алои чизья дарлоданд».

Дар замони Аврангзеб умуман зулми молӣ зиёд шуда буд, ҳокимон ва маъмурони маҳаллӣ худсар шуда, ҳар қас ба ҳар ранге ки тавонад, мардумро торҷ мекард. Назар ба қавли муаллифи мазкур «...раоё аз тааддӣ фавҷдорон ва ҳукком... ҷӯк-ҷӯк (гурӯҳ-гурӯҳ) ба ҳузур омада фаръёд ва вовайло менамуданд. Сивон ҳукми таҳқиқ ва иблӯғи аҳкоми таҳдидомез... сиёсати (ҷазон) золимон, ки боиси ибрати дигарон гардад, ба амал намеомад. Магар баъд аз субут, баъзе ба қамии мансаб ва азли хидмат мағзуб гашта, баъд аз ҷанд рӯз ба василаи мураббӣён боз ба ҳол мешуданд».

Авраиғзёб харчанд сахтгир, интизомдўст ва ҷангчў бошад ҳам, дар замони ӯ исъёнҳои пай дар пай, ҷангҳои дурудароз, дуздӣ ва ғоратгарӣ ривоҷ гирифт.

Оламгир ба итоати забони охирии подшоҳони Қутбшоҳияи Хайдарободи Дақан — султон Абдулҳасан ва охирии подшоҳони Одилшоҳияи Бечопур — Искандар, ки онҳо бо қондаи феодализми онвақтан Хинд дар дохили вилояти худ мустақил буда, солони хирочи муайян ба марказ расонда менестоданд, қаноат накарда хост, ки онҳоро тамоман нест кунад. Бинобар ин ӯ Хайдарободи Дақанро «Дор-ул-ҷиҳод» номида ба он тараф лашқар кашида 6 сол ба ин ҷанг машғул шуд. Ҳамин сабаб шуд, ки ба болон нооронии умумии мамлакат ҷанди сол — то ба марказ баргашта омадани Авраиғзёб дар вилоятҳо ва музофотҳои атрофи пойтахт — Дехлӣ ҳам ихтилоҷ давом карда мардуми бисёре кушта шуданд, ҷоҳои обод хароб шуд ва зиндамондагон аз зиндагӣ безор шуданд. Бедил ин ахволро дар «Чор-унсур» дар зимни ҳикмати як сафари худ тасвир кардааст.

Дар замони Оламгир, ғайр аз исъёнҳои ҳокимони атроф ва бародаронаш, писаронаш ҳам исъён кардаанд, писари калонаш — Султон Муҳаммад исъён карда ба дасти падар гирифтӣ шуда дар зиндон мурд. Писари дигараш — Баҳодуршоҳ ҳаёли исъён надошта бошад ҳам, ӯро дар исъён тӯҳмат карда дар зиндон андохт ва зани ӯро ҳам то либоси баданаш ва зеварҳои сару рӯйиш мусодира карда ба ӯ либоси зиндонии пӯшонида ҳабс намуд, писараш, зан ӯ ва наздиқонашро ва аз ин ҷумла Мирзо Шукруллоҳи лақабаш Шоқирхонро, ки дўсти наздиқи Бедил аст, барои иқдор қунондан ба исъён дар зерини шиканҷан сахт гирифта азобҳои ҷисмонии тоҷатнопазир дод.

Хулоса бо таъсири ҷангҳои дуру дарози бародарон, ихтилоли атроф ва ҷангҳои ки худ Оламгир бо ҷаҳадагӣ, инвоқорӣ ва истибдод эҷод карда буд, мамлакат хароб, хазина холи, ғоратгарон ва ҳокимони атроф худсар шуда, аҳоли ба қаҳтиҳо ва гуруснагии дуру дароз гирифтӣ гардида асбоби ниқирони давлати феодалии теуриён дар Хиндустон муҳаббат гардад.

Аврангзеб баъд аз 48 сол (ба ҳисоби шамсӣ) подшоҳӣ кардан дар соли 1118 ҳиҷрӣ (1706) вафот намуд. (Бедил дар ин вақт 62-сола буд). Ба ҷои ӯ дар Деҳлӣ писари бузургаш Баҳодуршоҳ ва дар Дакан писари дуйӯмаш Аъзамшоҳ (Бедил дар айёми ҷавонии худ, дар вақти шоҳзодагии Аъзамшоҳ чанд гоҳе ба ӯ навкар шуда буд) эълони подшоҳӣ карданд, дар ҷанге ки дар байни Баҳодур ва Аъзам рӯй дод. Аъзамшоҳ бо писараш — Бедорбахт кушта шуд, баъд аз он бародари дигараш — Муҳаммад Комбахш сарбардошта исъён карда бошад ҳам, ӯ низ дар ҷанг кушта шуда подшоҳӣ ба Баҳодуршоҳ монд.

Баҳодуршоҳ — донишманд ва назар ба бародаронаш раҳмдил ва адолатпарвар буд. Аммо ӯ ки дар 67-солагӣ ба тахт нишаста 6 сол подшоҳӣ кард, мамлакатеро ки солҳо боз рӯ ба вайронӣ оварда буд, дурӯст карда наметавонист. Ӯ дар вақте ки дар Лохур буд, дар аввалҳои соли 1124 ҳиҷрӣ (1713) дар аснои сафар вафот намуд (дар ин вақт Бедил 68-сола буд).

Ҷор нафар писарони ӯ ба болои тахту тоҷ бо ҳам дар ӯрдугоҳ ҷангиданд, аввал Азимушшаън худро подшоҳ эълон кард. Ӯ дар ҷанги бо Муиззуддин кардааш шикаст хӯрда дар об ғарқ шуда мурд. Бародари дигараш Ҷаҳоншоҳ ба Муиззуддин муқобил баромада ӯ ҳам дар ҷанг кушта шуд ва баъд аз он бародари хурдаш Рафеулқадр муқобил баромада ӯ ҳам кушта шуд ва подшоҳӣ ба Муиззуддин Ҷаҳондоршоҳ монд.

Муиззуддин ҳамаи додарзодаҳои ва дигар шоҳзодагони авлоди Аврангзебро, ки ба дасташ афтада буданд, кушт. Фақат Фаррухсияр — писари Азимушшаън, ки дар ӯрду ва пойтахт набуд, аз ин куштор саломат монд.

Айёми салтанати Муиззуддин як масхарабозӣ буд. Ӯ бо Лолкунур ном маъшукаи худ шабу рӯз мастӣ мекард. Лолкунур филсавор бо соябони подшоҳӣ дар кӯчаву бозорҳо сайёҳат менамуд. Бародарон ва ҳешовандони ӯ ба мансабҳои калон соҳиб шуданд. Ҳатто як дугонии ӯ ҳар рӯз филсавор ва дар рикоби худ ясовулони ҷӯбдор давонда ба дарбор рафту омад

мекард ва дар кӯчаҳои Дехлӣ, худ бо забон ва одамонаш бо чӯб, одамони бономусро таҳқир ва зарбу лат менамуданд.

Бедил ин рӯбиरो бояд дар ҳамон замон гуфта бошад:

Афсӯс, ки сози салтанат шуд фосид,
Гардид матои дину давлат косид.
Назми Ҳиндустон кунун мухасир аст
Бар дайюсу лаиму хезу ҳосид.

Муиззуддин бо ҳаман ин карру фар лоақал як соли пурра салтанат карда натавониста дар охирҳои соли 1124 ҳичрӣ дар ҷанге, ки бо бародарзодааш — Фаррухсияр карда буд, шикаст хӯрда аввал маҳбус ба баъд аз чанд рӯз кушта шуд.

Фаррухсияр писари Азимушшаъи подшоҳиро ба даст дароварда амалдоронро, ки аз онҳо норозӣ ё бадгумон буд ва шоҳзодагонро, ки ба дасташ афтод, кушта, гӯё ки салтанати худро мустаҳкам кард.

Аммо худ ба дасти вазири аъзами худ Кутбулмулк—Саид Абдуллоҳон ва бародари ӯ—амир-ул-умаро Ҳусайналиҳон, ки ин ду бародар аз саидҳои Боҳира буда, сабаби подшоҳии ӯ шуда буданд, асир буд.

Фаррухсияр ба ном подшоҳ бошад ҳам, ихтиёри мулку давлат тамоман дар дасти ин ду бародар буд. Инҳо мансабҳои калон ва манбаъҳои асосии даромад ва ихтиёри харҷи даخلي мамлакатро ба дасти худ гирифта буданд, ки касе бе васотати инҳо ба мансабе намерасид ва подшоҳ ба ихтиёри худ коре кардан наметавонист. Ин саидҳо амалдорони кӯҳнаро зердаст ва сарпаст карда гирифта буданд ва касеро ки аз вай нисбат ба худ муҳолафат ҳис кунанд, даррав нест мекарданд.

Фаррухсияр чанд гоҳе бо саидҳо мадуро карда, охир дар фикри нест намудани инҳо афтод. Аммо ӯ чуръате надошт, ки онҳоро аз амал фарорад ё ба ҷое ронад. Оқибат саидҳо ба замири дили Фаррухсияр пай бурда, дар пан нест кардани ӯ афтоданд ва ӯро дар ҳарамсарой дастгир ва маҳбус намуда ба ҷои ӯ Шамсиддин абулбаракот, рафеуддараҷот (ҳаман ин

як исми бе мусаммо^{6*}) писари Рафеулкадрро дар соли 1131 ҳичрӣ (1719) подшоҳ бардоштанд.

Ин ду бародар (саидҳо) дар вақти ин «подшоҳбозӣ» ҳамаи хазина ва дафинаи давлат ва асбоби салтанатро байни худ тақсим карда гирифта, васоити иқтидорашонро аз аввала ҳам зиёдтар намуданд, ҳатто ходимаҳо, канизакҳо ва парасторони бочамоли ҳарамсарои подшоҳиро низ гирифта ба хонаҳои худ фиристоданд.

Рафеуддараҷот баъд аз се моҳ бардоштани номи подшоҳӣ ба аҷали худ мурд ва саидҳо ба ҷои ӯ бародараш—Рафеуддавларо подшоҳ сохтанд. Дар ин миён Некӯсияр ном шоҳзода ҳам дар яке аз вилоятҳо даъвои подшоҳӣ карда ба дасти саидҳо асир афтод. Рафеуддавла ҳам дар андак муддат ба аҷали худ вафот намуд ва саидҳо шаҳзода Равшанахтар—писари Хучистаахтар Чаҳоншоҳро ба ному лақаби «Абулфатҳ Носириддин Муҳаммадшоҳ» бар тахт нишонданд, ки Бедил дар соли дуйӯми ҷулуси ин подшоҳ—соли 1133 ҳичрӣ (1721) вафот намуд.

Муҳаммадшоҳ ҳам дар аввалҳои подшоҳии худ асири дасти саидҳо буд. Лекин ӯ қадаре ҷуръат ки дошт, бо дасти Низомулмулк Осафҷоҳ саидҳоро нест кард.

Номи Низомулмулк Осафҷоҳ Камаруддин буда, писари Ғозинуддинхон Шаҳобуддин аст, ки падари ӯ Обидхон аз аъёнҳои Самарқанд аст. Обидхон дар замони Шоҳи Чаҳон аз Самарқанд ба Ҳиндустон рафта ба дарбори подшоҳи мазкур роҳ ёфта ба мартабаи калон расидааст.

Низомулмулк Осафҷоҳ донишманди бузург ва шоири забардаст буд. Дар идораи мамлакат иқтидори дуруст дошт. Ӯ аз ихлосмандони Бедил буда, дар вақти дар вилояти Дакан ҳоким буданаш—дар вақте ки пойтахт Деҳлӣ дар натиҷаи «подшоҳбозиҳо» хароб ва аҳли дониш сарпаست буданд, ӯ номаи махсус ба Бедил, ки дар Деҳлӣ истиқомат дошт, навишта ӯро ба ҳузури худ даъват намуд. Аммо Бедил дар ҷавоб байти зеринро навишта фиристод ва даъвати ӯро рад кард.

II

ТАРЧИМАИ ҲОЛИ БЕДИЛ

Аз чихати равшан ва муайян будани тарчимаи холи худ ҳеҷ як шоири классики тоҷик ба хушбахтии Бедил соҳиб нашудааст. Зеро соли таваллуди бештари классикҳои мо номаълум буда, соли вафоти як қисмашон дар тазкира ва таърихҳо қайд шуда бошад ҳам, аксаре бо ду-се ривоят ва дар зери пардаи шакку умон мондааст, замонашон ҳам аз тарафи касоне ки шӯҳиди он вақт будаанд, батафсил навишта нашудааст ва ба сабаби аз замони мо бисёр дур будан, тафтиш ва тадқиқи он замонҳо душвор аст.

Аммо қисми муҳимми тарчимаи холи ин мутафаккири бузург—Бедил, ҳатто соли таваллудаш ҳам аз тарафи ҳудаш дар асарҳояш қайд гардида, як қисмаш аз тарафи тазкиранависоне ки дар замони ӯ зинда будаанд, ё дар замони ба ӯ наздик зиндагонӣ кардаанд, навишта шудааст ва инчунин аҳволи замонашро қисман дар асарҳои ҳудаш акс кунондааст ва тафсилат аз тарафи таърихнавис — Ғуломхусайнхон бини Ҳидояталихон, ки баъд аз даҳ соли вафоти Бедил дар Ҳиндустон таваллуд ёфта дар ҳамон муҳит зиндагонӣ кардааст, дар «Сияр-ул-мутааххирин» ном китобаш навишта шудааст.

Номи ин шоири файласуф Мирзо Абдулқодир, таҳаллусаш Бедил ва лақаби аз тарафи аҳли адабиёт додашудааш Абулмаонӣ (падари маъниҳо) буда, дар шаҳри Азимободи Патна, ки аз музофоти вилоятҳои

Бихор ва Бангола мебошад, дар соли 1054 хичрӣ (1644 милодӣ) таваллуд ёфтааст.

Таърихи таваллуди ин шоири бузургро касе аз фозилони замони таваллудаш, бо илтимоси падараш, дар вақти зоида шуданаш бо ҳисоби Абҷад калимаҳои «файзи қудс» ва «интихоб» ёфта будааст, ки худ шоир баъд аз шуғлаш ба шеърғӯӣ он калимаҳоро дар китъаи зерин ба назм овардааст:

Ба соли ки Бедил ба мулки зухур
Зи файзи азал тофт чун офтоб,
Бузурге хабар дод аз мавлидаш,
Ки ҳам «файзи қудс» асту ҳам «интихоб».

Назар ба нақли муаллифи тазкираи «Хизонаи Омира» — Ғуломалихони Озоди балгиромӣ, ки дар замони вафоти Бедил 17-сола буд, асли Бедил аз гурӯҳи (қабилан) Арлос будааст.

Баъзе тазкиранависоне, ки баъдтар аз замони Бедил зиндагонӣ кардаанд, калимаи «Арлос»-ро «Барлос» қайд карда бобоҳои ӯро шахрисабзӣ қарор додаанд, ки он ҷо бошишгоҳи қабилан Барлос буд.

Аммо аз он ҷо ки муаллифи тазкираи «Хизонаи Омира» — Ғуломалихон дар вақти вафоти Бедил 17-сола буда, баъд аз як соли вафоти ӯ ба ҷои вафоти ӯ — ба Дехлӣ омадааст ва ба ӯ марсия ва таърих гуфта ва инчунин куллиёти ӯро бо ҳамсӯхбатонаш мутолиа кардааст, мо сухани ӯро тарҷеҳ мекунем.

Инчунин дар охири куллиёти ҷопаи Бедил, дар тақризе ки вайро тасҳеҳкунандаи он нусха таҳрир кардааст, ин калима ба шакли «Арлос» қайд ёфтааст. Аммо шахсе дар паси калимаи «Арлос» калимаи «ҷеғатой»-ро ҳам ҳамроҳ кардааст.

Дар ҳар ҳол, бояд яке аз бобоҳои Бедил аз Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон кӯчида бошад. Аммо аз қадом шахр ӯ вилояти Мовароуннаҳр будани он касро ва ба ӯ ба чанд восита (пушт) расидани Бедилро мураббӣ карда наметавонем. Гумон кардан мумкин аст, ки бояд он кас аз ҷумлаи бобоҳои хеле дуртари соҳиби тарҷума бошад. Зеро агар Бедил ба он кас ба як ӯ ду восита мерасид, Ғуломалихони Озод ин ҳолро қайд накарда намегузашт. Чунки ӯ дар тазки-

раи худ дар зикри шоироне ки бобоҳои наздикашон аз Эрон ё аз Мовароуннаҳр кӯчидаанд, одатан ин хусусияти онҳоро равшан нишон дода худи онҳоро ё падари онҳоро «Ҳиндустонзо» (дар Ҳиндустон зондашуда) буд мегӯяд.

Бо унвони «Мирзо» сар шудани номи Бедил ва номҳои хешовандонаш ҳаминро нишон медиҳад, ки бояд яке аз бобоҳои инҳо сардори бузург бошад. Чунки дар Ҳиндустон авлоди сардорони бузургро бо унвони эҳтиромии «Мирзо» ном мебарданд ва инҳо як табақан ҷудогона ба шумор мерафтанд. Худи Бедил ҳам дар як байти як ғазали худ унвони эҳтиромӣ будани ин калимаро зимнан ишорат карда, масҳара дошта мегӯяд:

Дар махфиле ки иззат мавқуфи худфурӯшист,
Дигар касе чӣ бошад, гар Мирзо набошад?

«Бедил» дар адабиёти бадеӣ ба маънои «дил аз дастдода—ошиқ» (ба муқобили «дилдор», ки ба маънои «маъшук» аст) қор фармуда мешавад. Шоир дар таҳаллуси адабии худ ин калимаро шояд ба ҳамин маънӣ гирифта бошад.

Навқарӣ ва сипоҳгарӣ будани касби асосии падару бобоҳояшро худи Бедил дар «Чор унсур» ба муносибати зикри хонадор ва навқар шудани худ зимнан гуфта мегузарад.

Назар ба нақли Бедил дар аввали «Чор унсур» баъд аз давраи ширхорагнаш падараш вафот карда ӯ ятим мондааст ва модараш ӯро дар вақти панҷсола панҷмоҳагнаш ба мактаб фиристодааст. Ӯ дар сари соли ҳафтӯми умраш қуръонро хонда тамом карда саводи алифбой баровардааст. Баъд аз он ӯ то даҳсолагнаш хонданро давом дода қоидаҳои сарфу наҳви арабӣ ва назму насри форсиро омӯхтааст ва баъд аз он таҳсили мураттаб дидан ба ӯ муяссар нашудааст ва тарбияи умумии худро бештарин аз амаки худ—Мирзо Қаландар гирифта илмҳои расмӣ ва тасаввуфро аз мавлоно Шайх Камол, ки ҳам олими бузург ва ҳам аҳли тасаввуф буд, ба тарзи ғайри расмӣ омӯхтааст, тафсир, ҳадис ва адабиёти арабро дар пеши

тағони худ—Мирзо Зариф, ки ӯ низ олими бузург буд, гузаронидааст.

Назар ба ёддошти Бедил амаки ӯ—Мирзо Қаландар шучоъ, сахтирода, покизаахлоқ ва дӯстдори до-нишмандони ҳақиқӣ буда, касби асосиаш сипоҳгарӣ буд. Ӯ бовучуди бесаводӣ, шоири хуб ва пурдон буд. Ӯ рӯзе ба мадраса рафта мунозараи ду муллоро, ки якдигарро дашном меоданд ва одатаи бар болои як масъала мечангиданд, дида аз онҳо ва аз мадраса нафрат кардааст ва ҳамон рӯз бародарзодаи худ—Бедилро аз дарسخонӣ манъ карда «...ҳар гоҳ ба масъалае эҳтиёҷ афтад, қозӣ дар маҳкама намурдааст ва ҳар вақт насихат манзур бошад, вонро аз минбар гург набурдааст...» гуфтааст ва Бедилро ба омӯхтани китоби зиндагӣ ва бисёртар хондани асарҳои назмӣ ва насри шоирон ва адибони бузурги гузашта далолат карда, чизҳои писандидаашро ба худаш хонда доданро ва худаш ҳам ба машқи шеър машғули карданро ба ӯ тавсия намудааст.

Бедил дар «Чор унсур» дар хотироти худ, дар бораи Мирзо Қаландар, баъд аз мурдани падараш то ба балоғат расиданаш, дар зери тарбияи ӯ будани худро ва аз вай бисёр чизҳо омӯхтанашро ёдоварӣ карда дар охир мегӯяд: «...қатъи назар аз дигар фавоид, ламъаи назме ки имрӯз равнақафрӯзи қонуни тахайюл аст, аз партавиқтибосихон таъби худододи ӯст ва кайфияти маънии ин замон, ки дудангези димоғи фитрат аст, аз чуръапарастихон хидмати нашъаэҷоди ӯ...».

Бедил аввалин шеъри худро дар охирҳои мактабхониаш—дар вақти даҳсолагинаш гуфтааст. Назар ба ёддошти худаш дар аввали Унсурӣ дуйӯми «Чор унсур» (с. 47) ӯ дар мактаб ба муносибате ки яке аз ҳамдарсонаш дар зери забонаш қаранфул (каламфури гардан) гузошта омада буд ва дар вақти гап заданаш аз даҳонаш бӯи хуши он меомад, ин рубоиро гуфтааст:

Ерам ҳар гоҳ дар сухан меояд,
Бӯи аҷабеш аз даҳан меояд.
Ин бӯи қаланфураст ё нақхати гул,
Е роиҳаи мушки Хӯтан меояд.

Баъд аз машхур шудани ин рубоӣ, баъзе касоне ки ба қобилияти инсонӣ боварӣ доштанд, аз Бедил будани ин рубоиро мумкин шуморида бошанд ҳам, як қисм касон аз як бачаи хурдсол сар задани ин гуна назро, одатан, дур доништа ба назари инкор нигоҳ мекарданд.

Бедил назар ба ёддошти худаш то даҳ соли дигар (то бистсолагиаш) баъзе шеърҳои ба хотир омадаашро нанавиштааст, баъзе аз онҳоро навашта бошад ҳам, ба касе хонда наводааст ва агар хонда додан рост омада бошад, ба ягон шоири гузашта нисбат дода хондааст.

Бедил дар охири ин хотироти худ: «...фақир ин рубоиро арқони бинон мавзунӣ (шоири) худ медонад ва аз ҳамин чаҳор мисраъ унсури мизочи шӯълаафсунӣ мехонад» мегӯяд ва дар поёни ин гуфтор ғазалеро менависад, ки матлааш ин аст:

Хосили тухми заиф аст, он чи хирман дидаӣ!
Де шароре буд, агар имрӯз гулхан дидаӣ!

Хоҳ амаки Бедил—Мирзо Қаландар бошад, хоҳ тағонаш—Мирзо Зариф, ба мачзубон¹ ва аҳли тасаввуф ихлосманд буданд. Мирзо Қаландар ҳатто худаш ҳам бо тақлиди мачзубон гоҳо риёзатҳои шокқа (пурмашаккат) мекашид ва дар тасхирот кӯшиш мекард. Бедил аз мачзубоне, ки дар хонаи онҳо бо онҳо ҳамсӯхбат шудааст, шаш нафарро ном ба ном зикр карда, ҳар кадомашонро ба некӣ ёд мекунад ва ҳолатҳое аз онҳо мушоҳида кардаашро бо таъҷуб нақл менамояд.

Дар он вақтҳо Бедил дар зерӣ таъсири онҳо менамояд, дар фикри «тасхири дев, парӣ ва ачина» меафтад.

Дар миёнаи он мачзубоне, ки Бедил онҳоро дидааст, донишмандон ҳам буданд—баъзе аз онҳо шоир, баъзеашон адабиётшинос, баъзеашон файласуф ва арбоби тасаввуф, баъзеашон донандаи адабиёт ва

¹ Мачзубон — тоифае аз аҳли сулуканд², ки ба фармониши зоҳири шариат он қадар амал намекарданд ва риёзати шокқаро воситан ба ҳудо — ба ҳақиқат расидан медонистанд ва дар зоҳири аҳвол девонавор мегаштанд. Маслаки мачзубӣ ҳам монанди ҳаман шоху шохчаҳои дин ба захролуд қардани майнаи халқ ингаронида шудааст.

фалсафани Хинди қадим ва баъзеашон мутахассиси забон ва адабиёти араб буданд.

Бедил аз ҳар кадоми он мачзубон дар соҳаи тахассуси худашон фоида бурдааст, ки он ҳодисаҳои дар «Чор унсур» батафсил ёдоварӣ мекунад. Аз ин ҷумла Шоҳмулук ном як мачзуб шеърҳои ба забони хиндӣ гуфтаи худро бо шарҳаш ба тарзи имло ба Бедил навишонда ба ӯ мефиҳад ва ӯро ба шеърҳои ташвиқ мекунад. Дар шеър бо пуррагии мазмун, саггин кардани лафзро шарт мегузорад. Шоҳмулуки мачзуб, инсон вақте комил мешавад, ки шоир бошад ва «...имтиёзи рутбаи хавос аз авом... ба нисбати баландӣ ва пастии сухан аст, на ба эътибори бузургӣ ва кӯчакӣ сару гардан...» меғӯяд.

Бедил тавсияҳои Шоҳмулукро дар бораи шеър дар ин рубоӣ хулоса мекунад:

Хомӯшнафасе ки таъин мавзун дорад,
Сад гунча баҳор аз дили нурхун дорад.
Тасхири паризоди сухан осон нест,
Ин ҷо нафаси сӯхта афсун дорад.

Бедил он шаш нафар мачзубро дар вилоятҳои шарқии Ҳиндустон, чунон ки дар боло қайд карда шуд, ба воситаи Мирзо Қаландар ва Мирзо Зариф дидааст. Аммо ӯ баъд аз ба Деҳлӣ омаданиаш дар он ҷо ба як мачзуб вохӯрдааст, ки мо дар он бора дар поёнтар, дар ҷои худаш гап мезанем ва алҳол тарҷимаи ҳоли шоирро бо тартиби синну солаш давом медиҳем.

✓ Бедил дар 14-солагиаш ба як сафари аскарӣ, назар ба қавли худаш бо хаваси тамошо ва ибратгирӣ, ҳамроҳӣ кардааст.

Аз рӯи таърих маълум аст, ки Шоҳи Чаҳон—подшоҳи Ҳиндустон дар вақте ки бемори барҷомонда буд, писари бузургӣ ӯ—Дорошукӯх, ки валиаҳд буд, қорҳои салтанатро ба дасти худ гирифт, аммо писарони дигараш ба ин розӣ набуданд. Бинобар ин писари хурдаш—Муродбахш дар ҷои ҳукумати худ бо овози мурдани падар, худро подшоҳ эълон кард, писари сейӯмаш—Авраиғзеби Оламгир, чунон ки дар боло қайд шуд, аз Дакан, ки ҷои ҳукуматаш буд, барои ба

пойтахт—ба Дехлї рафта кори салтанатро ба дасти худ гирифтаи тайёри дидан гирифт ва инчунин писари дуйӯмаш Шоҳшучоъ, ки дар Бангола ҳоким буд, дар фикри сафари Дехлї ва гирифтани подшоҳи ба дасти худ афтод.

Шоҳшучоъ ба ин мақсад навкар ғундошта вилоятҳои атрофи Бангола ва Биҳорро ба дасти худ даровардан гирифт ва худ бо қуввати асоснаш ба тарафи Дехлї ҳаракат кард. Аз ҷумлаи он аскароне ки вилоятҳои шарқии Хиндустонро ба номи Шоҳшучоъ ба даст медароварданд, ғавҷе буд, ки ба вай аз ҳешовандони Мирзо Қаландар—Мирзо Абдуллатиф ном касе сардорӣ мекард.

Бедил 14-сола бинобар ҳешии сардор ба ҳамин дастаи Мирзо Абдуллатиф бо нияти тамошо ҳамроҳ шудааст. Дар се моҳи аввали ин сафар заминдорон ва роҷаҳои маҳаллӣ (хиндуҳои ҳокими маҳаллӣ) ба мулоҳизаи ин, ки Шоҳшучоъ подшоҳ хоҳад шуд, ба навкарони ӯ итоат кардаанд. Аммо вақте ки хабари ғалабаи Аврангзеби Оламгир ва ба даст даровардани ӯ подшоҳиро ва шикасти хӯрдани Шоҳшучоъ мерасад, ҷаҳми заминдорон ва роҷаҳо дигаргун мешавад ва навкарони харида ҳам пароканда шуда гурехтан мегиранд, аз ин ҷумла ба дастаи Мирзо Абдуллатиф ҳам парешонӣ рӯй медиҳад. Бинобар ин ӯ аз тарси хучуми заминдорон ва роҷаҳои маҳаллӣ ба баҳонаи шикор бо ҳамроҳони содиқи худ гурехта бераҳа сафар карда дар даҳ рӯз ба шаҳри Патна, ки дар он вақтҳо бошишгоҳи Бедил ва ҳешовандонаш он ҷо буд, мерасад.

Бедил таассуроти аз ин сафар гирифтаашро, ки сад рӯз дароз кашидааст ва як ҳодисаи аҷибро, ки дар роҳ дидааст, дар Унсури Чорӯми «Чор унсур» таҳрир кардааст (мо он ёддошти муаллифро дар намунаҳои насриаш кӯтоҳ карда гирифтаем. С. А.) ва дар он ҷо, падарро ҳабс карда подшоҳиро ба дасти худ гирифтани Оламгирро бо ин таъбир: «...хуқуқи хидмати падарро беш аз дигарон (аз дигар бародарон) бачо овард» ифода мекунад.

✓ Сафари дуйӯми Бедил баъд аз ду соли ин сафар—дар 16-солагиаш воқеъ шудааст. Ин дар вақте

буд, ки Шохшучоъ тамоман саргурез шуда аз ҷои хукуматдориаш—аз Бангола беруи рафта буд ва Аврангзеби Оламгир барои забт кардани Бангола аскар фиристода буд ва амаки Бедил—Мирзо Қаландар ба ин аскар ҳамроҳӣ мекард. У дар вақти ба қори ҳарби рафтаниаш оила ва асбобҳоиашро дар деҳаи Маҳатсӣ гузошта буд ва аз рафти воқеа маълум мешавад, ки Мирзо Қаландар дар вақти ин сафар ба Бедил одам фиристода аз вай талаб карда буд, ки аз Патна ба Маҳатсӣ омада дар пеши оилаи вай истад.

Бедил ба ҳамин сабаб аз Патна ба Маҳатсӣ, ки байни ин ду ҷо 20 қуруҳ—тахминан шаст километр масофа аст, бо як ходим рафтагор шуда ба роҳ баромадааст. Ба сабаби ҳанӯз интизом наёфтани ҳукумат дар он ҷоҳо ва бисёр будани ғоратгарон дар роҳ, ин роҳро пиёда тай кардан мекост, чунки ба аспасавор ҳуҷуми дуздон бештар мешуд.

Бедил, ки то он вақт пиёдагардӣ накарда будааст, як қисми ин роҳро дар офтоби сӯзони Ҳиндустон афтону хезон қатъ кардааст, аммо пойҳоиаш обила карда аз қор баромада, тоқати рафтагаш намондааст. Дар ин миён қаси номаълуме ба ӯ рост омада савории худро ба ӯ дода ӯро ба манзил расондааст.

Бедил ин саргузашти худро дар Унсурӣ Чорӯми «Чор унсур», баъд аз воқеае, ки дар боло қайд карда шуд, ба тарзи очерк таҳрир кардааст (мо ин саргузаштро кӯтоҳ карда дар қисми намуна гирифтём. С. А.)

Ин ду сафар ба Бедил, ки то он вақт дар қанори модар ва дар ҳимояти амак ва тағони шафқатпарвар осуда зиндагонӣ мекард, хеле таҷрибаҳои зиндагӣ дода ӯро барои бардоштани душвориҳои дунё тайёр карда парвариш намудааст.

Дар соли 1071 ҳиҷрӣ (1661 милодӣ) дар вақти 17-солагии худ, Бедил аз Патна ба Удеса сафар мекунад. Дар ин сафар ӯро тағонаш Мирзо Зариф аз амакаш Мирзо Қаландар руҳсат гирифта ҳамроҳи худ мебарад.

Бедил дар вилояти Удеса 3 сол — то 20-солагиаш мемонад, бо Шохқосими маҷзуб ҳам дар он ҷо шинос

мешавад. Тафсир ва ҳадисро ҳам дар пеши Мирзо Зариф дар он чо меҳонад. Аз улуми арабӣ ва фалсафа ва тасаввуф аз Шоҳқосими мазкур ҳам дар он чо фонда мебарад.

Аз рафти таҳриротӣ Бедил дар ин бора, маълум мешавад, ки Мирзо Зариф асосан олим ва дӯстдорӣ донишмандон ва аҳли тасаввуф ва маҷзубон буда, мадори маишаташ бо хариду фурӯш — бо тичорат будааст.

Бедил бо ҳамроҳии Мирзо Зариф чанд гоҳ аз шаҳри Катак, ки маркази вилояти Удеса аст, ба қасабаи Гусорӣ, ки аз он чо шашрӯза роҳ аст, рафта истода, ба сабаби гармии аз ҳад зиёди ҳаво бемори саҳт шуда меҳобад, ки ҳаман ин ҳолатҳоро дар Унсурӣ Якуми «Чор унсур» ёдоварӣ мекунад.

✓ Бедил дар 21-солагии худ ба ҳаваси зиндагонии озод афтода аз ҳимоят ва васояти амаку тағой баромада аз вилояти Бихор ба шаҳри Дехлӣ, ки пойтахти мамлақати Ҳиндустон аст, сафар мекунад. Ҳарчанд ӯ ин сафари худро дар асарҳои худ ба тарзи ёддошт қайд накарда бошад ҳам, аз як қитъаи таърихӣ, ки дар ин маврид гуфтааст ва дар куллиёташ дар қатори қитъа ва таърихҳо дарҷ ёфтааст, ин ҳол маълум мешавад. Он қитъа ин аст:

Аз мулки Бихор сӯи Дехлӣ
Чун ашк равон шудем бекас...
Соли таърихи ин азимат
Даръёб ки «роҳбар худо бас»

Ҷумлаи «роҳбар худо бас», ки моддаи таърих аст, ба ҳисоби абҷад 1075 ҳиҷрӣ мешавад, ки ин ба 21-солагии шоир баробар буда, ба соли 1665 милодӣ мувофиқ аст.

Баъд аз сафар қардани Бедил аз Бихор ба Дехлӣ, дар ҳуди ҳамон сол тағонаш — Мирзо Зариф ва баъд аз як сол амакаш — Мирзо Қаландар вафот мекунад, ки Бедил дар вафоти ҳар кадоми инҳо марсия ва таърих ба назм оварда дилсӯзӣ намуда онҳоро ба некӣ ёд мекунад.

Бедил дар кишвари шарқии Ҳиндустон — дар вилояти зоидашудааш бо таъсири сӯҳбати маҷзубон ва

аҳли тасаввуф дар фикри тарку таҷрид ва дарवेशӣ афтада бошад ҳам, аз он ҷо ки дар қайди алоқа ва риояи хешу табор ва дар зери таъминот ва васояти пурраи амаку тағой буд, ин фикри худро тамоман ба амал оварда наметавонист ва зоҳири аҳволаш ҳам ба он тоифа (тоифаи маҷзубон) ҳеҷ монандӣ надошт.

Аммо вақте ки ӯ аз васояти хешу табор озод шуда аз Биҳор ба Дехлӣ — ба як шаҳри бегона омад, тамоман ба тарзи маҷзубон ва дарवेशон зиндагонӣ саркард, ҳатто дар Дехлӣ чанд гоҳ ба максоди риёзати шокқа (риёзати пурмашаққат) кашидан, аз таомхӯрии оддӣ парҳез карда, дар ҳар шабонарӯз ба як мушт нахӯди хом қаноат менамуд.

Дар он вақтҳо ӯ дар натиҷаи гуруснагии дуру дарози аз ҳад зиёд, дар хаёлот печид. Назар ба ҳикояти худаш, дар аснои ин гуна риёзати шокқа, ӯ шабе ба бозор баромад, бозор, раста ва дӯконҳо ва молу матоъҳо ба назараш ба тарзи аҷиб чилва намуданд. Дар вақти бозгашт аз ин тамошо ӯ гумон мекард, ки бар ҳаво баланд шуда рафта истодааст, ҳаргоҳ ӯ аз рафтор бозменстод, ин ҳолат барҳам меҳурд, вақте ки ба роҳ рафтан сар мекард, боз ҳамон хаёл рӯй меод.

Торикии шаб, воҳимаи аз ҳад зиёд ва таянҷӣ — ин ҳолати хаёлиро ба назараш боз ҳам ваҳшатангезтар ва даҳшатхезтар намуда, ӯро зиёдатар дар тарсу ҳарос андохт, ӯ аз роҳи бозор худро ба паскӯҷаи маҳаллаҳо кашид, аммо дар он ҷо ҳам ин ҳолат давом кард, ҳатто дар ҳаво ҳамин дараҷа баланд мешуд, ки гӯё аз бому девори ҳавлиҳо болотар рафта, рӯи ҳавлиҳо ва боғчаҳоро медид. Дар он вақт ба хонаи яке аз шиносоҳояш даромада аз ташвиши ин ҳолат ором гирифт. Ӯ ин аҳволро дар Унсури Чорӯми «Чор унсур» аз охири саҳифаи 116 сар карда ба тафсил ҳикоят кардааст.

Ҳарчанд ин ҷо ҷояш нест ва ҳанӯз мо баёни саргузаштҳои ҷавонӣ ва ҳолатҳои изтиробии Бедилро таъмом накардаем, барои рафъи шубҳаи хонандагон ҳамин нуктаро қайд кардан даркор аст, ки ӯ баъд аз ба камол расиданаш аз ин гуна тахайюлот тамоман пок шудааст ва дар фалсафаҳои худ меғӯяд, ки ҳолатҳои ки

бо таъсири риъзати шоққа ва гуруснагии аз ҳад зиёд ба одам рӯй медиҳад, ҳамаги ҳаёлоти маҳз аст ва дар охири ҳамин нукта, ки дар поёни саҳифаи 47 «Рукаот» дарҷ шудааст: «...агар хуш ҳаст, бояд фаҳмид, ки гайри ашъён махсуси муайян ҳарчи дар ҳаёл партав андозад, воҳиман савдой аст ва хилофи қондан офок (дунъёи мавҷуд) он чи дар назарҳо ташаккул ёбад — губори биной» гӯён он нуктаи фалсафии худро тамоми мекунад.

Бедил дар аввалҳои зиндагии худ дар Деҳлӣ ба гайр аз касоне ки бо маҷзубон алоқаманд буданд, бо дигар касе рафтуоӣ надошт. Назар ба ҳикояташ баъд аз як соли дар Деҳлӣ буданаш — дар соли 1076 ҳиҷрӣ (дар вақти 22-солагиаш) рӯзе ба хонаи як дӯсташ ба меҳмонӣ меравад. Ҳозирони он маҷлис ҳамаги аз маҷзубҳо гап мезаданд.

Ногоҳ ба он маҷлис Шоҳқобули ном маҷзуб даромада меояд ва дар паҳлуи Бедил нишаста дар таомхӯрӣ бо ӯ ҳамкӯса мешавад ва баъд аз ду-се луқма хӯрдан аз ҷо меҳезад ва Бедилро аз даст гирифта ҳамроҳи худ мебарад ва аз шаҳр бароварда ба вайронаи худ мебарорад.

Назар ба ҳикояи Бедил дар он ҷо аз намози аср то як соли шаб бе ҳарфу гап рӯй ба рӯи ҳам менишинанд. Баъд аз он маҷзуб сар бардошта қаҳқаҳазанон меҳандад ва поҳояшро дароз карда меёзад ва мегӯяд: «Ин ҷо кушоди чашм гайр аз ҳайрат чизе надорад, бояд хобид ва бедорӣ ҷуз ташвиш бор намеорад, бояд вокашид!».

Бедилро беихтиёр хоб мерабояд. Вақте бедор мешавад, ки рӯз шудааст. Аммо аз Шоҳқобули дар он вайрона асаре нест.

Бедил дар пай кофтукови он маҷзуб Деҳлӣ ва атрофашро тай мезанад, аммо аз вай асаре намеёбад, дар охир бо иштиёқи дубора ёфта дидани ӯ девионавор дар дашту кӯҳсор ду сол мебардад. Назар ба таъбири худ Бедил «шӯри саҳронавардии гирдбодро аз ҳалқабагӯшони хидмати саргаштагии худ меҳонад ва ҳавои кӯҳпаймони иоларо сар бар хатти дуди димоғ менишонад...».

Дар аснои ин сахрогардиҳо бо таъсири гармини беъмони Хиндустон шоир ба дарди чашми сахте гирифтормешавад ва он озорро бо ин рубоӣ тасвир менамояд:

Азбас дидам кашидани дард ба чашм,
Хуи мекунадам шунидани дард ба чашм.
Дарди дигар аз назар ниҳон мебошад,
Дарди чашм аст дидани дард ба чашм.

Дар ин биёбонгардӣ вақте ки аз водии Бандароини мегузарад, гармини ҳаво ба дараҷае мерасад, ки зигар тобу тавони ҳаракаташ намемонад. Акиун сояе даркор аст, ки қадаре ором гирад. Ба мақсади ёфтани оромгоҳе рафта ба шаҳри Митҳаро мебарояд, аз раста мегузарад, аммо бинобар бегонагӣ касе ӯро ба нишастани сари дӯконе таклиф наменамояд ва назар ба таъбири худаш дар он раста «ғайри чинси муруват, аз ҳар кумош муҳайё ва омода» буд.

Аммо руфугаре¹, ки дӯкончан танге дошт ва дар он ҷо ғайр аз худаш як одами дигар базӯр мегунҷид, хайронӣ ва саргардонии ин беморро — Бедилро дида раҳмаш меояд ва дар гӯшаи дӯконаш ҷо медиҳад.

Дар ҳамин вақт касе омада ба пеши дӯкони руфугар рост меистад. Аммо Бедил, ки чашмбаства буд, ки будани он одамро имтиёз намекунад. Руфугар ба он кас мегӯяд: «Агар шумо ҳам ин ҷо нишастан хоҳед, ман ҷои худро медиҳам». Оянда мегӯяд: «Ин дардманд аз дӯстони ман аст, як-ду нафас пурсиши ӯ ҳол лозим аст».

Бедил аз овозаш мефаҳмад, ки он кас Шохқобули будааст. Якбора дар изтироб меафтад. Руфугар ба маҷзуб ҷо дода худ меравад. Маҷзуб ба Бедил рӯ ба рӯ нишаста, пеш аз он ки шоир ба ӯ салом диҳад ва арзи эҳтиром намояд, ба таъкид мефармояд: «Соате бихоб! Мо нишастаем, олами беҳудӣ ҳам айни шуур аст ва сӯхбати хоб низ онини ҳузур!».

Бо ин хитоб Бедилро ҳамон лаҳза хоб мерабояд ва гӯё баъд аз соате чашм мекушояд, ки асарӣ дард дар

¹ Руфугар — касест ки ҷохон куязадан қилин ва дигар ҷиҳон пашминро монанди аввалинаш дуруст мекунад.

чашм намондааст; аммо аз Шоҳқобули ҳам дар он чо асаре нест.

Бедилро шӯри девонагӣ дубора авҷ мегирад ва баъд аз ду соли дигар, ки ӯ 26-сола шуда буд, қадаре ором меёбад. Дар ин вақт ошноӣни ӯ илочи девонатабнатӣ ва сарсаригардин ӯро хонадорӣ медонанд ва ӯро бо панду насихат хонадор мекунанд.

Бедил, назар ба ҳикояи ҳудаш, баъд аз хонадор шудан, маҷбур мешавад, ки барои таъмини маишат касбе кунад. Аммо касбҳои амсолар (ки ӯ шеърфуруши ӯ савдо ва тичорат буд) ба ӯ писанд намеафтад ва бо таъбири ҳудаш ӯ «мутатаббеи суннати обо (пайрави равиши бобоҳо) шуда» сипоҳ мешавад (назар ба нақли муаллифи тазкирани «Хизони Омира» — Ғулумалихони Озод ӯ ба писари Аврангзеби Оламгир — Аъзамшоҳ дар замони шоҳзодагӣ чанд вақт навқарӣ қардаст ва ба мансабе расидааст).

Бедил баъд аз ду соли хонадорӣ ва сипоҳгарӣ (дар 28-солагӣ) рӯзе аз бозори Дехлӣ савора мегузашт, ки мардум тааҷҷубқунон ба ӯ ва ба қафои ӯ нигоҳ мекарданд. Чун диққат мекунад, мешунавад, ки касе аз роҳи тааҷҷуб мегуфт: «Ёрон, тамошо кунед, ки девонае аз ақибии ин савор давида меояд ва ба усули гоми (қадами) фарас (асп) чӣ қисм қадами рақс мекушояд?» Чун Бедил пас нигоҳ мекунад, мебинад, ки Шоҳқобули аз дунболаш давида омада истодааст.

Ӯ якбора худро аз асп мепартояд ва бо маҷзуб вохӯрдӣ қарда, ҳар ду ба як дӯкони холи даромада рӯ ба рӯи ҳам менишинанд ва соате бо ҳам бо забони тасаввуф маҷзубона сӯхбат мекунанд. Баъд аз он маҷзуб асроромезона ба ӯ нигоҳе қарда меистад ва Бедилро хоб мебарад. Вақте ки хушёр мешавад, маҷзубро дар рӯ ба рӯи худ намебинад.

Бедил ин саргузашти худро дар «Чор унсур» аз охири саҳифаи 63 то охири саҳифаи 68¹ батафсил

¹ Инро бояд ба назар гирифт, ки дар нусхаи ҷопаи Куллияти Бедил дар саҳифабандӣ рақамҳои 63 то 72 ду бор такрор ёфтааст. Ин рақамҳои 63—68, ки мо дар ин чо ба нақли саргузашти Бедил нишон додем, 63—68 аввалӣ аст. А. С.

тахрир кардааст ва дар охир бист сол боз аз вай хабар надоштанашро қайд мекунад.

Хонандагони мо ба осонӣ пай бурда метавонанд, ки хикояи зикршуда аз саргузашти ҳақиқӣ дида ба афсона бештар монанд аст. Ба фикри мо, таъсиrote, ки Шохқобулӣ ба Бедил кардааст, ғайр аз гипнотизм чизе нест ва дар ин сурат ҳам танҳо дар натиҷаи хоби яксоата сиҳат шудани дарди чашми муаллифро ақл қабул намекунад. Аммо дар замони Бедил амалиёти гипнотизм бисёр бошад ҳам, агар онгуна кор аз мусулмон сарзанад «каромат» ва агар ғайри мусулмон онгуна таъсир бақор барад «сеҳру қолу» мегуфтанд. Аз оҳанги таҳрири Бедил маълум мешавад, ки ӯ ҳам дар он вақт — дар вақти ҷавоннаш ба таъсиrotи Шохқобулӣ ба сифати «каромат» баҳо додааст. Аммо баъд аз васеъ шудани доираи фикри фалсафаиаш, чунон ки дар боло қайд гардид, ба ин гуна корҳо ба чашми танқид нигоҳ мекардагӣ шуд ва ин гуна корҳои аз одат берунро асрори ҳанӯз кашфнашудан ҳаёт гуфта мوند.

Шохқобулӣ охирин мачзубест, ки мо дар ёддоштҳои Бедил мебинем. Ӯ баъд аз 28-солагиаш дар саргузашти худаш ба ягон мачзуб рост омаданашро қайд намекунад. Аммо аҳволи мачзубона ва мачзубдӯстонаи ӯ боз чандин сол давом мекунад, ки ин ҳол аз оҳанги таҳрири сафари худаш аз Дехлӣ ба Лохур равшан маълум мешавад. Ҳарчанд таърихи ин сафари худро дар сари таҳрири ин воқеа қайд накардааст, аз ин китъаи таърихӣ ки:

Шавкро аз азимати Лохур
Нозуқиҳои муждан шодист,
Яъне аз домгоҳи афсурдан
Чанд гомам навиди озодист.
Соли таърихи ин азимати шавк
Бетакаллуф шунав: «худо ҳодист».

дар мавриди ҳамин сафари худ гуфтааст ва дар Қуллияташ дар қисми китъа ва таърихҳо дарҷ шудааст, равшан маълум мешавад, ки ин воқеа дар соли 1085 ҳиҷрӣ (дар соли 1674 милодӣ), яъне ба ҳисоби шамсӣ дар вақти 30-сола будани муаллиф рӯй дода будааст.

ای بسا سنی سوزن کز روزگار شکر
 خاک برده شد آهسته تر لعل جاہ
 در باب فتنه که در مکتب ز توینج
 رو ساء ابدا از سماع امیر و شاد آید
 عهد شکان گرا طبع - زمزمه بند
 گر هر پای بر افشاگر شود - ویرجاہ آید
 بر طاعت سنی ایچ کس است ضایع در
 تا مانی چه قدر فطرت انا کز راه آید
 بیدل

چاره فقر صعیف %

تاریخ وفات بیدل
 سرور دفتر ارباب کهن
 از غنچه آبار حلا فرک زینت
 گفت تاریخ وفاتنی آرزو
 سیر ز ابیدله از زمانم زینت
 ۱۱۶۶
 بجای سرور دفتر
 ۲۱

Яке аз кайдхон С. Алии дар нухсан шахси «Куллиёти Бедил»
 Бамбай, 1299/1882.

Бедил, дар Унсури Чорӯми «Чор унсур» дар саҳифаи 108 аз ҳошияи китоб, баёни ин сафари худро бо ин таъбирот сар мекунад:

«Вақте губори қофилаи таҷаррудам аз соҳати арсаи Дехлӣ ба сайри Панҷоб домани аҷз шикаст, дарои маҳмили хаёл ба пешоҳангии сафари Лоҳур кари шавқ барбаст. Гарди танҳои лашкаре буд, ҳазор алами фатҳ дар рикоби шикастаболӣ ва ранги бекаси оламе дошт чандин баҳори чамъият дар губори ошуфтаҳолӣ. Иқболи бесарупой кулоҳи саргаштагӣ аз чанибаткашони (аз чилавдорони) фалаки даввор мерабуд ва шукӯҳи урьёнтанӣ муқобили найзадорони хуршед оинаи арзи иқтидор мезудуд. Ба оини маҷозиб (ба тарзи маҷзубон) сангу хишти пеши по афтодаро таълими гилбозӣ парвоз мекардам (аз болон роҳ гирифта ҳаво меодам) ва хоку гили ба роҳнишастаро бар кушоди саъи ҳаво бармеовардам (яъне хоку лои роҳро ба ҳаво парронда роҳ мерафтам)...».

Аз Дехлӣ то Лоҳур, ки савора аз як моҳ зиёдатар роҳ рафтаи даркор аст, пиёда ва яккаву танҳо сайр кардан ғайр аз тақлиди маҷзубон ва ҳаракати маҷзубона дигар кор шуда наметавонист.

Бедил дар як ҷои ин саргузашти худ: «бо ҳамаи қатъи асбоби алоиқ дар наёми беистеъдодӣ (беби-зоатӣ) қаламтароше доштам чун табиаи гавдан дами тезӣ рехта...» мегӯяд. Ҳамаи асбобу алоиқро ғайр аз як кордча, ки вай ҳам кунд ва дамбаргашта аст, тарк карда ба роҳ баромадан кори маҷзубон аст.

Бедил дар ёддоштҳои худ боз ҳамин гуна як сафари худро қайд кардааст, ки аз вай ҳам бӯи шӯрида-мизочӣ меояд. Ҳарчанд таърихи он сафарашро нана-виштааст, аммо аз он ҷо, ки дар катори ҳамин сафари Лоҳур қайд кардааст, тахмин кардан мумкин аст, ки бояд таърихҳои ин ду сафар ҳам монанди мазмунашон бо ҳам наздик бошанд. Баёни он сафари худро ба тарзи зерин сар мекунад: «Ҳамчунон вақте дар саводи Акбарпура, ки ба музофоти Митҳаро мансуб аст, инони бесарупой гусехта будам ва гарди беихтиёри ангеҳта, ба кушоди боли сеҳрпарвоз эҳтизозе дош-

там ва ба vorастагиҳои гирдбод кадам бар димоғи хаво мегузоштам...».

Мо якчанд сафарҳои дигари Бедилро медонем, ки баъзеҳон бо таърих ва баъзе бо таърих мебошанд ва дар мавридаш аз онҳо ёдоварӣ хоҳем кард, аммо ҳеч кадоми онҳо ба ин ду сафар на услубан ва на мазмунан ҳеч монандӣ надоранд.

Дар боло, дар 26-солагии баъд аз хонадор шудан ба сипоҳгарӣ даромадани Бедил ба асоси ёддоштҳои худаш қайд карда шуд ва инчунин аз таҳриротӣ боло то ду сол — то 28-солагиаш ба ин кор давом кардани ӯ низ маълум гардид. Аммо мо на дар ёддоштҳои худӣ муаллиф ва на дар тазкираҳо чанд сол дар ин кор (дар навкарӣ) монданаширо намедонем.

Муаллифи тазкирани «Хизонаи Омира» — Фулом-алихон дар китоби мазкур дар зикри Бедил ҳамин қадар мегӯяд, ки дар аввалҳои ҷавонӣ ба навкарӣ шоҳзода Аъзам — писари Аврангзеби Оламгир рӯзгор мегузaronид ва ба мансабе сарафрозӣ дошт. Яке аз ошноёни Бедил шоир будани ӯро ба шоҳзода хабар дод. Шоҳзода фармуд, ки «қасидае дар мадҳи мо гӯяд, то ки ба вай инъоме кунем. Вақте ки ин хабар ба Мирзо (Бедил) расид, ӯ рад кард. Ҳарчанд дӯстонаш илтимос карданд, қабул нанамуд ва ҳамон соат алоқанавкарӣро қатъ кард (мазмунан аз саҳифаи 152 «Хизонаи Омира»).

Ин муаллиф ҳам ки аз ҳамзамонони ҷавони Бедил аст, чанд муддат навкарӣ кардани ӯро муайян нагуфтааст. Мо бо тахмин гуфта метавонем, ки бояд аз 3 ё 4 сол беш навкарӣ накарда бошад. Чунон ки дар боло қайд шуд, аз 26-солагии то 28-солагии — ду сол навкарӣ кардани Бедил аз ёддоштҳои худаш муайян аст. Баъд аз он бояд дар байни 28-солагии ва 30-солагиаш навкарӣро тарк карда бошад. Чунки агар ӯ дар 30-солагии ҳам навкар мебуд, аз Дехлӣ ба Лоҳур ба тарзи маҷзубон — сарупобараҳна ва пиёда сафар намекард, ки ин сафариаш дар ҳамон даврани умраш рост омадааст. Аҷаб нест, ки баъд аз тарки навкарӣ бевосита онгуна сафарро пеш гирифта бошад, то ки дигар аз вай расму одати дунёро талаб накунад.

Сафари аз Дехлӣ ба Лоҳур ва иичунин саёҳати Акбарпура хақиқатан ҳам қаландарона буд.

Ба подшоҳ қасидагӯй накардан ва умуман дар шеърхон худ мансабдорон ва сарватмандонро аз чиҳати мансаб ва сарваташон мадҳ накарда ва ба шoirони маддох нафрат баён намудан — маслаки доимии Бедил буд. Дар ин хусус китъаи зеринро дар «Чор унсур» меҳонем:

Эй басо маънии равшан, ки зи ҳирси шуаро
Хоки ҷавлонгаҳи аспу хари аҳли чоҳ аст.
В-эй басо нусха, ки дар мактаби ташвиши тамаъ
Рӯсиёҳи абад аз мадҳи амиру шоҳ аст.
Марҷаи маънии ин сустхаёлон даръёб,
То бидонӣ чӣ қадар фитраташон кӯтоҳ аст!
Силамуштоқи гадотабъ зи мазмуни баланд —
Гар ҳама пой бар афлок ниҳад, дар чоҳ аст.

(«Чор унсур», с. 46.)

Иичунин дар охири як қасида ин хусусияти худро изҳор намуда, қасидагӯёни машҳур — Захиру Анвариро саҳт танқид менамояд ва умуман ба шеъре ки бо роҳи тамаъ гуфта шуда бошад, нафрат баён мекунад, ки мо дар ин чо аз он порча ҳам мисоли зеринро нишон медиҳем:

...Бедил, ман он наям ки шавам тоҷири камол,
Чое, ки хосу ом суханрост муштарӣ.
Дар арсаи баён нафасе гарм мекунам,
Бе даъвии фазилату лофи суханварӣ.
Маҳкуми бениёзии шавкам, на маҳви фикр,
Озодам аз тахайюли авҳомгустарӣ.
Аз ҳеч кас наям силандеш бешу кам,
Маддоҳи фитратам, на Захирам, на Анварӣ!
Шеъре ки дар дил орзуи гидья парварад,
Бар маъниаш бишо... у ба алфози ӯ би...

(«Қасида», ҳошия, с. 37.)

Аз дарбори подшоҳон ва амалдорон дурӣ гузидани Бедилро Ғуломалихони Озод ҳам дар «Хизонаи Омира» тасдиқ мекунад ва баъд аз он ки аз навқарини шоҳзода Аъзамшоҳ дур шудани ӯро хикоя мекунад, мегӯяд: «Чун Мирзо (Бедил) худро аз дари ағниё

кашид, ҳақтаоло умарои асрро бар остони ӯ фирис-
тод...»

Бо «арқои салтанат» чигуна муносибат доштани
Бедилро мо дар поёнтар хоҳем дид; холо тарчимаи
аҳволи ӯро мувофиқи тартиби синну солаш давом ме-
диҳем:

Бедил дар айёми зиндагонии худ бо донишмандо-
ни ҳинду ҳам рафоқати дӯстона кард, фалсафаи ба-
рахманони^{9*} қадими Ҳиндро ҳам хуб омӯхт ва раф-
та-рафта онҳоро «ҳаммашраб — ҳаммаслаки худ» ме-
шумурдагӣ шуд. Чунончи, ӯ дар «Чор унсур» дар яке
аз ёддоштҳои худ мегӯяд: «...дар сафари роҳи Бобо-
ҳасани Абдол яке аз барохима (бараҳманон) бо фа-
қир Бедил рафоқат дошт ва ба ҳасаби (аз чиҳати)
мувофиқати машраби ахлоқ, тухми муҳаббате дар
мазраи эътиқод мекошт...» («Чор унсур», с. 17).

Инчунин Бедил Атуб Чату ном расоми ҳинду-
ро, ки расми ӯро кашидааст, тавсиф карда омада, дар як
ҷо мегӯяд: «...бо фақир муддатҳо ранги ошноияш ба-
хори мувофақат дошт...».

Аз ёддоштҳои Бедил маълум мешавад, ки равиши
дарвешона ва маҷзубонаи ӯ баъд аз 31—32-солагиаш
давом накардааст. Чунки мо дар саргузаштҳои ӯ баъд
аз ин давраи умраш мулоқоти ӯро бо ягон маҷзуб ва
ё ягон сафари ӯро ба тарзи қаландарона рост оварда
натавонистем. Аз ин аҳвол тахмин кардан мумкин
аст, ки ӯ дар охирҳои айёми ҷавонияш сарсаригардӣ
ва сарсариёна фикркуниро тарк карда ба як роҳи му-
тазаам даромадааст.

Аммо ин роҳ чигуна роҳ буд? — Дар аввалҳо ин
роҳ роҳи суфизми исломӣ буд. Баъд аз он ӯ рафта-
рафта ба роҳи татбиқ кардани суфизми исломӣ бо
фалсафаҳои бараҳманони қадими Ҳинд даромад ва
дар охир ӯ як файласуфе шуда баромад, ки дар одам-
ҳо аз чиҳати дин ва миллат ҳеҷ фарқ намегузорад ва
ислому куфрро баробар медонад. Чунон ки мо дар
боло нишон додем, дар як муҳаммаси ӯ ин бандро ме-
хонем:

Наини камолу нуқси замину замон туй!
Тӯҳматгари хатои ниҳону аён туй!
Ислому куфр нест, яқин ё гумон туй!

Эй гарран тамиз, вуболи қаҳон туй!
Онна бишкану дамаро бегуноҳ гир!

(«Нуҷот», с. 10, банди 3.)

Бедил дар ин давраи ҳаёташ зиндагии дубораи одамҳоро инкор кард, охират, чаннат ва дӯзахро, ки асоси ҳамаи дину мазҳабҳо аст, ҳаёлотӣ пуч ва афсонаи беасос шумурд. Чунончи, ӯ дар як банди як муҳаммаси худ мегӯяд:

То чанд касӣ захимати карруфарӣ дуньё?
То кай раӣ аз ҳуш ба афсонаи уқбо!
Хатми ҳаваси пуч кун, аз ҳеш бурун о!
Фурсат самари туст, чи имрӯзу чи фардо!
Ҳар гаҳ ту намондӣ, ҳама якбор намонад!

(«Нуҷот», с. 72, банди 7.)

Е ин ки дар як ҷои «Ирфон» мегӯяд:

Эй дилат гофил аз бихишти сурур!
Пучбофист завқи чаннату хур.
З-ин ҳавасҳои изтиробфусун,
Офӣят чанд поймоли чунун?

(«Ирфон», ҳошия с. 86).

Бедил амали некро чаннат ва амали бадро дӯзах медонад ва ғайр аз ин, чаннату дӯзах нест мегӯяд ва ин маъниро дар «Ирфон» ба тарзи зерин ифода мекунад:

Хулду дӯзах кучост, чашм бимол
Ҷуз хусули натоиҷи аъмол!
Амали нек ҳар қадар қорӣ,
Ҳама фирдавс бор меорӣ!
Ҳар кучо феъли зишт истодаст,
Бе тақаллуф қаҳаннамэҷодаст...
Чашм бар дастгоҳи худ во кун!
Ҳайрати қори худ тамошо кун!
Ин ду кайфият аз қаҳони қадим,
Ту баровардаӣ ба хулду қаҳим!

(«Ирфон», с. 94.)

Зиндагонии Бедил ҳам баъд аз ба як роҳи мунтазам даромадани ҳаракати фикриаш ба як интизом даромад. Мо дар боло дар 26-солагии хонадор шудани Бедилро дида гузаштем. Аммо бо оилааш чигуна муо-

мала карданаширо ва бо вай чӣ муносибат доштаниширо намедонем. Мо дар ин хусус ҳамин қадарро медонем, ки дӯстонаш ӯро барои ҳалос кардан аз сарсаригардӣ ва равиши маҷзубона, ба тарзи маҷбури хонадор кунонданд. Дар с. 66 «Чор унсур» хонадор шуданиширо бо чумлаҳои «ин ҷо илочи дунбал бо нештар во намудан буд ... хоссаи табиати башарист, ки аз оташ ба об гурезад ва аз об ба оташ овезад...» ифода менамояд, ки аз ин таъбирҳо аз зиндагонии оилавиаш норозӣ буданиаш равшан маълум мешавад. Аммо вақте ки ҳаракати фикриаш ба интизом даромад, ба оиладорӣ ҳам дил бааст. Мо ин ҳолро аз як мактубаш, ки баъд аз 12-сола хонадорӣ ба муносибати вафоти занаш навиштааст, мефаҳмем. Ӯ дар ин мактуб мегӯяд:

«...Аз даст рафтани домани давлате ки силсилаи мувофақаташ дувоздаҳ сол муҳарриқи ишратоҳангии сози анфос буд, чашми ибратро якбора бар рӯи идбори танҳои ва бекаси кушуд. На сӯхбати мушфиқе ки ба илочи тафриқан дил (парешонии дил) тавон пардохт ва на тоқати ҳаракате ки ба шуғли сайру сафар тарқи оворагӣ тавон андохт...».

Бедил дар вақти вафоти зани аввалинаш, ки бо вай дар 26-солагӣ хонадор шуда 12 сол зиндагонӣ кардааст, 38-сола буд. Баъд аз вафоти вай дубора хонадор шуданиширо ӯ ҳикоя намекунад. Лекин мо аз сафар кардани ӯ бо оилааш аз Митҳаро ва Исломобод ба Дехлӣ дар 41-солагиаш ва аз фарзанд ёфтаниаш дар 64-солагиаш медонем, ки ӯ дубора хонадор шуда будааст.

Бедил дар тамоми зиндагии худ, он ҳам дар айёми пирӣ — дар 64-солагиаш як писар ёфт, ки ба ӯ Абдулхолик ном дод. Аммо ин писар ҳам дар вақте ки нав раҳравон шуда буд, мурд. Мо таърихи таваллуди ин фарзандро ва ягона будани ӯро аз як мактубаш мефаҳмем.

Бедил ба Шокирхон ном дӯсташ, ки таваллуди ин навздро табрик карда будааст, менависад:

«...Умрҳо андешаи ниёзпеша наққошии коргоҳи дуо дошт ва ба ҳукми қусури (кӯтоҳии) истеъдод, чун қилки тасвир, ҷуз ранги инфил саре намеафрошт

(яъне фарзанд намешуд). Ионати устоди қидам нақши тозае ба арсаи иршод овард, ки баъд аз ин ашколи пардан даавот, ҳарчанд ба арзи нимрухне (заминан расм) ҷаҳд намояд, ғайр аз сурати мустақил пеш наёяд... дар зуҳури ин натиҷаи аҷз аз афкори мушфикони бериё таърихҳои бетаъдод (бешумор) ба маротиби таҳрир пайвастан...» («Руқаот», аз охири ҳошияи с. 50 сар шуда дар с. 51 тамом мешавад).

Бедил дар ин мактуб ду таърих — «оинаи файзи кудс», «сарҷӯши шароби азали»-ро ки Оқилхон ном ёфта ба ӯ тақдир кардааст, менависад. Аз ҳар кадоми ин таърихҳо ба ҳисоби абҷад 1120 ҳичрӣ мебарояд, ки ба соли 1708 баробар аст ва ин рақам дар он вақт 64-сола будани ин падари мӯхтарамро нишон медиҳад.

Дар вақти тахминан дунимсола будан вафот кардани ин ягона фарзанди худро Бедил дар ин рубоӣ нақл мекунад:

Абдулҳолик, ох ба дайри фони
Дер омаду зуд кард болафшонӣ.
З-ин мисраъ таърихи видоаш даръёфт:
Субҳи нӯҳӯм аз мохи рабе-ус-сонӣ.

Як нуктаи муҳим, ки аз ҷумлаи асосҳои зиндагии одамҳо ва тамоми ҷондорон аст, таъмини маишат мебошад. Мо бояд дар ин порча ба болон маишати маош ва сарчашмаи дафъи эҳтиёҷоти моддии Бедил истода гузарем.

Бедилро, чунон ки худ мегӯяд, дар давраи хурдсолнаш то ба балоғат расидан амаки меҳрубонаш — Мирзо Қаландар парвариш кард ва баъд аз калонтар шудан гоҳо дар тарбияи тағои олимаш — Мирзо Зариф ҳам афтод.

Мирзо Қаландар навкар, Мирзо Зариф олим ва аҳли тичорат буда зиндагонии онҳо бад намегузашт. Мо ин ҳолро аз зиёфатҳои калони Мирзо Қаландар ва аз ёрмандихое, ки Мирзо Зариф ба фақирон ва маҷзубон мекард, медонем. Ҳардуи онҳо ҳам шахсан одамони некдил ва хайрхоҳ буда ба болон ин Бедилро, ки падарона дӯст медоштанд, албатта дар тарбияи моддин вай кӯтоҳиро роҳ намедоданд ва ҳатто ӯро

дар сайру сафархояш бо хидматгор ҳам таъмин мекарданд.

Бедил ҳам вақте ки калонтар шуд, ба қадри иқтидораш ба корҳои онҳо ёрӣ меод, дар сафарҳои ҳарбии Мирзо Қаландар онлаи ӯро саровонӣ мекард ва дар сафарҳои тиҷоратии Мирзо Зариф ба ӯ ҳамроҳӣ ва ёрмандӣ менамуд.

Вақте ки Бедил аз ҳимоят ва васояти ҳешовандони мушфиқаш баромада дар ҳаваси зиндагонии озод афтода қаландарона аз Биҳор ба Дехлӣ сафар кард, албатта маишати вай хеле танг шуд. Мо ин ҳолро аз як фоҷиаи гуруснагӣ, ки дар шаҳри Акбаробод гузаронидааст, медонем. Назар ба ҳикояи худӣ вай, ки ин ёддошти худро дар саҳифаи 117 (118) «Чор унсур» навиштааст, ӯ дар он шаҳр чанде дар гӯшаи танҳои мондааст. Аз хӯрдани танҳо як миқдор катерои судӣ, ки як навъи талқон аст, доштааст. Ҳар рӯз дар як коса об як каф аз он талқон ҳамроҳ мекардааст, ки баъд аз фурсате ҳал шуда медамидааст. Ҳамин як коса талқон об ё атолаи хом хӯроки ҳаррӯзаи ӯ будааст.

Баъд аз чанд вақт он талқон ҳам тамои шудааст ва чанде аз паҳлу ба паҳлу гардида тамоиан хобидааст. Рӯзе аз гуруснагӣ тамоиан бетоқат шуда ба кӯча баромадааст ва аз бозор гузашта то лаби даръё рафтааст. Назар ба қавли худаш ӯ вазъияте надошт, ки одамон ӯро мӯхтоҷ гумон кунанд ва инчунин ӯ ҳечгоҳ аз касе чизе пурсиданро ба гардан нагирифта буд.

У хостааст, ки қадаре об нӯшад, аммо назар ба таъбири худаш «дар он ҳол хӯрдани об равшан бароташ пошидан буд». Ночор боз роҳи вайронаи худро пеш гирифтааст. Аммо вақте ки ба дарвозаи хона наздик мерасад, ба ӯ гардиши сар рӯй медиҳад. У фикр мекунад, ки агар афтода монад, мардум ба атрофи вай гун мешаванд ва бадтар ӯро ноором мекунад ва ӯ расво мешавад. Бинобар ин ӯ ба зери девори иморати вайронае рафта такъя карда менишинад. Баъд аз лаҳзае гардиши сар ором гирифта нафаскашиаш ба эътидол меояд. Дар ин вақт аз зери он девори вайрона як танган давран акбарӣ меёбад.

ки вай нисбат ба тангаи замониаш панҷ баробар қимат доштааст. Ин танга, назар ба таъбири худи Бедил, «умрхо гузашта ки дар гили таъмири он бино интизори эҳтиёчи Бедил мекашид» ва он танга мудате воситаи таъмини маишаташ шудааст.

Умуман ин давраи ҳаёти Бедил дарвешона буда, дар боби хӯрду хӯрок ҳам монанди қаландарон ба тарзи «ҳарчи пеш ояд, хуш ояд» зиндагонӣ мекард.

Баъд аз хонадор шудан, чунон ки дар боло ишора рафт, таъмини маишаташ бо маоши навқарӣ буд ва баъд аз он ки тарки навқарӣ кард, бо саҳтӣ ҳам бошад, бо роҳи меҳнати адабӣ ва китобат рӯз мегузаронид. Шоирони сарватманд девонашонро бо тасҳех ба вай китобат мекунонданд, китобҳои дастнависи кӯҳнаро ба воситаи вай дуруст мекунонданд. Дар ин бора мо аз мактубҳои ӯ ки дар «Руқаот» дарҷ шудаанд, мисолҳо меёбем. Чунончи, мо дар охири саҳифаи 5 «Руқаот» мактубе мебинем, ки вай ин пешани Бедилро ба хубӣ исбот мекунад. Бедил ин мактубро ба касе навиштааст, ки ӯ ба вай як аҷзон пӯсидаро фиристода, агар мумкин бошад ислоҳашро ва агар ислоҳпазир набошад, аз рӯяш нусха бардошта доданахро пурсида будааст.

Бедил ин мактуби худро ба ин тартиб сар мекунад: «Ибратнигоҳо! Ин матни ҳошияи қадим, ки «табаррукан» дар китобхона нигоҳ доштаанд, на қобили он аст, ки аз рӯяш нусха тавон бардошт ва на шоистаи ин ки ба завқи ислоҳи он тазъеъ бар авқоти таваҷҷӯҳ бояд гумошт».

Бедил дар ин мактуб варақҳои пароканда, пӯсида ва қирмзадаи он нусхаро бо бадҳатӣ ва ғалатнависи котибаш пурра тасвир карда, дар охир мегӯяд: «Савобе беҳ аз ин нест, ки ба таваққӯи ислоҳаш азоб бар таъби бедимоғон нагуморанд ва ба сиҳхаташ беморин мизочи бедилон раво надоранд».

Дар он вақтҳо аз дӯстони Бедил шоирони амалдор буданд, ки девонашонро дар пеши ӯ мегузоштанд ва ҳар ғазали тозае гӯянд, ба ӯ фиристода аз вай, агар писандад, баъд аз ислоҳ ба девонашон дарҷ карданиро илтимос мекарданд, яъне онҳо аз Бедил ҳам ба

сифати устодӣ ва ҳам ба сифати котиби нусханавис
фоида мебурданд.

Мо дар ин хусус дар саҳифаи 50 «Руқаот» макту-
бе мебинем, ки Бедил он мактубро ба Ҳусайнқули-
хон навиштааст. Дар унвони ин мактуб ин ҷумлаҳои
меҳонем: «Ҷавоби Ҳусайнқулихон Баҳодурхони дав-
рон дар мутолааи ашъори эшон ва ислоҳи он ва до-
хили девон намудан, ки пеши фақир гузошта буданд».

Бедил дар ин мактуб баъд аз назокатҳои расмӣ,
расидани ашъор ва мутолааи онро навишта дар охир
мегӯяд: «...дар баъзе алфоз, ки тақдим ва таъхир дар
кор дошт, қалами инъирақам сар бар хатти таҳрири
сучуд гузошт ва ба муктазои мавқеъшиносӣ як қа-
лам (ҳамагӣ) бо аҷзҳои девони балоғатуиҳои пай-
васт...».

Албатта, ин гуна одамон бо номи тӯҳфа ва ҳадя
музди меҳнати Бедилро адо мекарданд, ки манбаи
асосии таъмини маишаташ аз ҳамингуна роҳҳо буд.

Бедил бо вучуди соҳиби онла будан, то 41-сола-
гиаш ҷои истиқомати доимӣ надошт: маҳалла ба ма-
ҳалла, ҳатто шаҳр ба шаҳр кӯчида мегашт. Мо дар
ин хусус мактуберо, ки ба қадом кас навишта шуда
наш маълум нест, дар саҳифаи 29 «Руқаот» мебинем.
Бедил дар ин мактуб мегӯяд «...Фаръёдрасо! Ба ҳаса-
би (ба чихати) инқилоби аҳволи олам, хосса таҳлу-
каи навоҳии Исломобод, ки дар ин зиндонҳои номуси
соҳибқудратон ҳам дар он сарзамин бе тааззуре (бе
душворие) нест, то ба ғураҳои бедасту по чи расад —
муованати фазли эзидиро шомили ҳоли ҳайратмаол
андешида бо пошикастае чанд (бо аъзои онла), ки
бори гардани зиндагианд, раҳти саломатӣ берун қа-
шид ва бисту ҳафтӯми чимоди-юл-охир дохили дор-
ул-хилофа (Дехлӣ) гардид...». Баъд аз ин муаллиф
ба зиёрати касе хурсандӣ мекунад, ки аз рафти су-
хан бояд падари он касест, ки ин мактуб ба ӯ навиш-
та шудааст ва дар охиртари мактуб мегӯяд:

«...Ҳарчанд ризқи муқаддар дар ҳама ҳол ба ҳама
ҷо муайян ва муқаррар аст, аммо ошъони ҷамъияти
парешонболӣ мафқуд ва номуяссар. Агар дар ин са-
вод (шаҳри Дехлӣ) мавзее канори даръё ё лаби наҳр

ба саҳулат (ба осонӣ) дари иттифоқ кушояд, потақъ-
яе ихтиёр намояд ва мобақии мударати мӯҳлате, ки аз
назари яқин мухтафӣ аст (яъне бақияи умр, ки қай
тамом шуданаш номаълум аст), бе ташвиши тағъири
мақон ба сар барад». Дар охири ин мактуб ин байтро
менависад:

Мадди умрам чун ниғам, Бедил, ба хайронӣ гузашт,
Гӯшаи чашме нашуд пайдо, ки ҷо пайдо кунам ¹.

Мо дар қатори саргузаштҳои Бедил дар саҳифаи
128 «Чор унсур» аз Митҳаро ба Дехлӣ бо аҳли онла
сафар кардани ӯро медонем. Ин сафари ӯ назар ба
қайди худаи дар соли 1096, дар вақте буд, ки Олам-
гир барои тасхири Дакан рафта буд ва дар Митҳаро
ва дигар вилоятҳои атрофи Дехлӣ ихтилол, қатлу ғо-
рат ва бениртизомӣ рӯй дода, чанд сол давом карда
буд. Ин сафаре, ки аз вай дар 27-ми ҷимоди-юл-охир
ба Дехлӣ дохил шуданаш хабар медиҳад, ҳамон са-
фар аст. Ва таърихи он сафар, чунон ки дар боло ни-
шон дода шуд, дар 1096 ҳиҷрӣ буда (1685 милодӣ) ба
41-солагии муаллиф рост меояд.

Ҳар қадар ки синни Бедил калонтар шуда шӯхра-
таш ҳам зиёдатар паҳн гардид, таъминоти моддиаш
ҳам ба ҳамон нисбат хуб шудан гирифт. Мо дар «Ру-
қаот» бисёр мактубҳои Бедилро аз назар гузарони-
дем, ки онҳо дар ҷавоби ҳокимони вилоятҳо ва сарас-
карон буда, шеъри худро барои дида додан ва ислоҳ
кардан ба ӯ фиристодаанд.

Бедил дар пойтахт — дар ҷои бошишгоҳи худ ҳам
шогирди бисёре дошт, фақирҳои ин шогирдон дар хо-
наи худи Бедил дар тарбияи ӯ зиндагонӣ кунанд, сар-
ватмандонашон ба ӯ ёрмандии моддӣ мекарданд.

Мо аз ин ҷумла ба тариқи мисол Мирмуҳаммад-
Аҳсани Эҷоди сомонавиро нишон медиҳем. Назар ба
нақли муаллифи тазкирани «Хизонаи Омира», ӯ аз ва-

¹ Ҳарчанд Бедил дар натиҷаи ин мактуб ба даст даромадан
ё надаромадани ҳавлиро дар ҷое қайд накардааст, аз гузориши
аҳволаш маълум мешавад, ки ӯ баъд аз ин мактуб соҳиби ҳавли
шуд, чунки баъд аз он замон ба тарзи доимӣ ба Дехлӣ мочдаиш
ва дар хонаи худ мадфуи шуданаш ҳаминро нишон медиҳад.

танаш ба Дехлӣ омада, чанде бо Бедил умр гузаронид.

Шогирдони Бедил танҳо аз мусулмонон набуда, хиндухоро ҳам ӯ тарбия ва таълим мекард. Назар ба қавли муаллифи тазкираи «Хизонаи Омира» Ғулом-влихони Озод, Аниндиروми Мухлис-тахаллус, ки шоири дуруст буд, аз шогирдони Бедил аст. Муаллифи тазкира ин хусусро аз тазкираи «Маҷма-ун-нафоис», ки асари Сирочиддин Алихони Орзӯ-тахаллус аст¹⁰⁴ нақл карда мегӯяд, ки Хони Орзӯ дар «Маҷма-ун-нафоис» менависад. «...ӯ (яъне Аниндиром) дар унфувони (дар аввали) ҷавонӣ ашъори худро аз назари Мирзо Абдулқодирӣ Бедилӣ марҳум гузаронида, аз он замон бо ин очиз (бо Орзӯ) махшур ва махлут аст».

Аз як фикри «Маҷма-ун-нафоис» маълум мешавад, ки Аниндиром аз Бедил ба замми тарбияи адабии тарбияи ахлоқӣ ҳам гирифтааст. Муаллифи мазкур дар тазкираи номбаршуда гуфтааст: «боиси будани фақир дар Шоҳичаҳонобод—Дехлӣ ихлоси ӯст (Аниндиром). Аз муддати сӣ сол то альявм сарриштаи камоли мухаббат ва муваддатро аз даст надода, алғараз дар ин ҷузъи замон аз мунтахаботи рӯзгор аст».

Бедил вақте ки аз байни ҳокимон ва ҳокимзодагонии вилоятҳо шогирд ва дӯстони самимии бисёр пайдо кард, шоирони фақирро, ки ба ӯ алоқа доштанд, ба он дӯстонаш тақдим карда, ёри онҳоро дар ҳаққи инҳо илтимос менамудагӣ шуд. Чунончи, ӯ бо мактубҳои худ, Муҳаммад Ошиқи Ҳиммат, Мирзо Сӯҳробӣ Равнақ ва Муҳаммад-Аҳсани Эҷдро ба дӯстонаш бо илтимоси ёрмандӣ тақдим мекунад.

Дар охири мактубе, ки ба Хусенқулихон навишта, Эҷдро ба ӯ тақдим кардааст, мегӯяд: «...сарҷаҷман зулоли иттиҳод—Мирмуҳаммад-Аҳсани Эҷод ба оннадории ниёзи Бедил чехракушон имтиёзи махфили лузур бод».

Дар мактубе, ки ба қасе Равнақро тавсия кардааст, мегӯяд: «...бахорперои гулшани маонӣ, анҷуманҳои бисоти нуктадонӣ, сархуши нашъан мутлақ—Мирзо Сӯҳробӣ Равнақ, ки бо ламъан сутури (сарҳон)насраш нафаси субҳро ба ғубори хичлат печидан

аст ва дар ҳасрати матонати назмаш мавҷи гавҳарро об аз буни дандон чакидан, бо он ки чавҳари шуҷоат чун теғ аз носияаш (пешонӣ) равшан аст ва нашъан таҳаввур чун бода аз табиаташ мубарҳан (зоҳир). Ба фазоиле ки шаммае аз он ба арз расид, оростагин тамом дорад, шоиства он ки ин қисм равшантинатеро аз мунсаликони (аз қатори) чаноби хуршединтисоб дурӣ нафармоянд ва аз ин олам (аз ин ҷумла) баландфитратеро лозими боргоҳи осмонҷоҳ тасаввур намоянд. Тарбияти арбоби дониш самараи аҷри азим дорад...».

Аз мактубҳои ҷавобии Бедил маълум мешавад, ки дӯстонаш ба ӯ рағбани гул, атр, бодом ва сумани парварда, ҳалила, чадвор, ҳарбузаву тарбуз ва дигар меваҳои махсуси Ҳиндустон барин чизҳое мефиристодаанд, ки инҳо қимати кироӣ — арзанда надошта бошанд ҳам, хурмати одамеро, ки ин чизҳо ба ӯ фиристода шудаанд, нишон медиҳанд.

Дар чанд мактуб мо шои сиёҳ, либосвориҳои шолӣ, алоча ва сарпечи зартор барин чизҳоро дидем, ки инҳо ба замми қиматашон ифодаи хурматро ҳам мекунанд. Аммо дар қатори ҳадья ва тӯҳфаҳо пули нақд ҳеч дида нашуд.

Мо дар саҳифаи 24 «Руқаот» як мактуби ҷавобии Бедилро хондем, ки ӯ дар он мактуб баъд аз шикоят кардан аз бепаноҳии мазлумон мегӯяд «дар қабули инъоми амим ба ҳукми итоатҳои қадим сар бар хатти амр гузоштан аст...».

Аз ин фикра ҳаминро фаҳмидан мумкин аст, ки яке аз бузургмансабони ҳамон замон инъоми калоне фиристода қабулашро илтимос кардааст ва шоир ҳам на ба сабаби эҳтиёҷ, балки барои итоат кардан ба фармони фиристанда он ҳадьяро қабул мекунад. Аҷаб нест, ки ин инъом тӯҳфаи нақдии калон бошад.

Дар ҳар ҳол, мо Бедилро дар миёнсолагии ва калонсолнаш аз ҷиҳати таъминоти моддӣ осуда ҳис мекунем. Ин мулоҳизаи моро бо мактубе ба хонаи худ даъват кардани ӯ як ғичҷакнавозро таъкид мекунад. Ин мактуб, ки дар охири саҳифаи 31 «Руқаот» дарҷ шудааст, ба тарзи зерин таҳрир ёфтааст:

«Мухлиснавозо! Агар хусни бесохтан гиччак ба ороиши гесуи тори силсилаперои нағамот вифоқ шуда бошад (яъне агар гиччак таъмир ёфта қобили навохтан шуда бошад), бенавоёни маҳфили орзуро садоворе мавсули мақомоти сурур гардонанд, ки нафаси мутараддид чун камонча муқайяди хароши сина аст ва нигоҳи мунтазир чун мӯи чиникоса маҳви чашм. Мизроби шавқро мутаҳаррик ва замзамаи таманноро мутасоид (болорав) ангоранд ва чамаи мутаранимони анҷумани хузурро дамсози даавоти ихлос шуморанд. Зиёда оҳанги иштиёқ аст. Вассалом». Ин «мутаранимони анҷумани хузур» он касонеанд, ки ба меҳмони шoir хозиранд ва мунтазири гиччакнавоз.

Албатта бояд даъвати аҳли соз як бор ва тасодуфӣ набошад. Гоҳ-гоҳ ҳам бошад, чандеро ба меҳмонӣ даъват карда, аҳли соз оварда базм ташкил намудан бе фаровонии асбоби маншат муяссар намешавад.

* * *

Мо дар ин порча мазмуни мактубҳои Бедилро ва ба асоси ин мактубҳо муносибати ӯро бо ҳамзамононаш дида мегузарем.

Мактубҳои Бедил умуман нозукона ва эҳтиромкорона буда, мундараҷоташон изҳори ташаккур аз тӯхфаҳо, хурсандӣ аз адолат ва халқпарварии он касе, ки мактуб ба ӯ меравад, шикоят аз зулми аҳли ҳукумат, тавсия ба мағрур нашудан ба ҷоҳу мансаб, далолат ба тарбияи аҳли дониш ва монанди инҳоянд.

Чунончи, дар ҷавоби як ҳокими калон, ки ба ӯ мураббо фиристодааст, менависад: «Шукри атиёти мураббо аз ҳар буни мӯи мустамад забоне эҷод мекунад, ки ҳаргиз ба саъи забти нафас талхӣ наинги хо-мӯшӣ натавонад кашид ва ҳарчанд лаби ҷуръат барҳам бандад, қивоми ширинии саю баландтар хоҳад шунд...

Рафъи инқилоби ҳар давре ба зоти истиқомат-оёти собитқадамони тариқи вафо вобаста аст ва ҳалли мушкили ҳар бедасту пое дар камини ишорати шафқатнигоҳон нишаста. Дар ин авҷот (вақтҳо) арсаи ахлоқ аз фишори дилҳои танг он сӯи тахайюл бисоти

вусъат чндааст ва тимсоли умеди якдигар як калам бо сафои оинаи мурувват аз миён бурида. Губоре бар фарки олам нашикаста, ки касе чашм ба ҳоли шикастае тавонад кушуд ва шӯри қиёмате дар гӯшхо нанишаста, ки димоғи шунидан ба фаръеди бенавое вафо тавонад намуд...».

Бедил дар як мактубаш, ки ба кадом кас навиштани маълум нест, аммо аз рафти сухан маълум мешавад, ки дар чавоби хати ягон ҳокими вилоят навиштааст, норозӣ будани худро аз сахтии аҳволи аҳолии он ҷо ишора мекунад. Ӯ дар ин мактуби худ, ки дар охири с. 27 «Руқаот» дарҷ шудааст, менависад, ки шумо маро дер боз хат нанавишти гуфтаед, «...губоре дар он ҷо бол намеафсонад, ки аз тапишҳои дили ҳасратманзил паёме нарасонад ва насиме дар он худуд намегузарад, ки аз нафаси улфатқафас вадияти дуо набарад, ба доди ҳар мазлуме ки вомерасанд, илочи тазаллуми Бедил аст ва фаръеди ҳар шикастае ки мешунаванд, ғайр аз афсонаи ин бенаво ботил...».

Бедил дар ин мактуб ба доди ҳар мазлум расидани он ҳокимро як меҳрубонӣ кардан ба худаш мешуморад ва худро бо додхоҳон як медонад ва зимнан гӯё «агар шумо маро хурсанд кардан хоҳед, ба доди мазлумон расед!» мегӯяд.

Дар саҳифаи 33 «Руқаот» як мактуби дарозе ҳаст, ки ба кадом кас навишта шудани маълум нест. Аммо аз мазмуни мактуб маълум мешавад, ки ба яке аз бузургони аҳли дарбори Аврангзеби Оламгир навиштааст. Аз рӯи ҳикояи худи Бедил дар ин мактуб ҳафт сол аз он пеш Мир Атикуллоҳи Кука ном аз аҳли дарбор аз забони подшоҳ ба Бедил расондааст, ки ӯ аз асарҳои ба ҳузур фиристонад. Баъд аз як сол боз ин хоҳиши подшоҳ такрор ёфтааст. Баъд аз он Бедил нусхаи насри тартиб дода, ба подшоҳ фиристодааст (Бедил мазмуни он нусхаро дар мактуб намегӯяд. Аммо аз вазъи аҳволи Бедил тахмин кардан мумкин аст, ки бояд он нусха дар бораи насихати подшоҳ бошад). Аммо дергоҳ рад ва ё қабул ёфтани он чиз ба муаллиф маълум нашудааст. Дар ин наздикиҳо боз подшоҳ ба Бедил хабар расондааст, ки як ариза навишта ба

дарбор вобаста шавад. Бедил ариза навишта хошиш кардааст, ки ўро ба дарбор талаб накунад.

Дар ин мактуб аз он аҳли дарбор илтимос мекунад, ки агар мавридаш шавад ба подшоҳ расонад, ки Бедил як очизи барҷомондааст, ў аз ўҳдан хидмати дарбор намебарояд ва дар охири ин мактуб ин ибораҳоро менависад: «...ҳар гоҳ тақаррубе ба зухур пайвандад, дар истеъфои ҷароими замингирӣ (дар бахшиши гуноҳҳои гушагирӣ) ҳамин қадар маъруздоранд ва дуогӯро мархуни эҳсонҳои худ шуморанд...».

Аз мактубе ки аз хошияи с. 17 «Руқаот» сар шуда, дар аввали с. 18 тамом мешавад, назари муаллиф ба подшоҳ ва бузургони дарбори ў равшан мебарояд. Ин мактубро Бедил дар мавриди фатҳ шудани Хайдаробод аз тарафи Аврангзеби Оламгир ба Шукруллоҳон ном дӯсти худаш, ки дар он ҷанг иштирок доштааст, менависад ва дар ин мактуб таърихи фатҳи Хайдарободро ҳам ки ба ҳисоби абҷад 1098 мебарояд, қайд мекунад ва дар охири ин мактуб мегӯяд: «...Андешан дуогӯ бахонаҷӯи тақрибӣ аст, ки тӯҳфаи фикрае (фикраи таърих) дар пеш гузорад, ё мисрае дар он ҷаноб маъруздорад (яъне мақсади ман аз таърих навишта фиристодан бо шумо алоқани мукотаба аст), вагарна ҷӣ «наввобу» кадом «мустатоб?», балки ҷӣ «Оламгир» кадом «бадри мунир?» («бадри мунир» калимаест, ки Оламгир дар як тарафи рупия ҳаминро нақш мекард, ки иборат аз худаш аст).

Мактубҳои Бедил ҳарчанд нозукона ва эҳтиромкоруна бошанд ҳам, дар зимни ин эҳтиромот ва назокат аз гуфтани сухани ҳақ худдорӣ намекунад ва агар лозим донад, қор фармудани ҳечгуна калимаҳои дурушти саҳтро низ дарег намедорад, часорати адабӣ ва ҳақийяти ҷибиллиро, ки дар табиати ў монанди як узви ботинӣ ҷойгир шудааст, дар зимни таъбироти нозук бо камоли равшанӣ намоён мекунад.

Чунончи, яке аз ҳокимон ё мансабдорони калон байтеро ки ба ў қофия ёфтаи душвор будааст, ба Бедил фиристода аз ў ба он байт назира гуфтавро илтимос мекунад. Шоир байте чанд ба он вазну қофия навишта бо ин мактуб мефиристонад:

«... (фақир) ҳасб-ул-иршоиди мансубони чаноби рабубият (мувофиқи роҳнамои чаноби тарбиягар) ба фикри бадеҳа пардохт ва ба умеди қабули таъби маъниписанд табиятро мустандди маъмури шинохт. Лекин бонин ғазал (ғазале ки барои пайравӣ фиристода шудааст) диққате ба маърази (ба намоишгоҳи) таваҳхум оварда, ки аз ӯҳдан он ҳамон худаи тавонад, барояд.

Сайри фитратҳои суҳантарозони ин аср бе тамошое нест, хосса (хусусан) абнои дувал (мақсад арбоби давлат), ки лофи камоле дар ин фан (дар фанни суҳаншиносӣ) ҳам дошта бошанд...»

Шоир баъд аз ин ба ин мазмун як латифа менависад. Назар ба ҳикояи ӯ дар замони қадим як подшоҳ будааст, ӯ шоирони замони худро гун карда фармудааст, ки шеъре нависанд, ки қофия ва дигар қоидаҳои шеърие надошта бошад. Шоирон аз гуфтани ин гун «шеър» очиз омадаанд. Подшоҳ ҳамаи онҳоро ҷазо додааст.

Баъд аз он касе як саҳифа қоғаз сафедро ба подшоҳ такдим карда гуфтааст, ки «дар ин қоғаз қасидае навиштаам, ки ғайр аз қофия ва қоидаҳои расмӣ шеър, хат ва ҳарфҳои расмӣ ҳам надорад».

Муаллиф баъд аз ин латифа мегӯяд: «алҳол низ дабистони имкон аз ин ҷинси табоеъ ҳолӣ нест...» (с. 17 «Руқаот»).

Бедил дар мактубҳое, ки ба номи Шукруллоҳон ва Шокирхон менависад, онҳоро бисъёр эҳтиром мекунад. Ин ду кас ҳам, ки ё бародар ва ё бародарзодагони ҳамдигаранд, дар ҳақиқат шогирдони Бедил буда, ӯро аз ҳад зиёд самимона ҳурмат мекардаанд.

Касе Бедилро айб карда гуфтааст, ки ӯ ба шогирдони худ мактубҳои тамаллуқкорона менависад, ки ин диноат—пастӣ аст. Бедил ба он кас ҷавобан менависад, ки онҳо ҳарчанд ба ман шогирданд ва бандавор хат нависанд ҳам, дар ҳақиқат ман ба онҳо устод нестам, ман он ҳақношиносе нестам, ки ҳар кас маро эҳтиром кунад, ман даъвии устодӣ карда ӯро дар зерӣ пон худ гирам. Касе ки маро эҳтиром мекунад, ман низ ӯро ҳурмат мекунам ва дар охири ин мактуб (с. 41 «Руқаот») ин ҷумлаҳоро менависад: «дар ҳар сурат ку-

чакдилиҳои мо (хоксори мо) иқтизо намуд, ки ҳар сагу гурбаро носеҳи атвори мо бояд буд. Мазо момазо (гузашт, ҳар чӣ гузашт). Баъд аз ин ба истиғфор бояд кӯшид (аз таъна кардани ман тавба бояд кард), ва гарна медонед, ки **Бедил — Абдулқодир аст! Вассалом».**

Бедил бо касоне, ки ба воситаи мактуб алоқан адаби мекунад, мақсади тарбияву таълимро ҳеҷ фуруғзор намекунад. Чунончи, дар мактубе ки дар с. 4 «Руқаот» дарҷ шудааст, дар асарҳои адаби лозим будани риояи ҳам лафз ва ҳам маъниро таъкид менамояд ва дар як ҷои он мактуб дар ин бора мегӯяд:

«... Ҷамъе ки аз таровати ранги алфоз назаре об медиханд, лавҳи гамиз як қалам аз дарки маонӣ шустаанд ва гурӯҳе, ки ба бӯи маъний кӯси тардимоғӣ мезананд, рангинии ниҳоли иборат асло дар назари инсофашон нараста. Бар ин тақдир маъний замзамаест мӯхтачиби (зери пардаи) сози мавҳум ва иборат созе муштамили (дарбаргирандаи) нағамоти номафҳум.

ҚИҶА

Баски нуқсон бо мизочӣ халқ дорад иртибот,
Аз камолӣ ҷомеяи оламе бегонаанд.
Масти ботия маъний андешид бе осори лафз,
Маҳви зоҳир лафз диду ҳарфе аз маъний нахонд».

Инчунин мактубҳои Бедил ба Шукруллоҳон, Шокирхон, Хусенқулихон ва Қаюмхон номон бештарин хислатҳои тарбиявӣ доранд. Мо дар ин ҷо аз мактубҳои ӯ ба Хусенқулихон як мисол меорем:

Хусенқулихон як ғазал дар як вазни мушкил гуфта барои дида баёни фикр ва ислоҳ кардан ба Бедил фиристодааст. Бедил дар ҷавоб дар зимни таърифи он ғазал ислоҳ карданаширо нозукона ифода намуда, он шахсро ба бисёртар хондани асарҳои назмӣ ва насрийи худааш даъват мекунад. Ӯ дар ин хусус ин гуна менависад:

«...Дар зимни мутолааи навозишнома андешаи суҷуд реша ба фаҳми ҳар гули маъний, ки пардохт, ҷуз кайфияти рангу бӯи баҳористони камол нашинохт. Хосса дар замини «назаркушо», ки рабти ҳамворияш

андаке печиш дошт, ғайр аз табъи салим ва фикри матин бар аксари табоеъ эҳтимولي лағзиш мегумошт. Офарин, бар табъи маъниофарин!..»

Мактубҳои Бедил бештарин беноманд ва ба номи кадом кас навишта шуданашон маълум нест. Бештарини он мактубҳое, ки ном доранд, ба номи Шукруллоҳон ва Шокирхонанд, ки инҳо аз амалдорони бузург бошанд ҳам, ба шоир фикран наздик ва аз шогирдони дерин ва дӯстони самимии ӯянд.

Як қисми мактубҳо ба номи Хусенкулихон ва Қайюмхонанд, ки муносибати инҳо бо Бедил муносибати устодӣ ва шогирдӣ аст. Якчанд мактубҳо ба касони гуногунанд, ки дар мавридҳои гуногун ва бештарин дар ҷавоби мактуби онҳо навишта шудаанд.

Бештарин мактубҳои Бедил ҳоҳ ба номи касе бошанд, ҳоҳ бе ном, чунон ки дар боло ишора рафт, ҳислати тарбиявӣ доранд.

* * *

Аз асарҳои Бедил, ки таърихашон маълум аст, ҳам аз мактубҳояш маълум мешавад, ки ӯ баъд аз чиҳилсолагии худ як қисми вақти худро ба навиштани асарҳои муҳимми худ сарф карда бошад, қисми муҳимми дигари соатҳои ҳаёти худро ба тарбияву таълими ҷавонони қобил бахшидааст. Инчунин ин ҳам маълум шуд, ки шогирдони ӯ танҳо шогирдони шифоҳӣ набуд, як қисми муҳимми шогирдонашро ба тарзи ғоибона ба воситаи мукотаба тарбия намудааст.

Аммо ӯ дар охиртарини умраш, ки аҳволи сиёсии Ҳиндустон, чунон ки дар қисми аҳволи замонаш қайд шуд, бад гардида, аҳволи иқтисодии халқ ҳам тамоман дар парокандагӣ афтод ва ба сабаби ҷангҳои дохилӣ, исъёнҳои атроф ва подшоҳбозиҳои пайдарҳам бисъёр одам, аз ин ҷумла хеле донишмандон ва ҷавонони пурқобилият, кушта ва талаф шуданд, саҳт дилтангӣ ба ӯ рӯй дод, ки ин ҳолат қисман дар баъзе мактубҳояш акс кардааст.

Чунончи дар як мактубаш, ки дар саҳифаи 23 «Руқаот» дарҷ шудааст, аз камъебии суҳанфаҳмон шикоят карда менависад:

«...Аз дарди танҳой, ки рафиқи табиати ваҳшатна-
сиб аст, чи нигорад, ки бо вучуди касрати як олам
ошно аз қаҳти суханфаҳм муқими анҷумани тасвир
зистан аст... Нафасшумори авқоти ҷамъият ин қадар
муғтанам (ғанимат) медонад, ки гоҳе аз забони хома
бо давои гарми сари гӯшӣ (гӯшақӣ) мегардад ва гоҳе
ба сӯхбати китобе ҳамдарси маънихамӯшӣ меша-
вад...» ва дар охири ҳамин мактуб менависад «...аф-
сӯс маъние, ки аз чайби шикоятҳои рӯзгор сар баро-
рад...»

Дар як мактуб, ки дар с. 35 «Руқаот» дарҷ шуда-
аст, ин гуна менависад: «...ба як-ду байти ҳолӣ диле,
ки ғайр аз худаш пурӣ мутасаввар нест, ҳолӣ менамо-
яд ва ба як ду мазмуни расмӣ тӯмори расмӣ, ки ғайр
аз печидагӣ ҳеч надорад вомекушояд» ва баъд аз ин
байтҳои зеринро менависад:

Ғубори яъсам ба ҳар таладан ҳазор бедод менигорам,
Ба сурма фарсуд хома, аммо ханӯз фаръед менигорам.
Димоғи назме надорам ақнуи, ки резам аз нуқи хома берун,
Зи набзи дил часта мисрае хун ба неши фассод¹ менигорам.

Дар як мактуб ба муносибати вафоти Миёнлаъл-
муҳаммад, ки яке аз донишмандони ҳамзамонаш буд,
ин сатрҳои менависад:

«Маънипаноҳо! Ба арз расида бошад, ки ҷароғи
маҳфили ахлоқ Миёнлаъл-муҳаммад ба ҳукми доман-
фишонии фурсати анфос қисвати фонуси хафо пӯшид
(вафот намуд), баҳори дидафиреби он ҷаманистони
ашфоқ бо шикасти ранги эътибор ҷӯшид. Шаҳси зин-
дагитимсоли фано аз оинаи зуҳури ҳар кас бе воситаи
аворизи (оризаҳои) асбоб ҷилвагар аст (яъне мум-
кин аст, ки ҳар кас бе ягон сабаб ва оризае бимирад),
аммо диққати тааммулро дар вуқӯи осори ин кайфият
(вафот) ғубори сабабе дар назар. Ин ҷо он чи маълум
назокатоғҳони маънитаҳқиқ гардид, ғайр аз ин
ҳақиқат ба инкишоф нарасид, ки табиати ноқадран-
дон шиканҷаи марғи соҳибдилон мебошад ва итоти
ноқисон далели фанои комилсифатон.

Дар ҳама ҳол зиндагии мавҳум ба қабули таҳак-

¹ Фассод — рагзан.

куми дунон (пасттинатон) намеарзад, зиёда чуз сучу-
ди таслим ва ризо чӣ варзад?».

Дар охири ҳамин мактуб ин порчаро менависад:

Мағӯ гузаштарафикон зи дил фаромӯшанд!
Кадам доғ, ки дар пардааш намеҷӯшанд!
Чароғи анҷумани хайрати назар буданд.
Кунон ба пардаи дил доғхон хомӯшанд.
Нарафтаанд аз ин базм то сухан боқист,
Зи дида рафта, валекин ҳанӯз дар ғӯшанд.

Яке аҳволи пурфочиае ки дар охири умри Бедил дар Хиндустон рӯй дод, авҷ гирифтани низои ҳинду ва мусулмон буд. Хусусан баъд аз ҳаракатҳои мутаассибонаи Аврангзеби Оламгир низои байни ҳинду ва мусулмон дар ҳар сари чандгоҳ рӯй дода меистода бошад ҳам, бо он саҳтне, ки дар охири умри Бедил воқеъ шудан гирифт, пештар нашуда буд.

Яке аз ин гуна фочиаҳо дар шаҳри Аҳмадободи Гучрот воқеъ шуд, ки халқи як шаҳр (хиндую мусулмон) қариб тамоман якдигарро куштад. Дигаре дар шаҳри Кашмир, дар соли 1132, яъне чанд моҳ пештар аз вафоти Бедил, воқеъ шуд, ки фочиаи ин ҳодиса аз фочиаи Аҳмадобод зиёдтар буд.

Ба Бедил, ки дар таълимоти худ дар байни ҳинду ва мусулмон ҳеҷ фарқ намегузошт, куфру исломо баробар мешумурд ва саодати ватани худаш — Хиндустонро дар ҳамин иттифоқи хиндую мусулмон медониёт; ин ҳодисаҳо таъсир накарда намонданд.

Аммо ин пири сахтиродан қавирӯҳ бо ҳаман ин гуна таъсироти бади рӯхонӣ ва бо вучуди ин ки ба ҳисоби шамсӣ 77 сол ва ба ҳисоби ҳиҷрӣ 79 сол дар дуњё зиндагонӣ карда буд, дар охири умраш пири барҷомонда шуда намонд ва дар вақти вафоташ бемории саҳти дуру дарозро ҳам аз сар нагузаронид.

Мо ин ҳолатро аз як қайди муаллифи тазкираи «Хизонаи Омира» медонем. Муаллифи мазкур дар тазкираи мазкур дар зикри Бедил мегӯяд «...Чун навоб Осафҷоҳ дар санаи 1133 ҳиҷрӣ (1721 милодӣ) бар кишвари Дакан мусаллат шуд, номаи талаб ба Мирзо навӣшт. Мирзо дар ҷавоб ин байт ба қалам овард:

Дуњё агар диқанд нахезам зи ҷои хеш,
Ман бастаам ҳини қаноат ба пои хеш».

Мо аз рӯи қайди ҳамин муаллиф дар зикри наввоб Осафчоҳ, ҳам аз таъкиди муаллифи таърихи «Сияр-ул-мутааххирин» медонем, ки ин наввоб Осафчоҳ, ки номаш Камариддин буда набераи Обидхони самарқандӣ аст, ба Саидхо, ки Муҳаммадшоҳро дар зери асорати худ нигоҳ медоштанд, исьён карда дар аввалҳои соли 1133 хичрӣ Даканро ба даст дароварда буд; мо аз рӯи қайди муаллифи таъкирани мазкур ибро ҳам медонем, ки Мирзо Абдулқодири Бедил дар 3-ми моҳи сафари соли 1133 вафот кардааст; мо аз қайди таърихи «Сияр-ул-мутааххирин» ибро низ медонем, ки ҷанги мобайни Муҳаммадшоҳ ва амалдоронаш — Хусайналихон ва Саид Абдулло дар байни роҳи Дакан ва Шохичаҳонобод (Дехлӣ), дар аввалҳои моҳи зилҷиҷаи соли 1132 сар шуда бо кушта шудани Хусайналихон ва асир шудани Саид Абдулло дар 16 моҳи муҳаррами соли 1133 тамом гардида подшоҳ аз ин сафар 22 муҳаррами соли мазкур ба пойтахт даромад.

Ба болон ин хама хуччатҳо агар масофаи байни Дакан ва Шохичаҳонобод (Дехлӣ)-ро, ки ҷои истиқомат ва вафоти Бедил аст, ба назар гирем ва ичунин мувофиқи қайди «Сияр-ул-мутааххирин» (с. 444) дар аввали моҳи сафари соли мазкур аз назари подшоҳ гузаштани аризаи ҳокими Дакан — Низомулмулк наввоби Осафчоҳро, ки даъваткунандаи Бедил аст, ба далелҳои мазкур илова намоем, бо равшанӣ исбот меёбад, ки номаи наввоб Осафчоҳи мазкур дар бораи даъвати Бедил ба ӯ ду ё се рӯз пеш аз вафоташ расидааст.

Бедил, ки дар рад кардани даъвати Осафчоҳи мазкур пирӣ, барҷомондагӣ ва ё бемории худро сабаб нишон надода бо байти дар боло қайдшуда дар нарафтани ба Дакан қаноаткорию худро далел нишон медиҳад, маълум мешавад, ки ӯ худро дар рӯзҳои вафоташ ҳам бардам ва пурқувват ҳис мекардааст.

Дар ҳар ҳол, Бедил хоҳ бемори саҳт шуда бошад, хоҳ не, дар замоне ки дар байни шохзодагон, ҳокимони вилоятҳо ва дар миёнаи аҳли дарбор ҷангу ҷиддат гирифта бисъёр касон ва аз ин ҷумла шоирон ҳам (дар Хиндустон дар замони теуриён бештарин шоирон ҳам амалдор ва навкар буданд) кушта ва та-

лаф мешуданд ва хуни мардуми бегуноҳ мисли об
рехта хонахошон хокистар мешуд, назар ба қавли му-
аллифи тазкираи «Хизонаи Омира» (с. 153) дар сейӯ-
ми моҳи сафари соли 1133 ҳиҷрӣ дар Дехлӣ дар хонаи
худ вафот ёфта дар саҳни хавлии худ мадфун гардид.

Муаллифи тазкираи мазкур, ки дар он вақт 17-со-
ла буд, дар вафоти ин шоири бузурги файласуф қитъ-
аи таърихӣ зеринро гуфтааст:

Сару саркардаи арбоби сухан
Аз ғамободи ҷаҳон хуррам рафт,
Гуфт таърихи вафоташ Озод:
«Мирзо Бедил аз олам рафт».

Агар мо мисраи охирини ин қитъаро, ки моддан
таърих аст, бо алифбои араб навишта ба ҳисоби аб-
ҷад шуморем, 1133 ҳиҷрӣ мебарояд, ки ба соли 1721
милодӣ баробар аст, агар мо ба 11 қавс^{11*} ва 3-ми де-
кабрь рост омадани 3-ми сафари соли мазкурро ба на-
зар гирем, муайян мегардад, ки Мирзо Абдулқодири
Бедил дар 3-ми декабри соли 1721 вафот ёфта буда-
аст.

Дар замони пештара, хусусан дар Ҳиндустон, дар
хонаи худ дафн карда шудани донишмандони калон
одат буд. Бинобар ин дар саҳни хонаи худ мадфун шу-
дани ин файласуфи бузург ҷои таъҷуб нест.

Куллиёти осори ин суханвари донишгустар, ки бо
дастхати худ тартиб дода буд, дар хонаи худаш мах-
фуз буд. Ҳар сол дар рӯзи вафоташ, ки ин рӯзро «Рӯ-
зи урси Мирзо» меномиданд, шоирон ва донишмандо-
ни Шохҷаҳнобод ба сари қабраш ғун мешуданд, он
куллиётро бароварда дар миёнаи маҷлис гузошта ме-
хонданд ва муҳокима мекарданд ва ба ин восита, он
«дили дар пайкари сухан ҳаракаткунандаро» ёдоварӣ
менабуданд.

Ҳоло мо намедонем, ки он хона, он турбат, он
куллиёт ва он одат ҳанӯз барқарор аст ё ин ки он
ватандӯсти бузургро, ки барои саодати Ҳиндустон
иттифоқи ҳиндую мусулмонро лозим медонист ва дар
таълимоти худ лузуми дӯстии ин ду гурӯҳро талқин
мекард — ҳамватанонаш тамоман аз ёд фаромӯш кар-
даанд?

Лекин мо метавонем мисраъхоеро, ки ӯ дар вафоти
Миёнаъл-муҳаммад гуфтааст, бо андак тағйир дар
ҳаққи худааш такрор намоем:

...Чароги анҷумани хайрати назар буд ӯ.
Кунун ба пардаи дил доғҳои хомӯш аст.
Нарафтааст аз ин базм то сухан бокист,
Зи дида рафта, валекин ханӯз дар гӯш аст.

ЭЧОДИЁТИ БЕДИЛ

Шеъррам, ки ба сад забон фуруд омадааст,
 Дар чанди вақту он фуруд омадааст,
 Таврот набуд, то бигӯям, ки хама
 Якбора зи осмон фуруд омадааст.

Бедил

Эчодиёти Бедил маҳсулоти тамоми давраи фаъолияти адабии ҳаёти ӯст. Азбаски ӯ дар даҳсолаги ба шеърғӯй сар карда, чунон ки дар тарчимаи ҳолаш гузашт, то рӯзҳои вафоташ ин пешаро давом кунандааст, давраи фаъолияти адабии ӯ 67 соли пурраро дарбар мегирад, ки бояд ин давлат ба кам шоир муассар шуда бошад.

Ин шоири бузурги пурбаракати дарозумр дар муддати дарози ин фаъолияти адабии худ, мувофиқи Куллиёти осораш, ки дар дасти мост, асарҳои зеринро ба вучуд овардааст:

1. «Дебоча», 2. «Ирфон», 3. «Тури маърифат», 4. «Нукот», 5. «Ишорот ва хикоёт», 6. «Руқаот», 7. «Чор унсур», 8. «Муҳити аъзам», 9. «Тилисми ҳайрат», 10. «Ҷазалиёт», 11. «Рубоиёт», 12. «Қасоид», 13. «Китаот ва қитъаҳои таърихӣ», 14. «Таркибот ва тарҷеот» (таркиббанд ва тарҷеббандҳо); 15. «Ташбеҳот ва тамсилот». Ҳар кадоми ин асарҳо дар матбаа бо рақамҳои алоҳида чоп шудаанд.

Аз ин номбаршудагон «Ирфон», «Тури маърифат», «Ишорот ва хикоёт», «Муҳити аъзам», «Тилисми ҳай-

Маълум аст, ки чизе ки инсон дар зеҳни худ офаридааст (халқ кардааст) — худо аз муқаддасоти динӣ аст ва ҳар чизе ки ӯ дар хориҷ — дар дунёи ба назар намоён офаридааст, илоҳҳои бутпарастон ва бутхоест, ки одамон худ сохта худ мепарастиданд ва бандагӣ мекарданд ва инчунин подшоҳонанд, ки онҳоро низ худ инсонҳо сохта баровардаанд.

Дар як рубоии дигар ҷаннату дӯзахро таваҳхум ва фиребдиҳандаи мардум, интизорбарандаи неъматӣ ҷаннат ва тарсандаи азоби ҷаҳаннамро «меҳмони хал» мешуморад:

Бедил, ба бисоти фурсати барқиноб
Моро ду се рӯзе ба таваҳхум даръёб!
Хайрони фиребро чӣ хулду чӣ ҷаҳим?
Меҳмони халро чӣ неъмат, чӣ азоб?

Дар рубоии дигар ин маъниро боз равшантар ифода мекунад:

Ҷамъе ба ғурури хулду ризвон задаанд,
Ҷамъе ба ҷунуни дину имон задаанд,
Аз ваҳм пур аст ҷорсуи имкон,
Ин «некматоз» бар чӣ дӯкон задаанд?

Дар як рубоӣ қиссаи Шайтону Одамро, ки қариб дар ҳамаи динҳои китобӣ якранг нақл меёбад, афсонаи бемантиқӣ бетамизона бофташуда медонад:

Афсонаи бетамизии оламро
Фаҳме куну воғузур бешу камро.
Шайтон гардид қобили тавқи ғазаб,
Берун карданд аз бихишт Одамро?!

Дар яке аз рубоӣҳои афсонаҳои диниро натиҷаи овозаандозии одамони бекор мешуморад:

Ҳар сонехе ки шуд ба афсона дала,
Бекорин халқ шӯхраташрофт қафил,
Мусо то ҳол мешикофад даръё!
Фиръави ханӯз меҳӯрад ғӯта ба Нил!

Азбаски девонҳои ашъори шоирони Шарқ ба тартиби алифбон қофия ҷамъ карда мешаванд, на ба тартиби таърихи ғӯта шудани он шеърҳо, ҳонанда метавонад дар як саҳифа ду байт ё ду рубоии зидди

якдигарро хонад, ки якеро шоир дар понздаҳсолагнаш гуфтааст, дигариро, масалан, дар панҷоҳсолагӣ.

Лекин дар ғазал ва рубоӣ барин порчаҳои шеърӣ, ки таърихашон маълум нест, хонанда намедонад, ки Бедил шеърҳои диндоронаи худро аввал гуфтааст, ё порчаҳои зиддининашро. Аммо агар мо тарчимаи ҳоли ин шоири дарозумро ба назар орем, ҳукм кардан метавонем, ки порчаҳои диндоронаи худро дар аввалҳои ҷавонӣ, порчаҳои дарвешона ва қаландаронаи худро дар ҷӯши ҷавонӣ ва овони маҷзубӣ ва шеърҳои фалсафавӣ ва зиддининашро баъд аз камол ёфтаан гуфтааст.

Зеро, чунон ки дар тарчимаи ҳолаш гузашт, ин шоири баландистеъдод дар айёми бачагӣ ва аввалҳои ҷавоннаш дар зери тарбияи Шайх Камол буд, ки ӯ қоидаҳои дини исломро дар ақида ва дар амал саҳт нигоҳ медошт, баъд аз он шоир дар зери таъсири маҷзубон афтода дарвешӣ ва тарки дунёро пеш гирифт, баъд аз он ғарқи суфизми исломӣ шуда ба тарафи ваҳдати вучуд майлон кард ва сонитар дар натиҷаи тафтиши фалсафавӣ хинди қадим ва бо татбиқи суфизми исломӣ бо фалсафавӣ хинд, як файласуфе шуд, ки дар байни қуфру ислом ҳеҷ фарқ намегузорад, дар охир як файласуфи ҳаётӣ шуда эҷодиёти худро ба дунёи зинда — ба зиндагонии халқ, ба ҷамъият бахшид.

Асарҳои назмӣ ва насрии Бедил — монанди «Ирфон», «Чор унсур», «Тилисми ҳайрат» ва дигарҳо, ки таърихи таълифашон маълум аст, ҳолати рӯҳия ва савияи фикрияи шоирро, ки дар вақти таълифи онҳо дошт, тамоман акс кунондаанд. «Ирфон», ки таълифи охириумрии муаллиф аст (9 сол пеш аз вафоташ) қариб тамоман ба ҷамъият бахшида шудааст.

Мо ба ҳамин далел киёс кардан метавонем, ки аз асарҳои бетаърихи ин шоир кадомаш, ки фикран пурратар ва ба зиндагӣ наздиктар бошад, ҳамон қадар сонитар эҷод ёфтааст.

Нафрат аз тамаъ, ишки озодӣ, исботи фазилати қарам ва исор (тарки маъфияти худ барои нафъи дигарон), нафрат аз хушомадгӯӣ ва маддоҳӣ, хусусан маддоҳии подшоҳон ва сарватмандон, нафрат аз зулм,

дилсӯзӣ дар ҳаққи мазлумон, нафрат ба гурур ва чоҳ-
парасти — инҳо хислатҳоеанд, ки мо аз хурдсолини ин
инсонии комил то охири умраш дар ӯ мебинем, ки дар
эҷодиёти гуногунзамони вай аке кардаанд.

Факат фарқ дар ин чо аст, ки дар асарҳои аввали-
ни ӯ ин хислатҳояш ба тарзи содда ва ибтидоӣ аке
карда бошанд, дар асарҳое ки шоир баъд аз ба камол
расиданаш эҷод кардааст, пурра ва бо далелҳои ич-
тимой ба субут расида, тасвир ёфтаанд.

Дар хурдсоли ба Бедил ҷойгир шудани ин гуна
хислатҳо ҳам тасодуфӣ ва бесабаб нест, амаки Бе-
дил — Мирзо Қаландар, ки назар ба тасвири муал-
лиф ин хислатҳоро доро буд, ҳамаи инҳоро ба баро-
дарзодани хурдсоли худ, ки тарбияашро ба ӯҳдаи худ
гирифта буд, гузаронид. Чунон ки дар тарҷимаи ҳоли
Бедил гузашт, ӯ ҳатто шоирини худро ҳам аз асари
тарбияи он амаки меҳрубони бесаводи худ медонад.

Бедил дар як рубоии худ ба золимон бо яроқе ки
онҳо кор мефармоянд, муқобалат карданро мефар-
мояд:

Золим пӯшад либоси хунбофтаро,
То зер кунад ҳасми забунёфтаро,
Бо сангдилон шиори худ саҳтӣ кун!
Бардор ба оҳан, оҳани тофтаро!

Дар як рубоие, ки дар ёддошти соли 1096 (1685)
дар 41 солагии худ навиштаи маълум аст, ҳамин
маъниро такроран ифода мекунад:

Бедил, ба ганим қасри шон нанмой!
То тир тавон шудан — камон нанмой!
Хосияти ин маърака очизкушӣ аст,
Инчо, зинҳор, нотавон нанмой!

Дар як рубоии дигар ба золим хитоб карда меғӯяд:

Эй нони ту гарм аз тафи дилҳои қабоб!
Аз хислати зулм боядат гаштан об!
То коми ту молид як ангушт асал
Бунёди ҳазор хона гаштаст хароб.

Дар як рубоӣ умуман подшоҳонро масхара дошта
меғӯяд:

Дуњё ки фусуну ною нӯше будааст,
Ҳар вақт ба коми хомҷӯше будааст,

Инчо Захнок мордӯше буласт.
Искандар ҳам дарозгӯше будаст.

Дар як рубони дигар подшохро аз чихати манфи-
ати халқ як чизи нодаркор мешумурад ва ин маъниро
бо як таъбири хандаовар ва ҳатто аз рӯи одоби таҳ-
рири имрӯза беадабона ифода мекунад:

Дар кишвари эътибор кадри ҳар чиз,
Дорад дархӯрди хочати халқ тамиз,
Ҳарчанд ки кӯси салтанат буқ занад,
Бар нафхгирифта меъдае нест чу тиз

Рафта-рафта муқобалати ӯ ба синфи ҳоким шид-
дат мегирад ва онҳоро, ҳарчанд баъди хочати кас аз
онҳо раво гардад ҳам, боби гардан задан мешуморад:

Ин қавм, ки узви зойиди марду зананд,
Биттабъ харош бар чигарҳо фикананд,
Ҳарчанд, ки корҳо кушояд э-эшон,
Чуи нохун чумла боби гардан зананд.

Дар як рубони дигар ин маъниро ба ин тариқа
ифода мекунад:

Шоҳон ки эн худсарӣ ҷаҳонтасхиранд,
Бар дахли умури ҳақ халалтахмиранд,
Ин бекорони гарраи ҷоҳу хашам,
Ангушти зиёди панҷаи тақриранд.

Яъне подшоҳонро, назар ба ақидаи авом, тақдир
бар сари халқ оварда бошад ҳам, ангушти барзиёди
панҷаи тақдиранд. Ангушти барзиёдро дар ҳар панҷа,
ки бошад бурида партофтаи лозим аст.

Ғурур, ҷоҳларастӣ, худситоӣ, ҳасад ва бӯхтони син-
фи ҳокими замони худро дар як рубой хулоса карда
мегӯяд:

Як сӯ шӯри каррфару иззату шон,
Як сӯ ҳасаду даъвиву ҳирсу бӯхтон,
Бар ҳеч ҷӣ хангома наёрастаанд,
Ин масхараҳои ҷорсуи имкон!

Дар як байти як ғазали худ ғурури подшоҳонро ба
ин тариқа масхара мекорад:

Чӣ миқдор оронши ханда дорад
Кафе хоку онгаҳ димоғи худой?

Дар ин ғазал умуман ба гурур муқобил мебарояд:

...Матаи бар гуруре ки монанди отаиш
Рави шӯълае чанду хокистар ой!
Дар ин анҷуман ғайри ибрат чӣ дорад,
Гурури най — ҳичлати бӯриён?

Мо аз тарҷиман аҳволи Бедил медонем, ки дар даҳсолагини ӯ нафрат аз мадраса ва дарсҳои расмиро ба вай амакаш — Мирзо Қалаидар талқин кард. Дар Бедил ин нафрат рӯз то рӯз иққишоф ёфта то охири умраш давом намуд.

Дар ин бора дар рубонӣ мегӯяд:

Дар мадраса ҷамъе ки фароҳам гаштанд,
Медонӣ аз кучо муқаррам гаштанд?
Полону, чулу фисор мехост харӣ,
Аз бесомонӣ охир одам гаштанд.

Дар рубони дигар мегӯяд:

Эй лафзи ҳадид, маънии тоза барор!
Эй хусни фасурда, андаке тоза барор!
Бигиса рағи мабхаси худусу кидамат!
Ин нусхан кӯхнаро зи шероза барор!

Дар рубони дигар боз ҳамин маъниро такрор мекунад:

Эй ғафлатмашрабони нодонкеш!
В-аз нокифитратӣ камолот андеш!
Умрест ки дар баҳси худусу кидамед!
З-ин беш маҳонед насабноман хеш!

Аз нафрат баён кардани шоир ба мадраса ва ба илмҳои расмӣ, хусусан ба баҳси худусу кидами олам, ки яке аз муҳимтарин дарсҳои мадрасани кӯхнаи исломӣ буд, гумон карда нашавад, ки ӯ монанди сӯфиёни ҷоҳил зидди илму дониш будааст. Ин гуна гумон албатта нодуруст мешуд. Чунки ӯ ҳамеша дар асарҳои худ одамоне ба омӯхтани илмҳои ҳақиқӣ ва ҳикмат ташвиқ мекунад. Чунончи, дар яке аз рубонҳои худ мегӯяд:

То ғазлу хунар оннапардоз нашуд,
З-икбол даре ба рӯи кас боз нашуд,
Фӯлод ба оҳан шараф аз ҷаҳлар ёфт,
Билал зи ҷанси хеш мумтоз нашуд.

С. Айни. Соли 1949

Дар бораи илму ҳикмат дар «Ирфон» боз батафсилтар гап мезанад:

...Чист меъроҷӣ огаҳӣ ин ҷо?
Иктидори ихотати ашъё!
Ин наво ҷуз ба сози ҳикмат нест,
Ғайр аз ин сурати ихотат нест...
Ҳикмат он ҷо ки нест оинадор
Сувари илмо кам аст осор...
Илм умре ба хун кашад таабаш,
То ба ҳикмат расад паи талабаш.
Лек ҳикмат ба ҳар кучо гул кард,
Хукми аҷзои илмо кул кард...

Бедил ҷанг ва низоъҳои диниро на аз барои дин, балки барои ғарази дунёӣ мешуморад ва дар ин бора мегӯяд:

Умрест ки дар арсаи найранги ғараз,
Дорад баду нек сулҳ, ё ҷанги ғараз.
Ғар рабти каломи куфру дин даръёбӣ —
Сози ҳама кӯк аст ба оҳанги ғараз.

Шоир барои манфиати ҳам куфру ҳам ислом созиш кардани ин ду фирқаро лозим медонад, махсусан ба мусулмонон: «агар зуннор набошад, донаҳои тасбеҳи шумо пош хоҳад хӯрд» мегӯяд. Албатта, мақсади ӯ иттиҳоди ҳинду ва мусулмони Ҳиндустон аст. Ин маъниро дар як банди аз мухаммасҳои худ ба ин тариқа ифода мекунад:

То сози нафас воситаи шӯри ҷаҳон аст,
То вазъи ҷасад оинан улфати ҷон аст.
Ҷамъияти дилҳо алами болфишон аст,
Бе реша пароқандагӣ дона аён аст,
Аз субҳа мачӯ рабт, чу зуннор набошад.

Бедил дар ҷамъият ба якдигар ёрмандӣ карданро манфиати ҳар ду тараф медонад ва дар ин хусус ин рубоиро мегӯяд:

Ғар офият аст, в-ар шикаст аст ин ҷо.
Аз соғари аъмоли ту маст аст ин ҷо,
Дастат гирад, касе ки гирӣ дасташ,
Музди ҳама кас даст ба даст аст ин ҷо.

Шоир ба гардани дигарон партофтани бори худро
низ нодуруст медонад ва дар ин маънӣ ин китъаро
мегӯяд:

Ба як дурӯза сару барги зиндагӣ нарисанд,
Ки баҳри халқ паи суди худ зиён бошӣ!
Агар губор шавӣ, маҳви домани худ бош!
Чунон мабош, ки ташвиши дигарон бошӣ!
Нафас бидузду сабукрӯх зиндагонӣ кун!
Мабод бар дили оинае гарон бошӣ!

Шеърфурӯшӣ накардан, арбоби давлат ва аҳли
сарватро мадҳ накардан ҳам, аз хислатҳои якумрин
Бедил аст. У ин хислати худро дар ҷоҳои гуногуни
асарҳои худ изҳор, шоирони маддоҳро рад ва инкор
мекунад. Чунончи дар як рубоӣ мегӯянд:

Бедил, аз таъби назм бӯе дорам,
Яъне маънисирӣшт хӯе дорам,
Не васфи «туе», на мадҳи «ӯе» дорам,
Бо фурсати шавқ гуфтугӯе дорам.

Дар як рубоии дигар мегӯяд:

Бедил, моро ҳарзадарой шон нест,
Мадҳи миру ситоиши султон нест,
З-ин даст каломе ки зи мо мешунавӣ,
Ғайр аз исори хидмати ёрон нест.

Шоир дар ин рубоӣ гуфтаи мехоҳад, ки «ман мад-
ҳу ситоиши арбоби давлатро намекунам ва ин пеша
аз хислати ман нест. Агар дар шеърҳои ман мадҳия-
ро бинӣ, вайро ман на барои тамаъ гуфтаам, балки
ба яке аз ёронам нисор кардаам».

Бедил шоирони шохпарастро саҳт мезанад ва дар
ин маънӣ дар як порча маснавии худ мегӯяд:

Эй ки таърифи салотин кардаӣ!
Машки таълими шаётин кардаӣ!
Чист таълими шаётин?— Хубби ҷоҳ!
Эй, шаётин муршидат, рӯят сиёҳ!..

Дар як китъааш ҳам, чунон ки дар боло қайд шуд,
шоирони маддоҳро саҳт танқид мекунад:

Эй басо маънии равшан ки зи ҳирси шуаро
Ҳоки ҷавлонғаҳи аспу хари аҳли ҷоҳ аст,
В-э басо нусха, ки дар мактаби ташвиши тамаъ
Рӯсиёҳи абад аз мадҳи амиру шох аст.

Марҷан маънии ин сустхаёлон даръёб,
То бидонӣ чӣ қадар фитраташон кӯтоҳ аст!
Силамуштоки гадотабъ зи мазмуни баланд —
Гар ҳама пой бар афлок ниҳад, дар чоҳ аст.

Шоир дар охири як қасидааш, ки ба инсон хитобан сар карда дар вай фазилат ва камбудихон одамро тасвир кардааст, шоирони маддоҳ Заҳир ва Анвариро саҳт мазаммат мекунад.

Маълум аст, ки Заҳир ва Анварӣ аз устодони адабиёти тоҷик буда, дар айни замон маддоҳи бисъёр гузаро ҳам мебошанд, ки ҳеҷ мадҳиянавис дараҷаи муқобилиаи худро ба пасттарин пояи инҳо расонда натавонистааст.

Бедил дар танқиди худ ба тарзи мисол ҳаминҳоро интиҳоб карда гӯё зимнан ифода кардааст, ки «санъат ҳар қадар ки баланд бошад, агар вай ба ягон ғояи паст олат шавад, ба саҳттарин таҳқир сазовор аст».

Саъдӣ ҳам дар муқаддимаи «Бӯстон» ба мазмуни як байти мадҳиягии Заҳир бо ин байти худ:

Чӣ лозим ки нӯҳ курсии осмон
Ниҳам зери пой Қизи Арсалон...

ишора намуда, зимнан мадҳиягӯии ӯро танқид мекунад. Аммо танқиди Бедил рӯйрост ва оммафаҳм аст.

Бедил, ки Заҳир ва Анвариро ҳасурона танқид мекунад, ошиқ ва мухлиси Саъдӣ аст. Чунки Саъдӣ ба замми ин ки устоди бузург аст, ба мадҳи подшоҳон сар нафаровардааст. Тасодуфӣ нест, ки Бедил дар ҳаққи асарҳои ӯ мегӯяд:

Аз гулу суибул ба назму насри Саъдӣ конеам,
Ин маонӣ дар «Гулистон» бештар дорад баҳор.

Дар охири ҳаҷи Бедил, чунон ки дар аҳволи замонаш ва тарҷимаи ҳолаш гузашт, аҳволи сиёсии Ҳиндустон бисъёр бад шуд. Дар миёнаи шоҳон, шоҳзодагон, аҳли дарбор, амалдорон ва ҳокимони вилоятҳо ҳар рӯз ҷангу ҷидоли тозае барпо мешуд, дар ҳар гӯшаи мамлакат ва пойтахт ҳар рӯз як подшоҳ бар сари қор меомад. Дар табиати арбоби давлат, аҳли ҳукумат ва сипоҳ сифати одамият ҳеҷ намонда ва ба ҷои он ваҳшонияти даррандагӣ, кина, ҳасад, адоват, ҳи-

лагарӣ, зулм, толон-тороҷ, номардӣ ва пастӣ авҷ гирифта буд. Атрофи подшоҳонро занони бадахлоқ фуру гирифта буданд.

Ҳамаи ин аҳвол дар шеърҳои ин шоири донишманд акс кардааст. У дар ин бора дар як рубоии худ мегӯяд:

Имрӯз ки ҷӯши инқилоби заман аст,
Хар ҷо афвочи хез «лашкаршикан» аст,
Оғӯш кушуда захм бар захми дигар,
Ин арса пур аз ниёми шамшерзан аст.

Дар як рубоии дигар ин аҳволро боз ҳам равшантар ифода мекунад:

Афсӯс ки сози салтанат шуд фосид,
Гардид матон дину давлат косид,
Назми Ҳиндустон кунун мухасир аст,
Бар дайюсу лаиму хезу ҳосид.

Ба Бедил аз ҳама зиёдтар ин ҳолат бад таъсир мекард, ки одамони соддадиле, ки ба доираи ҳукумат дахл надоштанд, ба ин аҳвол аҳамият намедоданд. Онҳо ақида доштанд, ки «охирзамон шудааст, зуд қиёмат қоим хоҳад шуд, дар он вақт мо чӣ хоҳем кард. Мо бояд ғами охиратро хӯрем, корҳои дунё бошад, хоҳ нек аст ва хоҳ бад, даргузар аст».

Шоири рӯхшинос ба ҳамин гуна одамон хитоб карда мегӯяд:

Эй мурдан интизори махшар бурдан!
Ҳайф аст ба ҳар фасонат хуи хӯрдан,
Дар сурати офок назар кун, к-инҷо —
Ҳар рӯз қиёмат асту ҳар шаб мурдан.

Шоири дурбини оташқалам боз ҳам бадтар шудани натиҷаи он аҳволро бо забони софи ҳамафаҳм ва бо ташбеҳҳои равшани дилчасп дар як қасидааш ба ҳамватанони худ хабар медиҳад:

Вақти он аст, ки аз гардиши гардуни фалак
Накши меҳр аз вараки рӯи замин гардад фак...
Талхн зулм ҳаловат ба завоиқ сӯзад,
Аз сари хони вафо маҳв шавад ҳаққи намак.
Ҳасрати нӯш ба бемор диҳад ҷоми аҷал,
Муждаи марҳам бар захм кунад ҳарфи газак...
Ваҳми аблаҳ алами ноз фарозад ба симоқ,
Саъи доно шиканад кӯси фазилат ба самак.

Шерро пӯст чу рӯбоҳ шавад офати чои,
Рӯбаро макр диҳад сӯи палангон шерак¹...
Ҳар ҳаёле ки ба зулматғахи ваҳм аст ниҳон,
Ҳамчу хуршед аён аст ба чашми зирак...

Бедил назари сиёсӣ ва иҷтимоии худро ба берунтар аз Ҳиндустон ҳам меандозад, чун дар ҳама ҷо ҷаҳонгирони Ғарбро омодаи истило ва аҳолии Шарқро дар хоби ғафлат мебинад, ин рӯбоиро месарояд:

Аз маркази Ҳинд то хати Мӯлтонаш,
В-аз ҳадди Ироқу Язд то Кошонаш —
Дар ҳар маъмурае, ки кардем гузар,
Дидем аввал саводи ғӯристонаш.

Бедил, ки ҳамаи табақаҳои муф்தхӯри иҷтимоии замони худ — подшоҳон, ҳокимон, зоҳидон, шайхон ва дигаронро аз як сар бо қалами тунду тез задааст, савдогарон ва аҳли доду гирифтро ҳам аз ёд набаровардааст ва дар як рӯбони худ табақаи тичоратро ин гуна тасвир мекунад:

Машрик то Мағрибу араб, то ба аҷам,
Дидем муомалоти аҳли олам:
Чуи шишаи соат² ҳама дар доду сутуд —
Ҳокест ки мекунад дар косаи ҳам.

Мо то ҳол бар болои ғазалиёт, рӯбонӣ ва баъзе қасидаҳои Бедил, ки таърихи эҷодашон маълум нест, гап задем. Акнун ба тарзи кӯтоҳ ҳам бошад, бар болои он асарҳояш, ки таърихи таълифшон маълум аст ё ин ки замони ба вуҷуд омадашонро тахминан муайян кардан мумкин аст, гап мезанем:

1) «Тилисми ҳайрат» — ин асари якӯми манзуми Бедил аст, ки ба тарзи китоби алоҳида таълиф ёфтааст. Ин китоб дар шакли маснавӣ ва дар вазни «бахри ҳазачи мусаддаси мақсур» гуфта шудааст, ки ҳар

¹ Шерак додан — таъбири халқии тоҷикӣ буда, ба маънии «барангехтан» аст.

² Дар ин ҷо мақсад аз шишаи соат — соати қадимист, ки дар даруни як шиша рег рехта ва шишаи дигарро ба вай пайванд дода месохтанд. Бо гузаштани рег аз шишае ба шишаи дигар вақт муайян мешуд. Дар ваннаи баъзе истироҳатгоҳҳо ханӯз ҳамин соат дар амал аст.

мисрааш ба «мафойлан, мафойлан, мафойл» ё ин ки ба «мафойлан, мафойлан, фаўлан» баробар меояд.

Ҳаҷми ин манзума 7500 мисраъ ва мавзӯаш вучудӣ ҷисмонӣ ва рӯҳонии одам буда «Тилисми ҳайрат» киноя аз вай аст.

Муаллиф дар таърихи таълифи ин асари худ дар муқаддима:

...Сари андеша то дуздид дар ҷайб,
Бурун овард «танҷ» аз «олами ғайб».

мегӯяд.

Аз «олами ғайб», ки ба ҳисоби абҷад 1153 мебошад, агар сари «андеша» ки як аст, дуздида ва «танҷ» ҳам ки 73 мебошад, бароварда шавад, 1079 мемонад, ки соли матлуб аст. Ин рақам дар асоси санаи ҳиҷрӣ аст, ба соли 1669 милодӣ баробар буда, ба синни 25-солагини шоир рост меояд.

Шоир дар ин асар рӯҳи инсониро ба подшоҳе монанд мекунад, ки аз олами тақаддус (аз олами пок — олами илоҳӣ) фуруд меояд ва як маъмурае (мамлакате)-ро, ки асосаш хоку боду оташу об аст, яъне ҷисмро ба даст мебарорад ва ба атрофи ӯ балғам, хун, сафро ва савдо — ба сифати чор ҳоким, ки дар зоҳир бо ҳам мувофиқ буда, дар ботин ба якдигар муҳолифанд — ғун мешаванд.

Хулоса шоир дар ин асари худ ҳолатҳои рӯҳии инсон ва аъзои ҷисмонии ӯро бо истилоҳоти аҳли тасаввуф таъбир намуда таълимоти ахлоқӣ медиҳад ва дар рафти сухан аз шоир беҳудихои мачзубона ҳам намоён шуда меистад, ки ин ҳолат ба ҳолати рӯҳияе, ки ӯ дар вақти таълифи ин асар дошт, тамоман мувофиқ аст.

Аз ҷиҳати санъати шеърӣ байтҳои «Тилисми ҳайрат» хеле баланд, раво, содда ва дилҷаспанд.

Аз «Руқаот» ном асари муаллиф маълум мешавад, ки «Тилисми ҳайрат» дар аввалҳои таълиф ёфтаниш дар байни арбоби сухани он замон он қадар эътибор пайдо накарда будааст. Шоир ин навзоди нахустини худро бо мактубе ба як донишманди шеършинос, ки пеш аз он бо вай шахсан шиносӣ надошт, барои тақ-

риз фиристода, дар он мактуб ин маъниро изҳор мекунад ва аз ӯ баҳои муносиб мепурсад.

Аз як мактуби дигари муаллиф маълум мешавад, ки он шахс ин китобро писандида бо мактубе таҳсин кардааст. Бедил дар мактуби мазкур ин ҷумлаҳоро менависад: «...Тилисми ҳайрат» ба тавачҷӯҳи хонсоҳиби маъниманосиб муанвани кайфиёти иқбол гардид... Файзандуз маъние, ки таъби таҷаллишухудаи биписандад ва саодатунвои каломе, ки ба таҳсини забони ҳақтарҷимон пайвандад».

2) «**Мухити аъзам**» — ин асари манзум ҳам дар шакли маснавӣ ва дар вазни «мутақорибӣ мусамманӣ максур», ки ҳар мисрааш ба «фаўлан фаўлан фаўлан фаўл» баробар меояд, навишта шудааст ва ҳаҷмаш тахминан 9 ҳазор мисраъ мебошад.

Ин асар дар услуби сокиномаҳо буда мазмуни ба таълимоти суфия баҳшида шудааст. Аз ҷиҳати мундариҷа ин асар ҳикоятҳоеро, ки ба зиндагонии аҳли тасаввуф оид аст, инчунин тасвири май, хум, ҷом, най, танбӯр ва дигар асбоби мусикиро бо размҳои суфизм дарбар гирифтааст.

Аз рӯи таърихи муаммоӣ, ки муаллиф дар аввали ин асар қайд кардааст, таърихи таълифаш 1092 ҳиҷрӣ буда ба 1681 милодӣ — ба 37-солагии муаллиф рост меояд, ки бо аҳволи рӯҳияи ҳамонзамониаш мувофиқ аст. Чунки Бедил дар он вақтҳо маҷзубиро тарк карда ба зиндагонии ороми аҳли тасаввуф даромада буд.

Шоир ин асари худро бо як қисми ашъораш ба яке аз аҳли тасаввуф бо як мактуб фиристода дар он мактуб навиштааст: «...Мухити аъзамро», ки сокиномаест мухтаран афкори дуогӯй, бо мунтахабе аз ғазалиёти ҳаёли рангу бӯ василаи омурзиш тасаввур намуда ба боргоҳи қабули маъзарат фиристод...».

3) «**Тури маърифат**» — ин асари манзум ҳам дар шакли маснавӣ ва ҳамвазни «Тилисми ҳайрат» буда, ҳар мисрааш ба «мафойлан, мафойлан, фаўлан» баробар аст. Ҳаҷми ин манзум қариб 3 ҳазор мисраъ буда, дар мундариҷоти худ асосан кӯҳистони Байротро тасвир мекунад.

Аз муқаддима ва хотимаи ин асар маълум мешавад, ки шоир ин манзумро ба номи Шукруллоҳон ном

касе бахшидааст. Аз чоҳон гуногуни «Рукаот» ва ҳам аз баъзе порчаҳои шеърин муаллиф маълум мешавад, ки Шукруллоҳон аз ҳокимони бузурги Ҳиндустон аст, дар айни замон шогирди Бедил, шоири забардаст ва донишманди намоён аст. Муносибати Бедил бо ӯ ҳарчанд ба сифати муносибати устоди ва шогирди ҳам бошад, Бедил ӯро мисли як донишманди бузург бисёр эҳтиром мекунад ва маълум мешавад, ки ӯ ҳамфикр ва дӯсти самимии шоир аст.

Аз муқаддимаи «Тури маърифат» маълум мешавад, ки Шукруллоҳон як вақт дар тарафҳои кӯхистони мазкур ҳоким ё сараскар шуда рафта будааст, дар он вақтҳо Бедил ҳам ба тарзи саёҳат ба ҳамон тарафҳо ворид шудааст. Шукруллоҳон дар бораи манзараҳои дилрабои он кӯхистон ҳамон вақтҳо чанд байт гуфта будааст. Бедил баъд аз чанд сол ба тарзи ёддошти ҳамон саёҳат дар вақти ҳамон байтҳои Шукруллоҳон ин асарро навишта ба ӯ бахшидааст.

Ҳарчанд Бедил таърихи таълифи ин асари худро дар ҷое қайд накарда бошад ҳам, аз мактубе, ки шоир ин асарро бо вай ба Шукруллоҳон фиристодааст, маълум мешавад, ки ин манзума дар солҳои 1098 ҳиҷрӣ (дар соли 1687 милодӣ — дар 43-солагии шоир) навишта шудааст. Чунки дар мактубе ки ин асар бо вай ба Шукруллоҳон фиристода шудааст, таърихи фатҳи Ҳайдаробод ҳам ҳаст, ки 1098 ҳиҷрӣ мебошад.

Ин асар аз ҷиҳати мазмун аз «Тилисми ҳайрат» ва «Муҳити аъзам» тамоман фарқ дорад. Фарқи аввал ҳамин аст, ки ин манзума бе ҳамди худо ва наъти пайғамбар сар мешавад; дуйӯм ин аст, ки чунон ки аз номаш маълум аст, шоир дар ин манзума кӯхистони Байротро ба кӯҳи Тури Мусо муқобил мегузорад^{13*}, чунки номи кӯҳи Мусо «Тури таҷаллии нури илоҳӣ» бошад, ба ин кӯҳ дар ин асар «Тури таҷаллии маърифат» ном дода шудааст.

Назар ба тасвири муаллиф «қонуни яқин» ӯро ба саёҳати кӯхистон ташвиқ мекунад: «ту дунёро бин, табиатро шинос» мегӯяд ва ба шунидан қаноат накарданро тавсия менамояд ва бо ин байтҳо хитоби «қонуни яқин» ба шоир давом мекунад:

Ҳамоно кӯрӣ, аст, эй хушдушманӣ
 Ки диданхот гум шуд дар шунидан.
 Ба барқи гуфтугӯи оташи Тур,
 Димоғи ҳасрате месӯзӣ аз дур.
 Гузашт он барк, эй ғофил, зи таҷдид
 Чароғони дигар ҳам метавон дид...
 Сабакҳои ҳаёли хом то чанд?
 Варақгардонии авҳом то чанд?...
 Ба дил то кай тавон занги ҳавас кошт,
 Ки Искандар аҷаб оннае дошт?...
 Агар тахти Сулаймон бод мебурд,
 Туро баҳри чӣ бояд хоку хун хӯрд?...
 Ҳама аз олами бангат ҳаёланд,
 Хучуми нақши тасвири маҳоланд...
 Ба чурми дургардиҳон фаҳм аст,
 Ки хуш аз маърифат конеъ ба ваҳм аст...
 Ба авҷи чарх агар нагварон расидан,
 Кӣ шуд моневъ зи пешни пой дидан?...
 Зи чаннат то шавӣ афсонапардоз,
 Дари хоже ба рӯи сина кун боз!..
 Ба дурон гар расиданхост мушкил,
 Зи наздикон набояд буд ғофил.
 Агар таҳқиқи маънӣ нусхаорост,
 Ба ҳар ҷо чашм во кардӣ, тамошост,
 Кунун дар кӯҳи Байрот обу рангест,
 Ки ҳар сангаш ба дил бурдан Фарангест...

Шоир дар ин манзума кӯҳи Байротро бо сабзаву
 гулу лолаҳояш ва бо сангҳояш, ҳам бо обҳои маъда-
 нии вай ва бо борони мавсимии он ҷо, ки «баршгол»
 мегӯянд, бо санъати аълои шеърӣ тасвир мекунад.
 Дар тасвири табиати он ҷо дар бораи рӯҳи мутлак—
 рӯҳи табиӣ, рӯҳи наботӣ, ба тарзе ки дар ин бора дар
 «Чор унсур» батафсил гап задааст, фикри худро ба
 тарзи кӯтоҳ, лекин бо мисоли табиати он ҷо ифода ме-
 кунад.

Агар муаллиф дар «Тилисми ҳайрат» рӯхро ба си-
 фати як «подшоҳи аз олами тақаддус фурудомада»
 тасвир карда бошад, дар ин ҷо вайро аз аҷзони замин
 мешуморад. Фақат дар ифодаҳои худ дар ин ҷо як
 оҳанге кор мефармояд, ки гӯё ӯ табиётро бо илоҳиёт
 (бо таълимоти берун аз табиат) мувофиқ кунанда
 истодааст.

Дар ин асар мо равшан мебинем, ки шоир аз фал-
 сафан суфизми исломӣ як дараҷа дур шуда ба фалса-
 фан дунёӣ зинда наздик рафта истодааст.

Сифати шеърӣ ин асар дар чое, ки табиатро тасвир мекунад, бисъёр баланд ва содда буда, дар чохое ки таълимоти фалсафии худро ифода мекунад, табиӣ, як дараҷа душвор ва печ дар печ аст.

4) Яке аз асарҳои манзуми Бедил «Ишорот ва ҳикоят» аст, ки дар шакли маснавӣ, аммо дар вазнҳои гуногун тартиб ёфтааст.

Ин манзума, чунон ки аз ҷиҳати вазн гуногун аст, аз ҷиҳати мундариҷа ҳам гуногун аст. Бештарини масъалаҳое, ки шоир дар ин асар ба болояш сухан меронад, онд ба тасаввуф буда, гоҳо монанди тарки таваккул таълимоти ахлоқии дунъён зинда ҳам медахад, гоҳо монанди баҳор табиатро ҳам тасвир мекунад ва барои таъкиди матлаб аз зиндагӣ ҳикоятҳои манзум ҳам менависад.

Ин асар аз ҷиҳати ҳаҷм 2600 мисраъ буда, таърихи тартибаш маълум нест, аз мазмуни мундариҷаҳояш ва аз порча-порча будани онҳо маълум шуда меистад, ки муаллиф инҳоро дар як вақт нанавиштааст, балки коғазпораҳои парокандаанд, ки дар як муддати дароз (бештарин дар зйёми ҷавонӣ то миёнсологӣ) дар вақтҳои гуногун сиёҳ карда шудаанд, баъд аз он аз тарафи муаллиф ё ягон каси дигар дар шакли китоби ҷудогона тартиб ёфтаанд.

5) «Таркибот ва тарҷеот», ҳам «Ташбеҳот ва тамсилотро» ҳарчанд ҷопачиҳо алоҳида ном дода бошанд ҳам, инҳо монанди рубоиёт, қасоид ва қитъаҳо ҷузъи девон ба шумор мераванд, чунон ки ғазалҳо ва рубоиҳо дар тамоми гузориши умр навишта мешаванд, инҳо ҳам дар вақтҳои гуногун навишта шудаанд. Дар «Таркибот ва тарҷеот» ки муаллиф бо забони тасаввуф ва диндорӣ гап мезанад, маълум мешавад, ки дар аввалҳои ҷавоннаш эҷод ёфтаанд.

6) «Нукот» — ин асар асосан наسر буда бо порчаҳои бисъёри шеърӣ — бо рубоиҳо, қитъаҳо, ғазалҳо, маснавиҳо, мухаммасҳо ва мураббаъҳои мустазод зинат ёфтааст. «Нукот» аз ҷиҳати мундариҷа ҳам масъалаҳои тасаввуфро, ҳам татбиқи суфизм бо фалсафаҳои ҳиндро, ҳам таълимоти ахлоқии диниро, ҳам ахлоқи дунъён зинда ва ҷамъиятро, ҳам фалсафаро ва

шеърҳои зиддинӣ ва инкори охиратро дарбар гирифтааст.

Аз мундариҷоти гуногунаш маълум мешавад, ки ин асар ҳам дар давраҳои гуногуни ҳаёти муаллиф таълиф ёфта, баъд аз он тартиб дода шудааст. Дар ҳар ҳол масъалаҳои зиддинӣ ва фалсафаҳои ҳаёти дар ин асар хеле ҳукмрон аст, ки бояд ин қисми китоб дар замонҳои пириаш навишта шуда бошад.

Чунончи, мо дар мухаммасҳои «Нукот» бандҳои зеринро меҳонем. Шоир одамонро ба таҳқиқи дунёи зинда даъват карда мегӯяд:

Хайф аст гӯямат раҳи хуршеду моҳ гир!
Бо домани ҳаёл сафеду сиёҳ гир!
Лахте губори вусъати ин домгоҳ гир!
Мижгон кушо — ҳақон таҳи боли нигоҳ гир!
Сайдат ба зери пост, зи шоҳин кулоҳ гир!

Дар ҳамин мухаммас куфру исломро инкор мекунад, яъне бо номи кофиру мусулмон ду фирқа карда муқобили ҳам гузоштани одамҳоро рад менамояд ва аз ҷиҳати ақидаи динӣ гунаҳгор шумурдани касеро нодуруст медонад ва ингуна корҳоро ҷизҳои сохтаю бофтабаровардан одамон ва хатою нуқсонӣ онон ҳисоб мекунад, ки мо инро дар чанд мисоли боло дидем.

Дар саҳифаи 11 «Нукот» дар бораи инкори охират ва зиндагии дубора ин бандро менависад:

То чанд кашӣ заҳмати карруфари дунё?
То кай равай аз хуш ба афсонаи уқбо?
Хатми ҳаваси пуч кун, аз хеш бурун о!
Фурсат шумури туст, ҷӣ имрӯзу ҷӣ фардо,
Ҳар гаҳ ту намондӣ, ҳама якбор намонад.

Дар «Нукот» (с. 4) масъалаи ба сабаби гуруснагии аз ҳад зиёд ба назари аҳли риёзати шокқа (пурмашакқат) намудани ҷизҳои ҳаёлиро ба тарзе ки дар с. 47 «Руқаот» навиштааст, аммо қадаре кӯтоҳтар такрор мекунад (ё ин ки дар «Руқаот» ин масъала такрор ёфтааст).

7) Як асари калони насрии Бедил, ки бо порчаҳои назмӣ зинат ёфтааст, «**Чор унсур**» аст. Ҳарчанд муаллиф, таърихи таълифи ин асари худро дар ҷое қайд накарда бошад ҳам, аз аввалҳои ин китоб маъ-

лум мешавад, ки дар вақти 41 солагии худ (дар соли 1685) таълифаширо сар кардааст. Азбаски дар саҳифаи 69 ҳамина китоб (охирҳои Унсурӣ дӯйӯм, рақами 69-ӯми якӯм, ҷопи Бамбай) ¹ аз мулоқоти охиринаш бо Шохқобули мачзуб 20 сол гузаштаниро қайд кардааст ва мо медонем, ки мулоқоти охиринаш ӯ бо мачзуби мазкур дар вақти 28-солагии муаллиф буд. Маълум мешавад, ки таълифи ин китоб камаш то панҷоҳсолагии муаллиф — яъне то соли 1694 давом кардааст.

Муаллиф дар ин асар бештарин ёддоштиҳои худро, ки ба тарбия ва тарҷимаи ҳолаш дахл доранд, қайд мекунад. Аз замони ширхорагии шоир сар карда то мактабхониаш, шеърӣ аввалинаш, сайру сафарҳои, аҳволи хешу табораш, муаллимонаш ва ҳамсӯхбатонаш дар ин китоб ёфт мешаванд.

Муаллиф ин ёддоштиҳои худро бо оҳанги он таассуроте, ки дар вақти вукӯи онҳо гирифтааст, менависад ва гӯе дар вақти таҳрир ҳолати вукӯи онҳоро зинда мекунад. Дар ин бора дар охири як ёддошти худ ин рӯйро:

Бедил, нафаси сӯхта андӯхтаам,
Доғи кӯҳане батозағӣ сӯхтаам,
З-он шамъ ки сӯхт дӯш дар маҳфили умр,
Имшаб кафи хокистаре афрӯхтаам.

менависад, ки мазмуни ин ба ҳамаи он ёддоштиҳо, ки дар «Чор унсур» зикр ёфтаанд, оид аст.

Дар «Чор унсур» ба болон масъалаҳои фалсафӣ дарозтар мензад, дар бораи рӯҳи мутлақ, рӯҳи наботӣ, рӯҳи ҳайвонӣ ва рӯҳи инсонӣ батафсилтар гап мезанад. Барои тақомули рӯҳонӣ ва ҷисмонӣ ҳар чондор ва аз ин ҷумла инсон гизои мӯътадилро лозим медонад. Бақои абадии шахсии ҳар ҷизро ва аз ин ҷумла инсонро рад мекунад, бақои авоми олами инсонро монанди соири ҳайвонот то пойдор будани қувваи ҷисмониаш медонад, яъне вақте ки қувваи ҷисмониаш тамом шуд, мемирад ва нест шуда меравад мегӯяд ва бақои ҳавоси ин оламро ба андозаи асарҳои нек, ки аз вай боқӣ мондааст, ҳисоб мекунад. Яъне

* Дар нусхаи ҷоп рақамҳои 63—73 ду бор такрор ёфтааст.

агар касе бинои хайре барпо карда бошад, то пойдор будани он бино он шахсро боқӣ ва зинда мешуморад. Таълими таҳзиби ахлоқ ва таълимоти ҳикмат барин сифатҳои неки маънавиро бақои абадии соҳибони ин сифатҳо ҳисоб мекунад (азбаски дар мунтахабот онд ба ин масъалаҳо намуна гирифта шуд, дар ин ҷо аз матни муаллиф мисол овардан лозим дида нашуд. С. А).

Хулоса, «Чор унсур» барои шинохтани замон ва шахси ин файласуфи бузург, ҳам барои омӯхтани фалсафаҳои ӯ ягона сарчашмаи пурбаҳост.

8) Асари дигари муҳимми насрии Бедил «Руқаот» аст, ки аз ҷиҳати мундариҷа маҷмӯаи мактубҳои ӯст. «Руқаот» ҳам монанди асарҳои насрии дигараш бо порчаҳои назмӣ ороиш ёфтааст.

Азбаски ҳамаи мактубҳои як одам ба ҳамзамонаш дар як сол ё дар ягон муддати муайян навишта намешаванд, табиист, ки «Руқаот» ба сифати як китоби ягона таърихи таълиф надорад ва монанди «Нукот» ба давраҳои гуногуни ҳаёти муаллиф онд аст. Азбаски дар «Руқаот» тамоми мактубҳои шоир дарҷ наёфтааст, мо дар ин китоб мактубҳоеро мебинем, ки аз 26-солагиаш то ба охири умраш дахл доранд.

Бештарини ин мактубҳо ба он қасоне навишта шудаанд, ки бо муаллиф алоқаи адабӣ ва фикрӣ доштаанд ва аксарашон аз ин шоири бузург таълимоти шеърини ғоибона мегрифтаанд. Дар ин ҷо бояд ҳаминро қайд кунем, ки ғайр аз як мактубе, ки муаллиф бо вай аввалин асари худ — «Тилисми хайратро» барои фикргирӣ ба як донишманд фиристодааст ва як мактубе, ки ба ғичҷакнавоз навиштааст, ҳамаи дигар мактубҳояш дар ҷавоби мактубҳои қасон навишта шудаанд. Яъне ғайр аз як-ду мактуб мо мактуби дигареро надидем, ки худи шоир сар карда ба касе навишта бошад.

«Руқаоти» Бедил барои шинохтани ӯ ва донишмандии ҷигунагии муносибати ӯ бо алоқамандонаш ва як қисми ҳамзамонанаш ёрии муҳим мерасонад.

Дар охиртари «Руқаот», дар байни мактубҳо чандин нукта дарҷ ёфтааст, ки муаллиф дар онҳо фикр-

ҳои фалсафавии дар «Чор унсур» ва «Нукот» навиштаашро таъкид мекунад.

Инчунин дар «Руқаот» нуктаи зерин ҳам дида шуд, ки дар дигар асарҳои ӯ нест:

«Дар таъйюнободи зуҳур (дар мавҷудот) ҳар шакли муайян аини ҳақиқати худ аст, ба истиороти ғайр шубҳа матарош, қатраро даръё маяндеш ва бар даръё гарди қатра мапош!» Дар охири ин нукта ин рубоиро навиштааст:

Эй оннаи муайянат сурати кор!
Таъвилу тасарруф аз табиат бардор!
Таҳқиқ ин аст, мобаҳӣ лаъбӯ ҳавас,
Якро ду нишон мадеҳ, дуру як машмор!

Худи ҳамин нукта ва ҳамин рубоӣ ҳам ҷӣ қадар ҳақиқатпараст будани ин файласуфро нишон медиҳад.

Дар «Руқаот» дар қатори нуктаҳои ин латифаро ҳам навиштааст, ки дар охири умраш ба тасаввуф ба ҷӣ назар нигоҳ карданаширо равшан нишон медиҳад:

«Аз каландаре пурсиданд, ки «маърифат¹ чист?». Гуфт: «натичаи бекорӣ, ки агар шугле дигар даст ба ҳам меод, ҳеч кас дар ин ҳаёл намеафтад». Дар охири ин латифа ин рубоӣ ҳам дарҷ шудааст:

Гар қобили касбу амале мезодем,
Дар вартаи фикри худ намеафтадем,
Дидем ки дасти мо ба ҷое нарасид,
Аз саъйи ҷуун доди гиребон додем.

9) «Ирфон» — ин асари манзуми бисёр муҳимми ин шоири файласуф аст. «Ирфон» дар шакли маснавӣ ва бо вазне, ки ҳар мисрааш ба якбор, «фонлотун мафонлан фанлан» баробар меояд, навишта шудааст.

«Ирфон», чунон ки дар охири ин асар худи шоир қайд кардааст, 11 ҳазор байт (22 ҳазор мисраъ) буда таълифаш дар соли 1124-ҳиҷрӣ (1712 милодӣ) дар вақти 68-солагии муаллиф, яъне нӯҳ сол пеш аз вафоташ ба анҷом расидааст.

¹ Маърифатро дар ин ҷо мувофиқи истилоҳи суфизм — «маърифати илоҳӣ» фаҳмидан даркор аст, ки назар ба таълимоти ин маслак ин маърифат ба воситаи сар ба гиребон кашнда мувоҷаба карда нишастан ҳосил мешавад.

Ба ин ҳисоб «Ирфон», чунон ки муҳимтарин асари ин шоири бузург аст, инчунин дар байни асарҳои ба шакли китоби ҷудогона навиштаи ӯ аз ҷиҳати ҳаҷм бузургтарин ва аз ҷиҳати таърихи таълиф охиртарин асари ӯст.

Муаллиф ҳарчанд дар аввал ва охири ин китоб якчанд саҳифаро ба мазоқи аҳли тасаввуф мувофиқи маслаки ваҳдати вучуд навишта бошад ҳам, мундариҷоти асосиаш дostonҳои адабии ҳаётӣ, афсонаҳои ибратбахши фикркушо, баёни ҳилқати ашъе, таърихи ҷамъияти инсонӣ ва ташаккули салтанат ва фалсафаҳои муаллиф аст.

Муаллиф дар аввали китоб, чунон ки дар болоишора карда шуд, якчанд саҳифаро мувофиқи мазоқи суфизм менависад, ақл аз ин масъалаҳо дар ҳайрат офтода ҳақиқатро аз офтоб мепурсад, офтоб дар ҷавоб саргузашти як донишманди порсоеро, ки даҳ писардошт ва дар вақти мурданаши писаронашро ба ҳимматбаланд шудан васият карда буд, инчунин саргузашти он писарон ва сӯҳбатҳои илмӣ ва фикриро, ки дар байни онҳо мешавад, ҳикоя мекунад.

Вақте ки шоир ба тарзи гурез суҳанро ба офтоб медиҳад, бештарин воқеаҳои ҳаётӣ ва фалсафавӣ пеш меояд.

Ҳарчанд муаллиф дар ҷанд ҷой сӯҳбати писарони он донишмандро ёд карда дар аввал ва охири китоб офтобро ном бурда бошад ҳам, хонанда ҳар порчаи ин китобро як дoston ё як ҳикоя ва ё як афсонаи мустақил ҳис мекунад ва гумон мекунад, ки ин асар иборат аз маҷмӯаи ҳикоя ва дostonҳои ҷудогона аст.

Муаллиф дар с. 27 ин асар дар бораи ташаккули замин ва тасвири ӯ ва ҳам дар бораи бошандагонаш меғӯяд:

...Таҳнишини шуд кафе аз он даръе,
Кураи хок гашт чехракушо...
Ҳама з-ин ошъён парафшонанд,
Раиғу бӯи ҳамин гулистонанд.
Аз бухоре, к-аз ӯ сууд кунад,
Сад фалак шӯҳини намуд кунад,
Ҳар ду олам ба рӯи ҳам резад.
То губоре зи пастияш хезад.

Мушти хоке аз ин макон баргир,
 Сад укулу нуфус кун таъмир!..
 То чаҳоне зи худ бурӯи орад,
 Адам ин ҷо зухур мекорад..
 То нагардӣ адам, чаҳон нашавӣ,
 Хок ноғашта ҷисму ҷон нашавӣ!..
 Ба тааммул агар кунӣ исбот,
 Ҷуз адам нест марҷеи амвот,
 Боз эҷоди эътибори намуд
 Аз адам дорад обрӯи вучуд.
 Асли ҳар фарқу¹ иттиҳод ин ҷост,
 Олами марҷеу маод² ин ҷост,
 Зиҳаёте³ ки кост, ё афзуд,
 Ҳам аз ӯ часту ҳам дар ӯ осуд,
 Халке аз пардааш аён гардид,
 Рафту ҳам дар дилаш ниҳон гардид.
 Он фаное к-аз ӯ бақо гул кард,
 Аз ҳамин маркази фано гул кард..

Шоир дар боран хилқати мавҷудот гап зада омада,
 дар саҳифаи 29 дар боран ин ки наботот ғизои асосии
 одаму ҳайвон аст ва ғизо асосии бақост, ин байтҳоро
 менависад:

Аз набот он чи ҷилвасомон шуд,
 Ризқи ҳайвону кути инсон шуд.
 Гарчи кути сибов⁴ ҳайвон аст,
 Боз он ҷо набот пинҳон аст.
 Ин ҳама эътибори ҷуну ҷаро —
 Аз бақо ҷӯшаду, бақо — зи ғизо..

Дар саҳифаи 31 дар хусуси як чизи ваҳмӣ будани
 «парӣ» мегӯяд:

Аз шухуди парӣ мағӯю мапурс!
 Гули боғи хаёл бӯю мапурс!
 Бодаеро, ки шиша авҳом аст,
 Арзи ранге асар диҳад ном аст..
 Ламъаи бинишат агар тез аст,
 Нӯҳ фалак шишаи парихез⁵ аст.
 Гар яқин чашии хуш бикшояд,
 Санг ҳам ҷуз парет нанмояд.

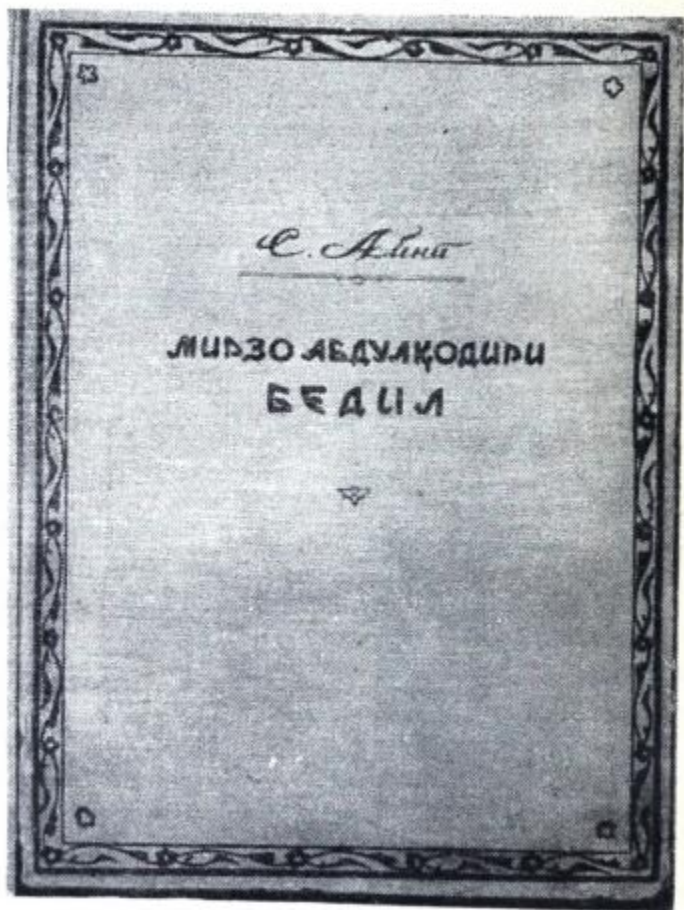
¹ Фарқ — дар ин ҷо ба маънои ҷудой.

² Марҷеу маод — ҷон бозгашт.

³ Зиҳаёт — соҳибҳаёт, ҷондор.

⁴ Сибов — ҳайвоноти дарранда.

⁵ Дар ақидан аҳли хурофот, гӯё парӣ дар даруни шиша ме-
 насад. Дар ин мисраъ ба тарзи истқора кор фармуда шудани
 «шиша» ба ҳамин муносибат аст.

Монографияи С. Айни дар бораи Бедил, нашри соли 1951.

Шаш ҷиҳат шӯҳии парӣ пайдост,
Лек чашми паришинос кучост?

Дар ин асар дар бораи инсон бисёре гап мезанад,
ӯро мавҷуди асосии дунё мешуморад, ба ӯ таълимоти
ахлоқӣ мебахсад ва душвор будани «одам шуданро»
ба ӯ мефаҳмонад. Инчунин барои таъмини маншати ба
ягон касбу кор машғул шудани инсонро лозим ме-
онад, бекориро мазаммат мекунад ва таваккуло ра-
д менамояд, ки мо дар мунтахабот намунаҳои ингуна
гуфторҳои шоирро гирифтаем.

Шоир дар бораи кор, бекорӣ ва таваккул чандин
масал ва ҳикояҳои мустақил навиштааст. Аз ин ҷумла
саргузашти тавонгареро нақл мекунад, ки баъд аз до-
рой ба идорӣ меафтад. Саҳтӣ ва гуруснагӣ мекашад,
аммо аз кор кардан ӯро мекунад ва ӯро гирифта бо
таваккул зиндагонӣ карданро хоста барои дастур ги-
рифтани ба пешии донишманде меравад.

Шоир ҷавоби донишмандро ба он кас бо байтҳои
зерин ифода мекунад:

Гуфт: Эй беҳирад, чунун мафруш
Чу таваккул ба ҳар чӣ хоҳӣ кӯш!
Ҳеч ҷо аз ин саҳифаи тақмил¹,
Ҷилвагар нест маънии таътил².

Ва дар охири ин боб ин байтро менависад:

Аввалу охир он чӣ шуд маълум,
Кору бор аст, мо бақӣ^{14*} маълум.

Дар ин масъала чӣ қадар аҳамият додани ин фай-
ласуфи ҷамъиятшинос аз ҳамаи маълум аст, ки як
ҳазору чорсад мисраи «Ирфонро» ба ҳамаи боб бах-
шидааст. Агар масъалаи дехконию, ки муаллиф дар
паси ҳамаи боб ва аз ҷумлаи қорҳои пурбаракати
дунё гуфта навиштааст, ба ин зам кунем, ин рақам
сечанд меафзояд.

Шоир дар ҳулолаи ин боб одамонро ба ягон кор
машғул гардида, ба воситаи он ба ҳалос шудани аз эх-
тиҷ ва аз хориву зорин идорӣ тавсия мекунад ва са-

¹ Саҳифаи тақмил — киноя аз дунё.

² Таътил — бекорӣ.

баби бисъёр кулфатҳои фарзанди одам ва боиси ба мақсад норасиданҳоро бекорӣ мешуморад ва дар ин бора дар ҳошияи саҳифаи 67 ин байтро менависад:

...Дор гаштан — гули бараҳнасарист,
Сӯхтан — бори нахли бесамарист...

Бедил дар ҳамин асар, дар паси ҳамин боб, дар қатори касбу корҳои дунё аввал ба болон деҳкон ва деҳқонӣ меистад ва ба ин шугл бисъёр аҳамият медиҳад. Дар ин маънӣ ҳикояи як подшоҳро меорад, ки ӯ аз вазири худ чӣ будани «чаннатро» мепурсад.

Вазир дар ҷавоб афсона будани чаннатро мегӯяд, ин афсонаро ҳам монанди афсонаҳои дигар беасос намешуморад ва мисоли он чаннати афсонагиро дар ҳақиқат дар дунё меёбад — ин, назар ба ҷавоби он вазир зиндагонии деҳқонӣ аст.

Аммо шоири файласуф ин ҳикояро бо ҳамин ҷавоб тамом намекунад, балки монанди як шиносандаи таърихи ҷамъият, баъд аз пайдо шудани ҷамъияти деҳқонӣ, пайдо шудани муфтхӯрон ва аз байни муфтхӯрон баромадани феодалҳои майдари ва тороҷ кардани онҳо деҳқонро ва баъд аз он дар натиҷаи ҷангу ҷидоли байни ин феодалҳои хурд баромадани салтанат—феодалҳои калонро тасвир мекунад ва дар натиҷаи ин табаддулот ба чӣ аҳвол афтодани деҳқонро бо ин мисраъҳо ифода мекунад:

...Дастгоҳи ғурури султони,
Сар зад охир зи аҷзи деҳқонӣ...
То ба ҷое расид саъйи ғурур,
К-аз музореъ¹ намонд ҷуз муздур...
Барги коҳе агар ба ҷайб ниҳанд,
Хушай сар ба досу теғ диҳанд...

Шоир дар охир умуман ба чӣ роҳ сарватманд шудани дороёнро бо ин мисраъҳо хулоса мекунад:

...Кисаи ҳеҷ кас надид пурӣ,
То накард иртиқоби кисабурӣ.

Ҳеҷ як шарҳ додан лозим нест, ки шоир бо ин мисраъҳо бой шудани муфтхӯронро ба воситаи кисабурӣ — бо толону тороҷи қабҳона мешуморад.

¹ Музореъ — деҳқон.

Шоир баъд аз баёни таърихи пайдо шудани чамъ-
ияти деҳқонӣ, афсона будани аз ҷаннат гандум овар-
дани Одамро бо ин байтҳо ифода мекунад:

Рӯзгорест бо ҳазор ҳурӯш,
Мехӯрад ин наво ба пардаи гӯш.
Ки зи нузҳатсарои хулди барин
Одам овард гандумаш ба замин...
Оламе з-ин ғусуни ваҳминаво,
Чун мағас мепарад ба боли ҳумо.
Ҳеч кас фоли имтиёз назад,
Дари ганчинаҳои роз назад...

Маълум аст, ки оби Ганг оби муқаддаси ҳинду-
ҳост. Назар ба ақидаи онҳо, гӯё он об аз ҷашмаи ҷан-
нат мебарояд ва ҳар касе, ки дар вай ғусл кунад, аз
ғуноҳ пок мешавад. Шоир ин афсонаро дар шарқи ис-
лом дар бораи Сайхун, Ҷайхун, Фурот ва Нил барин
обҳо дар байни мусулмонон низ мебинад. Барои ғош
кардани ин хурофот достоне менависад.

Дар ин дoston чор донишманди ҳинду бо кишти
ба сифати туччор дар оби Ганг барои тафтиш кардани
сарчашмаи вай сафар мекунад ва ба ҷое мерасанд,
ки кишти аз он ҷо пеш намеравад. Ночор ба хушкӣ
мебароянд ва дар он ҷо ба донишманде вохӯрда аз вай
ҳақиқати сарчашмаи оби Гангро мепурсанд.

Он донишманди куҳансол як ҳикояти дуру дарозе
дар бораи як подшоҳи золим ва як зану марде, ки
мардаш бемор ва занаш ҳамлдор буд, нақл мекунад ва
дар натиҷа ба сабаби адл монанди ҷаннат шудани ҷа-
ҳонро ва ба сабаби зулм дӯзах гардидани онро исбот
менамояд ва ҷаннату дӯзахи машхурро афсона мешу-
морад.

Шоир дар ин дoston дар бораи ҷаннату дӯзах ин
байтҳоро менависад:

...Эй дилат ғофил аз биҳишти сурур!
Пучбофист завқи ҷаннату хур...
З-ин таваҳҳум ҷӣ буд иршодат
Ғайри ташвиши фикри озодат?
Бохт савдои фитрати хомат,
Ҷаннати нақд — яъне оромат.
Бар ҳаёлотӣ мурдариғ мапеч!
Дили бемуддаост ҷаннату ҳеч...

(«Ирфон», с. 86—87).

Шоир дар охири ин дoston боз ба болон ҷаннату
дӯзах истода мегӯяд:

Эй ҷаҳон гарди ранги аҳволат!
Чи ҷаҳиму чи ҳулд — афъолат!..
Хулду дӯзах кучост? Чашм бимол —
Ҷуз хусули натоиҷи аъмом!
Амали нек ҳар қадар корӣ,
Ҳама фирдавс бор меорӣ!
Ҳар кучо феъли зишт истодаст,
Бе тақаллуф ҷаҳаннамҷод аст..
Ин ду кайфият аз ҷаҳони қадим
Ту баровардай ба ҳулду ҷаҳим...

(«Ирфон», с. 94).

Дар дostonи подшоҳи золим, ки дар зимни дostonи
тафтиши оби Ғанг меравад, зулму монанди як теги
барахнан намоён нишон медиҳад ва дар боран он
подшоҳ дар с. 88 ин байтҳоро менависад:

...Дар забонаш чу дашнак қассоб
Ғайри куштан набуд кори савоб,
Доғи дилҳо чу шӯъла дар доман,
Хуни дилҳо чу тег дар гардан.
В-ар ба бечорае назар мекард,
Микна болу пари шарар мекард..
Нарасидӣ шабе, х-аз он бадхоҳ —
Нанишастӣ ҷаҳон ба рӯзи сиёҳ...

Дар боран аҳли дарбор ва маъмурони он подшоҳ
мегӯяд:

...Паи имдоди зулми якдигар
Қабзан теғу дастан ханҷар...

Дар боран он зану марди мазлум мегӯяд:

...Маҳмилорон саъи нокомӣ,
Хонабардӯши бесаранҷомӣ,
Қарда бар табъашон кафи бебарг
Шаҳру деҳ тангтар зи фурсати марг..
Мард бемору аврат обистан,
Ноумедӣ ба ҳар сифат раҳзан.

Шоир на танҳо дар ин чанд мисраъ, балки дар та-
моми ин дoston ва дostonҳои дигараш золиму мазлум,
дорой ва нодориро бо камолӣ кушодагӣ муқобили ҳам
мегузорад ва бо камолӣ дилсӯзӣ табақан мазлумро
ҳимоят мекунад.

Файласуфи мӯшикоф ҳамаи зулмҳои дар дунё пайдошавандаро аз тарафи давлатмандон ва соҳиб-чаҳон медонад ва дар ин маънӣ ба тарзи умумӣ ин байтҳоро меғӯяд:

...Аз фақирон ба кас ситам нарасид,
Гардани аҷз чуз ба ҳам нарасид...
З-аҳди чоҳ ин чунун бурун задааст,
Ки чаҳон чоми дил ба хун задааст,
Зулм бе дастгоҳ гул накунад,
Дар заифӣ чуз оҳ гул накунад.

Бедил мувофиқи талаби замони худаш барои инти-зомии мамлакат подшоҳро лозим медонад. Лекин дар подшоҳ адл ва ҳалқпарвариро шарт мекунад. Дар ин бора дар «Ирфон» ба номи «Комде ва Мудан» досто-не навиштааст, ки ин дoston ҳам аз ҷиҳати шакл, ҳам аз ҷиҳати мазмун ва ҳам аз ҷиҳати идея ҳақ дорад, ки дар қатори беҳтарин афсонаҳои ишқии Шарқ гу-зарад ва ҳатто аз ҷиҳати ҳусни хотима — ҳубии тамо-мият аз ҳамаи онҳо пешӣ дорад.

Дostonҳои «Фарҳоду Ширин» ва «Лайливу Маҷ-нун» ҳақиқатан дostonҳои пурфочиаи лирикианд ва ҳар дун ин дostonро ҳам қариб ҳамаи классикҳои машҳури Шарқ ва пайравони онҳо — ҳаваскорон бо ҷараёнҳои гуногун навиштаанд. Азбаски ин дostonҳо дар байни мо бисёр забонзад шудаанд ва мазмуни онҳоро қариб ҳамаи мардуми Шарқ аз ёд медонанд, ба назари мо як ҳикояи оддӣ барин шуда мондаанд.

Аммо ин дostonе, ки Бедили ихтироъкор навишта-аст, ба болои ин ки бисёр дилчасп аст, аз афсонаҳои Ҳиндустон буда, ба назари дигар аҳолии Шарқ тамо-ман нав аст.

Як фарқи дигар дар ин ҷост, ки «Фарҳоду Ширин» ва «Лайливу Маҷнун» бо фочиа давом карда бо фочиа тамом мешаванд, ки ин ҳол дар охири кор хонандаро ба маъюсӣ ва маҳзунӣ меандозад. Аммо дostonи «Қомде ва Мудан» дар вақте ки дили хонанда ба болои тақдири қаҳрамонони ҳикоя ларзида ме-истад ва ҳатто афсӯсхӯрона ба нокомии онҳо қаноат ҳосил мекунад, ба як ногоҳ, лекин ба як роҳи табиӣ — бо тадбири тиббии донишмандон ба муроду мақсада-шон мерасанд.

вир мекунад. Назар ба ақидаи онҳо, одам вақте ки мурд, рӯхи вай, агар одами некӯкор бошад, ба ҷисми ягон одами калон даромада дубора ба дунё омада роҳат мебинад ва агар бадкирдор бошад, ба андозан гуноҳи худ ба ҷисми ягон ҳайвон даромада азоб мекашад. Масалан, агар гуноҳаш бисъёр вазнин бошад, ба пайкари сағ ва хук, агар миёна бошад, ба ҷисми, масалан, хар ва сабуктар бошад, ба ҷасади ягон парранда мебарояд.

Шоир дар ин бора аз зиндагонии ҳиндуҳо чандин афсона ва ҳикояҳоро нақл мекунад, «азбаски инҳо — мегӯяд,— дар китобҳои ақоидашон хонда ва аз падару бобоҳшон шунида ба таносух саҳт ақида пайдо кардаанд, ин афсонаҳоро воқеӣ мешуморанд».

Лекин дар зимни ҳамин ақидаи фосиди ибтидоии соддадилонии ҳиндуҳо бӯе аз ҳақиқат ҳам меёбад. Ин ҳақиқат аз моддаҳои чизҳои нестшуда пайдо шудани чизҳои нав аст. «Аммо ҳиндуҳо бо таъсири ақидаашон ҳамин ҳақиқатро ба шакли даромадани рӯҳе аз ҷисме ба ҷисми дигар оварда бовар кардаанд»¹ мегӯяд ва дар ин бора ин байтҳоро менависад:

...Ҳиндувоиро ба олами эҷод
Таъб мағлуби ин ҳаёл афтод —
Ки пас аз интиқол аз ин пайкар
Рӯҳ дорад хулули ҷисми дигар,
Хоҳ аз он интиқол бар ҳайвон —
Моил афтод, хоҳ бар инсон.
Ҳам дар он ҷисм сурати ҳолаш
Мерасад бар ҷазон аъмолаш...

Ба ин муносибат, ба таносух чи қадар боварии саҳт доштани ҳиндуҳоро дар зимни як ҳикояте, ки аз як ҳиндуи дӯсти худаш нақл кардааст, шарҳ медиҳад. Хулосаи мазмуни он ҳикоят ин аст, ки падари он ҳинду қарздори худро баъд аз вафоташ дар шакли зоғе дидааст ва он зоғ ҳар рӯз пеши қарзҳои худ омада оби мурдори ўро хӯрда нолаву зорӣ мекардааст.

Вақте ки он қарзхоҳ бо тавсияи бараҳман қарзашро ба қарздори фавтидаи худ мебахшад, он зоғ дигар

¹ Аз саҳифаҳои 112—115 «Ирфон» аз масъалаҳои таносух мазмуни гирифта шуд.

ба пеши ӯ намеояд. Гӯе ӯ аз гуноҳи молимардумхӯрӣ пок шуда ба ягон ҷисми беҳтар даромада рафтааст.

Шоир ба одам чи қадар таъсири саҳт кардани ақи-даро бо мисоли сӯхтани ҳиндузан худро бо мурдаи шавҳараш эзоҳ медиҳад ва дар ин бора ҳикояро, ки мо мазмунашро дар охири қисми аҳволи ватани муаллиф нақл кардем, менависад.

Бедил дар ин асар дар бораи маъданиёт ва фулузот гап зада омада ба болои зар (тилло) меистад ва баъд аз баён кардани ин ки ҳирси зар дар димоғи бисъёр одамон ҷой гирифтааст, якчанд ҳикоя дар бораи заръебӣ ва кимиёгарии ҳаёли оварда, дар бораи нисбати зар ва сангҳои қиматбаҳо ба нон ин байтҳоро менависад:

Одамиро ба олами имкон,
Нест чизе заруртар аз нон.
Шаҳси ҳастӣ агар дӯкон дорад,
Моя аз дастгоҳи нон дорад.

Хоҳ зар, хоҳ мол, хоҳе ганҷ,
Нон гули зидагист, боқӣ ранҷ,
Он чи бе ӯ бако наёяд рост.
Ғайри нон ҳарчи гуфтаанд, хатост,
Ҳар кучо симу зар ба сомон аст,
Дар ҳақиқат захираи нон аст...
Зар ғами нон хӯрад, на нон ғами зар,
Ғар бувад нон, ба зар барот мабар!
Нон ки аз вай ҳаёт бобарг аст,
Чун шавад гум, ҳақиқати марг аст.
Шоҳ бе нон агар нафас шумурад,
Гӯ, билесад нигину санг хӯрад.
Бо ҳама шавқату каруфари ганҷ,
Нон агар нест, хок бар сари ганҷ!..

Бедил дар бораи одамоне, ки худашонро қаноаткор нишон дода аз талоши маош бозмеистанд ва пастҳиммати худро бо номи қаноаткорӣ пӯшондан мехоҳанд, дар с. 152 ин байтҳоро менависад:

Оламеро қаноат афсурдаст,
Ҳоки камҳиммати фуру бурдаст.
Лофи ёрон зи ҳиммат аст ин ҷо,
Лек ҳиммат кучову лоф кучо?
Ҳалки гофил аз ин дурӯза маош
Ба қаноат шикаста ранги талош...?

Мард бояд, ки дар ҷаҳони маош
Ҳимматаш воясо нагардад фош,
Сар ҳамон бех, ки гар ба нарх расад,
Е шавад хок ё ба чарх расад.
В-арна ин сар, ки бори гардани мост,
Аз ҳаёлотӣ пуч по ба ҳавост.

Шоир дар бораи сайри ҳаёли якчанд афсона менависад, аз он ҷумла саргузашти як бараҳмани қадими ро менависад, ки ӯ гуё дар об барои гусл ғўта мезанад ва аз як олами дигар сар мебарорад. Дар он ҷо ӯро подшоҳ мекунад, ҷандин сол ҳашамати подшоҳӣ меронад. Баъд аз он ӯро аз тахт меронанд, ӯ боз дар об ғўта мезанад ва аз ҷои аввалаи худ сар мебарорад, ба хонаи худ рафта мебинад, ки зану фарзандаш ба корҳое, ки дар вақти рафтани ӯ доштанд, машғуланд ва аз ғоиб шуда рафтани ӯ ҳеҷ хабар надоранд, яъне ҳамон қадар саргузашти ӯ дар як лаҳза гузаштааст.

Шоир ингуна афсонаҳоро махсуси хиндуҳо наменонад ва қиссаи меъроҷро ба ёд оварда дар менавиши ин ду ақида муносабати наздик мебинад. Дар охири афсонаи сайри ҳаёли бараҳман ва дар вақти сар гардани ёдовари қиссаи меъроҷ дар с. 155 шоир ин байтҳоро менависад:

Эй яқинҷавҳари ҳаёлу шухуд,
Оғаҳинашъаи ҳафова намуд!
Дари фирдавси маърифат во кун!
Раиғи ҳусни дигар тамошо кун!
То бидони, к-аз ин гули асрор
Боғи мо низ доштаст баҳор.
Балки раиғини қадиму қадид
Аз ниҳоли баҳори мо болид.
Ту мақиндор, к-ин муомала буд
Сарфи бозори эътиқоди ҳунуд.
То аз ин раиғ ихтирои ҳаёл
Мезанад дар димоғҳо пару бол.
Назри он кас, ки мояш дин аст,
Нақди имони муслимин ин аст...

Шоир дар охири китоб, дар ҳошияи с. 165 суҳанро боз ба болон офтоб оварда мегӯяд:

...Чун ба ин нуқтаи қамоланҷом
Достон кард офтоб тамои,
Ақл шуд маҳраи ҳақиқати ҳеш,
Расг аз авҳони фикри дурандеш...

Муаллиф баъд аз ин якчанд байт мувофиқи мазоқи аҳли тасаввуф навишта дар бораи худ ва ин асари худ мегӯяд:

Бедил, имрӯз, к-ин ҷаридаи роз
Нақши анҷом баст бар оғоз,
Хостам доди интиҳоб диҳам,
Аз тамошо нигоҳе об диҳам.
Он шарар, к-аз маонияш афрӯхт,
Хирмани ҷуръати шуурам сӯхт,
Ки чӣ гул кард аз табиати ман?
Чӣ ҷунун буд дар вадиати ман?
Сурмае будам аз губори адам,
Ин хурӯшам чӣ сон расид баҳам?
Шаҳс маъдуму ҷӯши ин асрор?
Шамъ хомӯшу ин қадар анвор?
На қалам, не баён, на хона, на даст,
Ин тилисми набастанақш кӣ баст?
Дил ба хун метапад зи таҳрирам,
Лаб нафас мегазад зи тақрирам..

* * *

Мо дар охири қисми эҷодиёти ин шоири файласуф ба болон як ғазали ӯ меистем, ки дар вай ба тарзи мисол масъалаи аз маймун расида баромадани одамро қайд кардааст. Дар ин ғазал, ки дар Ғазалиёти чопи Бамбай дар с. 160 ва дар ин маҷмӯа дар охири асарҳои интиҳобии ин шоир қайд шудааст, ин масъаларо ба тарзи зерин дар миён гузоштааст:

...Ҳеч шакле бе ҳаюло қобили сурат нашуд,
Одамай ҳам пеш аз он к-одам шавад, бӯзина буд.

Маълум аст, ки дар ҳикмати қадим моддан асли ва асосии хилқати чизҳоро ҳаюло ном чизе мешуморанд, ки ҳар чиз бо таркиби оташу обу боду хок дар вай ташаккул ёфта, сурати худро пайдо мекунад.

Муаллиф, ки ба ҳамин назария боварӣ дорад, барои исботи ин, «ҷунончи одам пеш аз пайдо кардани сурати одамият бӯзина буд» мегӯяд.

Бо ҳамин ин мо ҳечгоҳ намегӯем, ки Бедил ин назарияро ихтироъ кардааст ё ба тарзе ки дар асри XIX аз тарафи Дарвин ба сурати илмӣ дар муҳокимаи донишмандон гузошта шуд, фикр кардааст.

Инчунин дар ҳамин маънӣ дар поинтари ҳамин саҳифа ин байтхоро менависад:

...3-ин хазону баҳори зулмату нур
Иккилобест дар мизочи зухур.
Меҳурушад ба завқ санги дигар,
Шишаи ҳар як аз тараңги дигар.
Васли инсон гули муроди ҳама,
Бонси фарқу иттиҳоди ҳама,
То кучо субҳи муддао хандад,
Қ-ин чаман нақши рангу бӯ бандад...
Баъз оварда рӯ ба қурби висол¹,
Баъз аз дур монда маҳви хаёл.
Расху фасх асту масх — тафсилаш,
Баъди халқ аз ҷаҳони такмилаш.
Он ҷамоду наботу ҳайвон аст,
Ки ба чандин тапиш парафшон аст.
То ба манзил намерасад раҳрав,
Ноғузир аст дар ғами такудав.
Наравад 3-ин муҳити паҳновар
Заҳмати мавҷ бе вусули гуҳар.
Баҳри таҳқиқро сару по нест,
Ҷуз дар инсон канор пайдо нест...

Назар ба эзоҳи китобҳои луғат ва мувофиқи шарҳе, ки дар ин ҷо худи шоир додааст, «расх» дар як ҷо истода мондан буда, ин сифати ҷамодест, ки дар ҳолати ҷамодӣ мондааст ва аз вай болотар рафта натавонистааст; «фасх» — ба маънои шикастан ва баргаштан аз ният буда, дар ин ҷо сифати растанист, ки баъд аз қасди тараққӣ нияти худро шикаста дар ҳолати наботӣ мондааст; ва «масх» гардидан аз сурате ба сурати дигар буда, дар ин ҷо сифати ҳайвонест, ки барон гардидан ба сурати инсон кӯшиш мекунад.

Ман гумон мекунам, ки баъд аз ин шарҳ мақсади шоири файласуф аз байтҳои дар боло қайд кардашуда ба осонӣ маълум мешавад, яъне шоир мегӯяд, ки ҳар кадом ҷамодот набот — растанӣ шуданро, ва ҳар кадом наботот ҳайвон шуданро ва ҳар кадом ҳайвонот инсон шуданро меҳоҳад ва дар ин роҳ таку дав мекунад, аммо баъзе ба мақсад мерасад ва баъзе ба

¹ Аз ин *висол* — васли инсонро фаҳмидан даркор аст, ки шоир дар боло ҳамин «васли инсонро» «гули муроди ҳама» (ҳаман мавҷудот) гуфтааст.

сабаби нуқсони қобилият ё шароит ба мақсади худ расидан наметавонад. Аммо дар ҳар ҳол то инсон шудан кӯшиши маволид — ҷамодот, наботот ва ҳайвонот давом мекунад.

Шоир боз дар ҳамин саҳифа дар поёнтар мегӯяд:

...Санг то одамай ҳичоб басест,
Ранҷи тағъиру инкилоб басест.
Сад таноҳух занад мизочи ҳачар,
Ки фитад куръааш ба номи башар...
То тасаллиғаҳи қамоли сувар,
Сад ҳаюлоҷт чайби ҳасратдәр,
Санг гирад бадал ба ранги набот,
Орад он раста бар ҳавос барот,¹
Боз гирад ҳавос қуввати том,
Ебад он зи ҳаёт инсон ном...
Умрхо бояд он фасурда шним,
Ки бизояд ба сурати одам...

Шоир дар с. 113 «Ирфон» дар шарҳ ва эзоҳи ин масъала давом намуда, ин байтҳоро менависад:

Нақши таҳқиқ шубҳаунвон нест,
Шакли одам кашидан осон нест...

Дар ҳамин саҳифа дар боран аз ҷамодӣ ба наботӣ ва аз наботӣ ба ҳайвонӣ гузаштани мавҷудотро баён карда омада, дар боран ҳайвонот мегӯяд:

...Назди донишварони илму аён
Мах аз он аст олами ҳайвон,
Ки зи шакли қавии сэмъу басар,
Нест аз имтиёзи томиш асар.
Дасту поҳо инқоби сумҳада шак,
Нутқ иксар бадал ба бонги наҳак,
Чашм маҳсусу «дид» аз он маҷҳул,
Гуш пайдою «хуш» аз он маъзул,
Лаб ба дарси қамоҷ — ҳарзахуруш,
Сар зи мағзи тамиз — пулба ба гуш.
Панҷа дар забти қор — болшиқор,
По ба роҳи сулук — қачрафтор.

¹ Мақсади муаллиф дар ин мисраъ аз «растании бар ҳавос — бар хисхо барот оварда» ҳайвон аст, ки ҳаргоҳ ҳавоси ҷай пурра шавад, чунон ки дар байти баъд аз ин мисраъ мегӯнд, инсон мешавад.

Дум мағасрони ранчи пушту камар,
Нохуни по — кафили хориши сар,
Нафасоро, вале танаффус фард,
Соҳиби дил, вале диле бедард,
Дорад ин ҷо зи гафлату даиғӣ
Роҳи ҷавлони маърифат таиғӣ,
То ба ин дастгоҳ рӯ овард,
Хирсу бўзина ҳаҷви¹ инсон кард...

Баъд аз хондани ин байтҳои муаллиф дар бораи хилқат, ҳеҷ кас гумон намекунад, ки шоир дар байте ки аз маймун расида баромадани инсонро қайд кардааст, ин мисолро монанди як афсонаи беасос гирифта бошад, балки дар он афсона ҳақиқатро пай бурда, дар исботи назарияи ҳаюлою сурат, ки назар ба ақидаи муаллиф ва умуман дар назди донишмандони қадим як ҳақиқати дигар аст, ғойа бурдааст.

Байтҳои ки шоир дар ин ғазал, пеш аз байти мазкур ва ҳам баъд аз вай навиштааст, низ ин фикрро тақвия мекунад. Шоир пеш аз байти мазкур байти зеринро навиштааст:

Ибтизоли боғи имкон ранги гардидан надошт,
Ҳар гуле, к-имсол омад дар назар — порина буд.

Шоир дар ин байт гуфтаи мехоҳад, ки нигоҳдори дунёи мавҷудот ҳеҷ дигаргун намешавад ва ҳамма чиз худро нигоҳ медорад, яъне олами мавҷудот ба тамоми ҷаҳон рафтани ягон чизи худ ҳеҷ роҳ намедихад, ҳар мавҷуде ки мо имсол мебинем, ҳақиқатан ҳамон мавҷудест, ки порсол дидаем, яъне дар асоси мавҷудоти гузашта ва аз моддаҳои пошхӯрдани онҳо мавҷудоти нав пайдо мешаванд.

Инчунин шоир дар поёнтари ҳамин ғазал ин байтро навиштааст:

Ҳок шуд фитрат ба пастӣ, лек миҷгон барнадошт,
В-арна аз мо то ба боми осмон як зина буд.

¹ Дар ин ҷо калимаи «ҳаҷв»ро ба маънои карикатура фаҳмидан даркор аст, яъне ҳайвонот инсон шудан мехост, аммо натавонист ва аз байни худ хирсу бўзинаро расонд, ки онҳо шакли карикатурини инсон мебошанд.

Шоир бо ин байт гуфтан мехоҳад, ки қобилияти илмӣ инсон баланд аст, лекин афсӯс ки ин қобилият тарбия наёфта дар дастӣ монд ва чашм кушода ба авҷи дониш нигоҳ накард, вагарна инсоният метавонист, ки бо як зина — бо як кӯшиши ҷиддӣ ба осмони маърифат — ба қуллаи ҳақиқат барояд.

МУНОСИБАТИ ЭҶОДИЕТ ВА ТАФАККУРОТИ БЕДИЛ БА ДАВРАҶОН ҲАЕТАШ

Пеш аз тамои қардани ин қисм мо бояд як нуқтаи муҳимро, ки дар фаъолияти адабии ин шоирни пурмаҳсул дидем, қайд қарда гузарем.

Мо дар таърих бисёр шоирон ва олимонро мединем, ки дар вақти ҷавоннашон ҳаргуна ақидаҳои ҷаи ва фикрҳои зиддиниро талқин қардаанд ва дар вақти пирӣ ба маъюси афтада диндор шуда мурдаанд. Чунончи, Имом Муҳаммади Ғаззоли^{16*} машҳур дар вақти ҷӯши ҷавоннаш ба даҳригӣ майл қард, дар фалсафа китобҳо навишта дар онҳо фикрҳои зиддиниро талқин намуд. Аммо дар охириҳои умраш сӯфӣ соф шуд, дар бораи тасаввуфи исломӣ китобҳо таълиф қард ва аз ҳикмат ва фалсафа тавба намуда асарҳои фалсафии худро нест қард.

Аммо дар Бедил мо акси ин қондан умумиро мебинем. Бедил, чунон ки дар тарҷимаи ҳолаш ва таҳлили асарҳоиаш дидем, дар бачагӣ диндор, дар ҷӯши ҷавонӣ маҷзуб ва дарвеш, дар охириҳои ҷавоннаш мутасаввиф ва дар охири файласуфи ба зиндагӣ наздик гардид ва ин ҳолати охирии ӯ то охири умраш давом намуд.

Агар «Тилисми ҳайрат» ва «Ирфонро», ки шоир якӯмашро дар 25-солагиаш ва дуйӯмашро дар 68-солагиаш навиштааст, дар як ҷо монда ба якдигарашон татбиқ қарда мутолиа кунем, ин тақомули фикрии муаллифро равшан мебинем.

Ғазалеро ҳам, ки дар вай байти аз «маймун расида баромадани инсон» дарҷ шудааст, мо таҳмин қарда метавонем, ки шоир дар охириҳои умраш навиштааст.

С. Айнӣ ва А. Лохутӣ дар солҳои сийӯм

Handwritten signature in blue ink, possibly reading 'Айнӣ'.

ЗАБОН, УСЛУБ ВА САНЪАТИ ШЕЪРИИ БЕДИЛ

Агар мо забони шеърии Бедилро аз нуктаи назари луғатҳои ҷудогона, якка-якка мулоҳиза кунем, ин забон хеле содда менамояд.

Вай дар шеърҳои суханҳои гуфтугӯи халқи тоҷикро бисёр кор мефармояд. Чунончи: «ҳай кардан» ба маънои рондани асп ва дигар ҳайвонот, «сар додан» ба маънои озод кардан, «киро намекунад» ба маънои намеарзад, «ишкел» ба маънои занҷири пойбанд, «дина» ба ҷои «дирӯз», «ҳаққи намак», «газак» (дар бо-ран ҷароҳат), «сабзак» ба маънои сиёҳчатоб, «шерак додан» ба маънои барангехтан, «ғалтак» ба маънои як чизи ғеланда, «кӯдак» ба маънои тифл, «наъразанак» ба маънои «наъразанон», «каллак» ба маънои дарахти шохбурида, «чашмак задан» ба маънои ишора кардан бо чашм, «рафтаҳоро салавот» ба маънои «гузаштаре ба ёд наёвардан», «бағалак» ба маънои як реши ҳалоккунандаи аспу хар, ки дар бағал пайдо мешавад, «тунбак» асбоби мусиқӣ, ки аз сафол сохта бар рӯяш пӯст мекашанд ва бо даст монанди доира менавозанд, «хаппак» ба маънои мушгирак, «чакчаку вақ-вақ» ба маънои беҳудагӯӣ ва монанди инҳоро кор мефармояд.

Аммо вақте ки сухан бар болои ҷумлабандӣ, ташбеҳот, киноя ва истиорот омад, забони Бедил душвортарин забони адабии тоҷик мегардад.

Масалан дар як байт мегӯяд:

Гул ба дасту по кӣ баст имшаб, ки чун ранги хино—
Бӯсамуштоқон чаманҳо зерӣ лаб хун кардананд.

Шоир дар ин байт гуфтан мехоҳад, ки «маъшуқа ба дасту пои худ гул бастааст, ба ин сабаб бӯсамуштоқон — ошиқоне ки дасту пои ӯро бӯсидан мехостанд, чаманҳоро дар зерӣ лаб гирифта — бӯсида хун карда ба ранги хино гардондаанд, то ки маъшуқа дар вақти ба пою дасти худ гул бастан, шояд гулҳои ба ранги хиногардидаи ин чаманҳоро бандад ва ба ин восита бӯсиши ин бӯсамуштоқон ҳам ба дасту пои ӯ бирасад».

Албатта шоир дар қатори ингуна шеърҳои душвор-фаҳми печ дар печ монанди байтҳои зерин шеърҳои содда, равон, дилчасп ва бо ташбеҳҳои нав зинатдодашуда ҳам бисёр дорад:

Эй ҳаёли қоматат оҳи заифонро асо!
Бар руҳат наззораҳоро лағзиш аз ҷӯши сафо!
Ҳамчу оина ҳазорон чашми ҳайрон рӯ ба рӯ
Ҳамчу кокул як ҷаҳон ҷамъи парешон дар қафо!
Абрӯи мушкинат аз бори тағофул гашта ҳам,
Монда зулфи саркашат з-андешаи дилҳо дуто!
Аз сафои оразат ҷон мечақад гоҳи арақ,
Аз шикасти турраат дил медамад ҷои садо...

Инчунин рубоиҳои соддан оммафаҳмаш ҳам бисёр-ёранд, чунончи:

Дар пешни табиб омад он аблаҳи лур,
Яъне: «Шикамам ҳамеша дорад кур-кур,
Ҳар чиз, ки меҳурам намегардад ҳазм».
Фармуд: «Аввал ҳазм кун, он гоҳ бихӯр!»

Аз ҷӯши софӣ ва суфтагии рӯи маъшуқа лағзиши наззораҳо, монанди оина дар рӯ ба рӯи ӯ будани чашмони ҳайрон, монанди кокул дар қафо будани ҷамъи парешон, аз бори тағофул ҳам шудани абрӯ, аз андешаи дилҳо дуто шудани зулф, аз софии ораз дар вақти арақ ҷон ҷақидан, аз шикасти зулф ҷои садо дил дамидан, ки дар он ҷо дили басташуда бисёр аст — ҳақиқатан ташбеҳҳои нав, дилчасп ва соддаанд.

Ташбеҳҳои нави Бедил, киноя ва истиораҳои эҷодкоронаи ӯ махсуси ғазалиёт ва рубоӣташ набуда, дар дostonҳои ишқиаш ин шеvaro боз ҳам авҷ гирифтааст. Лекин дар dostonҳо ин ташбеҳҳо ба дараҷаи ғазалиёт содда набуда қадаре душворфаҳманд.

Чунончи: дар саҳифаи 67 «Ирфон» ошиқиро бо мисраъҳои зерин тасвир мекунад:

Ошиқӣ чист? — Доғи маҳрумӣ!
Ғули худрӯи боғи маҳрумӣ!
Як қалам ранг, лек бохтани,
Сар ба сар дил, вале гудохтани.
Панҷае — ноумеди гирой,
Пайкаре — фарши нотавоной,
Лаби арзе, ки мурда гуфтораш,
Пои шавке, ки рафта рафтораш...

Дар ҳамин саҳифа воқеан аз бозор бо пули бисёр канизаки мохрӯеро харида ба хонаи худ бурдани тавонгареро, ба сабаби парда бар рӯи он канизак кашидан аз тамошо маҳрум мондани ҳаваскоронеро, ки аз бепулай ба харидор шудан часорат накарда ба нигоҳе қаноат мекарданд ва дар роҳ аз паси он нозанин бо ҳасрат рафтани ин маҳрумонро шоир бо ин мисраъҳои фода мекунад.

..Хоҷае беқарори савдо шуд,
Чашм гардиду бар руҳаш во шуд.
Чун фалак хоне аз гуҳар орофт,
Ба ҳавои нисори ӯ бархост...
Яъне он хусни беиқоб харид,
Ба ҳазор анҷум офтоб харид.
Бурқае аз ҳарири ранги баҳор
Қард фонуси он чаманрухсор.
Хусни бепарда хилваторо шуд,
Маънии чилвагар муаммо шуд.
Ғорате зад ба қорвони нигоҳ,
Ҳар тараф тахта шуд дӯкони нигоҳ.
Соҳт барқи чароғ бо фонус,
Қӯши парвона шуд кафи афсус.
Маҳмили орзу равон гардид,
Беҳудиҳо ҷарасфигон гардид.
Рехт дар домани харидораш
Мавҷи гавҳар — ғубори рафтораш.
Бехт бар фарқи як ҷаҳон мушток,
Қулфати яъс — гарди шои фирок.
Рафт то чилвагоҳи истиғно
Шамъ дар пешу анҷуман ба қафо...
Ашқҳо — нолаи наи миҷгон,
Дил — ғубори шикастани домон.
Ҳама қарданд пеши якдигар,
Хок аз кисаи тухӣ бар сар.
Оқибат хел-хел баргаштанд,
Қатра рафтанду сел баргаштанд

Аммо забони насри Бедил аз ҳад зиёда душвор аст, чунон ки дар сарсухани интиҳоби намунаҳои насраш гуфта шуд, ҷумлаҳои дарози силсиладор бо ташбеҳҳои мураккаб ва истиораҳои печ дар печ насри ин адиби душворписандро ба дараҷаи нофаҳмой расондаанд. Хусусан вақте ки ингуна ҷумлаҳо истилоҳоти фалсафавиро дарбар гиранд, боз ҳам душвортар мешаванд, зеро ки бештарини онҳо ғайр аз маъниҳои

машхури луғавиашон маъниҳои махсуси истилоҳиро ифода мекунад, ки мутолиакунанда дар вақти хондан сари калован фаҳмишро гум мекунад.

Хуб аст, ки ин устод ҷумлаҳои насриашро бо саҷъҳо ва бо калимаҳои ҳамоҳанг мурассаъ мекунад ва ҳаҷми фикраҳои иловагӣ ва ёрирасонро бештарин баробар меорад. Агар хонанда бо ёрии саҷъҳо сари ҷумла ва фикраҳоро муайян карда равад, як дараҷа ба фаҳмиш роҳ меёбад. Мо дар ин хусус аз саҳифаи 9 «Нукот» нуктаи зеринро мисол меорем:

«Табоеъро тақлиди авзон якдигар роҳзани таҳқиқ аст ва табаяти одат ва русум монеи сарманзили тавфиқ. Аксари истеъдодҳо дар ҳичоби қувва аз феъл маҳрум монад ва яке аз онҳо инони ҳаёл ба арсаи вуқӯъ нагардонад. Фурсати сари зону онқадар дур на тохта, ки ба саъи дастҳои барҳамсуда овозаш тавон дод ва кулфати тазъен авқот бар рӯи ҳақиқат деворе барнаёварда, ки ба ҷоқҳои гиребони надомат роҳе тавон кушод. Ҷамъияти дил ба шартӣ узлат ҳамаро муяссар аст, агар ҳамсӯҳбатон маъзур доранд ва мутолиаи нусхаи тасалли ҳар кас дар бағал дорад, агар ҳамдарсон ба ҳоли худ воғуздоранд. Об дар ҳар табъе, ки роҳ ёфт, моили тақлифи тарӣ намудан аст, оташ бар ҳар мизоче, ки ғолиб афтод, саргарми дӯкони ҳарорат кушудан. Дайриёро ба ҳукми тасаллоти русум сар аз ҷайб барнаёварда дар хурӯши нокус гӯттахорист ва масҷидиёро сарҳисоби идрои нафас ногардида таълиқан сабҳашуморӣ, на бараҳманро аз кашокаши доми ихтилоти зуннор тааллуқ гусистан, то ба тааммул кӯшад, ки нокуси дайристонӣ фитрат ҷи оҳанг дорад ва на шайхро аз офоти ручӯи халқ ба ҳисори танҳои гурехтан, то фаҳм намояд, ки лаббайки таппидангоҳи каъбаи дил ҷи сабҳа мешуморад. Ночор нақде ки дар гирехи хеш набастанд, аз кисаи ғайр мешуморанд ва саре, ки ба ҳаёли худ надуздиданд, аз гиребони дигарон бармеоранд. Аз ғулғулободи офоти офаткадаи ину он магар дар гиребони хомӯшӣ гурезӣ, то бе тақлиди забонҳо ҳарфе тавонӣ фаҳмид ва аз садамазори ғулистони ваҳму занн гӯши илтиҷо бигирӣ, то аз пардаи ғайб навое тавонӣ шунид».

Баъзе тазкиранависон ва танқидчиён мегӯянд, ки Бедил барои ифодаи таълимоти фалсафавиаш ба ихтиёр кардани ин услуб маҷбур шудааст. Ин фикр як дараҷа дуруст аст. Чунки ифодаи маъниҳои дақиқи махсус, таъбирҳои душвори махсусро талаб мекунад, хусусан вақте ки муаллиф маъниҳои фалсафавиро дар пардаи суфизм печондан хоҳад, ин печ дар печи дучанд мегардад.

Лекин мо ин ҳолро дар мактубҳои оддӣ ва дар таҳрири саргузаштҳои ҳам мебинем. Чунончи: дар як мактуби худ ин ҷумлаҳои менависад:

«...Соминро навиди хуррамӣ ба сомоне мавсул гардонид, ки босира низ аз паҳлуи он димоғи тамошон баҳор расонид. Ҳарчанд ба таваҳхуми дурӣ пардаи дида пӯст бар тан медарад, ки чаро ҳарфи дафе дар он анҷуман нагардид ва тори нигоҳ ба ҳайрат об мегардад, ки аз ҷӣ маҳрумӣ бар созе аз он бисот напечид, аммо ба ҳукми иттиҳоди яқинӣ чароғе дар он маҳфил натобид, ки партави чашмаке бар дили муштоқ наяндохт ва оҳанге дар он ҷо наболид, ки таманноро ба самон замзамаи ҳузур нанавохт...».

Инчунин: дар мавриди нақли ба челонгар барои ислоҳ кардан додани каламтароши қач ва кунди худ ин ҷумлаҳои менависад:

«Дар наёми беистеъдодӣ каламтароше доштам чун табиати қавдан дами тези рехта ва чун оби ба чоҳистода бо зангорҳои нософӣ омехта. Хор-хори андешаи ислоҳаш аксарӣ ба хотир мехалид ва тааммули номавзунии миёнаш хароше ба сафҳаи ҳаёл мерасонид. Ба ҳукми иқтисоии замони вифок дар сарои Нақӯдар суруғи оҳангаре чанд ёфтам, ба барқи оҳанги нафаси мунаффиҳи нақби дӯкӯнчаи ҳузурашон во шикӯфтам, ба тофтагиҳои кӯраи дилгармӣ сиёҳӣ аз зуғоли мизочҳои афсурда мезудуданд ва ба таъсири сӯҳони ахлоқ ноҳамворӣ аз таъҳои дурушт мерабуданд...».

Дар хусуси забони Бедил ҳамзамононаш ҳам суҳанҳои доранд. Аз ин ҷумла Сирочиддин Алихони Орзутахаллуси акбарободӣ, ки дар вақти вафоти Бедил 31-сола буд ва ӯ шоири забардаст ва забондони машҳури Ҳиндустон буда, китобҳои «Сироҷ-ул-луғот» ва «Чароғи ҳидоят» аз таълифоти ӯст, дар бораи забони

Бедил гап задааст. Орзӯ дар «Маҷма-ун-нафоис» ном тазкиратушшуарои худ мегӯяд «...Чун Мирзо (Бедил) аз роҳи қудрат тасарруфоти намоён дар форсӣ намуда мардуми вилоят (аҳолии Осиёи Миёна ва Эрон) ва косалесони инҳо, ки аз аҳли ҳинданд, дар каломии ин бузургвор суханҳо доранд. Ва фақир дар сикхати тасарруфи соҳибқудратони Ҳинд ҳеҷ сухан надорад, балки қонл аст, чунончи дар рисолаи «Доди сухан» ба бароҳин (бо далелҳо) собит намуда, ҳарчанд худ тасарруф намекунад эҳтиётан...».

Соҳиби тазкираи «Хизонаи омира» дар ин бора дар тазкираи мазкур гуфтааст: «Мирзо (Мирзо Бедил) дар забони форсӣ (тоҷикӣ) чизҳои ғариб ихтироъ намуда, ки аҳли муҳовара (забондонон) қабул надоранд... ғайри форсӣ, ки тақлиди забони форсӣ кунад, бе мувофақати асл чигуна мақбули аҳли муҳовара тавонад шуд? Масалан: Мирзо муҳаммасе дар марсияи фарзанди худ дорад ва дар он ҷо мегӯяд:

Ҳар гаҳ ду қадам хиром мекошт,
Аз ангуштам асо ба каф дошт.

«хиром коштан» аҷаб чизест?».

Дар бораи тасарруфот ва ихтирооти Бедил дар забон, албатта, сухани Орзӯ дуруст аст, ки ӯ дар форсӣ (тоҷикӣ) забондонтарини аҳли Ҳиндустони ҳамон замон аст.

Мо, тоҷикони Осиёи Миёна, ки аз забони ин устод шикоят мекунем, норизони мо аз тарзи ҷумлабандии ӯ дар наср ва аз ташбеҳот ва истиороти мураккаб ва печ дар печи ӯ дар назм аст. Аммо ихтирооти дилчаспи ӯро табрик ва таҳсин менамоем.

Ғуломалихони Озод дар поёни эътирози дар боло нақлкардашуда сухани худро давом дода мегӯяд:

«Мирзо ашъори мувофиқи қондаи фасоҳат низ бисёр дорад, агар соҳибистеъдоде аз куллиёти ӯ он ашъорро ҷудо кунад, нусхаи эҷозе даст ба ҳам медаҳад. Сухансанҷи мутафаннин (универсал) аст, ғазал ва маснавӣ ва рубоӣ ва қасида ва ҳамчунин насрро ба тарзи хос метирозад».

Албатта ҳамаи шеърӣ як шоир ҳеҷгоҳ якдаст ва ҳуб намебарояд ва пасту баланд мешавад. Хусусан

дар ашъори монанди Бедил як шоир, ки дар давраи қариб ҳафтод сол ва дар замонҳои гуногун гуфта шудаанд, чунон ки дар мазмун гуногунӣ воқеъ шудани табиист, дар санъат ҳам воқеъ шудани гуногунӣ табиӣ ба шумор меравад. Худи шоир ин хусусро ҳис карда дар дебоҷа мегӯяд:

Бедил, дар нухкаи рамузи ашъор,
Айбам накуний ба нуктаҳои бекор.
Хуш дор, ки дар назми вучуди инсон,
Чун нохуну мӯст узви беҳис бисъёр.

Иқтидори шеърни Бедил бисъёр баланд ва табиӣ ӯ дар шеърҳои аз ҳад зиёд раво ва дар маҳсулдиҳӣ ҳиммати ӯ олист. Агар дар ғазал ҳадди миёнаи шоирони дигар ҳафт байт ва бисъёраш 9 байт бошад, Бедил ғазалҳои 9-байтӣ кам дорад ва бештарини ғазалҳои ӯ 15-байтӣ аст, ки 30 мисраъ мешавад. Бештарин дар як вазну қофия аз ду-се то чор ғазал мегӯяд. Инчунин қасидаҳои Бедил 150 байт ва 170 байтро дарбар мегиранд. Дар охири як қасидааш, ки 129 байт — 258 мисраъ аст, аз дароз кардан худдорӣ намуданаширо қайд мекунад.

Дар рубоӣҳои ӯ дарҷ шудани 3500 рубоӣ, ки 14 ҳазор мисраъ мешавад, ба ҷи дараҷа сермаҳсул будани ин устодро нишон медиҳад. Ва ҳол он ки душвортарини шаклҳои шеъри тоҷикӣ рубоӣст. Зеро рубоӣ як вазни ба худ маҳсус дорад, ки ҳамаи рубоӣҳо дар он вазн гуфта мешаванд (чунон ки баъзеҳо гумон мекунанд, ҳар 4 мисраъ рубоӣ шудан намегирад); дуйӯм бояд як мақсади мустақили пурра дар он чор мисраъ ифода ёбад. Бинобар ин аст, ки рубоӣҳои шоирон дар девонашон ҷои бисъёр хурдиро мегирад.

Иқтидори Бедил дар вазнҳои ғайримаъруф, ки дар куллиёташ дар зерини «номатбуъ» дарҷ шудаанд, боз ҳам зиёдтар намоён мегардад.

Масалан, дар вазни баҳри комил, ки ҳар мисраъ ба чор бор «мутафоилан» баробар меояд ва дар вазни баҳри мутадорик, ки ҳар мисраъ ба чор бор «мутафоилатан» баробар аст, ҳамчунон ғазалҳои 13—15-байтӣ менависад ва бештаринашон ҳам раво аст.

Бедил дар баъзе лафзбозиҳои шеърӣ, ки аз асрҳои XV ва XVI сар карда ба адабиёти мо ба номи «санъат» даромад, низ шугл кардааст.

Масалан: бо ҳарфҳои бенуқтаи алифбои арабӣ шеърҳои сермисраъ ва насрҳои дароз менависад. Дар ин бора аз саҳифаи 28 «Руқоат» ин чанд байтро намуна меорем:

Дил агар маҳви муддао гардад,
Дард дар коми мо даво гардад.
Гусилд гар ҳавас салосили ваҳм,
Кӯху саҳро ҳама ҳаво гардад.
Маҳв гардад саводи мисраи сарв,
Мадди оҳам агар расо гардад...

Инчунин ин рубоии бенуқта ҳам сазовори дидан аст:

Ҳар дам ҳавас олудан сад саҳро гард,
Ҳар ламҳа дил омодаи сад олам дард.
Дар даҳр, ки гул кард саросар васвос,
Дорам саҳаросо ҳама оху дами сард.

Ҳарчанд ингуна кор ҳечгоҳ ба санъат дохил наштад ҳам, аз алифбои араб, ки ҳамагӣ 28 ҳарф аст, 14 ҳарф бароварда партофта бо дигараш шеърҳо навиштаи интидори ҷудогоноро талаб мекунад.

Бедил бо қоидаи «муфрад ва мураккаб» ҳам шеърҳо навиштааст. Дар ин қоида шоир бояд шеъре нависад, ки лафзҳои вай бо тартиби муайян (масалан: як ҳарфи танҳо навишташуданӣ ва ду ҳарфи пайваста навишташуданӣ) муфрад ва мураккаб ояд (азбаски дар алифбои нав ингуна тартибҳо маълум намешавад, мисол овардан лозим дида нашуд).

Инчунин ин рубоии суолу ҷавоб ҳам сазовори диққат аст:

Де хуфт! — Кӣ? — Ноқа! — Дар кучо хуфт? — Ба гил!
Кардам! — Чӣ? — Фигон! — Аз чӣ? — Ба ёди манзил!
Дод! — Аз кӣ? — Зи худ! — Чаро? — Зи саъйи ботил,
К-афтод! — Чӣ? — Бор? — Аз кӣ? — Зи сар! — Бар кӣ? — Ба дил!

(Маълум мешавад, ки марсияи саволу ҷавоби Қоонӣ дар ин роҳ таҷрибаи ягона набудааст).

Аз рафти каломи тазкира ва таърихнависони Ҳиндустон маълум мешавад, ки аҳли исломи он ҷо ба се

гурӯҳ тақсим меёбанд: 1) мусулмононе ки аз аҳолии аслии Ҳиндустон мебошанд; 2) Ҳиндустонзоҳо, инҳо касонеанд, ки падару бобоҳошон аз Осиёи Миёна ва Эрон ба Ҳиндустон муҳоҷир шуда рафтаанд, аммо худашон дар он ҷо таваллуд ёфтаанд; 3) вилоятзоҳо, инҳо касонеанд, ки дар Осиёи Миёна ё Эрон зоида шуда, худашон муҳоҷир шуда ба Ҳиндустон рафтаанд.

Аз ин се гурӯҳ забони модарии ду гурӯҳи аввали забони ҳиндӣ буда, забони тоҷикиро ба сифати як забони адабии умумӣ аз мактаб, аз муҳоҷара ва мутолаа меомӯзанд. Аммо инҳо ҳамеша забони шоирони вилоятзоро (осиёимиёнагӣ ва эрониро) забони пухта ва забони ростии аслии медонанд ва сухан ё таркиbero, ки дар шеърӣ вилоятзоҳо надида бошанд, хато мешуморанд.

Яке аз бобокалонҳои Бедил аз Осиёи Миёна рафта бошад ҳам, падару бобоҳои наздиқаш ҳиндустонзо буданд, бинобар ин забони модарии ӯ забони ҳиндӣ буд. Азбаски ӯ дар Азимобод таваллуд ёфта, рӯзҳои аввалии ҷавонӣашро ҳам дар ҳамон тарафҳои шарқӣ гузаронидааст, бояд забони модарии ӯ забони Бангола бошад. Азбаски дар Ҳиндустон забони ўрду як забони умумӣ аст ва шоирони ҳинду дар он забон низ шеър мегӯянд, бояд ӯ забони ўрдуро ҳам донад. Ин маъниро навишта гирифтани ӯ шеърҳои Шохмулуки маҷзубро, ки дар забони ҳиндӣ буд ва мадҳ карданаш он шеърхоро — тасдиқ мекунад.

Азбаски ӯ бисёр ҷизхоро аз китобҳои қадимии ҳиндуҳо нақл мекунад, бояд ӯ забони ҳинди қадимро ҳам донад.

Дар ҳар ҳол ӯ забони тоҷикиро аз мактаб ва мутолаа омӯхтааст. Бинобар ин Ҷулумалихони Озод, чунон ки дар боло нақл ёфт, дар ҳақиқи забони ӯ «...ғайри форсӣ, ки тақлиди забони форсӣ кунад, бе мувофиқати асл (забони вилоятзоҳо) чи гуна мақбули аҳли муҳоҷара мешавад?» мегӯяд. Бинобар ин аст, ки Сирочиддин Алихони Орзӯ, чунон ки дар боло нақл ёфт, тасарруфоти дар забон кардаи Бедилро дуруст шумурда мардуми вилоят — осеёимиёнагӣ ва эронӣ ва касалесони онҳо, ки аз аҳли ҳинданд, дар каломии ин бузургвор суханҳо доранд» мегӯяд.

Хулосае, ки мо аз ин тафсилот мебарорем, ин аст; Бедил, ки бо вучуди забони модариаш хиндӣ будан, тоҷикиро аз мактаб ва мутолаа омӯхта як куллиёти калонро бо ҳамаи шаклҳои анъанавӣ ва ихтироиаши дар ин забон ба вучуд овардааст, ҳақиқатан як қобилияти бисёр бузурги илму адабиёт ва забон дошта будааст.

МАКТАБИ БЕДИЛ ДАР УСЛУБИ АДАБИЯ

Тарзу услуби Бедил ба ҳудаш хос аст. Тарзи нав будани услуби Бедил дар замони ҳудаш маълум ва машҳур шуда буд. Дар ин хусус Ғуломалихони Озод дар ду ҷои «Хизонаи омира» ғап мезанад: як бор дар зикри Бедил дар саҳифаи 153, чунон ки дар боло нақл карда шуд, дар ин ҷо «ғазал ва маснави ва рубоӣ ва қасида ва ҳамчунин насрро ба тарзи хос метирозад» мегӯяд; дигар бор, дар зикри Орзу, дар саҳифаи 317 «...Носир Алӣ ва Мирзо Бедил тарҳи суҳанро ба онин тоза андохтанд ва ин ҷавҳари қобилро ба сурати назарфиреб ҷилвагар сохтанд» мегӯяд.

Дар ғазалиёт ба ин тарзи нав бо Бедил ширкат доштани Носир Али сарҳиндӣ дуруст аст. Аммо дар маснави тарзи ӯ аз услуби Бедил бисёр фарқ дорад. Маснавиҳои Бедил душворфаҳмтар ва мазмунан бештарин дар пардаи тасаввуф бошад ҳам, фалсафавӣ ва иҷтимоист, аммо маснавиҳои Носир Алӣ соддатар буда, мазмунан дар мазоқи аҳли тасаввуф гуфта шудаанд, ҳатто маснавиҳои ӯро сӯфиён дар хонакоҳҳо мехонданд. Назар ба қавли Ғуломалихон, «...аҳли Бағдод забони арабӣ ва форсӣ — ҳар ду ро медонанд, сӯфиёни он ҷо дар маҷолиси завқ ва самоъ аз забони арабӣ бештар ашъори Ибн-ул-Форизи Мисрӣ ва аз забони форсӣ аксар маснавиҳои Носир Алӣ мехонанд» («Хизонаи Омира» с. 328).

Дар ғазалиёт ҳам ихтирооте, ки Бедил дар ташбеҳҳо ва кинояву истиорот кард, чунон ки мо намунаҳояшро нақл кардем, махсуси ӯ шуда менамояд.

Дар наср бошад, ягон порчаи наср аз Носир Алӣ ба мо нарасидааст, ки дар ин бобат ба яқингар ҷӣ қа-

дар монандӣ доштани ин ду эҷодкор муайян карда шавад.

Носир Алӣ 5 сол пеш аз таваллуди Бедил зоида шуда ва 24 сол пеш аз вафоташ фавтидааст. Азбаски Бедил аз даҳсолагинаш ба шеърғӯй даромадааст, бояд фаъолияти адабии инҳо баробар сар шуда бошад. Бинобар ин мо аз ҷиҳати замон муайян карда наметавонем, ки кадомашон они дигарро тақлид кардаанд. Аммо азбаски Бедил аз хурдсолӣ қобилияти ихтироъкории худро нишон додааст, тахмин кардан мумкин аст, ки бояд Носир Алӣ Бедилро тақлид карда бошад.

Дар ҳар ҳол пайравони Бедил, хоҳ дар назм бошад, хоҳ дар наср, ин тарзи навро аз номи Бедил қабул кардаанд ва ривоч додаанд. Адабиётшиносон ҳам ба ин тарз «бедилона» «бедилӣ» (бедилизм) ном ниҳодаанд, ки ин дар байни пасояндагони Бедил як мактаби алоҳида ба шумор меравад.

ТАЪСИРИ БЕДИЛ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

Тақлиди Бедил дар назм ва дар наср аз ҳама ҷо зиёдтар дар Осӣи Миёна ривоч гирифта ва то Революцияи Кабири Октябрь давом кард. Аз шоирони ин сарзамин бисёр касон Бедилро тақлид кардаанд, лекин ҳатто забардасттаринашон ҳам санъати худро ба ин шоири нозукхаёл расонда натавонистанд. Бедил ин хусусияти услуби худро дуруст шинохта байти зеринро гуфта буд:

Муддаӣ, даргузар аз даъвии тарзи Бедил!
Сеҳр мушқил, ки ба кайфияти эҷоз расад.

Аз тақлидгарони Бедил баъзе шоирон санъати худро ба дараҷаи «сеҳр» расонда бошанд ҳам, бар болои онҳо асарҳои Бедил мартабаи эҷозӣ — мӯъҷизагии худро нигоҳ дошта монданд.

Як камбудии калони пайравони Бедил дар ин буд, ки онҳо Бедилро дар шакл ва услуб тақлид кардаанд, аз мазмуни шеъри Бедил танҳо тасаввуфро сармашки худ қарор додаанд, аммо мазмунҳои фалсафавӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ Бедилро нафаҳмидаанд ва ё ин ки фаҳмидан нахостаанд. Ва ҳол он ки тасаввуф дар асарҳои

охирини Бедил як мазмуни туфайлӣ буда, мақсади ҳақиқии ӯ, чунон ки дар таҳлили асарҳояш шарҳ дода шуд, масъалаҳои фалсафавӣ ва иҷтимоӣ буд.

Шакл ва услуби Бедил, ки инро шоири мизочшинос дар Ҳиндустон, дар вақти истибдоди саҳти феодализм ва дар замони ҳукмронии хурофоти динӣ ва таассуби мазҳабӣ ихтироъ карда буд, ба сабаби душворфаҳмиаш қобилияти умумӣ шудан надошт ва нашуд. Бинобар ин баъзе шоироне ҳам, ки услуби Бедилро бо муваффақият таклид карда намунаҳои дуруст дода буданд, дар охир аз ин роҳ баргашта ба оммафаҳм кардани асарҳои худ кӯшиш намуданд.

Аз шоирони тоҷики Осиёи Миёна Сарир, Сират, Исо (бухороӣ). Асирии ҳучандӣ, Чавҳарии ӯротеппагӣ Бедилро бо муваффақият таклид кардаанд.

Нависанда ва шоири мутафаккири асри XIX Бухоро — Аҳмади Дониш (вафоташ 1897) Бедилро бисёр дӯст медошт ва баъзе чизҳои душворфаҳми ӯро шарҳ мекард. Аммо худ на дар назм ва на дар наср услуби ӯро таклид намекард ва ҳамсӯҳбатони худро аз таклид кардани ӯ манъ менамуд ва ба тарзи ҳазл мегуфт: «Бедил пайғамбар аст, мӯъҷизаро дар ихтиёри пайғамбар гузоштан даркор аст. Шумо валӣ шуда каромот нишон диҳед ҳам мешавад».

Бояд аз таъсири хамингуна сӯҳбатҳо бошад, аз шоирони дар боло ном бурдашуда Сарир, Сират ва Исо, баъд аз он ки умри чавониашонро ба таклиди Бедил сарф карданд, дар пирӣ шеърҳои худро содда карданд.

Асирии ҳучандӣ Бедилро ҳам дар назм, ҳам дар наср ва ҳам дар мазмун бомуваффақият таклид кард. Назм ва насри ӯ аз танкиди уламои расмӣ ва урфу одати феодализм пур буд. Ӯ ҳам дар гуфтор (дар асарҳои худ) ва ҳам дар кирдор (дар зиндагиаш) ба урфу одати динӣ ба назари танкид нигоҳ мекард.

Аз шоирони тоҷик Нақибхони Туғрали захматободӣ ҳам услуби Бедилро таклид кард, ба ҷаҳдҳои ғазали Бедил назира гуфт. Ӯ дар таклиди Бедил он қадар муваффақият наёфта бошад ҳам, ин кори худро то охири умраш (1919) давом кунонид.

Аз шоирони тоҷик охири намояндаи пайравони Бедил Zufархони Чавҳарии ӯротеппағӣ буд, ки ӯ 16 феввали соли 1945 вафот намуд. Чавҳарӣ дар лирика Бедилро бомуваффақият таклид намуд. Баъд аз революцияи Октябр, хусусан пас аз барпо шудани республикаи Советии Тоҷикистон, ӯ ба сифати як шоири советӣ ҳам аз ҷиҳати шакл ва ҳам аз ҷиҳати мазмун хеле ҷизҳои оммафаҳм дода бошад ҳам, дар лирика то охири умраш дар пайравии Бедил собит монд.

Бедил дар байни оммаи халқи Осиёи Миёна, хусусан дар байни тоҷикон ва ӯзбекон, шӯҳрати калон дорад. Аз вақте ки нусхаи дастнависи асарҳои ӯ ба ин сарзамин омадааст, мунтахаби ғазалиёт ва рубоиёташ ба мактабҳои ибтидоии кӯхна даромадааст. Дар мактабҳои кӯхна баъд аз қуръон ва дарсҳои динӣ аз адабиёти тоҷикӣ якҷум ҳаҷа Хофиз, дуйӯм Мирзо Бедилро меҳонанд. Мунтахаби девони Бедилро дар мактабҳо бо расми хатти худаш — бо хатти шикасти бедилӣ ҳанӯз шогирдонро ба ҳанӯз тавонистани онгуна хат ҳам водор мекарданд. Албатта, ба талабаи хурдсол ёд додани шеърҳои душворфаҳми Бедил як кӯшиши бефоида буд.

Дар мадрасаҳои Бухоро, Самарқанд ва Хучанд аз ҳаваскорони бедилдӯст давраҳои алоҳида ташкил карда ва дар атрофи ягон бедилшинос ғун шуда, дар шабҳои таътил бедилҳои мекарданд.

Дар Ленинобод (Хучанди пештара) ҳатто дар ҷойҳои куллиёт ё девони ғазалиёти Бедил ёфт мешуд, ки босаводони бедилдӯст дар давраи ҷойнӯши бедилҳои мекарданд ва босаводон ба онҳо ғун дода ба қадри фаҳмашон фоида мебарданд.

Бештарин ғазалҳои, ки мо дар ин маҷмӯа дарҷ кардаем, ғазалҳоианд, ки хофизони халқӣ месуруданд ва то имруз месароянд ва ба воситаи онҳо дар хотири омма нақш бастаанд.

Аммо Бедил шӯҳрати ҳақиқии худро дар байни оммаи халқҳо дар замони Ҳукумати советӣ ёфт, ки мазмуни фалсафавӣ ва иҷтимоии асарҳои ӯ аз инҳисори (монопольии) тасаввуфчиён ҳалос шуда ба омма расид.

НУСХАИ АСЛИИ КУЛЛИЕТИ БЕДИЛ ВА ТАҲРИФИ ОН

Нусхаи аслии куллиёти Бедил он нусхаест, ки бо дастхатти худи шоир ва аз тарафи худаш тартиб ёфта, баъд аз вафоташ дар сари қабраш, ки дар хонаи истиқомати худаш буд, гузошта шуда буд. Дар ин бора Ғуломалихони Озод дар саҳифаи 153 «Хизонаи Сӯмира» ин сатро навистааст: «...Куллиёташ назман ва насран мобайни навад ва сад ҳазор байт аст. Девони газали Мирзо манкул аз куллиётест, ки бар сари мазори ӯ мебошад».

Бедил дар зиндагии худ барои таҳриф наёфта ва ғалат нашудани асарҳояш бисёр кӯшиш мекард ва ҳар кадом аз дӯстонаш, ки ягон асарашро талаб кунанд, заҳмати нусхабардориро ба гардани худ мегирифт ва таъкид мекард, ки ба ягон котиб нусха нагиронанд.

Чунончи: дар саҳифаи 12 «Руқаот» дар мактубе ин маъниро ба як дӯсти худ ба тарзи илтимос таъкид менамояд:

«Уручи иқболи сухан мунҳасир аст дар он мартаба, ки таъби соҳибдиле масрури латоифаш тавонад гардид, ё нигоҳи соҳибназаре бар тааммули маънияш тавонад печид. Лиллаҳ-ул-ҳамд, соҳиби қадрони мо ба афкори ин бесарупо тавачҷӯхе мефармоянд ва ба лутфи амим таҳсине менамоянд. Аммо орзуи мустаманд мунтазири уммедест, ки ба саҳулат он чи манзури назари шавқасар гардад, хидмати таҳрири он ба дигаре муфавваз набошад (супурда нашавад). Дар сурате, ки худ ба тасвид (ба нусхабардорӣ) майл намоянд, ҳам тавачҷӯҳи том дар боби маонӣ ҳосил аст, ва ҳам дар ин зимн қабули илтимоси Бедил...».

Лекин ин ҳама кӯшиши шоир дар бораи рост ва дуруст паҳн шудани асарҳои худаш бефоида рафт. Нусханависони камсаод бисёр калима ва ҳарфҳоро ғалат навиштаанд. Ин бас набуд, ки баъзе сохтакорони ноинсоф барои ҳаргуна мақсадҳои фосид ба номи ин мутафаккири бузург порчаҳои шеър сохтаанд ва соддадилони шеърношиносон порчаҳоро ба куллиёти ӯ дароварданд.

Дар хотимаи табъи куллиёти Бедил, ки дар Бямбай дар соли 1299 хичрӣ (1882 милодӣ) чоп шудааст, хотиманавис ин чумлаҳоро фаҳркунон менависад: «...Аввалан манкулун-анҳ (нусҳае, ки аз вай нусҳаи чоп бардошта шудааст) нусҳаи саҳеҳа (рост) буд, сониян ба ҳар диёре, ки каломи Бедилро ёфтанд, фароҳам оварданд...».

Инсоф бояд қард, аввалан, модом ки нусҳае, ки аз вай нусҳаи чопӣ бардошта шудааст, нусҳаи рост бошад, аз ҳар диёр сухани Бедилро фароҳам овардан чӣ даркор буд?! Дуйӯм, модом ки нусҳаи аслии он нусҳаест, ки бо дастхатти худи шоир навишта шуда дар сари қабраш гузошта шудааст, мебоист нусҳаи чопӣ аз вай бардошта гирифта мешуд. Агар он нусҳа нест шуда бошад ё ин ки ба даст надарояд, аз нусҳае ки бевосита ё ин ки ба воситаҳои мӯътамад аз вай бардошта шудааст, фоида бурдан лозим буд. Дар ҳар ҳол аз ҳар диёр ба номи сухани Бедил ҳар чизе, ки ёфт шавад, фароҳам оварда ба «нусҳаи саҳеҳа» ҳамроҳ карда чоп намуда баровардан, куллиёти Бедилро бо порчаҳои шубҳанок пур қардан аст.

Сабаб ҳамин аст, ки дар нусҳаи куллиёти Бедил чизҳое даромадаанд, ки бо мулоҳиза ва муҳокимаи чуқуртар асари ин шоир набудани онҳо маълум мешаванд.

Аз ин чумла ҳаҷви рофизиён аст. Дар чанд қои нусҳаи чопаи куллиёти Бедил ва хусусан дар рубоиёт ҳаҷви рофизиён ҳаст. Ин ҳаҷвҳо чунон беадабона ва бо алфози қабеҳа тартиб ёфтаанд, ки шӯрапуштони кӯчагӣ ҳам аз гуфту шуниди онгуна суханҳо шарм мебаранд.

Охир, файласуфе, ки байни куфру ислом фарқ намегӯзорад ва зоҳидонро бинобар мазҳабпарастияшон:

Май чорагари кулфати зухҳод нагардид,
Тӯфон магар аз ўҳдан мазҳаб бадар ояд?

гӯён танқид мекунад, инчунин:

Рӯзе ду дар ин анҷумани лаҳву лааб
Чамъияти холи хешро бош сабаб!
Аз илму амал макӯш ҷуз бар ахлоқ,
В-аз мазҳабу миллат магузин ғайри адаб.

гӯён ахлоқи некро аз ҳаргуна илму амал афзалтар ва одобро аз мазҳабу миллат болотар мешуморад, на ин ки ба таассуби мазҳаб афтода дар ҳаҷви ғайри мазҳаби падару бобои худ ҳамон қадар калимаҳои беадабонаро кор фармояд?

Агар ҳаҷви рофизиён дар як ё ду ҷои куллиёт во-мехӯрд, тахмин кардан мумкин буд, ки шояд шоир дар ягон давраи ҳаёташ дар таъсири низоъҳои мазҳабӣ афтода он ҳаҷвияро гуфта бошад. Ва ҳол он ки онгуна ҳаҷв дар бисёр ҷои куллиёт дида мешавад. Пас маълум мешавад, ки ин кор тасодуфӣ набуда қасдӣ аст ва натиҷаи як қасди бад аст.

Пас ин қасди бадро кӣ кардааст? Чунон ки дар боло исбот ёфт, Бедил накардааст, балки он қасоне, ки дар низоъҳои мазҳабӣ манфиатдор мебошанд, аз нуфуз ва обрӯи Бедил фоида бурда онгуна ҳаҷвияҳоро ба номи ӯ сохтаанд ва он ҷопачиёне, ки «каломи Бедилро аз ҳар диёр фароҳам овардаанд», он ҳаҷвияҳои қабехро ҳам ба номи ӯ ба куллиёташ даровардаанд.

Чунон ки дар шарҳи аҳволи замони Бедил баён карда шуд, дар аввалҳои давраи теуриёни Ҳиндустон ба воситаи муҳочирони Эрон ва Осиёи Миёна низои шеаву сунӣ ҳам ба Ҳиндустон даромад. Ин низоъ дар аввалҳои даври Акбар, ки бачаи хурдсол буд, ба воситаи уламо ва вазирони мутаассиб боло гирифт. Вақте ки сулҳи кул эълон карда шуд, ингуна низоъҳои мазҳабӣ ва динӣ нисбатан паст шуданд. Лекин дар замони ворисони Акбар боз кам-кам онгуна низоъҳо ба рӯи кор омадан гирифтанд ва дар аҳди Оламгир, ки суннии мутаассиб буд, ривож ёфтанд, баъд аз сари ӯ, ки ҳукумат тамоман аз интизом баромад, ҷангу ҷидоли Ҳиндую мусулмон ва шеаву сунӣ боз ҳам шиддат ёфт.

Дар ҳамон замонҳо онгуна низоъҳо дар Эрон, дар Хуросон ва Осиёи Миёна ҳам авҷ гирифта буданд. Ҳоҳ дар Ҳиндустон бошад, ҳоҳ дар Осиёи Миёна — онгуна ҳаҷвияҳо сохта шуда ба тарзе, ки дар боло гуфта шуд, «аз ҳар диёр фароҳам оварда» ба куллиёти ӯ дохил карда шуданд.

«Мавлоноҳои» бисъере, ки дар тасхеҳи нусхаи чопаи куллиёт мутасадди шуда буданд ва дар хотимаи чоп бо алқоби тантанадор ёд карда шудаанд, аввалин худи онҳо аз ингуна низоъҳо берун набуданд, дуйӯмин, ки аксари онҳо онқадар муҳокима надоштанд, ки савобро аз хато ва дурустро аз ғалат имтиёз намоянд. Агар онҳо имтиёзе медоштанд, нусхаи чопа, ҳеч набовишад, бо он қадар хатон китобат, ки дар хонандаи босавод ҳис карда меишад, чоп шуда намебаромад.

НАМАНАИ ҚОҶИДА НАМАНАИ

ҚОҶИДА НАМАНАИ

ҚИСМИ ДУЯЗМ

НАМУНАИ АСАРҲОИ БЕДИЛ

I

Аз «Ирфон»

ДОСТОНИ КОМДЕ ВА МУДАН

Мутриби сози иктидороҳанг
Мезанад нағмаи дигар бар чанг,
Ки дар иқлими Хинд шоҳе буд,
Гулнигину чаманкулоҳе буд;
Равнақи мулкаш аз тарабсозӣ
Ҳамчу гулшан ба ҷӯши гулбозӣ;
Фулғули табли чоҳ — нағмахурӯш,
Ҷӯши гарди ҳашам — баҳороғӯш;
Дар замонаш зи нашъаи иқбол
Ҷоми май буд гардиши маҳу сол;
Рӯзаш — оинаи суманбӯён,
Шом — гесӯи анбарнимӯён.
Комде ном лӯъбати найранг
Дошт раққосаи тарабоҳанг,
Сад қиёмат зи шӯхияш гарде,
Сад баҳор аз гулаш раҳоварде.
Дар мақоме ки рақси мавзун дошт,
Хели товус гирди Мачнун дошт.

¹ Ин достон дар «Ирфон» аз саҳифаи 121 то 134 давом мекунад. Мо ба тарзе ки ба мазмуни ҳикоя ҳалал нарасонад, интиҳоб карда гирифтём.

Чоми давраш ба ҳаркати ҳамвор
 Ҳар кучо дошт гардиши паргор.
 Хатти соғар зи рашк хун меҳӯрд,
 Шӯъла ҷаввола мешуду мемурд.
 Гар ба абрӯ шудӣ ишоранавоз,
 Дар хамаи чанг меҳазид овоз;
 В-ар ба ангушт менамуд ишъор,
 Об мешуд навои мусиқор;
 Азми раксаш ба коматорой
 Ҳар кучо кард фитнапаймой;
 Наргисашро ба гардиши андоз
 Ду ҷаҳон бисмили муҳаррафи ноз;
 То ба тоби камар шикаст кулоҳ,
 Шӯри дилҳо гусиҳт риштаи оҳ...
 Гар зи шӯҳӣ гулаш арақ мекард,
 Зӯҳра сад ҷо ниқоб шақ мекард;
 То садояш фусунасар мегашт,
 Аз адам умри рафта бармегашт.
 Ҳосилуламр он биҳиштнамуд
 Ҳарчи буд — офати ду олам буд!
 Базми шах бе руҳаш хузур надошт,
 Бо ҳазорон ҷароғ нур надошт.
 Ҳамчунон мутрибе Мудан номе,
 Сархуши нашъае, тарабҷоме,
 Дошт дар олами саводи¹ дигар
 Қӯси иқболи иштиҳори² хунар.
 Илми мусиқнаш ба авҷи камол,
 Бадри созаш тибӣ зи нуқси хилол;
 Тахту фавки ҷаҳон — баму зераш³,
 Карда сайди каманд тасхираш...
 Ҳар кучо базми нағма меорост,
 Зинда мемурду мурда бармеҳост.
 Бо ҷунни ҷавҳареш дар ҳама ҳол
 Қомде буд хор-хори ҳаёл.
 Мешунид аз хунарварон яқсар
 Сифати он ниҳоли фитнасамар,

¹ *Савод* — дар ин ҷо ба маънои мамлакат, сарзамин, шаҳр.

² *Иштиҳор* — шӯҳрат.

³ *Баму зер* — дар мусиқӣ оҳанги пасту баланд ва гафсу борик;

Аз навоҳон пардаи ахбор
 Беҳудӣ дошт захмааш¹ дар тор.
 Чилваҳо дар либоси гуфтушунуд,
 Гуш меду чашм ҳайрон буд.
 Хар чи з-он шӯх хӯрд дар гушаш,
 Буд таклифи рафтани хушаш,
 Метапидаш дилу надошт паре,
 Ки кашад сӯи он диёр саре.
 Оқибат шӯри ҳасрати дидор
 Чун навояш бурун фиканд аз тор,
 Бар димоғаш зад инкилоб чунун,
 Хонд ваҳшат ба гурбаташ афсуи:
 Бесару по чу ашк хонабадӯш
 Аз тапишҳои дил кушуд оғӯш,
 Муддате маҳмили талош кашид,
 То ба он шаҳри дилфиреб расид...

* * *

Тарабиншон иттифоқи замон
 Ба нан хома рехт ранги баён,
 Ки Мудан чун ба он диёр расид,
 Ба чаман муждаи баҳор расид,
 То расад сози нағмааш ба хурӯш,
 Кард овози по навозиши гуш...
 Ҳама ҷо шӯхра аст дар ҳама ҳол
 Саҳари офтоб дар дунбол.
 Ба бисоте ки навбаҳор расад,
 Рангу бӯяш аз иштиҳор расад.
 Макдамаш рӯфт аз он савод малол,
 Кард хар сӯ сурураш истиқбол.
 Комде аз тараннуми хабараш,
 Рақси бисмил² фишурда болу параш.
 Лек бе амри шаҳ мачол надошт,
 Чуръати хоҳиши висол надошт.

¹ *Заҳма* — ноҳунак, ноҳуни сунъӣ, ки бо вай торҳои соҳро ме-
навозианд.

² *Рақси бисмил* — як навъ рақсест, ки раққос дар вақти бозӣ
бо ҳаракатҳои худ ҳолати мурғи гарданбуридан хануз ҷонаш на-
баромадари ишқон медеҳад.

Комилони бисоти илму фунун
 Аз вурудаш заданд чоми шугун ¹,
 Нағмапардози базми шоҳ шуданд,
 Ба сад оҳанг бозхоҳ шуданд,
 Қ-«аз фалон гулшани бихиштқафас
 Андалебе фишонда боли ҳавас,
 Дар тарабгоҳи мо зи авҷи қабул
 Ҳамчу ваҳьяш фитода боли нузул;
 Ба чамол — орзуи аҳли ҳузур,
 Ба камол — интихоби илми сурур;
 Гулгулаш ҳар кучо дамида фусун
 Бодпаймоғи мандали ² гардун,
 Бо навояш зи сози шармалам
 Дафи ноҳид чабҳа шуста ба нам...
 Ҳар кучо ӯ тарона пардозад,
 Сур чуз гарди сурма нафрозод,
 Шӯри ҳар парда маҳви ҳайрати ӯст,
 Ба ми ҳар соз зери хичлати ӯст...
 Қомдеро агар касест ҳариф,
 Бар ҳамин мисраъ аст хатми радиф...
 Оҳ аз он табъи беҳудитимсол,
 Қи зи тазминашон нагирад фол».
 Баски дар васфи ӯ ғулу ³ карданд,
 Шоҳро масти орзу карданд...
 Фурсати интизор тангӣ кард,
 Мӯҳлати вақт бедарангӣ кард:
 Ҳукми тартиби маҷлиси гулу мул
 Рехт дар гӯши ҳозирон гулгул...
 Пас ба фармони он баҳори ҳашам
 Чӯши гул зад шаробу нағма ба ҳам,
 Созу барги тараб муҳайё шуд,
 Растухези нишот барпо шуд...

¹ *Шугун* — фоли нек, муборақ шумурдани чизе. Ин калима — дар забони зиндан тоҷик ба шакли «шавгун» кор фармуда мешавад.

² *Мандал* — 1) доирае ки чодугарон ба атрофи худ кашанд; 2) дар забони ҳиндӣ номи як навъ нақора. Шоир дар ин ҷо ҳар дуи ин маъноҳоро ҳам дар назар гирифтааст.

³ *Ғулӯ кардан* — аз ҳад гузаронидан.

Маҷлисорои равнаки таъкид
 Оя қадар дастгоҳи мино чид.
 Қ-омад он чо суроғи шишаталаб
 Олами беҳудӣ ба дӯши Ҳалаб ¹...
 Сад тараб сарфи як фараҳ гардид
 Сад харобот як қадах гардид.
 Шуд ба ранге баҳори гул хирман,
 Ки ғалат кард ранг роҳи чамаи.
 Партави иттифоки шамъу чароғ
 Кард хуршедро ситамкаши доғ...
 Зулмати даҳр ғӯта хӯрд ба нур,
 Оламе шуд ба равшани мастур...
 Даррасиданд сокиёни тараб,
 Чоми май дар кафу хаё бар лаб.
 Тез карданд мутрибони чигил
 Нохуни дастгоҳи ковиши дил.
 Қулқули шиша гашт раҳзани хуш,
 Гулғули чағ шуд киёмати ғӯш.
 Мавҷ зад з-он тараннуму қулқул
 Ишрат аз бому дар чу ранг аз гул.
 Беҳудон санг бар хичоб заданд,
 Сояҳо чоми офтоб заданд...
 Ранги май то занад ба соғарҳо,
 Нашъа мекард реша дар сарҳо...
 Нашъа гар майли нотавонӣ дошт,
 Хатти паймона нардбонӣ дошт.
 Майкашӣ он қадар ба чӯш омад,
 Ки хуми чарх дар хурӯш омад...
 Олами об дар бағал — бати май ²,
 Дафтари шӯъла дар гирех — хати най...
 Рабти оҳанги созу мавҷи шароб
 Чӯш мезад ба ҳам чу риштаву тоб...

¹ Маънои ин байт ба ҳамин асос ёфтааст, ки дар вақтҳои пеш шаҳри Ҳалаб дар қорӣ шишагарӣ ном бароварда буд.

² *Бат* — ба маънои мурғобӣ буда, «бати май» соғарест ба шакли мурғобӣ ки дар замони пеш майнӯшонӣ даръёдаркаш шаробро дар ҳамингуна соғар менӯшиданд.

Шоҳ он дам ки тарҳи чашн андохт,
 Халқе оинаи ҳавас пардохт,
 Мутрибон ғайри айш насруданд,
 Соқиён чуз тараб напаймуданд.
 Шаш чиҳат аз фусуни нӯшо-нӯш,
 Мавҷҳо зад муҳити нашъафурӯш.
 Вақти он шуд ки Комдеву Мудан
 Варёқи сунъро¹ диҳанд шикан,
 То расад дар тарабсарои ҳузур
 Нухкаи дил ба интихоби сурур,
 Гашт аз шавқи он ду раҳзани ҳуш
 Гӯшҳо чашму чашмҳо хама гӯш,
 Ки-н чунуннағмаҳо чӣ оғозанд?
 Дар саноеъ чӣ сеҳр пардозанд?
 Аввалин соғари шууррабо
 Ба Мудан кард ҳукми шавқ ато,
 Омад он сози пардаи найранг
 Шӯри чандин ҳазор фитна ба чанг,
 Ҳамчу паргори нокушудақдам
 Қарда поҳо ба якдигар тавъам,
 Даст дар паҳлуи бағал дуздид,
 Як алиф шакли най бурун чӯшид:
 Дар назаргоҳи шоҳи айшэҷод
 Ба аламдории камол истод.
 На ба лаб аз тараннум оҳанге,
 На нафасро зи зеру бам ранге...
 Муддате маҳви беҳурӯшӣ буд,
 Шамъи ҳангомаи ҳамӯшӣ буд.
 Дошт забти нафас дар он аҳвол
 Нақби ковиш ба пардаҳои хаёл.
 Лек касро набуд баҳраи ҳуш,
 То чӣ мехонад ин фусуни ҳамӯш.
 Баски вазъи тааммул аз ҳад бурд,
 Оламеро ба изтироб афсурд.
 Ҳозиронро нафас ба тангӣ зад,
 Орзӯ бар шикастарангӣ зад.

¹ Сунъ — санъат.

Сабр чонкоху вахшат афзун буд,
 Тоқати интизор маҷнун буд,
 К-аз саропош чуш зад хуе,
 Дуди дил — тобдода гесӯе,
 Аз масомоти¹ ў кушуд оғӯш
 Чун найанбон² ҳазор ранг хурӯш.
 Созхо сар кашид аз он пайкар
 Хар яке олами навои дигар:
 Арғунун арза дод пахлуяш,
 Чанг гул кард вазъи зонуяш,
 Мағзи уд аз кадун сар чушид,
 Риштаи чангро ба мӯ пӯшид.
 Пас ба ҳар узви он чунунпардоз
 Баст сеҳри нафас бирешими соз...
 Аз лаби сеҳркор гашт тараф
 Хар табассум ба сад чалочили даф.
 Шури аъсоби аз назар мастур
 Нағма ангехт чун рағи таибӯр...
 Ҳамчунон муддатеш тӯфон буд,
 Шаш чихат фарқи чашми ҳайрон буд...
 Гашт аз он сеҳркори шӯълаҳузур
 Анчуман бўтаи гудози шуур.
 Ҳуши ҳуззор³ пар бурун овард,
 Ошъёнҳои ранг холи кард.
 Хар як аз хеш пеш тохта буд,
 То ба худ ворасад — гудохта буд...
 Ранг мерафту гарди таҳсин дошт,
 Бехудӣ офарини рангин дошт.
 Гарчи маҳфил ба сози ҳайрат буд,
 Комде пештози ҳайрат буд.
 Гардиши чашми кадрдонназараи
 Нозхо дошт назри гирди сараш,
 Ҳами абруи марҳаботамхид
 Бар саропош сачда мепошид.

¹ Масомот — сӯроҳҳои майдае ки дар пусти бадани одамони ҳастанд.

² Найанбон — номи созест, ки аз най ва чарм месозанд ва сӯроҳҳои бисёр дорад.

³ Ҳуззор — ҳозирон.

Буд шахро ҳамонле ¹ дар бар,
 Обрӯ силки ² як муҳит гуҳар ³...
 Аз канори худаш бурун овард
 Бару дӯшаш мукаллал ⁴ он кард...
 Хар кучо шуд камол оинадор,
 Бурд сабр аз табиати ҳамкор...
 Он қиёмат к-аз ӯ мушоҳида кард,
 Шавқ бар Комде ҳучум овард,
 Эҳтизоҳе ⁵ зи пайкараш чӯшид,
 Ки ҷаҳонро ба вачди ⁶ дил пӯшид.
 Бо ду олам ҷунуни хушгудоз
 Бар дурахшид барки шӯълаи ноз,
 Як муҳарраф ⁷ ниёзи сад бисмил,
 Кард тоби миёни сабргусил.
 Чашми маст аз ишораи абрӯ
 Зад сало ⁸ бар ҳазор дашт оҳу;
 Ғунчааш то табассуме мекошт,
 Чун саҳар домани ҳаво гул дошт;
 Дастии рангин агар нишон меод,
 Ба хурӯши ҳино забон меод;
 Об мегашт, чун равон мешуд,
 Чарх то мезад, осмон мешуд;
 Рафта-рафта забона зад тавраш,
 Гашт ҷаввола ⁹ шӯълаи давраш;
 То ба ҷое расид ҷавлонаш,
 К-аз қадам рафт фарқи домонаш,
 Фаҳм орому рам муаммо шуд,
 Пой домону домонаш по шуд...

¹ *Ҳамон* — чизе ки аз бозӯ ва гардан овезанд, дар ин ҷо шаддан марворид мурод аст, ки подшоҳони Ҳинд барои зинат ба гардани худ меовехтанд.

² *Силк* — риштае ки ба вай марворид мегузаронанд.

³ Дар ин байт шоир мегӯяд, ки ҳамонли подшоҳ ҷунун пурқимат буд, ки ба як дарёе гавҳар обрӯ мебахшид.

⁴ *Мукаллал* — дар ин ҷо ба маънои дурахшон.

⁵ *Эҳтизоҳ* — ҷунбӯш аз хушхолӣ.

⁶ *Вачд* — ҳолати завқ ва шодӣ.

⁷ *Муҳарраф* — дар ин ҷо ба маънои шамшерӣ қасб.

⁸ *Сало* — даъват.

⁹ *Ҷаввола* — гардиши оташӣ, ки аз тез гардондани оташ ба назар менамояд.

Шамъе истода буду партави он
 Ҳар тараф медавид болафшон;
 Дошт дар қисвати ниёзи дигар,
 Пеши ҳар фард рақси нози дигар;
 То ба андоз даст меафрошт,
 Гардани ҳар яке ҳамоил дошт;
 Шухӣ он дам ки мекушуд оғӯш,
 Буд лабреси ноз ҳар бару дӯш.
 Маҳфил ойнахона буд он ҷо,
 Ки ҷуз ӯ кас наменабуд он ҷо,
 Яъне аз шӯхияш қарибу бзид¹
 Ҳама кас дар бари худааш медид...
 Лек бар анҷуман ҷунун зада буд,
 Ҷоми идрокҳо ба хун зада буд.
 Ҳама гофил зи сеҳркории ӯ,
 Ки чӣ дорад ҷунуннигории ӯ?
 Мудан азбаски маҳви қорааш буд,
 Наъл дар оташи² нисорааш буд.
 Он ҳамоил ки подшоҳи ғаюр
 Қарда будааш тирози гардани ур³
 Беҳудӣ қарду по зи сар нашнохт,
 Пеши пояш ба сад ниёз андохт:
 «К-он чи ман дорам аз сарафрозӣ
 Беҳ ки халҳоли⁴ пой худ сози!
 Сар ҳам ин ҷо нисор дар даст аст,
 Лек аз шарми нокаси паст аст».
 З-ин адо ранги шоҳ баргардид,
 Шабнами лутфаҳо шарар гардид.
 Тофт чини ҷабини барқғазаб,
 Оташ афтод дар бисоти тараб...
 Ба димоғи ғурур зад тоҷаш,
 Дод фармон ба заҷру ихроҷаш,
 Ки «ба базми шаҳони мулки виқор
 Ҷуз адаб кист то биёбад бор?

¹ *Бзид* — дур.

² *Наъл дар оташ* — киноя аз беқарор. Агар номи касеро дар наъл навишта дар оташ гузоранд, гӯё он кас беқарор мешадааст. Ин ибора ба ҳамин маънӣ аз ҳамин хурофот гирифта шудааст.

³ *Ур* — бараҳна, урьён.

⁴ *Халхол* — побанди зеварӣ.

Мутриберо ба ин тарона задан
 Нест чуз теғ селии гардан!
 Поси ташрифи ¹ шах надоштанах —
 Сар ба дор аст — сар фароштанах!
 Кори ин хунгирифтан худсар
 Нагузоранд бар замони дигар!
 Зуд аз ин кишвараш бурун оранд!
 Аз ғубораш суроғ бардоранд!
 З-ин чунунсози беадабоҳанг
 Гар бимонад нишони пой даранг,
 Шаҳна ² ронад ба теғи барқдамаш,
 То сараш пеш созад аз қадамаш.
 Хар кӣ роҳи шафоаташ пӯяд.
 Бояд ӯ ҳам зи сар қадам чӯяд! ³
 В-он ки афсуни мӯҳлаташ хонад,
 Зиндагӣ бо нафас бурун ронад!»
 Шуд забонҳо ба арзи чуръат лол,
 Ғайри таслим чора гашт маҳол...
 Рабти сози нишот барҳам хӯрд,
 Хар яке роҳе аз фирор супурд.
 Даррасиданд чӯки ⁴ сарҳангон
 Ба ситам бетаҳошиоҳангон ⁵.
 Соғари хурматаш нагун карданд,
 Ураш аз анҷуман бурун карданд.
 Даҳр бо он таронаи ғулғул
 Бар сараш ногаҳон шикаст духул.
 З-он бисоташ ба ранги шамъи хамӯш
 Зиллату тирагӣ кашид ба дӯш.
 Онҷунон омадан, чунин рафтан,
 Дошт аз нанг бар замин рафтан.
 Мекашид он гуруҳи беоҳанг ⁶
 Рӯ ба хокаш ба ранги гесӯи чанг ⁷.

¹ *Ташриф* — ин ҷо ба маънои хилъати инъомӣ.

² *Шаҳна* — миршаб.

³ Яъне хар касе ки ӯро шафоат кардан хоҳад, сари ӯ ҳам ба ҷои қадамаш мегузарад, яъне бурида шуда ғелида меравад.

⁴ *Чӯқ* — гуруҳ.

⁵ *Бетаҳошӣ* — бе яқсӯшавӣ, бетаҳошиоҳангон — устувористандагон дар қасди худ.

⁶ *Беоҳанг* — дар ин ҷо ба маънои номувофик.

⁷ *Гесӯи чанг* — киноя аз шилшилаҳон даври чанг аст, ки ҳамеша ба тарафи замин овезонанд.

Комде ҳар тараф «Мудан» гӯён
 Буд чун ашк дар қафо пуён.
 Кучаҳо дод чок бар чигараш,
 То расонид хешро ба сараш.
 Пеши он золимоз чабин молид,
 Гесӯн ноз бар замин молид,
 «К-эй чаҳон масти даври чоми шумо!
 Бод чандин замон ба коми шумо!
 Вақфи ман дар рамаксарои нафас,
 Фурсати зиндагист имшабу бас.
 То сахар поси хотирам доред!
 Субҳдам бо манаш бурун оред,
 Ки хатоям вуболи гардани ўст,
 Оташам шӯълакори домани ўст!
 Нози ман ин қадар чунун овард,
 Ки зи пероҳанаш бурун овард.
 Гар на доман занад нафас ба чароғ,
 Аз чӣ дудаш кунад ситамкаши доғ?
 Ҷурм хусн аст, инқ озодаст,
 Нақши Ширин балон Фарҳод аст!
 Шамъ агар оташаш наҷфрузад,
 Раҳти парвонаро кӣ месӯзад?
 Ман гунаҳ кардам, ў укубат бурд,
 Мижа лағжид, ашк агар по хӯрд.
 Мӯҳлате вақфи илтифот кунед!
 Раҳмате мояи начот кунед!
 Даври кӯтоҳии шаб он ҳама нест,
 Нафаси субҳ то лаб он ҳама нест.
 Ин ғариби диёри нокомист,
 Гарди сахрои ибратанҷомист.
 Аз муқофот¹ агар ҳазар доред,
 3-ин ситамкушта даст бардоред...»
 Ба амонхоҳии укубаташон
 Ганҷи зар қард назри ришваташон.
 3-ин мавоиз² таронаҳо сар қард,

¹ *Муқофот* — ин калима дар луғат умуман подоши амал — хоҳ нек аст, хоҳ бад бошад ҳам, дар адабиёти қадим ба маънои подоши амали бад қор фармуда мешавад.

² *Мавоиз* — мавғизаҳо — ваъз ва насиҳатҳо.

То ба мӯхлат ба хонааш овард.
 Шамъ равшан шуду фуруғ надошт,
 Лофи партав ба чуз дуруғ надошт...
 То сахар ин ду шамъ меафрӯхт,
 Шӯъла пайдо набуду дил месӯхт;
 Бар рухи ҳам агар нигоҳе буд,
 Хасратандуди ашку оҳе буд;
 В-ар нафас боли ҳарф меафшонд,
 Варақи ранграфта мегардонд,...
 Буд дар чашми хокхӯрда нигоҳ,
 Сурма дунболадори бахти сиёҳ;
 Нола то во кунад ниқоби тааб,
 Дуди дил мегирифт равзани лаб;
 Ба нисори видоъ аз дили шак¹,
 Хама шаб ашк мекашид табақ;
 Дар ғамободи яъс мезад бол
 Ба сад андӯҳи шом субҳи висол.
 Бар касе нагзарад зи сад мотам,
 Он чи аз васлашон гузашт ба ҳам...
 Комде мезад аз пари бисмил
 Ҳар нафас оташи дигар бар дил,
 Дошт аз аҷзи беҳудиэҷод
 Ба забони шикастадил фаръед:
 «К-эй ғариби ситамкаши айём!
 Гарди субҳи тараб шикаста ба шом!
 Ғурбат оташнишини аҳволат!
 Бекаси доғи сурати холат!
 Қардӣ аз баҳри ман вадон ватан,
 Хок бар фарқи ошноии ман!
 Боядам тарфи доманат гирам,
 Дар ҳавои ту парфишон мирам!
 Сояворам чабинхироми вафо,
 Лек метарсам аз чунони казо,
 Ки занад ногаҳон дар ин дафтар
 Ғайрати шоҳ оташе дигар.
 Гар ба ин азм бишканам доман,
 Бар ту резад ғубори чуръати ман.
 Варна з-ин ҳастиям нафас хичил аст,
 Хуни қурбонии вафо бихил аст...

¹ Шақ — чок.

Гар бимирам, умеди васл кучост?
 В-ар бимонам, бақо тилисми балост!
 Доғи навмедии дили решам,
 Мурдаву зинда — мушкили хешам!
 На туро ихтиёри фурсати ноз,
 На маро мӯхлати замони ниёз...
 Лек уммеди сабри рафта зи ҷанг
 Метапад дар ғубори ин оханг,
 Ки ба ҳар ҷо расад паи сафарат,
 Нарамад аз ғубори ман назарат!
 Гар зи васли гуле раси ба мурод,
 Ранги бахтам фаромуши ту мабод!
 В-ар насиме вазад ба гулзоре,
 Аз хавас ёдам оварӣ боре!
 Ки «даме пеш аз ин ба ин андоз
 Бисмиле буд парфишони ниёз».
 Ҷӯи обе агар равон ёбӣ,
 Ё зи сарчашмае нишон ёбӣ,
 Бар табу тоби ман кунӣ назаре,
 Ки «ба ин ранг буд ҷашми таре»!
 Дил ба ҳар нағмае, ки шод кунӣ,
 Аз мани навҳасоз ёд кунӣ!
 Доштам дастгоҳи муште гард,
 Доман афшонданат киёмат кард.
 Эй саропон ман парешонат!
 Баъд аз ин ман кучову домонат?
 Меравӣ чун ниғаҳ зи ҷашми тарам,
 Бе ниғаҳ баъд аз ин киро нигарам?
 Рафт ранг аз гулам, ҷӣ боғ аст ин?
 Рехт май бар замин, ҷӣ доғ аст ин?
 Дар бари ҷон туию ҷон бо туст!
 Дар дилӣ, лек дил ҳамон бо туст!
 Бе дилу ҷон ҷӣ гуна хоҳам зист?
 Бар сарам бояд об гашту гирист!..
 Кош, боле зи ранг гирам вом¹,
 То расонам ба гулшанат пайғом.
 Лек ҷуз хун шудан надорам соз,
 Пеш рафтаст рангам аз парвоз.

¹ Вом — қара.

Аз кӣ пурсам хабар, ки бо дили ман
 Ба кучо бурд ишқ маҳмили ман?
 Бар мани норасои бепарубол
 Ҳам ту раҳме кунӣ магар ба хаёл:
 Ба насиме расониям хабаре
 То нафас чинад аз бақо асаре...
 Зиндагӣ гарчи доғи чонкоҳ аст,
 Аз паёми ту тозагихоҳ аст...»
 Шамъи яъсаш гудоze иншо кард,
 Ки шунидан дари фиғон во кард...
 Ки Мудан з-он навои яъсоханг
 Дод минои дил ба гарди таранг¹.
 Оташи Комде кабобаш кард,
 Шарми он дилшикаста обаш кард.
 Ба нами чашм чайби барқ дарид,
 Ашк гул кард, лек шӯъла чакид.
 Ба чунуни дили мушавваш зэд,
 Чамъ кард инфиюлу² оташ зад:
 «Қ-эй ҳавои ту барқи офати ман!
 Шӯри ман, доғи сад киёмати ман!
 Гар харобам ва гар ба ҳоли худам,
 Ватановораи хаёли худам.
 Он хаёлам туй, ки дар ҳама ҳол
 То ба маргам фитода дар дунбол.
 Бе рухат сар ба сангу по дар неш,
 Сайри рӯзи сиёҳ дорам пеш.
 Дашту дар гӯта хӯрда дар шаби ман,
 Ба сиёҳи фасурда кавкаби ман.
 Бе чароғам, зи дарду доғ мапурс!
 Мебарам доғат аз чароғ, мапурс!..
 Аз шумори қадам дар ин ҳомун
 Мезанам по ба хоби бахти нагун.
 Фикри чаҳди дигар надорам пеш,
 Мекунам боз чашми ахтари хеш...
 Аз хиҷолат дари чунун задаам,
 Обам, аммо ба чӯши хун задаам.

¹ *Таранг* — дар ин ҷо мувофиқи истеъмоли аҳли Ҳиндустон, монанди «чаранг» овози шикастани шиша ва садои ба ҳам хӯрдани чизҳои металлӣ аст.

² *Инфиол* — дар ин ҷо ба маънои таассурот.

С. Айні дар байни иштироккунандагони конференцияи
онд ба алиффон нав. Соли 1930.

Натавон ёфт бо хама гавго
 Мағзи гӯши духул ба ғайри хаво...
 Хайф бошад зи мағзи хӯрдахаво
 Ба заифон баланд чиданҳо!..
 Оламе дар тахайюли чабарут¹
 Дорад аз пашми ганда² боди бурут.
 Хок бар фарки рояту³ хашамаш!
 Тиз⁴ дар риши парчаму⁵ алаамаш!
 Дар гарову шаҳи ғуруронн,
 Фарке афканда хиффату⁶ тамкин...
 Дастгоҳи шаҳони сар ба хаво
 Нест ҳамкаффаи⁷ викори гадо...
 Ҳиммат он чо ки бастааст камар,
 Мӯр бар шер бурдааст зафар...
 Арақи саъи мард дар хама ҳол
 Нест бе объёрии иқбол.
 Қӯшиши мард агар кадам сояд,
 Осмон бо замин ба ҳам сояд.
 Нанги ҳиммат хаёли бешу кам аст,
 Ғайрат он чо ки чӯш зад — ҳашам аст.
 Пас дар ин арсаи талошғубор
 Нест саъи касе ба яъс дучор.
 Ман ҳам охир тазарруе⁸ дорам,
 Масти ашкам, таҷарруе⁹ дорам;
 Умрҳо шуд зи пардаи ранге
 Хӯрда бар гӯши шавқам оҳанге.
 Яъне аз мӯъбадони¹⁰ фаррухфол
 Мужда дорам, ки дар худуди Шимол

¹ *Чабарут* — азамат, бузургӣ.

² *Пашми ганда* — мӯи зери ноф ва зери бағал.

³ *Роят* — байрак.

⁴ *Тиз* — боде ки аз наси одам ва ҳайвон мебарояд.

⁵ *Парчам* — пӯлаки абрешимин ё думи гови кӯҳӣ — кутос,
ки бар сари байрак мебастанд.

⁶ *Хиффат* — сабукӣ.

⁷ *Каффа* — паллаи тарозу.

⁸ *Тазарруъ* — зорӣ.

⁹ *Таҷарруъ* — чуръанӯшӣ, андакиӯшӣ.

¹⁰ *Мӯъбад* — донишманд (дар забони паҳлавӣ).

Нахли файзест дар биёбоне,
 Тубӣ-юл¹ аслу² сидра³ агсоне⁴.
 Орзу решаи давидаи ӯ,
 Коми дил меван расидаи ӯ...
 Гар фитад доманаш ба дасти чанор,
 Панча ёзад ба гӯшмоли баҳор,
 Шохи беде гараш кашад дар бар
 Бар наёяд хамаш зи бори самар.
 Хар кӣ дар сояш қарор гирифт,
 Чатри⁵ хуршедаш эътибор гирифт.
 Хар кӣ бе пову сар расид он чо,
 Бе такаллуф ба бар расид он чо...
 Меравам то ба он дарахт расам,
 Шояд аз сояш ба бахт расам.
 Пеши ҳиммат гадоие дорам.
 Саъи бахтозмоние дорам.
 Гар расидам, чаҳон ба коми ман аст,
 Бода ҳар қост, вақфи чоми ман аст,
 В-ар набурдам ба муддао роҳе.
 Рафта бошам ба чодаи оҳе».

Пас баровард аз канор гуле,
 Сеҳррангу фусунбаҳор гуле,
 «Қ-ин тилисми нафасшумори ман аст,
 Мухбири умри мустаори⁶ ман аст.
 Набарӣ, эй баҳори нозсамар,
 Заҳмати қосиду паёми дигар!
 Гоҳ-гоҳе ба даъвати иқбол
 Назаре кун чамантирози хаёл!
 Хабари ман ба ҳар қабули тааб
 Аз ҳамин номаи кушуда талаб!
 То дар ин гул зи хурраи асар аст,
 Ҳастиям аз сабот сарфабар аст,
 Чун ба рангаш занад шикастан чанг,
 Шишаамро расида гир ба санг!»⁷

¹ *Тубӣ* — номи дарахти афсонавӣ дар ҷаннат.

² *Асла* — дар ин чо ба маънои реша.

³ *Сидра* — номи як дарахти афсонавӣ дар осмон.

⁴ *Агсон* — шохҳои дарахт.

⁵ *Чатр* — соябон.

⁶ *Мустаор* — ориятӣ.

⁷ Яъне маро вафотъефта ҳисоб кун.

Шамъи фурсат фасонахонӣ дошт,
Ба сад андарз¹ тарзабонӣ дошт,
Ки ба шӯри раҳил зад нафасе,
Номан субҳ дар бағал ҷарасе,
Қорвони хузури сӯзу гудоз,
Бори анҷом баст бар оғоз,
Аз саропои он вадӯъкамин
Парфишон шуд нигоҳи бозпасин,
Маҳмили чоки дил кашида ба дӯш,
Чун сахар як вадӯу сад оғӯш,
Паи нахли умед фол гирифт,
Ба таваккул раҳи Шимол гирифт.

* * *

Навҳасози чудони ҷонкоҳ
Мекушояд раҳе² ба арсан роҳ,
Қ-он тазаллумғубори дашти ситам,
Ҷараси³ қорвони водии ғам,
Ногузири табиати маъзур,
Ғашт аз васли Қомде маҳҷур...
Ба сад оҳанги изтироб ҷарас
Маҳмилаш мекашид нолаву бас,
Ҳар қадам ранҷи пеши по мебурд,
Ҳайраташ рӯй бар қафо мебурд...
Муддате по ба дӯши обила дошт,
Хори сахро ғизои ҳавсала дошт.
Мерасидӣ ба ҳар табу тобаш
Аз гудози чигар дами обаш.
Бар хасу хор сина мемолид,
То ба он нахли комбахш расид.
Дӯхт бо решааш зеҳи доман,
Қард дар сояаш чу соя ватан.
Рӯзгоре ба нолаҳои ҳазин,
Хост коми дили умедкамин...
Шӯри сад дашту дар ба ҳам овард,
То ҷунунро ба хона даъват қард.

¹ Андарз — панд, насиҳат.

² Раҳ — дар ин ҷо ба маънои мақом ва ҳавои мусиқӣ.

³ Ҷарас — зангӯлан шутур.

Бехудӣ гашт мутриби созаш,
 Рабти конун гусехт овозаш.
 Хар қадар лаб ба нола мефарсуд,
 Сурати Комде мухотаб буд.
 Бод барге зи шох меҷунбонд.
 Оҳаш аз яъс бол меафшонд:
 «К-эй санам ин қадар машав чолок!
 Кафи ту ноз гашту даф бебок!»
 Гар ғизоле ба гирд рам мезад,
 Шӯълаҳо дар дилаш алам мезад:
 «Сӯхтӣ ин қадар рамидан чист?
 Қас дар ин дашт нест, ваҳшати кист?»
 ...Гаҳ чу масруъ¹ дасту по мезад,
 Бар худ аз бехудӣ сало мезад:
 «К-эй Мудан, рахт аз ин бисот мабар!
 Соате ракси Комде бингар!»
 Ба забони ҷунун суҳанҳо дошт,
 Хайратошӯб анҷуманҳо дошт,
 Хар замон маънии дигар мебаст,
 Хар нафас мисрае дигар мечаст.
 Гоҳ гуфтӣ зи олами воҳӣ²:
 «Комде, омадам чӣ меҳоҳӣ?!
 Нестам он қадар ҷудо аз ту,
 Ки кашам хичлати «биё!» аз ту».
 Гоҳ гуфтӣ: «Саломи ман бирасад.
 Аз ту бар ту паёми ман бирасад.
 Рафтаам, лек дар қабон туам,
 Дурам, аммо ҳамон ба ҷон туам».
 Гоҳ гуфтӣ: «Ба дил хазидан чист?
 Хор агар нестӣ халидан чист?
 То кай озори роҳатам додан?
 Ин қадар дар ҳалокам афтодан?»
 Гоҳ гуфтӣ: «Зи раке вомондӣ,
 Ки ба ман домане наафшондӣ!
 Орзу мурд аз гаронии дил,
 Тапиш афшурд дар пари бисмил»
 Гоҳ гуфтӣ: «Таронае сар кун!»

¹ Масруъ — касе ки ба бемории саръ гирифта бошад.

² Воҳӣ — дар асли лугат маънии ин калима «сухт» аст, аммо дар адабиёт дар боран суҳангон беасад, беасос ва бемаъний кор фармуда мешавад.

Хотирам чамъ нест абтар кун!
 Даъвии тоқат интизоркуш аст,
 Боду шерозан ғубор хуш аст».
 Гоҳ гуфтӣ: «Ба дил чӣ мекардӣ?
 Ки ба чисмам қиёмат овардӣ!
 Бо мурувват надоштаст ҳисоб,
 Саъи вайронни ду хонахароб»
 Гоҳ гуфтӣ: «Дил ошнои ту нест,
 Ин мақоми ман аст — чои ту нест.
 Гар на аз баҳри рафтан омадай,
 Пас чаро ҳамраҳи ман омадай?!
 Гоҳ гуфтӣ: «Биё ба ҳам сӯзем!
 Тирарӯзем, шамъе афрӯзем!
 Зулмати даҳр, гӯ, нагирад рам!
 Хона равшан кунем аз оташи ҳам»,
 Гоҳ гуфтӣ: «Кучост меҳру чӣ кин?
 Соате аз барам ҷудо биншин!
 Соя аз меҳр ранг мебозад,
 Қурби оташ ба мӯ намесозад».
 Гоҳ гуфтӣ: «Биёву зуд биё!
 Бехудӣ аз худам рабуд, биё!
 Фурсаторони ғубори саҳар
 Нест маҳмилкаши дами дигар».
 Гоҳ гуфтӣ: «Хабар мапурс аз ман!
 Бедимоғам, дигар мапурс аз ман!
 Он қадарҳо нарафтаам аз хеш,
 Ки ба овоз додан оям пеш».
 Гоҳ гуфтӣ: «Чӣ мекунад ниғаҳат,
 Ки шудам сурма дар ғубори раҳат?
 Бар тағофул бисоти ноз мачин!
 Оғаҳӣ муфти фурсат аст, бубин!»
 Гоҳ гуфтӣ: «Табассумат чун аст?
 Ки нафас бар лабам раги хун аст!
 Он хилол аз чӣ ранг дорад чом?
 З-он саҳар рӯзи кист ташнаи шом?»...
 Гоҳ гуфтӣ: «Зи паҳлуям бархез!
 Беш аз ин хуни ман зи ғусса марез!
 Рабти улфат гули надомат шуд,
 Ин муҳаббат нашуд, қиёмат шуд»...
 Гоҳ гуфтӣ: «Машав муоянаам!
 То ҳалал нафканӣ дар оинаам!

Туй ин чо, на арзи раъной,
 Дар чунин хилват аз чӣ меой?»
 Гоҳ «ҳон!» дошт, гоҳ «не» мегуфт,
 Хар чӣ мегуфт «Комде!» мегуфт.
 Гар саволе ва гар ҷавобе дошт,
 «Комде! Комде!» хитобе дошт...
 Хосили қисса он, ки он бедил
 Дошт дар сояи шаҷар¹ манзил.
 Шавқи бетоб тарчимонаш буд,
 Номи маъшуқа бар забонаш буд.
 Шӯри он сози имтидодкаманд²
 Доми таъсир бар ҷихот³ афканд.
 Ваҳшу⁴ тайри⁵ саводи он сахро
 Баст минқору лаб зи савту садо,
 Баски бо созаш ошно гаштанд.
 Як қалам⁶ «Комде»-наво гаштанд.
 Сад забон маҳви як сабақ гардид,
 «Мантиқ-ут-тайр»⁷ як варақ гардид.
 Месуруданд бо ҳазор оҳанг
 Номи он фитнан ба дил зада ҷанг.
 Қурби соле бар ин баҳор гузашт,
 Хама як фасли интизор гузашт.
 Бе хӯру хоб умр бурд ба сар.
 То зи тобу табаш намонд асар.
 Бе ғизоӣ ба ҳам зад аҷзояш,
 Хӯрд нохӯрдан оби аҷзояш.
 Ранги тоқат шикасту тоб гудохт,
 Гуфтугӯ маҳв шуд, ҳисоб гудохт.

¹ Шаҷар — дарахт.

² Имтидодкаманд — дарозкаманд, камандаш дароз.

³ Ҷихот — ҷихатҳо, сӯҳо.

⁴ Ваҳш — ваҳшиҳо.

⁵ Тайр — паррандаҳо.

⁶ Як қалам — яксара, ҳамагӣ.

⁷ Мантиқ-ут-тайр — маънии ин суҳан «забони мурғон» буда, номи асари машҳури Фаридуddини Аттор аст, ки дар бай аз забони мурғон ҳикояҳои гуногун карда шудааст. Шоир дар ин байт гуфтаи мехоҳад, ки «ҳамаи мурғон «Комде» мегуфтанд, азбаски дар ин чо ҳамаи мурғон дар боран як ҳикоя — Комде гап мезананд, ҳикояҳои гуногун «Мантиқ-ут-тайр», ки аз забони мурғони гуногун нақл ёфтааст, як варақ шуд — яъне як ҳикоя шуд».

Нола афтод дар шумори нафас,
Субҳи хамъёза шуд ғубори нафас,
Ба мақоме расид заъфи қуво,
Ки зи имдоди ҳам нишаст чудо,
На ба лаб қудрати нафасдорӣ,
На ба нохун умеди сархорӣ.
Мерасидаш чу субҳ бо ҳама таб,
Дар шабу рӯз як нафас то лаб...
Гарчи аз умр созу барг надошт,
Зиндаи нишқ буду марг надошт...

* * *

Қиссапардозӣ сурати аҳвол
Гуфт: Баъд аз тамаддуд¹ як сол
Сипарӣ² шуд замони навмедӣ,
Шаб баромад ба нури хуршедӣ
Подшоҳе ба иттифоқи³ шикор
Қард бар самти он савод гузор,
Инқилобе дар он биёбон дид,
Ки ба сад шӯри ҳашр натвон дид,
Аз чиҳоташ ғубори ғам мезод,
Чӯши тангӣ фишори дил меод.
Ҳар насиме ки бар димоғаш хӯрд
Дил ба бӯи баҳор доғаш бурд,
Гар гуле з-он фазо намоён буд,
Ранг чун чоки дил ба домон буд,
Сабза гар мезад аз тароват чӯш,
Буд мижғони ашк дар оғӯш ...
Ҳайъати чодаҳои хобида
Оҳе аз заъф хок лесида,
Риштаи ноумедии созе
Ба кашокаш гусиста овозе,
Гард чандон ки парфишонӣ дошт,
Тапиши дил чунунинонӣ дошт...
Чун ба зеру бами туюр⁴ расид,
Нағмае ғайри «Комде» нашунид.

¹ Тамаддуд — дарозкашӣ.

² Сипарӣ шуд — гузашт.

³ Иттифоқ — дар ин ҷо ба маънои тасодуф.

⁴ Туюр — паррандаҳо.

Тўтиву зор то танини¹ мағас
 Карда парвози як наво ба қафас.
 Шўри ин сози Комдеоҳанг
 Зад ба домони изтиробаш чанг.
 Фаҳми он нағма беқарораш кард,
 Ҳасрати дил тапишсавораш кард.
 Гашт бо ҳозирони пой рикоб²,
 Беқаророна гармҷуши хитоб:
 «К-ин наво дил ба дард меорад,
 Бўе аз охи сард меорад.
 Ҳар тараф шури «Комде», — чӣ навоист?
 Ин иборат таронаи чӣ балост?»
 Табъро масти носабурӣ³ дид,
 Саъи тафтиши он зарурӣ дид.
 Раҳши таҳкикро инон сар дод,
 Ҷустуҷўро ба ҳар макон сар дод.
 Ҳамчунон мекашид бӯи вусул,
 То шуд он наҳл ошъени нузул.
 Дид шахсе ба пой наҳл нагун,
 Решае карда сар зи хок бурун,
 Муталошӣ⁴ ба ҳасрат аҷзояш,
 Хўрда ошуфтагӣ саропояш,
 Баски хусбида⁵ бе ғизо, бар ҳам —
 Рафта чун соя фарқу пушту шикам,
 Хушкӣ аз бас фишурда пайкари ў.
 Решавораш намонда нон гулў,
 Мурда, аммо нафас каминасар,
 Зинда дар хоку, хок карда ба сар,
 Тапише хуфта дар таби нафасе,
 Пари ранге шикаста дар қафасе.
 Пешаш аз борагӣ⁶ фуруд омад.
 Абри раҳмат ба хушкруд омад.
 Бар заифеш эҳтиёт гумошт,
 Сар зи хокаш ба сад адаб бардошт.

¹ *Танин* — садон гинг-гинг.

² *Ҳозирони пой рикоб* — касоне ки дар вақти савора сайру сафар кардани подшоҳ ба ў ҳамроҳ бошанд.

³ *Носабурӣ* — бесабрӣ.

⁴ *Муталошӣ* — пошхўрда;

⁵ *Хусбида* — хобида.

⁶ *Борагӣ* — асп.

Аз тараххум раҳи тадорук чуст,
 Кард дил обу гардаш аз таи шуст,
 Рехт тадбири маслиҳатгораш,
 Шарбате дар гулӯн бемораш.
 Реша афсурда буд,— обаш дод,
 Шамъ мешуд хамӯш,— тобаш дод,
 То нафас аз намаш лабе тар кард,
 Андаке чунбиши нумӯ сар кард.
 Чун нафас бар садо кушуд оғӯш,
 «Комде» гуфту боз рафт аз хуш.
 Пас ба такрор оҳаш аз дил част,
 Ба ҳамон ном лаб кушуду бубаст.
 Табъи шоҳ аз навон такрораш,
 Бурд роҳи ба сози асрораш:
 «К-ин ба доғи фиروق сӯхтааст,
 Дида аз ғайри ёр дӯхтааст,
 В-ин туюре ки Комдегӯянд,
 Дарсхонони мактаби ӯянд,
 Чӣ қадар нола часта аз созаш,
 Ки ба мурғон танида овозаш.
 Умрҳо бояд ин ки нолаи дил,
 Ваҳшу тайраш чунин кашад маҳмил»,
 Бурд савдои ҳайраташ аз хеш,
 Ба чунуни тараххум омад пеш:
 К-«эй чароғи нишаста дар раҳи бод!
 Бар ту ошӯби домани кӣ фитод?
 Огаҳам кун зи сурати ҳолат!
 То чӣ сурат фитода дунболат?
 Фазл дасти ҳимояте дорад,
 Дар заифон сирояте дорад»,
 Мӯи чинихурӯши сурманаво
 Ба забони шикаста кард адо,
 Дами теге ки саргузашташ буд,
 Ба баён об доду лаб накушуд.
 Гардиши ранги он тазаллумкеш¹
 Зад муҳарраф ба табъи раҳмандеш,
 Хӯрд бар ҳиммати баланд қасам,
 Ки «дар ин шӯълазори барқситам

¹ Тазаллум — додхоҳӣ аз зулм; тазаллумкеш — мазлуми додхоҳ.

То наме дар чабини саъи ман аст,
 Сарфи ин оташи забоназан аст.
 Нарасам гар ба доди ин мазлум,
 Хок бар фарқи чоҳу шавкати шум!»
 Бе таваккуф ба ҳукми азми дуруст,
 Қард ғайрат, камар ба ҳиммат чуст.
 Қосидеро хати ғаромат ¹ дод,
 Дарси таҳдид аз надомат дод.
 То паёми ваиди ² чорагусил
 Бирасонад ба он ситамгари дил:
 «К-эй мурувват рамидаи зотат!
 Ситам оинадори оётат? ³
 Хайф бошад, ки оби аҳли камол
 Гардад аз зулмат ин қадар помол.
 Хоса ин наъшакомиле ки чаҳон
 Аз назираш ⁴ надода ранги нишон,
 Музди сунъе ки ин ситамзада қард,
 Ба тасаввур наметавон овард.
 Ҳар ки тасвири ин хаёл кашад,
 Қон кашад пешу инфиол ⁵ кашад.
 Агар инсофат ошно мебуд,
 Дар адои ҳақаш ҳаё мебуд.
 Хориҷоҳангие ⁶ ба иззи қалол ⁷,
 Аз чунин шахс агар расад ба хаёл,
 Узри ҳолаш зи хулқ бояд хост,
 Адаб аз беҳудон наёяд рост.
 Дар муҳаббат чунун ҳам одоб аст.
 Лек чашми ғурур дар хоб аст...
 Собиқ афтода назди огоҳон,
 Бар ғазаб ҳукми шафқати шохон.
 Ҳар киро баҳти шод зистан аст,
 Бар ғарибе чунин гиристан аст.
 Гар расидӣ дилат ба фаръёдаш,
 Қардӣ аз васли Қомде шодаш...

¹ *Ғаромат* — товон, *хати ғаромат* — хати тавонталабӣ.

² *Ваид* — ваъдаи қазон бад.

³ *Оёт* — дар ин ҷо ба маънои аломат, нишона.

⁴ *Назир* — монанд.

⁵ *Инфиол* — дар ин ҷо ба маъноси шарм.

⁶ *Хориҷоҳангӣ* — бетартибӣ, беодобӣ.

⁷ *Иззи қалол* — иззати бузургӣ.

Маҷлисоро зи манъи парвона,
 Шамъи бенур бурд дар хона,
 Кишти мунъим¹ гирифт барқ ба меғ,
 Ки зи дарвеш хӯша дошт дарег.
 Чӣ сулаймонӣ аст, эй ғофил!
 Дона гирӣ зи мӯри даст ба дил?
 З-ин таҷаммул дилат агар шод аст,
 На таҷаммул² — тазалзулобод аст.
 Баъд аз инат талофии мофот³
 Дорад аз чаңги интиқом наҷот.
 Мудан имрӯз додхохи ман аст,
 Бехудиҳош умрқохи ман аст,
 Комдеро агар фиристодӣ,
 Доди хурсандии ҷаҳон додӣ,
 В-ар тағофул задӣ бар ин тақдир,
 Занги дилҳо ба дӯши оина гир!
 Дар қафои бариди⁴ фатҳқбол
 Кард бо фавҷи қудрат истеъҷол⁵.

* * *

Қосид он дам ки шуд паёмгузор,
 Зад ҷунун бар димоғи он ҷаббор.
 Гуфт: «Баргард аз ин мақоми хатир!»⁶
 Сӯи он воизи ҳавотақрир,
 То забонат дари қафо назанад⁷,
 Сарат аз дӯш фоли по назанад!⁸
 Харфи ирсоли зан ба ин таҳдид
 Натавон аз забони мард шунид.
 Пеши мардон ба ҷубн⁹ тан додан,
 Нест камтар зи нанги зан додан.

¹ Мунъим — доро.

² Таҷаммул — бузургӣ нишондиҳӣ, худнамоӣ.

³ Талофии мофот — пур кардани ҷои қизи аз дастрафта.

⁴ Барид — номабар, қосид, ҷапар.

⁵ Истеъҷол — шитоб.

⁶ Хатир — бузург, азим, боҳурмат.

⁷ То ки забонат кашида нашавад.

⁸ То ки сарат бурида нашавад.

⁹ Ҷубн — тарсонҷакӣ;

То сари ман вадиати ¹ дӯш аст,
 Деги гайрат ҳамон чуунҷӯш аст,
 То нафас нест аз асар навмед,
 Аксаш ² оина ҳам нахоҳад дид.
 Феъли шоҳон магир товонӣ ³
 Ки кашад хиффати ⁴ пушаймонӣ...
 З-он чуунҷуръати тариандуд ⁵
 Оташи ман ханӯз дорад дуд.
 Чуз карам нест ин ки соҳиби тоҷ
 Қобили қатро кунад ихроҷ.
 Иқтизои камоли раҳмат буд,
 Ки ғазаб ҳукми куштаниш нанамуд.
 Ту кунун додхоҳаш омадаи?
 Пуштбони гуноҳаш омадаи?
 Ҳарза бар худ вубол мебандӣ!
 Бар сипоҳӣ ғурур меҳандӣ!
 Гарди ин роҳ бӯи хун дорад,
 Фитнаи беамон чуунун дорад,
 Гар дар ин арсаат муҳобо ⁶ нест,
 Теги ман ҳам наёмфарсо нест ⁷

* * *

Субҳ к-аз фитнаҷӯшии даврон,
 Гардиши чарх теғ зад ба фасон ⁸.
 Гашт аз он гардиш орамидан гум
 Ҷаст яксар шарораи анҷум,
 Офтоб аз шуои барққамин
 Бар синон баст миғфари заррин,
 Дар димоғи ду шаҳ чуунун печид,
 Бӯи тӯфони сели хун печид.
 Даъвати сулҳ монд номасмӯъ,
 Бар фасод ӯфтод азми рӯҷӯъ.

¹ *Вадиат* — амонат;

² *Аксаш* — акси Комдеро.

³ Маънои ин мисраъ «феъли шоҳон ҷиддӣ аст аз тавонталаб нест» гуфтаи аст.

⁴ *Хиффат* — дар ин ҷо хорӣ.

⁵ *Тариандуд* — киноя аз тардоман — нопокдоман аст, ки мақсад Мудан аст.

⁶ *Муҳобо* — ба маънои сулҳ.

⁷ *Наёмфарсо набудани теги касе* — киноя аз ҷангчу будани соҳиби он.

⁸ *Фасон* — чархи тезгарӣ, қайроқ.

Офат аз шаш чихат талотум кард,
 Офият кӯчан амон гум кард.
 Танг гардид арсаи имкон,
 Рафт майдон ба хонаҳои камон.
 Зад нафас бол аз дами шамшер,
 Ошъён баст ами дар пари тир.
 Сози оҳанги фитна шӯр андохт,
 Ду киёмат муқобили ҳам тохт.
 Фулғули кӯсу карраною нафир
 Сурро карда ноумеди сафир...¹
 З-он хурӯше, ки дошт тӯпу туфанг
 Мепарид аз рухи киёмат раиғ...
 Гашт аз барқи савлати бетоб
 То дили кӯҳ захраҳо ҳама об...
 Эминӣ кард аз табоеъ рам,
 Шуд саломат ғубори дашти адам...
 Табъи гардун забона сар медод,
 Аз масомот чун дами ҳаддод².
 Пурдилонро аз он гузарғаҳи танг
 Мағз мечаст з-устухон чу туфанг.
 Аз амуди гарон нишаст баҳам —
 Нохуни пову абрувон — тавъам.
 Аз тани паҳлавон дар он заду гир
 Марг мечид мӯи сар зи хамир...
 Чун ҳубоб аз талотуми сарҳо,
 Дошт даръёи хун кадуи шино.
 Кафи лабҳо расонд абр ба авч,
 Дасту пой бурида мезад мавч...
 Монда қолаб тихӣ зи риштаи оҳ
 Синаҳо ҳамчу моқун чӯлоҳ³...
 Баски пушти табар ба зарби гарон
 Хурд мекард устухони ялон⁴,
 Аз зиреҳ мепарид бе эҳмол⁵
 Ба такондан чу об аз ғирбол⁶.

¹ Сафир — садо.

² Ҳаддод — оҳангар.

³ Чӯлоҳ — бофанда.

⁴ Ялон — паҳлавонон.

⁵ Бе эҳмол — сахл нагирифта; пайваста.

⁶ Ғирбол — ғалбер.

Чун ду шамшер мерасид ба ҳам,
 Сад киёмат нафас задӣ ба ду дам.
 Ду сипар ҳар кучо ба ҳам мехӯрд,
 Нӯҳ фалак сар таҳи сипар мебурд.
 Аз шукӯҳи таҳамтанӣ мекард
 Қори чандин туфанг наъраи мард...
 Баски сарҳо ба якдигар мехӯрд,
 Гурз хиффат зи зарби худ мебурд...
 Сар дар он маърази¹ ачалтӯфон
 Чуз синон² гардане надод нишон...
 Банд-банди сипоҳ тир намуд,
 Бас ки омоҷгоҳи³ ғайрат буд,
 Ҳамла мебурд бо ҳазор хурӯш
 Ҳар тараф шери найситон бар дӯш.
 Гар ҳама сар зи тан ҷудо мешуд,
 Ба талоши ҳариф по мешуд...
 Узвҳо аз шикофи пероҳан
 Аждаре буд боз карда даҳан...
 Баски гардид аррадандона —
 Теғ мезад ба мавҷи хун шона...
 Лолавор аз канор мезад ҷӯш
 Лахтҳои ҷигар сипар бар дӯш...
 Пои ҷаҳд омад аз талош ба санг,
 Мижа монд аз ниғаҳ ба сад фарсанг...
 Марг раҳши ҳаёт пай мекард,
 То нафас ним гом тай мекард.
 Бо вучуди гудози саъи нафас,
 Оташи кина дошт шӯълаву бас...
 Меҳмонони даъвати⁴ мурдан
 Сер гаштанд аз баҳам хӯрдан.
 З-он ду саф дар назар намонд касе,
 Ки расонад ба таъзият нафасе.
 Ҳама кас дар паноҳи марг гурехт
 То ҳамон хок, хок бар сар рехт.
 Охир ин разм мӯягар⁵ нагузошт,
 Хун сняхпӯш гашту мотам дошт.

¹ *Маъраз* — намоишгоҳ.

² *Синон* — найза.

³ *Омоҷгоҳ* — нишонгоҳ.

⁴ *Даъват* — дар ин ҷо ба маънои зиёфат.

⁵ *Мӯягар* — нолишгар, навҳагар.

Лек аз он чо ки золими манкуб¹
Нест анчоми кор чуз мағлуб,
Камтар афтад ки давлати золим,
Монад аз офати қазо солим,
Хоки он бевафо² ба хун тар шуд,
Подшоҳи Мудан музаффар шуд.
Ҳар кӣ имдоди бедилон дорад,
Аз завол ахтараш амон дорад,
Қасри иқбол ҳар кучо барпост,
Нардбонаш ҳимояти зуафост³...

* * *

Ҳайратоғози улфати дилҳо
Мекунад хатм достони вафо,
Ки чу он растухез монд зи чӯш,
Шуд фалак деги фитнаро сарпӯш.
Гулгули фатҳи шоҳи некаҳтар
Оламеро зи ами дод хабар.
Бо Мудан муждан зафар он кард,
Ки ба хок аз баҳор натвон кард.
Бурд вачдаш ба осмони дигар,
Қард болиданаш ҷаҳони дигар.
Ҳамчунон Қомде ба завқи навид
Боғ мешуд, баҳор механдид,
З-он гули рози ёдгори Мудан,
Қ-аз тараб дошт дар баҳор ватан,
Ҳар дам осори тозагӣ меид,
Ҳар нафас навбари дигар мечид.
Ҳучрае карда буд гулшан аз ӯ,
Хонаи ҷашм дошт равшан аз ӯ.
Ҳама авқот⁴ тавфи⁵ ӯ кардӣ,
Гоҳ дидиву гоҳ бӯ кардӣ,
Чун гирифтӣ ба бар, ҷаман гаштӣ,
Чун назар кардӣ, анҷуман гаштӣ...

¹ Манкуб — бадхол, хароб, нақбатзада, сарнаст.

² Он бевафо — подшоҳи Қомде.

³ Зуафо — заифон, бекуватон, бечорагон.

⁴ Авқот — вақтҳо.

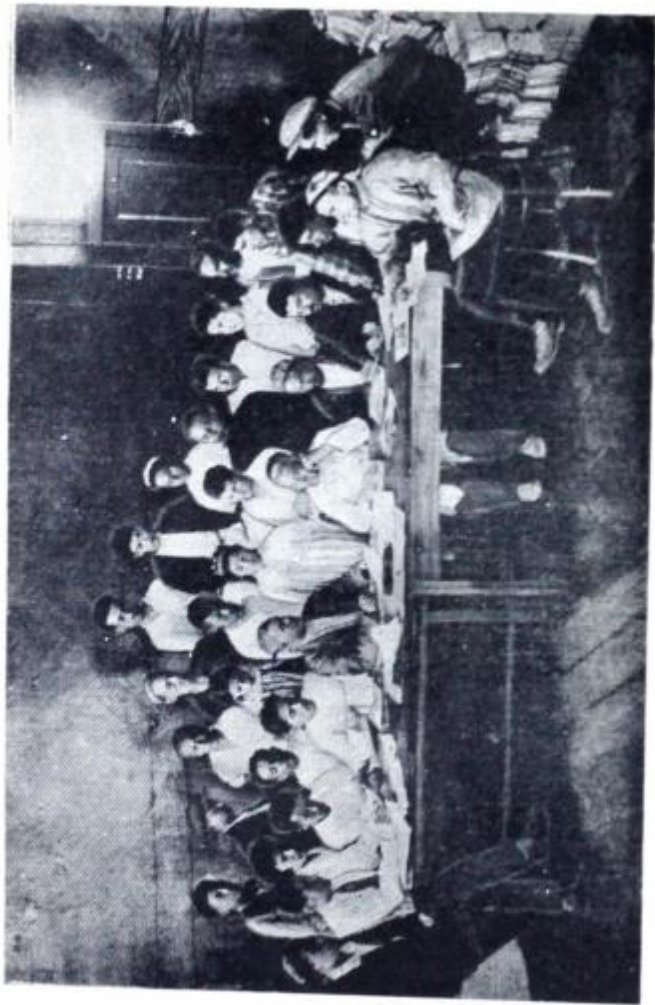
⁵ Тавф — гардидан аз гирди ҷизе, зиёрат.

Табъи шах масти имтихони хаёл,
 Гардише дод бар инони хаёл:
 «... Бо чунин шӯълае ки дар Мудан аст,
 Комде дар чӣ оламаш ватан аст?..
 Хотираш майли ин гадо дорад?
 Ё фаромӯшӣ аз вафо дорад?»
 Аз хадам¹ баргузид фитнафоне,
 Барк дар хонумони дил фикане,
 Ки буруни ғараз ба зимми сухан,
 Имтихонаш кунад ба марги Мудан.
 Мумтаҳин² кард рӯ ба ҷониби шахр,
 Бо фусуне ба ҷом рехта захр.
 Сар зи ҳар кӯча мекашид чу гард,
 Неш мезад ба ҳар дил аз дами сард
 Ки «ман аз дашти ибрат омадаам,
 Аз ҷаҳони қиёмат омадаам».
 Сухан аз ҷанги он ду шах меронд,
 Қиссаҳо пеши марду зан мехонд.
 Фитнае чанд месурӯд аз дур,
 То ба он кӯча бурд шӯри футур,
 Комде з-он таронаҳои фусӯс
 Хамчу партав баромад аз фонус...
 Хона бар вачди шавк тангӣ кард,
 Рӯ ба бозори орзӯ овард:
 «К-эй шарарнағма соате тан зан³
 Бар ҷароғи фасона доман зан!
 Хабаре аз Мудан агар дори,
 Бенасибам зи мужда нагзорӣ!
 Дили мискин ба ҳасраташ хун аст,
 Холи он орзӯи дил чун аст?»
 Охе аз дил кашиду гуфт: «Хамӯш,
 Мафикан дар ҷаҳони ами хуруш!
 Хабаре дорам аз Мудан, ки мапуре!
 Ҳаст барке ба ҷайби ман, ки мапуре!
 Гар тағофул занам, кабоб шавам,
 В-ар бигӯям, зи дард об шавам.

¹ *Хадам* — ходимон.

² *Мумтаҳин* — имтихонкунанда.

³ *Тан зан* — боз ист.

С. Айий ва А. Лохути длар байни нависандагони ҷавони тоҷик

Лек бетоқатам чӣ чора кунам?
 Ба таҳаммул чӣ истихора кунам?
 Он ситамкаш дар ин ҷидоли шадид
 Ташнакоми умед гашт шаҳид!
 Сӯхт доғи вуқӯи ин мотам
 «Цигари шоҳ то бинои ҳашам»,
 То лаби нотик ин наво пардохт,
 Комде ранги оламе дар бохт.
 Ҷаст дуде зи табъи мачиунаш,
 Бурд бо худ зи хеш берунаш.
 Муддате сакта¹ дар димоғаш буд,
 Хомӯшӣ домани чароғаш буд.
 Бехудӣ чун рафокате даръёфт,
 Бекарори чунун ба хучра шитофт.
 Пеши он гул расиду миҷгон баст,
 Дида бо вазъи марг паймон баст,
 Монд маҳруми чуръати оғӯш,
 Зери миҷгон нигоҳи мотампӯш,
 Во намешуд ба сӯи гул назараш,
 То киёмат чӣ оварад ба сараш?..
 То ба ҳукми нигоҳи бозпасин
 Бехудӣ шуд зи ҳасрате гулчин,...
 Дид ранге, ки дар баҳори хузур
 Ҳечгоҳаш набуд ин хама нур.
 Нафаси рафта аз адам баргашт,
 Бӯ шуду гирди он гули тар гашт.
 Ҳайраташ доғ кард к-ин афсун
 Ба чӣ оҳанг зад зи парда бурун?
 Шуд яқинаш ки «он чи қосид қошт,
 Имтиҳони муҳаббати ман дошт.
 Оҳ аз он бевафо, ки дар раҳи ишк,
 Бӯ набурд аз губори дарғаҳи ишк,
 Марги дилбар шуниду хок нашуд,
 Рафт чон аз тану ҳалок нашуд...»
 Пас ба ҷайбаш сар аз ҳаё ҳам шуд,
 Ба ҳаёлаш вафо мучассам шуд,

¹ Сакта — бемориест, ки аз баста шудани хун рӯй медиҳад
 га ба бемор ҳолате пайдо мешавад, ки бинанда ўро мурда гумон
 мекунад.

Гуфт: «Эй Комде, маро даръёб!
 Сурату маънии вафо даръёб!
 Гар туро орзуи зистан аст,
 То қиёмат маро гиристан аст.
 Ман ба қурбонии Мудан рафтам,
 Ту бар ин дар нишин ки ман рафтам».
 Чун тааммул назар ба фаҳм гумошт,
 Ишқ ранге дигар ба бор надошт.
 Қомде ғайри тобу печ набуд,
 Чуз вафо дар миёна ҳеҷ набуд.
 Мумтаҳин нонамуда қомат рост,
 Ки аз он хона шӯри мотам хост¹...
 Хосилуламр² қосиди маъзур
 Монд аз ин ҳол ноумедшуур.
 Аз паёми фузули³ худ тар гашт⁴,
 Ҳамчу ранг аз шикасти дил баргашт.
 Тарзабонӣ гули вубол овард,
 Имтиҳон бурду инфиол овард,
 Инфиоле, ки чуз ба пардаи хок
 Арақаш аз ҷабин нагардад пок.
 Пеши шаҳ бо ҳазор ранги фусӯс
 Ашқ ҷӯшиду бар замин зад бӯс.
 Дили ҳуззор аз он тааб хун шуд,
 Лаб ба дандон, нафас ба лаб хун шуд.
 Ҳар якеро ба арсагоҳи асаф
 Хок бар сар фиканд судани каф...
 Мудани ноумед ҳозир буд,
 Бо ҳазор интизор нозир буд,
 Чун ба ин ранг ҳоли маҷлис дид,
 Аз таҳайюр шунид — он чи шунид.
 Яъс чашме ба рӯи чамъ кушуд,
 Гардиши ранг алвадоаш буд⁵.
 Ин қиёмат балои дигар зод,
 Барқ бар анчуман дубора фитод.
 Шӯъла бар тӯдаҳои хокистар
 Зад ба такрор домани сарсар.

¹ Яъне Комде мурд.

² *Хосилуламр* — худосан қор, алқисса.

³ *Фузул* — дар ин ҷо ба маънии беҳуда.

⁴ *Тар гашт* — яъне шармида арақ қард.

⁵ Яъне Мудан ҳам мурд.

Шохро ранги ихтиёр намонд,
 Аз нафас ғайри изтирор намонд,
 Шӯри ошуфтагеш тӯфон кард.
 Ба чунуне ки шарҳ натвон кард:
 Пушти даст аз газидани бетоб
 Гашт саркӯби тахтаи қассоб,
 Чайбу доман ба чок гум гардид,
 Сина дӯкони захми нохун чид.
 Қард ибрат чу арсаи маҳшар,
 Хоки сад ранг мотамаш бар сар.
 Дод фармон, ки «он ду шакли вафо
 Аз бари ҳам наҷфкананд чудо!
 Наъшашон чун зи хона бардоранд,
 Тавъами¹ ман ба хок биспоранд!
 Нашъан адл иқтизо дорад,
 Ки маро орамида нағзорад.
 То таи хок масканам бошад,
 Дастии инҳо ба доманам бошад.
 Марги ин бекасон ба чаҳди ман аст,
 Қотили шон манам, аҷал сухан аст.
 Ин шаҳидон ситамкашонии мананд,
 Бисмили теғи имтиҳони мананд...
 Зинда бояд ба зери хок шавам,
 То зи табъи фузул пок шавам!
 Ин ситам хунбаҳо намехоҳад,
 Чуз қасос аз қазо намехоҳад.
 Аз худам гар қасос натвон хост,
 Адл то ҳашр дар гудози ҳаёст.
 Пас ба ҳар ҳол мурданам авлист,
 Ғайри мурдан дигар илоҷам нест!»
 Чун зи табъи шаҳ ин алам чӯшид,
 Фитнаи маҳшар аз ҳашам чӯшид:
 Ҳар лабе зад ба барқ фаръёде,
 Гашт ҳар сина мотамободе.
 Қас зи ҳукмаш сари удул² надошт,
 Ҳар чи фармуд, чуз қабул надошт.
 Ҳукамо з-иттифоқ пеш шуданд,
 Қудратизҳори аҷзи хеш шуданд,

¹ Тавъам — пайваста; якҷоя.

² Удул — гузаштан.

«К-эй маху меҳр бандаи рӯят!
 Сад чаҳон ҷон фидои як мӯят!
 Мӯхлате, то ба хидмати тадбир
 Барнаёем масдари тақсир¹
 Дар ҳақиқат намурдаанд инҳо,
 Паҳлуи сакта хӯрдаанд инҳо.
 Нарасондаст аз қалилу касир
 Маразе дар қувояшон таъсир.
 Шох агар бар бисоти фармон аст,
 Чора душвор нест, осон аст.
 Кӯшиши мо ба олами тадбир
 Гар наифтад мутобиқи тақдир,
 Хосу оме, ки ходими шоҳанд,
 Дар адам низ хоки даргоҳанд.
 Гар ту дорӣ сари ҳалок шудан,
 Ҳамаро зиндагист хок шудан».
 Пас ба фармони шоҳи ғайраткеш,
 Чораҷӯ шуд гурӯҳи хайрандеш:
 Ҳикмати том аз иттифоқи видод,²
 Узвҳошон ба ҳам муонақа³ дод.
 Баҳри ороми он ду пайкари ноз
 Фарши гармоба гашт бистари ноз.
 Соате чанд ногузашта ба ҳам,
 Ҳастӣ омад ба тавфашен зи адам,
 Гармии дил шуд объёри нафас,
 Мавҷ зад решаи баҳори нафас...
 То гул аз боғи огаҳӣ чиданд,
 Хешро дар канори ҳам диданд.

* * *

Нодир афтад ба олами махлук
 З-ин сифат ҳашри⁴ ошику маъшук,
 Гул дамиданд ё баҳор шуданд,
 Қас чӣ донад, чӣ ошкор шуданд?
 Гуфтугӯ монд аз ин баён бе барг,
 Гашт ин ҷо фасона шодимарг.

¹ *Масдари тақсир* — ҷон баромади кӯтоҳӣ, маҳалли содир-шавии гуноҳ.

² *Видод* — дӯстӣ.

³ *Муонақа* — ҳамогӯшӣ.

⁴ *Ҳашр* — дар ин ҷо зиндагии дубора.

ДОСТОНИ ТАФТИШИ МАНБАИ ОБИ ГАНГ
ВА «ЧАШМАН ЧАННАТ»¹

Чамъе аз аҳли машраби таҳқиқ,
Нашъапаймой соғари тавфиқ...
Хобашон бе фасонаи ғафлат,
Хуш таъбири як чаҳон фитрат...
Баста шавқи мувофақатоҳанг
Заврақи рабташон ба соҳили Ганг.
Муддате з-он макони нашъахузур
Оғаҳӣ буд масти чоми сурур,
Доди рафъи ҳичоб медоданд,
Чашми таҳқиқ об медоданд.
Оламеро дар он зиёратгоҳ
Саъи эҳром мешикаст кулоҳ...
Аз Сарандеб то ҳади Мӯлтон
Шӯри лаббайки² дил гусиста инон,
То дар он каъбаи сафотимсол
Шуста хонанд номан аъмол,
Бе муҳобо³ ба тавфаш аз ҳама сӯ
Ҳинд чун сели тира дошт ғулӯ...
Ҳар як аз шавқи оғаҳиталқин
Дошт маҳмил ба эътиқоди яқин,
Қ-ин тақаддусзулоли нӯрсирришт
Метаровад зи чашмасори бихишт,...
Ба ҳамин об оташи дӯзах
Мешавад шӯълааш вадияти ях.
З-ин насақ⁴ сози эътиқоди ҳунуд⁵
Ба як оҳанг дошт барбату уд...

¹ Ин достон, ки як қиссан афсонавии дигарро дарбар гирифтааст, аз с. 83 «Ирфон» то с. 94 давом мекунад. Мо ба тарзи кӯтоҳ интиҳоб карда мегирем.

² *Лаббайк* — маънии ин калима «дар хизмат тайёр истодаам» буда, хочиёни мусулмон дар кӯҳи Арафот дар ҳаҷ ин калимаро чандин бор такрор мекунанд. Азбаски оби Ганг дар назари ҳиндуҳо, монанди хонаи Каъба дар назари мусулмонон, муқаддас аст, шоир ин калимаро ба забони зиёраткуандагони Ганг доддаст.

³ *Бе муҳобо* — дар ин ҷо ба маънии бе фурӯгузорӣ, яъне пайваста.

⁴ *Насақ* — равиш, тарз.

⁵ *Ҳунуд* — ҳиндуён.

3-он навоҳо хаёли нашъачароғ
 Дошт дуди тараддуде¹ ба димоғ,
 Яъне ин оби синамоли замин
 Кай сазад нисбаташ ба хулди барин?²
 Накашад то яқин сар аз фитрат
 Шубха дорад ҳақиқати ҷаннат...
 Дод фитрат зи нағмаи ин соз
 Ҳар якеро ба чашмаке овоз:
 «К-эй ҳарифон ба ҳар камолу қусур
 Ғаври маънист ногузири шуур.
 Шубха дар илм норасоии мост,
 В-арна акнун чӣ эҳтимоли хатост?
 Умрҳо шуд дар ин бисоти хаёл
 Мезанем аз фасурдагӣ пару бол,
 Ба хаёлоти ҳарза мекоҳем,
 Манзиландешаему дар роҳем.
 Чун нафас чанд хуни дил хӯрдан?
 Бар чароғи мазор афсурдан?³...
 Гар ба афсурдагӣ шуморе нест,
 Охир ин баҳр бе каноре нест.
 Роҳи таҳқиқи ин ҳақиқати ҷуд
 Ҳайф бошад ба зехни мо масдуд.
 Сурати асли кор бояд дид,
 Маъние ҳаст, боядаш фаҳмид...
 Шояд он чашма ошкор шавад,
 Қӯшиши мо гуҳарнисор шавад.
 В-ар фасурдем рӯз ё ба шабе,
 Мурда бошем дар раҳи талабе.
 Сӯи соҳил ба ҳар дарангу шитоб
 Раҳбари мавҷ нест ғайр аз об.
 Беҳ к-аз ин об сар кунем шино,
 То ба ҷое расад тараддуди³ мо.
 По ба он чашмаи мурод ниҳем,
 Ё дар ин об сар ба бод диҳем».
 Ҳамаро шавқи изтиробкаманд
 Наъл дар оташи ҷунун афканд...

¹ *Тараддуд* — дар ин ҷо ба маънои шакку шубҳа;

² *Хулди барин* — бихишт боло.

³ Дар ин ҷо ба маънои ҷустуҷӯ.

Охир он машварат надид салох
 Чуз ба тадбири кишттиву маллоҳ¹,
 Ки аз ин чода то ба он манзил
 Гайри киштӣ намекашад маҳмил...
 Азми корат дуруст мебояд,
 В-ар на ку мушкиле, ки накшоёд?
 Машварат корҳо ба сомон кард,
 Он чи душвор буд, осон кард...
 Киштиеро сабукинон карданд,
 Маҳмили орзӯ равон карданд...
 Солҳо сархуши шино буданд,
 Маи паймонаи ризо буданд.
 Баҳрпаймони наҳанги талаб
 На тасалли ба рӯз дошт, на шаб...
 Охир аз ҳиммати тапишмаҳмил
 Зад дари қурб дурии манзил.
 Таку дав нақби интизор шикофт,
 Мунтаҳон саводи Мағриб ёфт,
 Ҳамчу киштӣ ба синамоли об
 Хӯрд паҳлу ба соҳили ноёб.
 Банди субҳе зи чайби шаб во шуд,
 Куббаи нуре ошкоро шуд;
 Офтобе бурун зи ваҳми завол
 Кард равшан шукӯди истиқбол,
 Ба фурӯге ки барқу осораш
 Об мешуд зи қурби анвораш...
 То тасаввур назар ба фаҳм гумошт,
 Бехудӣ дар муқобил оина дошт...
 Шаш чихат гарди бехудӣ чӯшид,
 Барқи он чилва чашмашон пӯшид,
 Кард биниш зи дида қатъи умед,
 Чун кавокиб² ба хонаи хуршед...
 Чаҳди маллоҳ аз талош нишаст,
 Баҳр дар пой киштӣ обила баст...
 Гар қадам мезаданд роҳ набуд,
 Чашм агар во шавад, нигоҳ набуд...

¹ Маллоҳ — киштирон.

² Кавокиб — кавкабҳо, ситораҳо.

Ҳар қадар дар талош фарсуданд,
Чуз дари яъс ҳеч накшуданд...
Охир аз саъи хушк тар гаштанд.
Ҳамчунон к-омаданд, баргаштанд...

* * *

Ҳайратиншои қиссаи асрор
Заврақ афканд аз ин рақам ба қанор,
К-он ситамдидағони яъсмаол
Сӯхтанд охир аз тапиш пару бол...
Даст аз гавҳари талаб шустанд.
Ноумедона соҳиле чустанд...
Ибрат он дам ки қардашон музтар
Гарди ободие шикофт назар.
Бисмили орзӯ тако-пӯ қард,
Сӯи таҳқиқи он макон рӯ қард...
Ефтанд улфатанҷуман чамане,
Хуррамиманзаре, тарабватане,
Шаҳре аз офиятсаводиҳо
Маҷмаи¹ иттифоқи шодиҳо,
Боғи хулд аз саводи ӯ гулчин,
Дили соф аз гӯбораш оинзбин...
Дару бом аз сафои оламтоб
Шустарӯтар зи моҳтоби дар об...
Соқинони² вифоқи³ он манзил
Ҳама осуда, чун яқин дар дил.
Ламъан чехраҳои нурони
Хонда маҳро ба тавфи пешонӣ,
Доман аз тӯхмати кудурат пок,
Қабҳа аз шарм — чун арақ намнок...
Ранги ҳоли мусофирони ҳаёл
Дод тавфиқашон ба истиқбол.
Ҷумла пеш омаданд ҳамчу баҳор
Аз гули «марҳабо!» кушуда қанор,
«К-эй ғарибони яъснашъунамо!
Аз кучо мерасед бесару по?

¹ Маҷмаъ — ҷамъомадгоҳ.

² Соқинон — бошандагон.

³ Вифоқ — иттифоқ, соғорӣ.

Эй сияхчардахон¹ сабзахузур!
 Кӣ дамонидатон ба олами нур?
 Решаи ибрати чӣ гулзоред?
 Гарди чинси кадом бозоред?»
 Ҳар кӣ пурсид: «Аз кучо пурсем?
 В-аз чӣ шахру диёр вопурсем?»
 Гирья² гуфт: «Аз диёри бахтсиёҳ,
 Яъне аз Ҳинд, дарди сар кӯтоҳ!»
 Ин наво то ба гӯшашон чо кард,
 Лаб газидан дари асар во кард,
 Номи Ҳинд аз димоғашон ангехт,
 Дуди шӯре, ки бар қиёмат рехт.
 Завқи таҳқиқи ибрати он ҳол
 Ҳамаро кард беқарори савол:
 Ки «ба ин олам аз чунон раҳи дур
 Ба чӣ мақсад задед фоли убур?
 Ин на чоест, к-аз чунон мавтан³
 Кӯшиши одамай кашад доман.
 Фарқи Машрик зи Мағриби мубҳам⁴
 Мекашад дурри вучуду адам...
 Аз саломат згар на безорист,
 Ҳасрати ин макон — чӣ бекорист?»
 Дар ҷавоби тарахдumoҳангон,
 Ин надоматсиришт дилтангон,
 Чу лабу ҳарф бо ҳам ошуфтанд
 Мочарон чунуни худ гуфтанд,
 Ки «хаму печи беқарорини шавк
 Гардани мо чунин кашид ба тавк,...
 Фикри ин чашман қиёматтоб
 Завраки азми мо шикаст дар об,
 То бидонем, к-ин тилисми фусун
 Ба чӣ ҷӯш омад аз биҳишт бурун?...»
 Шоир дар ин чо аз тарафи худ мегӯяд:
 Эй ҳавомақсади ғуборталош!
 Як нафас ҳозири тааммул бош!
 Чӣ ҳаво бар сари ту чо дорад?

¹ Сияхчарда — сиёҳчаранг.

² Гирья гуфт — шоир сайёҳонро, ки гирьякунон ҷавоб ме-
 доданд, ба тарзи истиора ба «гирья» таъбир кардааст.

³ Мавтан — ватан.

⁴ Мубҳам — пӯшида.

Ки дил оташ ба зери по дорад...
 Пучбофист фикри чаннату хур,
 Эй дилат гофил аз бихишти сурур!
 З-ин хавасҳои изтиробфусун
 Офиат чанд поймоли чунун?!...
 Хар кадам дузахет бояд кишт,
 То таваҳхум расад ба фаҳми бихишт...
 З-ин таваҳхум чӣ буд иршодат
 Гайри ташвиши табъи озодат?!
 Бохт савдои фитрати хомат
 Чаннати накд, яъне оромат...
 З-ин баҳор ошъёни зоғ хуш аст,
 Аз гули ин бихишт доғ хуш аст.
 Бар хаёлотӣ мурдаранг мапеч,
 Дили бемуддаост чаннату хеч!...

Шоир боз ба қисса бармегардад:

Хосилуламу аз он саволи ғариб
 Хеч касро наёфтанд мучиб¹...
 Пире аз мубадони он иқлим
 Чун фалак нусхаи китоби қадим,
 Ба фаросат муҳандиси адвор,
 Ба диросат² муҳаззиби³ атвор,
 Вонамуди рагу паяш як сар
 Хатти тақвими ин куҳандафтар⁴...
 Рикқати⁵ қалбаш аз гудози асар
 Як ду шабнам зи ашк нозуктар...
 Дид, к-ин қавм аҳли тавфиқанд,
 Бе такаллуф ҳалоки таҳқиқанд,
 Дар талаб ҳастие аҷаб доранд,
 Чон дар ин кӯча назри лаб доранд.
 Натавон решаи тағофул кошт,
 Шубҳа бояд зи табъашон бардошт.
 Лаби хомуш табассуминшо кард,
 Шакке аз хоман нафас во кард,
 «К-эй вафонисбатони шавксирништ!
 Ташнағони зулоли фаҳми бихишт!»

¹ Мучиб — ҳавобдиҳанда.

² Диросат — доноӣ, дарсликӣ.

³ Муҳаззиб — покизакунида.

⁴ Куҳандафтар — китоб аз дунё.

⁵ Рикқат — нарий, мулоқат.

Гӯши дил соғари хузур кунед!
Пунба аз рӯи шиша дур кунед!
То ман афсонае зӣ сар гирам,
Аз хуми роз хишт баргирам.
Баски ин қисса шавқ меборад,
Маърифат об дар даҳан дорад.

ҚИССАИ ПОДШОҲИ ЗОЛИМ, ЗАНИ БОРДОР ВА МАРДИ БЕМОР

Аз китоби муаррихони қадим
Ин ҳадисам шуд оғахитаълим,
Ки дар он манзари бихиштнамуд
Пеш аз эҷоди чашма кӯҳе буд:
Ба матонат чу тоқати мардон,
Ба баландӣ чу ҳиммати фардон...
Домани соя — пуштмоли сипехр,
Нозиши поя — бар сари маху меҳр.
Гарде аз лолазори ӯ часта,
Бар шафақ ранги обрӯ баста.
Сабза чун гул гирифта дар ҷангаш,
Рафта оби зумуррад аз рангаш.
Шарари сангаш аз сафо маҳсус
Чун ҷароғ аз камингахи фонус...
Сояпарварди гӯшаи домон
Дошт маъмурае ҷамансомон,
Хоку хишташ ҳамма саломатбез,
Дару девораш истиқоматхез,
Аз бинои матонатосораш
Пушт бар кӯҳ карда девораш.
Беҳалал кишваре тарабтаъмир,
Чун дили орифон бихиштназир.
Қулқули шиша, ғулғули бозор,
Кӯчаҳо нағмаҳези мусиқор¹...
Ба уручи нишот баста каманд,
Чун баму зери нағма пасту баланд.

¹ *Мусиқор* — номи як навъ мурғи афсонавии минқордарозии мусиқанавоз, ки гӯё ҳаман мусиқии дунё аз вай гирифта шу-
дааст.

Хама чо дастгоҳи масти ом,
 Лаби соғар ба ком то лаби бом.
 Лек аз он чо ки табъи кофаркеш
 Хираҷӯш аст аз ғаноими хеш,
 Нест мумкин ки сози неъмату ноз
 Нарасонад ба худсарӣ овоз...
 Дошт ин шаҳр ҳокиме саффоқ¹
 Ба сад осор тинати Заҳҳок.
 Баски таъмири шӯълахӯй дошт,
 Ғайри инсоф, ҳар чи ғӯи дошт.
 Бар забонаш чу дашнаи² қассоб,
 Ғайри куштаи набуд ҳарфи савоб.
 Доғи дилҳо чу шӯъла дар доман,
 Хуни мардум чу теғ дар гардан.
 Гар ба бечорае назар мекард,
 Мижа болу пари шарар мекард,
 Б-ар ба ҳоли касе тараҳхум дошт,
 Барқ зери лабаш табассум дошт.
 Саҳаре дар қаламраваш надамид,
 Қ-аждаҳое зи парда сар нақашид,
 Нарасидӣ шабе, к-аз он бадҳоқ
 Нанишастӣ чаҳон ба рӯзи сиёҳ.
 Тобеонаш ба «ҳукми дини мулук»³.
 Хама золимшинору фитнасулук,
 Коми мор аз газанди бадхӯн,
 Дами шамшер аз тунукрӯн,
 Паи имдоди зулми якдигар,
 Қабзаву теғу даставу ханҷар.
 Умрҳо буд поймоли ситам
 З-ин шаётин бихишти бе одам.
 Аз мукофоти ғафлати аъмол
 Хамаро дошт чаҳл форигбол,
 Сархуши чоми зулм шоҳу вазир,
 Беҳабар аз хумори домангир.

¹ Саффоқ — хунрез.

² Дашна — ханҷар, корд.

³ Ҳукми дини мулук — ин ҷумла ишорат аст ба як мақоли ғарабҳо, ки мегӯянд: «Аниосу ало дини мулукиҳем» — одамони подшоҳ дар дину онни подшоҳ мешаванд.

Зану марде зи кулфати ифлос¹
 Мекашиданд ранчи олами ёс:
 Сина конуни² доғи дилрешӣ,
 Дил ба сад чоки далки дарвешӣ;
 Маҳмилорон саъи нокомӣ,
 Хона бар дӯши бесаранчомӣ;
 Карда бар табъашон кафи бебарг
 Шахру дех тангтар зи фурсати марг.
 Чини андӯхи чайб то доман,
 Гирдбоди ғубори пероҳан.
 Паи таҳсили қути харрӯза
 Мутакаффил³ умеди даръюза⁴.
 Зиндагӣ тоири шикастакафас
 Чун сахар парфишон ба кадри нафас.
 Мард бемору аврат обистан,
 Ноумеди ба ҳар сифат раҳзан.
 Дар музофоти он бихиштсавод
 Доштанд аз гадоӣ истимдод⁵...
 Гар зи хуршед тоб меболид,
 Барги ашҷор⁶ соя мегардид,
 В-ар бурудат⁷ ба табъ меафзуд,
 Хокпӯшӣ лиҳофи роҳат буд.
 Рӯзе аз иқтизои ҳукми казо
 Абре афканд соя бар саҳро,
 Бориш ангехт жола дар доман,
 Санг бар соғари чихотафкан.
 Фитнаи барку раъди шӯроҳанг
 Рехт бар дашту дар чунуни туфанг...
 Шаш чихат офати тагарг гирифт,
 Оламеро ба боди марг гирифт.
 Ин ғарибони аҷзпироя
 Баски буданд бе сару соя,

¹ *Ифлос* — муфлисӣ, кашшоқӣ.

² *Конуи* — оташдон.

³ *Мутакаффил* — кафил, зомин.

⁴ *Даръюза* — гадоӣ.

⁵ *Истимдод* — мададталабӣ.

⁶ *Ашҷор* — шазҷархо — дарахтҳо.

⁷ *Бурудат* — сардӣ.

Метапиданд хар тараф бар хок,
 Хадафи имтихони тири ҳалок.
 Очизӣ хар кадар ба чаҳд шитофт,
 Чуз сару санг ҳеч чора наёфт,
 Яъс дасти ҳимояте ёзид,
 Тахтасанге паноҳашон гардид.
 Чун шарар санг дар тахи дандон
 Хар ду гаштанд зери санг ниҳон.
 Дар чунин ҳолате ки чун борон
 Назъ ҳам мегирист бар сарашон —
 Зани бечора бохт ранги қарор,
 Нокаи ҳамли ӯ гусехт маҳор¹,
 Фурсаташ боре ихтиёр надод
 Дар раҳи сели фитна бор ниҳод².
 З-он ҳавое ки барф ях мебаст,
 Шӯъларо дам задан занох мебаст...
 Мунҷамид³ хуфт аз ҳаво хӯрдан,
 Пайкараш жола баст з-афсурдан.
 Охир аз дарди зодану ранҷаш
 Ба тааб сакта кард қуланҷаш⁴...
 Марди беморро чунун по зад,
 Ҳам дар он дашт сар ба саҳро зад.
 На табибе ки пеши ӯ нолад,
 На давое ки равғанаш молад.
 Чаҳд маъюсу дашту дар ҳама хор,
 Роҳ торику қустуҷӯ бемор.
 Оташе ку, ки шӯъла афрӯзад?
 Дили бемор то куҷо сӯзад?...
 Изтирораш раҳи хаёл кушуд,
 Ки ҳамон мояи тасалли буд:
 Орзӯ толеъозмоӣ кард,
 Пеши ҳар хорбун гадоӣ кард...
 Он чи з-он гидьяҳо ба чағг овард,
 Домане аз таранҷабин⁵ пур кард.

¹ Яъне дарди зониш гирифт.

² Яъне зонд.

³ Мунҷамид — яхбаста.

⁴ Қуланҷ — як навъ бемории меъда.

⁵ Таранҷабин — шакари хор, асли ӯ калима дар тоҷикӣ «таранҷабин» буд, арабҳо ба шакли «таранҷабин» сохта арабӣ карда гирифтаанд.

Бахт гӯй калиди ганчаш дод,
Чарх помузди дастранчаш дод.
Ба умеди расо кадам бардошт,
Ба сад иқбол рӯ ба шаҳр гузошт,
То зи сангаш ниҳад тарозуе
Дар муқобил ба гармдоруе,
Шояд он хастаро ба он тадбир
Мадади сикхате кунад таъсир,
Ба фиреби дӯкончаи аттор
Шавкаш овард бар сари бозор.
Чинси уммед нокушуда дӯкон
Цӯш зад фитнае чунунтӯфон:
Бемурувват гурӯҳе омад пеш —
Ташнаи синаковии дилреш,
Ғорат аз пешу пас хучум намуд,
Ҳар яке муште аз кафаш бирабуд.
Монд аз он чинс бепару болӣ
Қафи афсӯсу домани холӣ.
Қимат аз ҳар кӣ хост, селӣ ёфт,
Пушту рӯи умед нилӣ ёфт.
Нолаҳо кард, лек суд надошт,
Шӯълааш обрӯи дуд надошт.
Пеши ҳар кас дарид чайби хурӯш,
Қард аз селии дигар хомӯш...
Оқибат з-он ғариби сӯхтаҷон
То ба ҳоким расид дуди фиғон.
Таъби ҳоким ба майли «дод» кашид,
Боиси он тазаллумаш пурсид.
Бенаво рӯ ба ҳоки аҷз ниҳод,
Гардани саршикастаро ҳам дод.
Ашқу оҳе зи дил чу шамъ дамод,
Саргузаште ки дошт, бар лаб ронд.
Он ситамгар баҳонае мехост,
Гуфт: «Асли таранҷабин зи кучост?»
Охир ин дашту дар замини ман аст,
Вақфи ороиши нигини ман аст.
Ту кӣ бошӣ, ки дар қаламрави ман,
Хӯша гирӣ зи паҳлуи чапи ман?
Бо чунин зулм ноладарчангӣ!
Ин ҳамон «дуздӣ асту сарчангӣ»
Хонну ин қадар тазаллумкеш?

Рахзан, онгаҳ китоби хила ба пеш?
 Афви тақсир агар карамҳавас аст,
 Изтирорат шафеи қатл бас аст ¹.
 Лек дар қатъи даст маъзурам,
 Беш аз ин афв нест макдурам
 Баски муштоқ буд рӯзи бадаш,
 Дод фармони халъу ² қатъи ядаш ³.
 Пешкорони ҳукми хирасарӣ
 Барзаданд остини чомадарӣ.
 Он ситамдидаро зи бими халок
 Доғи таслим сӯхт бар дили чок ⁴.
 Нимчоне ба мурдан арзон дид,
 Ниме аз ашк муфти миҷгон дид.
 Омад уммедвору ғамзада рафт,
 Растухезе бар он ситамзада рафт.
 Ба ҳавои ҳусули хилъати дод ⁵
 Чомаи кӯҳна низ дод ба бод,
 То ба домони муддао пайваст,
 Даст ҳам шуд чудову рафт аз даст.
 Бо чунин ҳоли зору маҳзунаш,
 Кард золим зи шаҳр берунаш.
 Уру ақтаъ ⁶ дар он киёматгоҳ
 Ашки бедасту по фитод ба роҳ.
 Бар кӣ нолад? Умедгоҳ намонд,
 Ҳеҷ сӯяш зи яъс роҳ намонд.
 Даст гум шуд, умеди домон ку?
 То гиребон дарад, гиребон ку?
 Бастагӣ дид ру ба ҳар чи гузошт,
 Дари дил низ куфли тангӣ дошт.
 Чонби осмон нигоҳе кард,
 Даст бар дил ниҳоду оҳе кард.
 Оҳаш аз лаб наҷаста фосилае
 Тофт дар қалби кӯҳ зилзилае...
 Бо чунони ҳазор шӯри ваъид

¹ Яъне агар бахшиши гуноҳ карамро ҳавас кунед, музтарии ту тӯро танҳо аз қуштан халос мекунад ба с.

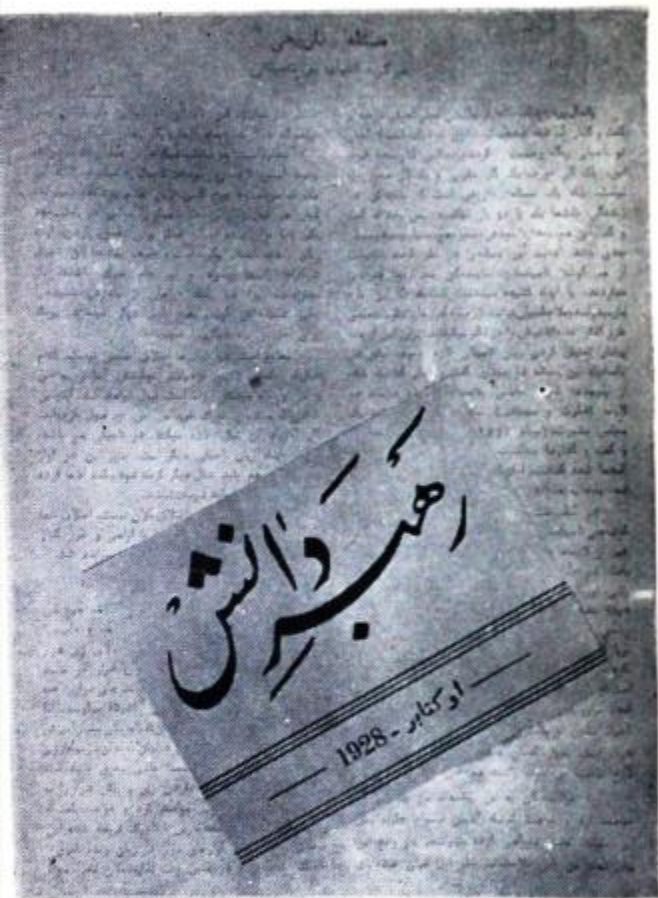
² Халъ — бекоркуӣ.

³ Яд — даст.

⁴ Яъне уро тарси халок шудан ба таслим маҷбур кард.

⁵ Хилъати дод — чомаи адл.

⁶ Ақтаъ — дастбурида.

Мақолаи С. Аинӣ «Дар гирди алифбои тоҷикӣ»
аз журнали «Раҳбари дониш», 1928, № 10.

Сад киёмат инонгусехта дил,
 Нолае кард кӯҳ аз он заду гир,
 Ки гусистанд сангҳо занчир.
 Раҷм¹ роҳи чихот танг гирифт,
 Хар сареро ҳазор санг гирифт.
 Хоки бунъеди кӯҳ рафт ба бод,
 Ҳама бар фарқи он гурӯҳ афтод,
 На нишон монд аз он макону на ном,
 Туъман хок шуд муқиму мақом².
 Бехабар оламе ба ин оин
 Зери кӯҳ омад аз дили сангин.

Дар ин ҷо шоир аз тарафи худ мегӯяд:

Эй зи фаръеди бедилон гофил!
 Кулкуландешаи шикастани дил!
 Ин чи мастист, к-аз ту меболад?
 В-ин чи соз аст, к-аз ту менолад?..
 Таъби май нест аз адаб огоҳ,
 Хосса он май, ки чӯшад аз хуми чоҳ³.
 Бештар ин шароби фитнаамал
 Мезанад бар димоғи аҳли дувал⁴.
 Аз факирон ба кас ситам нарасид,
 Гардани аҷз ҷуз ба ҳам нарасид.
 З-аҳли чоҳ ин чунун бурун задааст,
 Ки ҷаҳон ҷоми дил ба хун задааст.
 Зулм бе дастгоҳ гул накунад,
 Дар занфи ҷуз оҳ гул накунад..
 Дили мӯре агар ба дард ояд,
 Бо фалак голиби набард ояд..
 Пас ба ҳар кас ба зулм пеш ой,
 Ташнаи интиқоми хеш ой!..
 Зулм аз ин бештар ҷи хоҳӣ кард?
 Дил шикастӣ, дигар ҷи хоҳӣ кард?
 Дил шикастиву нола нашиндӣ!
 Аз худ, эй бехабар, ҷи фаҳмидӣ?
 Дар бисоте ки шӯри мазлум аст,
 Пунба дар гӯш доштан шум аст...

¹ Раҷм — сангборон.

² Муқиму мақом — бошанда ва бошишгоҳ.

³ Чоҳ — мартабаи баланди ҳокимият.

⁴ Аҳли дувал — соҳибдавлатон, подшоҳ ва дарбориён.

Шоир киссаро боз давом медиҳад:

Матлабиншон сархати ибрат
Дод мадде ба хоман фитрат,
Ки дар он сайҳаи¹ ғазабтӯфон
Маҳв шуд нақши одаму хайвон...
Ғашт шӯре, к-азон шикасти баланд
Барк бар хирмани чихот афканд,
Фитнан он ғубори рафта ба бод
Зад ба хуши ҳазор шаҳру билод.
Медавиданд беҳудони талаб
Ба тамошоғахи бисоти ғазаб.
Сози он ибратанҷуман меод
Ҳамаро аз мақоми зодим ёд...
Ҳосили ибрат он ки он анбӯх
Ба адам бурд дастгоҳи шукуҳ,
З-он чароғон ба ғайри доғ намонд,
З-он чаман чуз навои зоғ намонд.
Оби он баҳр хушк шуд якбор,
Садафе монду гавҳаре ба каноҳ:
Ҳомила аврате дар он найранг
Чун шарар част аз табиати санг...
Чун қазо ҳавли он қиёмат зод
Гавҳараш аз садаф бурун афтод...
Ба фурӯғи ҳазор ламъан нур
Бо чамоли сад офтоби хузур...
Сояфкан набуд кас ба сараш
Ғайри гарди یتимни гуҳараш...
Ҳам ба маъмураҳои атрофаш
Ба таассуф бурида шуд нофаш.
Писару модар андар он офот
Ефтанд аз қазо бароти начот...
Ҳама хайрони нашъаи қудрат,
Ҷумла маҳви зуҳури ин назрат,
Ки дар он варта бар чӣ афсун хонд,
К-ин садафзаврақаш саломат монд?...
Муддате решаи баҳори камол
Бадр мебаст дар ниқоби хилол,
Бекаси парваришкафилаш буд,

¹ Сайҳа — бонг ва фаръдаи дахшатангеҳ.

То чавоне шуд он ҳақиқати чуд...
 Бахти сабзаш зи шаш чиҳат рӯ кард,
 Оламеро мусаххари ӯ кард:
 Сози қудрат фароҳамаш гардид,
 Тоҷдорӣ мусалламаш гардид...
 Лек ахволи он гурӯҳи нажанд¹
 Дошт дар тозагӣ хурӯши баланд,
 Ҳар кӣ ёде зи рафтагон мекард,
 Офати он чабал² баён мекард...
 Мешунид аз таронаи ахбор,
 К-ин гурӯҳ аз шақовати кирдор
 Ҳама мағзуб рафтаанд ба хок,
 Яксар аз қаҳр гаштаанд ҳалок...
 Бар биное ки ин киёмат бохт
 То абад боядаш ба лаънат сохт...
 Ин чавонро ба ҳукми огоҳӣ
 Шоми ғам буд ишрати шоҳӣ.
 Бо ҳама қудрати чаҳонбонӣ
 Буд аз он кӯҳ сангу пешонӣ,
 Ҳар кӣ з-он холхо баён мекард,
 Чашма аз чашми ӯ равон мекард.
 Зикри обош³ доғи оваҳ⁴ дошт,
 Дар бихишташ муҳимми дӯзах дошт...
 Дарди он қавм дошт дар ҳама хол
 Ҳамчу овози кӯҳаш истиқбол.
 Доғи яъсаш чароғ меафрӯхт,
 Бар мазори хаёл дил месухт.
 Рӯзе аз мӯбадони фаррухфол
 Кард бе тоби изтироб савол,
 К-эй яқиннисбатони илми қидам!
 Маҳрамони навои сози карам!
 Чорае ҳаст, к-ин гурӯҳи мусоб⁵
 Вораҳанд аз хамаи каманди азоб?»
 Ҳама гуфтанд: «Аз азоби алим
 Қист хоҳад начоти аҳли қаҳим⁶?»

¹ *Нажанд* — сарнагун; паст, хор.

² *Чабал* — кӯҳ.

³ *Обо* — падарон.

⁴ *Оваҳ* — эй воҳ (дар мавриди андӯхи зиёд, мусибат ва аф-сӯс гуфта мешавад).

⁵ *Мусоб* — мусибатзада.

⁶ *Қаҳим* — дӯзах.

Нест мумкин, к-аз ин гурӯҳи шаки
 Шом бахти сияҳ шавад шафақӣ.
 Магар аз абри раҳмати гаффор
 Осмон орад абри раҳматбор.
 Обе аз чашмаи бихишт расад.
 То бар он хоки хунсиришт расад...
 Варна ин фирқани залолаткор
 Хезуми дузаханду туъмаи нор...»

* * *

Эй дилатро ба коргоҳи хаёл
 Гамаи душвору печу тоби маҳол!
 Хар чӣ пеши ту сози душворист,
 Хама ваҳми фасурдаатворист.
 Ин хаёлот, чуз хаёле нест,
 Гар ту чаҳде кунӣ, маҳале нест!
 Сар зи вазъи фасурдагӣ гардон,
 Қадаме зан ба ҷодаи мардон!
 Нашъаи ҳимматат басомон нест,
 В-арна ку мушките ки осон нест?!
 Ҳиммати мард агар қаманд шавад,
 Осмон то кучо баланд шавад?..
 Талабоҳанги мағфиратоёт.
 Яъне он соили тариқи начот...
 Хор-хори вадои улфати чоҳ
 Бар сари ҳимматаш шикаст кулоҳ,
 Гарки ҳангомаи хавасхо кард,
 Пушти пое ниёзи дунё кард...
 Дар гузашт аз хаёли тоҷу нигин,
 Бо қафе хок баст аҳли ҷабин...
 Заҳмати сарфикандагӣ мебурд,
 Бе нафас раиҷи зиндагӣ мебурд.
 Чуи бад-ин сон ҳазор сол гузашт,
 Қори ибром¹ аз ниғиола гузашт.
 Хоки ҷандин умед бар руҳ зад,
 Ҳасрати мурда сад таносух зад.
 Шабе аз нолаи гусистакаманд,

¹ Ибром — дар ин ҷо ба маънои ба сугӯҳ овардан, таъин кардан.

Дар димоғи адам хурӯш фиканд...
 Заъф ногоҳ печу тобаш бурд.
 Сар ба зонуи хок хобаш бурд...
 Шуре аз пардаи адам бархост,
 Фитнаи маҳшари карам бархост...
 Санги он кӯх чумла об шуда,
 Хок хун гашта, офтоб шуда.
 Хар қадар чашми имтиёз кушуд,
 Об бе парда буду санг набуд...
 Гашт мавсум¹ назди аҳли фунун
 Ҳиндуй — Гангу мағрибӣ — Сайхун...
 Муншаиб ёфт ақл конунаш,
 Хонд Нилу Фуроту Чайхунаш...

3-ин ҳақиқат бар он гурӯҳи саид²
 Рамзи ҷӯи бихишт парда дарид.
 Гарди хангомаи талош нишаст,
 Ҷустуҷӯ сурати тасаллӣ баст.
 Саъи мардони арсаи тавфиқ
 Фаҳм кун 3-ин маротиби таҳқиқ,
 Ки чи микдор тохт ақли салим,
 То шуд он нуктааш яқинтаълим.
 Баҳри маъқули маънии маҷхул
 Ин қадар ҷаҳд кардаанд фуҳул³...

Шоир дар хотимаи дoston фикри худро дар боран
 ҷаннату дӯзах бо ин байтҳо ба тарзи хулоса ифода
 мекунад.

Эй ҷаҳон гарди ранги аҳволат!
 Чӣ ҷаҳиму⁴ чӣ хулд⁵ афъолат!
 Ин навоҳо хусули пардаи туст!
 Ин сувар чумла нақшқардан туст!..

¹ Мавсум — номида.

² Гурӯҳи саид — киноя аз сайёҳони таҳқиқкунандаи манбаи
оби Ганг.

³ Фуҳул — мардони донишманд.

⁴ Ҷаҳим — дӯзах.

⁵ Хулд — ҷаннат.

Хулду дӯзах кучост? Чашм бимол,
 Чуз хусули натоиҷи аъмол!
 Амали нек ҳар қадар корӣ,
 Хама фирдавс¹ бор меорӣ,
 Ҳар кучо феъли зишт устод аст,
 Бе такаллуф ҷаҳаннамэҷод аст...
 Ин ду кайфият аз ҷаҳони қадим
 Ту баровардай ба хулду ҷаҳим...
 З-ин ҷунунҳо ҷӣ дар назар дорӣ?
 Ҳайрати олами дигар дорӣ?...
 Фаҳми хешат ҳузуртаскин аст,
 Дар раҳат он чи мушкил аст — ин аст.
 Чуз ту ишрат кучо, надомат ку?
 Ту балои худӣ, киёмат ку?..

ХИКОЯ ДАР БОРЛИ ФАЗИЛАТИ ҚОР ВА МАЗАММАТИ БЕҚОРЯ

(Аз «Ирфон»)

Марде аз маҳрамони пардаи роз
 Буд бо шуғли оламе анбоз²,
 Узв-узваш ба дастъёрни ҷаҳд
 Дошт ҷун мавҷ бо тапидан аҳд.
 Ҳар киро дасти шавқ дид ба қор,
 Дод дасташ зи каф инони қарор;
 Саъй дар ҳар кучо расоӣ кард,
 Ҳиммат аз ҳимматаш гадоӣ кард;
 То зи пешаш гузашт ҳаммоле,
 Зада дӯшаш ба ҳам шудан фоле;
 Путьи ҳаддод аз ӯ сабуқоя,
 Нони хаббоз³ аз ӯ тунуқоя;
 Хишти меъмор⁴ нуктан варақаш,
 Оби гилқор рашдан арақаш;

¹ Фирдавс — ҷаннат.

² Анбоз — шарик.

³ Хаббоз — номӯво, номпаз.

⁴ Меъмор — бинокоре ки тарҳ ва нақшан биноро ҳам тунуқ мекашад.

Гар зи саббог¹ нусхае бардошт,
 Ранг бар рӯи орузу нагзошт;
 В-ар ба қассоб дасти ёрӣ бурд,
 Мӯ ба мӯ дашнаи тараддуд хӯрд;
 Тобпардози риштаи хайёт²
 Сархаторои сафҳаи хаттот³...
 Гулханӣ оташе агар афрӯхт,
 Нафаси ӯ ба чои ҳезум сӯхт...
 Бо хама илтизони меҳнати ӯ
 Хоҳиши музд — нанги химмати ӯ⁴
 Муддате баҳри файзтӯфон дошт,
 Оламеро ғариқи эҳсон дошт.
 Шӯхрати кораш аз вуфури қарам
 Чун сахар бурда бар сипехр алам.
 Халқ хуш аз тасаввураш мебохт,
 Хайрат оннахона мепардохт.
 Фирқаеро аз он ҳақиқати ҷуд
 Қарамӣ бе риё муояна буд.
 Қамъе аз пайравони фикри қасир
 Мекашиданд махмили тазвир⁵.
 Гар шикофӣ ҳақиқати аъён⁶
 Оламе ёбӣ аз якину гумон.
 Мешумсрад агар яке хунарат,
 Лайб во менамояд он дигарат.
 Нест ин эътибори айбу хунар
 Ғайри радду қабули якдигар.
 Неку бад гар чи тори як созанд,
 Ба тааммул муҳолифовозанд.
 То шуморест, бешу кам боқист,
 Соз то ҳаст, зеру бам боқист.
 Булфузуле⁷ зи фитрати кӯтоҳ
 Бурд нақбе ба хилваташ ногоҳ,
 Ҷустуҷӯ пардаи хаёл шикофт,
 Ҳосили иштиғоли ӯ даръефт:

¹ *Саббог* — рангрез.

² *Хайёт* — либосдӯз.

³ *Хаттот* — хушнавис.

⁴ Яъне ӯ ба музд мӯхтоҷ набуд ва талаб намекард, бо вучу-
ан ин кор мекард.

⁵ *Тазвир* — фиреб;

⁶ *Аъён* — умуман мавҷудот буда, дар ин ҷо инсон мурод аст.

⁷ *Булфузул* — донотарош, махмаддоно.

Дид к-он нашъаи тараддудкеш
 Дошт сози надомате¹ дар пеш.
 Яъне андар замони таътилаш
 Судани даст буд тахсилаш.
 Бар якин тохт, «к-ин ҳама кулфат
 Дорад аз гарди зиллати одат;
 Гашта халқе раҳини² эхсонаш,
 Лек он вазъ монда товонаш;
 Дог боқиву шамъи ҳила хамӯш,
 Рафта муздурӯ бор монда ба дӯш...
 Гуфт: «Эй чида дастгоҳи ғино!
 То кай ороиши бинои риё?
 Бениёзет ҷумла сохтагӣ!
 Бурдат оинадори бохтагӣ!..
 Музди корат гар ин пушаймонист,
 Зиндагонӣ ба мурдан арзонист...»
 Баҳри дониш ба ғафлати соил³
 Мавче аз ханда рехт бар сохил,
 «К-эй тахайюлшикори ваҳмкамаид!
 Боли анқо ба тори ҳарф мабаид!
 Ҷинси идрок боби нодон нест,
 Сохил оинадори Уммон⁴ нест.
 Аз мағас бар хумо мағир киёс!
 Ишқро фориг аз ҳавас бишинос!
 Ин ки дастам надоматизҳор аст,
 Доғи андӯҳи фурсати кор аст,
 Яъсам аз кулфати таносонист,
 Вазъи бекориям пушаймонист.
 Ҷашми бе ашқро гунуданҳост,
 Дастӣ бекор вақфи суданҳост.
 Он ки рӯзаш ба ҷустуҷӯ гузарад,
 Шаби он раҳ чаро ба сар набарад?
 Хайф пое, ки монад аз рафтор!
 Вой дасте, к-аз ӯ наёяд кор!
 Пас талаб лозими тавоноист,

¹ *Надомат* — пушаймонӣ.

² *Раҳин* — гарав.

³ *Соил* — дар ин ҷо ба маънии пурсанда, суолкунанда.

⁴ *Уммон* — номи вилоятест дар Яман ва баҳре ки дар он вилоят воқеъ шудааст. Аммо дар адабиёт умуман ба маънои баҳр кор фармуда мешавад.

Гайрати кор хоси доноист.
 Беҳ ки минбаъд то хусули фано
 Нанишинем чун нафас аз по,
 Танг бар худ чаро кунем маош?
 Мавчи даръёи зиндагист талош!...
 Пешае бояд ихтиёр кунем,
 То даме чанд сарфи кор кунем.
 Моҳасал¹ шавки беқарор бас аст,
 Музди мо иштиголи кор бас аст!»

Шоир дар охири ин хикоя ба таваккулчиёни танбал хитоб карда мегӯяд:

Эй таваккулфурӯши бекорӣ!
 Рафта умрат ба дӯши бекорӣ!
 Чанд дар ҳабсгоҳ осудан?
 Сархуши тӯхмати ғино² будан?
 Агар ин шева тарки хоҳишхост,
 Муддао роҳат аст, тарк кучост?³
 Як ҷаҳон ғам кашидан аст ин ҷо,
 Ки умед орамидан аст ин ҷо,
 То нафас сози зиндагирахн⁴ аст,
 Шаш ҷиҳат доми орзӯ паҳн аст.
 Сахт дурӣ зи роҳати манзил,
 Ки бар «уммед» бастай маҳмил⁵!
 Аз шиканҷи хаёли хом баро!
 Боли ҷаҳде кушо, зи дом баро!
 Дар таваккул ҷӣ обрӯ дидӣ?
 Ҷуз фасурдан дигар ҷӣ фаҳмидӣ?...
 Гар замингирият сабукборист,
 Офарин бар вуқуфи харкорист⁶.
 Бигзар аз шеваи замингирӣ!...
 К-орзӯ зиндаву ту мемири!...

¹ Моҳасал — чизи хосилшуда.

² Ғино — дар ин ҷо ба маънои беэҳтиёҷӣ.

³ Дар ин ҷо шоир ба қасоне, ки «мо тарки дунё кардаем» гуён бекор мегарданд, хитоб карда мегӯяд: «Маъни тарки дунё тарки хоҳиш аст, модом ки мақсади ту роҳат аст, тарк ба кучо монд».

⁴ Раҳн — гарав.

⁵ Маҳмил — қачован сафарӣ, ки ба шутур мебастанд.

⁶ Харкор — қасе ки бо хар ҳаммоли мекунад.

Кохилихо¹ фасурдагисамар аст,
 Дасти хобидагон ба зери сар аст...
 Чахд харгиз намешавад помол,
 Решаҳо аз давидан аст нихол.
 Дар талош оина ба санг хӯрад,
 Бех к-аз осудагеш занг хӯрад...
 Хечӣ, эй беҳабар, вале нафасе!
 Нухтааст аз ту орзӯ, ҳавасе.
 Сарфи коре шавад агар ҳавасат,
 Ду чаҳон шавкат аст дастрасат...
 Хеч ҷо — ин саҳифаи такмил
 Чилвагар нест маънии таътил...
 Аввалу охир он чи шуд маълум,
 Кору бор аст, мобаки маъдум...
 Чун тараддуд зухури берангист,
 Пас таваккул чӣ хориҷоҳангист?
 Шӯълаат гар фасурда аст, бимир!
 Лек аз низиво баҳона магир!...
 Нафасӣ — беҳурӯш месӯзӣ!
 Шамъӣ, аммо ҳамӯш месӯзӣ!
 Гашта барқат вадияти хирман,
 Ибрата, эй чароғи нанги лаган².
 Нест маъҷуни хастият бе банг,
 Ки зи касби маош дорӣ нанг.
 Муфт фурсат шумору коре кун!
 Накд гум мешавад, нисоре кун!
 Гар чунин хоҳӣ аз талош гурехт,
 Ба адам рафта хок хоҳӣ бехт!..
 Эй басо завраке, ки шеваи нанг
 Дод аз афсурдагӣ ба коми наҳанг...
 На бар оҳан зану на санг шикан!
 Гар ту мардӣ, тилисми нанг шикан!..
 Дар тараддудсарои ҷисмонӣ
 Нашавӣ мурдан таносонӣ!
 Зиндагӣ пардан таваккул нест,
 Чашм во кардай, тағофул нест!...

¹ Коҳилиӣ — танбалиӣ.

² Лаган — дар ин ҷо ба маънои шамъдон аст.

ҲИКОЯИ МАНЗУМА

ДАР БОРАИ БИҲИШТ ВА ДЕҲКОНИ ДАР АСОСИ МУСОҲИБАИ ПОДШОҲ ВА ВАЗИР

(Аз саҳифаи 72 «Ирфон» сар мешавад)

Хисрави огаҳитаманное
 Дошт дастури¹ акликулрое,
 К-аз улуми таҳаққуқи асрор
 Қарда сад нусха бе сухан такрор...
 Хонда аз ҳар касаш ба ранги нигин
 То ба обо² зи сарнавишти чанин³..
 Рӯзе аз табъи сустуҷӯҳанг
 Шавқ зад нағмаи тапиш бар санг;
 Аз асарҳои шӯҳри баму зер
 Ин наво шуд тирози гӯши вазир,
 Ки «зи сози муҳолифи имкон
 Нағмае чанд мекунад тӯфон.
 Ақл девона шуд, чихо фаҳмад?⁴
 Хуш хун гашт, то кучо фаҳмад?
 Ҳар чи з-ин парда медиҳад овоз,
 Барқи фаҳм оташест хушгудоз.
 Хоса шӯри бихишту маърифаташ,
 Ки тасаввур гудохт аз сифаташ,
 Яъне он олами тақаддусҷӯш⁴,
 К-аз тахайюл кушудааст оғӯш,
 Навбахорест хусни музди амал,
 Гулшане бе асар зи ранги халал,
 Лаъл чӯшида аз ниқоби гулаш,
 Шуста ёқут рӯ ба оби гилаш,
 Панча дар решааш зада марҷон,
 Дода алмосаш аз шукуфа нишон.
 Шох — мавҷи забарҷаде ҷаста⁵
 Барг — нақши зумуррадаш баста,
 Нахлҳо ҷумла симу зар дар бор,
 Бор — яксар лаолии шаҳвор.
 Фикр з-ин нукта мӯи борик аст,
 Роҳи норафта саҳт торик аст.

¹ *Дастур* — дар ин ҷо ба маънои вазир.

² *Обо* — падарон.

³ *Чанин* — тифли дар шиками модар нав пайдошуда.

⁴ *Тақаддус* — покӣ.

⁵ *Забарҷад* — зумурради зардҷатоб.

Кош гарде аз он тилисми хаёл
 Ба назархо диҳад суроғи мисол,
 То гумон кисвати яқин пӯшад,
 Ваҳм хун гардад, огаҳӣ чӯшад....
 Хуш ҳар гоҳ фаҳми роз кунад,
 Ба хаёле зи чилва ноз кунад¹
 Лек татбиқи анфусу² офоқ³
 Менамояд дар ин муқаддима⁴ шоқ⁵.
 Гули розе ки нест чилвапазир
 Ба чӣ рангаш касе кунад таъбир?».

Таъби дастури маърифатпардоз
 Боли маъни зад аз забони ниёз:
 «К-эй зи тахтат замона фаҳркулоҳ!
 Афсарат офтоби олами чоҳ!
 Ҳар баҳоре ки чилвагоҳи нумӯст,
 Фитратат обьёри шӯҳии ўст,
 Он чи дар олами ҳис асту хаёл,
 Аз ту берун наmezанад пару бол,
 Бениёзи тағофулолуд аст,
 В-арна он парда ку, ки нақшудааст?
 Чунбиши баҳру гардиши афлок,
 Нест ғайр аз тапидани дили хок,
 Агар ин арса шаш чихат боз аст,
 Дуди ин хона аршпарвоз аст.
 Хок хобидаасту шӯҳии он
 Мезанад бол он сӯи имкон.
 Гар ҳавову гар об мебинад,
 Хок сад ранг хоб мебинад,
 Реша бурдаст то ба иллиин⁶
 Тухми таъбири хобҳои замин.

¹ Шоиr дар ин байт мегӯяд, ки хуш агар асрори зиндагиро фаҳмад, аз ҳар чизи хаёли дар вучуд асаре меёбад.

² *Анфус* — олами арвоҳ, олами хаёли, олами диданашаванда.

³ *Офоқ* — олами зоҳир, чизҳои мавҷуди ба назар намоён.

⁴ *Дар ин муқаддима* — дар муқаддимаи бихишт.

⁵ *Шоқ* — пурмашаккат (шоиr аз забони подшоҳ дар ин байт мегӯяд, ки мисоли бихиштро дар дунё ёфта бихиштро бо васфи дар боло тавсиф кардашудааш рамзе аз вай гуфтаи душвор аст).

⁶ *Иллиин* — аз рӯи хурофот хучраҳои баланди бихишт; авҷи аълон осмон.

Маънии дӯзаху бихишт ин чост,
 Истнороти барку кишт ин чост¹...
 Хулд бо он таронаи розаш
 Ҳам дар ин чост риштаи созаш.
 Гар касеро ба фаҳм дастрасест,
 Маънии пешипофитола басест,
 Яъне ин ҷо гурӯҳи барзгаранд,
 Ки саропо ниҳоли симу заранд,
 Офтобанду нурпоши ҳама,
 Гармии шӯълаи маоши ҳама;
 Зоташон масдари ҳақиқати ҷуд,
 Феълашон зомини бақон вучуд.
 Қараму ҷуди махфили имқон,
 Ҳама мавқуфи қисаи эшон.
 Бо ҳама оқизӣ, ба ранги нафас —
 Риштаи сози қудрати ҳама кас,...
 Ҳоксорони навбахоранҷом,
 Нотавонони иқтидорнизом;
 Тухми иқболи мазраи шохӣ,
 Решаи нахли коми дилхоҳӣ.
 Чист ёқут? Ранги чидаашон!
 Чӣ гуҳар? Тухми оби дидашон!
 Бениёзони сози аҷз ба ҷанг,
 Чун бихишт аз назар ниҳон ҳама ранг.
 Ҳар чи бояд зи хок воғиранд —
 Аз фано мояи бақо гиранд...

ДАР ХУСУСИ ПАЙДОИШИ ЧАМЪИЯТИ ДЕҲҚОНИЯ ВА ТАШАККУЛИ САЛТАНАТИ ФЕОДАЛИЯ

(Аз с. 74 «Ирфон» сар мешавад)

...Хуш чашме ба имтиёз кушуд,
 Ефт асрори эҳтиёҷи вучуд,
 Дид сози нафас задан — нон аст,
 Маркази даври мову ман — нон аст,

¹ Шоири дар ин ҷо аз забони вазир мегӯяд: ҳама чиз дар замин аст, аз ин ҷумла, бихишт ҳам дар замин аст, бихишт бо васфи дар боло кардашудааш киноя аз кишт — аз деҳқонист, дӯзах киноя аз барқ — аз офати кишт аст. Инчунин шоир дар байтҳои поин сифатҳои бихишти ҳаёлиро дар деҳқонӣ меёбад.

Нафас андешаҳои улфати ӯст,
 Зиндагӣ моядори қуввати ӯст.
 Нон қуворост ¹ обӣери нумӯ,
 В-аз қуво амзиҷа ² қавибозу.
 Амзиҷа — нақди иртиботи ҳавос,
 Рабти ҳис — умрро бақон асос
 Ҳар кучо нон бисот бар чинад,
 Мову маъ ғайри марғ нағзинад...
 Дона рӯзе ки бори рустан баст,
 Нақди ҳафт осиест судани даст...
 То расад зиндагӣ ба таъмире,
 Ҳар икерост сози тадбире.
 Тифлро чун умеди зистан аст,
 Аввалин пешааш гиристан аст,
 «К-аз чунин дасту пои монда ба гил,
 Ба чӣ тадбир нон қунам ҳосил?
 Саъй мавҳуму даҳр ҷумла сароб
 Гирья шояд расонадам дами об».
 Ҳар кӣ чашме дар ин ҷаман во кард,
 То миҷа во қунад, даҳан во кард.
 Ҷустуҷӯҳои олами ҳаму печ
 Талаби рӯзи асту боқӣ ҳеҷ.
 Гашт ақлаш далели дехқонӣ,
 Қард ночор дондафшонӣ.
 Рӯзгоре ба киштзор намуд,
 Дондаш гулфурӯши хирман буд.
 То нафас дошт, решан таъмир
 Медавонид дар пай тадбир.
 Оламе пай ба он насак бардошт,
 Нуехан айш аз он варақ бардошт.
 Ҳар кӣ дасте ба ҷаҳд обила кард,
 Хирмане ҷиду назри ҳавсала ³ кард.
 Бар заминне ки дошт барзгарӣ ⁴
 Халқ ночор мекашид саре.

¹ Қуво — қувватло.

² Амзиҷа — кичикло (кичик дар луғат «омеғина» буда дар таъб кайфиятест, ки аз омеғтани кичик дар табиати одам пайдо мешавад).

³ Ҳавсала — ба маънои ҷағирдонан мурғон буда дар ин ҷо умуҷан ба маънои меъда кор фармула шулбааст.

⁴ Барзгарӣ — дехқонӣ.

Завки тахсили рохати човид
 Хӯша мебаст донаи уммед,
 То зи афроди тухми инсонӣ
 Дафта шуд решаи парешонӣ,
 Рехт маъмураҳо ба ин тадбир,
 Ҳар тараф ранги улфати таъмир.
 Мағас он чо ки қанд мерезанд,
 Ниғаҳ он чо ки ранг мебезанд;
 Моҳиёро зи об частан нест.
 Орзӯро зи дил шикастан нест,
 Чаҳд сарфи ҳосили нон буд,
 Ҳама кас баҳри лукма дандон буд.
 Хӯрдакорон ба ҷустуҷӯ рафтанд,
 Дар дили баҳру кон фуру рафтанд,
 Арзи найранги тӯҳфаҳо доданд,
 Ба фиреби музореъ афтоданд:
 Он гуҳар бурду нон ба даст овард,
 Ин зар оварду дона ҳосил кард;
 Оҷизон низ илтиҷо бурданд,
 Тӯҳфа — дасте ба сад дуо бурданд.
 Гашт ҳар як хумори яъсшикан,
 Муфлис аз хӯша, мунъим аз хирман.
 Баҳру кон — ҷумла толиби нон шуд,
 Неку бад меҳмони деҳкон шуд...
 Буд ҳар катра фориг аз каму беш,
 Чун гуҳар серчашми қисмати хеш.
 Хӯшачинони кишти бекорӣ
 Мекашиданд захираи хорӣ,...
 Орзуҳои норасотокат
 Бол мезад ба пардаи ҳасрат,
 Ҳар қадар саъй нотавон гардид,
 Ҳирс ғолиб шуду ҳасад болид,
 Сабр гардид сайди бенонӣ,
 Доғ чун ашк зад пушаймонӣ,
 Шӯри ҳасрат тапиш ба сомон кард,
 Ҷӯши хунҳои мурда тӯфон кард.
 Ҷамъ гардид жожхое¹ чанд,
 Мухталифхосият ҳавое чанд,

¹ Жожхой — беҳудагӯй.

Ки «дар ин мазраи аламхосил
 Чанд хирман кунем уқдаи дил?
 Ин даҳоқин¹, ки коми дилсамаранд,
 Аз бисоти замона муфтбаранд.
 На ниҳад ҳеч кас ба ҳеч қимор
 Донае дар муқобили анбор.
 Бозии айшашон басомон аст,
 Мӯхраи² мо абас парешон аст.
 Нест ин тахта мулки душману дӯст,
 Ҳар ки нақше нишонд, бурдан аз ўст.
 То ба кай ранги орзӯ бозем,
 Арса³ холист, гар ба ҳам тазем...
 З-инчунин зиндагонии бесуд
 Чуз ба мурдан наметавон осуд.
 Офати хирмани вучуд шавем,
 Ё ба хосил шарикӣ суд шавем».
 Тамаъи шум барқсомон шуд,
 Малаҳи киштзори дехкон шуд;
 Аз ҳасад оламе ҳучум ангехт,
 Жола гардиду бар зироат рехт.
 Ефг аз дастбурди ин аҷлоф⁴
 Чайби ҳар дона сад ҳазор шикоф.
 Рӯзгоре губори ин офот
 Дошт печидагӣ ба даври хаёт.
 Ҳар кучо хосиле нишон доданд,
 Ҳамчу мӯраш ба хирман афтоданд.
 Ҳар кучо мазрае сиёҳӣ кард,
 Ҳирс афвоҷи⁵ барқ роҳӣ кард.
 Киштҳо поймоли горат буд,
 Суд сармоян ҳасорат буд.
 Хосили барзгар ба сад фаръёд
 Коҳ мемонду дона рафта ба бод.
 Аҷзу илҳоқ⁶ ҳеч суд надошт,

¹ Даҳоқин — дехқонон.

² Мӯхра — дар ин ҷо ба маънои донаи шатранҷ ва нард ба-
 рин бозихо.

³ Арса — майдон, тахтаи бозӣ.

⁴ Аҷлоф — пустанкандогон, ситамгорон.

⁵ Афвоҷ — фавҷо, гурӯҳҳои ҳарбӣ.

⁶ Илҳоқ — тазарруъ, зорӣ.

С. Айни бо гурӯҳе аз нависандагони тоҷик

Оташи нола гайри дуд надошт...
Дастгохи гино¹ варақ гардонд,
Чуз кабули хироч чора намонд.
Донасон коҳ дар даҳон рустанд,
То ба чандин замон амон чустанд.
Нахл агар даҳр мевадораш кард,
Фитна чӯшида сангсораш кард...

* * *

Халқе аз нақши кори ин уивон
Хонд мазмуни манфиат осон.
Он чи яксола саъи дехқон буд,
Музди як дам талоши эшон буд.
Фатвни хирсу гафлати худком
Бар чаҳоне ҳалол кард ҳаром;
Ҳар кӣ бар ҳосиле фиканд назар.
Шири модар шумурду ирси падар.
Хирманорон айш гардиданд,
Аз дили чамъ хӯшаҳо чиданд.
Меъда пур гашту киса пиро шуд,
Киса болиду маҳзаноро шуд.
Ин дам андози фитначӯшиҳо
Гашт гарми шарарфурушиҳо.
Оташе к-обрӯи дехқон сӯхт,
Чашм бар раҳти шӯълакорон дӯхт:
Рашки ҳам домани хаёл гирифт,
Мулқи дил фикри чамъи мол гирифт;
Сабз кард аз хучуми дуду шарар
Барқи болида мазрае дигар:
Сар зад аз шӯълакорини тадбир
Решаи мавҷи ханҷару шамшер,
Ҳар тараф лашкаре ғубор ангехт,
Ҳоки тасхир бар сари ҳам бехт,
Ҳар кучо иттифок сомон чид,
Офати камбизоатон гардид.
Он ки бар дигаре шикаст овард,
Ҳосили гайр ҳам ба даст овард.

¹ Гино — дар ин ҷо ба маънии беэҳтиёӣ.

Қард тӯфон зи сози якдигар,
 Шӯри хангомаи шикасту зафар;
 Ба тасаллут расид саъи камол,
 Салтанат ёфт шӯхрати иқбол¹.
 Насаки гирудор маҳкам шуд,
 Мояи худсарӣ фароҳам шуд.
 Бар даҳоқин даре, ки гашт фароз,
 Қард иқбол бар салотин боз.
 Дастгоҳи ғурури султонӣ
 Сар зад охир зи аҷзи дехконӣ.
 Чӯши Фиръавну шӯҳии Намруд
 Хар тараф боли иқтидор кушуд.
 Гафлат ин ҷо чӣ дасту по ки накард?
 Хосили симу зар чиҳо ки накард?
 Ройгон буд сози чоҳу ҳашам,
 Муфт шуд даъвии худой ҳам.
 Чун ба сомон шуд интизоми фасод²,
 Чашм бар асли эътибор ниҳод:
 Хост то пояи бинои ғурур
 Напазирад халал ба ҳукми қусур,
 Хирс чӯшиду адл шуд номаш,
 Баст саъи хиросат³ эҳтиромаш,
 Ки «ба дехкон касе ситам накунад,
 Яъне аз моли шоҳ кам накунад!»
 То ба ҷое расид саъи ғурур,
 Қ-аз музореъ намонд ҷуз муздур,
 Бо ҳама дастӣ ҳосилорой
 Хок шуд решаи тавоноӣ.
 Ин замон ҷуз ғуборашон сила⁴ нест,
 Дастранице ба ғайри обила нест,

¹ Шоир дар порчаи боло гуфтаи мехоҳад, ки пайдо шудани ҷамъияти дехконӣ сабаби пайдо шудани муфтхӯрони ҷудогона — феодалони майда шуда, боиси харобии дехқонии меҳнаткаш гардид ва инчунин ривоҷ ёфтани муфтхӯрони майда сабаби маҳв шудани худи онҳо ва боиси пайдо шудани салтанат гардид.

² Шоир дар ин мисраъ ташаккули салтанатро интизоми фасод меномад, яъне фасодҳое ки аз тарафи торочгарони ҷудогона мешуд, баъди ташаккули салтанат ба як интизом даромад ва аз тарафи арқони салтанат мувофиқи «қонуни» иҷро шудан гирифт меғуяд.

³ *Хиросат* — нигоҳдорӣ.

⁴ *Сила* — муқофот.

3-он хама хирмани тарабхосил
 Хама як донаанд даст ба дил,
 Пон тадбир бар сари хирман,
 Лек яксар чу гов баста дахан¹.
 Чуръате ку, ки сар фароз кунанд?
 Е сӯи дона чашм боз кунанд?
 Гар ҳавас номи орзӯ гирад,
 Дона чун хӯшашон гулӯ гирад.
 Барги коҳе агар ба чайб ниханд,
 Хӯшаи сар ба доси теғ диханд.
 Шӯъла борад даме ки хас дузданд,
 Тири бинист гар нафас дузданд².
 Ин сазои касе ки қор кунад,
 Ганҷ бар халқ ошқор кунад!..
 Ғайр соғар ба мавҷ мегирад,
 Сохиби чашма — ташна мемирад.
 Сурати адли хисравон ин аст,
 Зулм дар олами ғараз дин аст.
 Чун тамаъ теғ бар кашад зи ғилоф,
 Нест он чо шаҳид чуз инсоф.
 Хар кучо хирс оташе афрӯхт,
 Қои хезум ҳамон мурувват сӯхт.
 Адл ар ин ранг тухми офат кошт,
 Вой агар зулм теғ бармедошт!
 Шӯри ин махфили ҳасадтӯфон
 Бишнава, аммо ба халқ қисса махон!³
 Надиҳад арзи шӯхӣ оҳанге
 Бе садои шикастани ранге,
 Он чи пасту баланди зеру бам аст,
 Ҳамчу мавҷ аз шикаста сози ҳам аст.
 Хама зулм аст, адлу эҳсон ку?
 Худпараст аст нафс, имон ку?...

¹ Дар хирманкӯбӣ ҳамеша даҳони чорпоёни хирманкӯбро ме-
 банданд, шоир дар ин байт ҳамин ҳодисаи ҳаёти деҳқониро ба
 назар гирифта ташбеҳи томе ба вучуд овардааст.

² Шоир дар ин байт меғӯяд: агар деҳқонон нафас дузданд
 яъне дам гирифтаи хоҳанд, он нафас тири биниашон — яъне са-
 баби катлашон мешавад.

³ Шоир дар ин байт ба шиддати истибодоти замони худаш
 ишора карда аз ин масъала гап задаи мумкин нест меғӯяд.

Шоир дар ин ҷо дар бораи ба номи адл зулм кардани подшоҳон ба тарзи масал хикояи гурбаву мушро меорад («Ирфон», с. 75).

Гурбаеро зи табъи хирсгузин
Буд вайронае бисоти камин.
Он яке гуфташ: «Эй палангхисол!
Дар ҷи олам фишурдай ҷаиғол?»
Гуфт: «Ин ҷо заифмушонанд,
Нотавонкешу ачзкӯшонанд.
То набинанд офати каргас,
Ман дар ин варташон паноҳаму бас».
З-ин наमत¹ дар тамаъсарои зухур
Ҳамаро суди хештан манзур.
Лек то наиғарад зиёни касе,
Нест бар суди хеш дастрасе.
Ҳар тараф боз кардааст оғӯш
Масали гурбаву хирсоти муш.
Хирс — инсофдушман аст ин ҷо,
Парварии — номи куштан аст ин ҷо.
Зада дар хуни зердасте чанд,
Қадахи ноз худпарасте чанд.
Бар заифон шикаст паймоёнд,
То кулоҳи ғурур ороёнд,
Очизонро диҳанд ғута ба хун,
То шавад хилъати ҳавас гулгун.
Сел дасти тасарруфест расо,
Лек бар ҳонаҳои сустбино,
Ғар ба кӯхсор во кунанд дараш,
Ҳаст ҳар санг пешпои сараш...

Шоир дар охири ин боб зарурати ба золимон бо сахтӣ муқобила карданиро бо ин байтҳо талқин ме-
намояд:

Ин дуруштони нармкӯбхунар
Сарҳисобанд бо дурушти дигар...
Ҳар кас аз паҳлун дуруштии хеш
Раъфати² гайр карда пуштии хеш.

¹ Намат — дар ин ҷо равиш, тарика.

² Раъфат — меҳрубонӣ.

Нармӣ офатнасибни дигар аст,
Хирмане пунба назри як шарар аст.
Нест аз дасти нотавонҳолӣ
Мӯрро чорае зи помолӣ ...
Обро аз чӣ мебаранд фуру?
Устухоне надидаанд дар ў!
Гар зи сахтӣ алам намебурданд,
Сангро ҳам чу об мехӯрданд.
Сахтии якдигар гулӯгир аст,
В-арна кай устухон кам аз шир аст?
Нест аз боғи хирс бар хӯрдан
Ғайри паҳлуи якдигар хӯрдан...
Кисаи ҳеч кас надид пурӣ,
То накард иртиқоби кисабурӣ.

II

АЗ ҒАЗАЛИЁТ¹

I

Эй хаёли қомагат охи заифонро асо,
 Бар рухат наззораҳоро лағзиш аз чӯши сафо;
 Нашъан сад хум шароб — аз чашми мастат ғамзае!¹
 Хунбаҳон сад чаман — аз чилваҳоят як адо!
 Ҳамчу оина ҳазорат чашми хайрон рӯ ба рӯ,
 Ҳамчу кокул як қаҳон чамъи парешон дар қафо!
 Теги миҷгонат ба оби ноз доман мекашад!
 Чашми маҳмурат ба хуни ток мебандад хино!
 Абрӯи мушқинат аз бори тағофул гашта ҳам!
 Монда зулфи саркашат з-андешан дилҳо дуто!
 Аз сафои оразат ҷон мечакад гоҳи арақ,
 Аз шикасти турраат дил медамад ҷон садо!
 Лаъли хомӯшат гар аз мавҷи табассум дам занад,
 Ғунча созад дар чаман пероҳан аз хичлат қабо!²
 Аз нигоҳат нашъаҳо болад ба ҳар миҷгон задан,
 В-аз хиромат фитнаҳо чӯшида бо ҳар нақши по!
 Умрҳо шуд дар ҳавоят боли шавқе мезанад,
 То кучо парвоз гирад Бедил аз дасти дуо?

¹ Ғазалҳо бе сарлавҳаҳои ҷудогона, фақат бо тартиби рақам гирифта шудаанд.

² *Пероҳан қабо кардан* — киноя аз тарафи пеш, аз гиребон то ба доман дарронидани пероҳан аст.

Гаҳ аз мӯи миён шӯҳрат диҳад нозукхаёлиро,
 Гаҳе аз чини абру сакта хонад байти олиро,
 Забони холу хат дорад ҳадиси шаққари лаълаш,
 Аз ин тӯти тавон омӯхтан ширинмақолиро.
 Дил аз худ меравад, бигзор то масти фиғон бошад!
 Чарас охир ба манзил мекунад гум ҳарзанолиро.
 Назарҳо зарраи хуршеди хуснанд, эй ҳаё, раҳме!
 Магардон маҳраи он чилва оғӯши ниҳолиро! ¹
 Наёбӣ ғайри ашк аз пардаҳои чашми мо, Бедил!
 Харири мо ба дил дорад ҳавои баршголиро! ²

3

Ҳам обила, ҳам чашми пуроб аст дили мо,
 Паймонаи сад ранг шароб аст дили мо.
 Боғе ки баҳораш ҳама санг аст — дили ӯ,
 Даште ки ғубораш ҳама об аст — дили мо.
 Сад санг шуд оинаву сад қатра гуҳар баст,
 Афсӯс, ҳамон хонахароб аст дили мо.
 Дар базми висолаш, ки ҳаё чом ба даст аст,
 Гар об шавад, бодан ноб аст дили мо.
 Манзури бутон ҳар кӣ шавад ҳасраташ аз мост,
 Ер оина мебинаду об аст дили мо.
 Эй охи асарбохта, оташнафасӣ чанд?!
 Хун шав, ки зи дасти ту кабоб аст дили мо!
 То чунбиши тори нафас афсонатироз аст,
 Бедил, ба каманди рағи хоб аст дили мо!

4

(Дар вазни баҳри «тақоруби аслам», ки ҳар бай-
 таш ба ҳашт бор «мафоилотун» баробар меояд).
 Агар ба гулшан зи ноз гардад қади баланди ту
 чилвафармо,
 Зи пайқари сарв мавҷи хиҷлат шавад намоён, чу май
 зи мино.

¹ Ниҳолӣ — қолинчае, ки дар вай нақши ниҳол андохта бофта бошанд.

² Баршгол — борони тӯфонии саҳт аст, ки ҳар сол дар айёми тобистон дар як муддати муайян дар Ҳиндустон рӯй медиҳад, дар он мавсим ҳама аз сайру сафар ва киштукор боз менстанд.

Дар гирифторӣ бувад осониши ушшоку бас,
Ошьён аз ҳалқан дом аст мурғони туро!
Ғайри чурми ишқ дар озори мо озурдагон —
Ҳила бисъёр аст хӯи нопушаймони туро!
Пайкари Мачнун ба ташрифидигар мумтоз нест,
Қисвати хоро ҳамон зебост урьёни туро!...
Бедил, аз рангинхаёлиҳон фитрат месазад —
Ҷадвали ранги баҳор авроқи девони туро!

6

Ҳар кучо лаъли ту ранги хандаи мастана рехт,
Аз ҳичолат оби гавҳар чун май аз паймона рехт.
Дар ғубори хотири мо сад ҷаҳон ишрат кам аст,
Обрӯи ганҷҳо дар хоки ин вайрона рехт.
Ҷарҳи ҳосид то ба бедардӣ кунад моро ҳалок,
Ҷоми заҳри беғамӣ дар коми мо ёрона рехт.
Золим аз бедастгоҳӣ нест бе тамҳиди¹ зулм,
Дар ҳақиқат арра шамшер аст, чун дандона рехт.
Шаб қи шуд зоҳид ба ғайби ғардиши ҷом ошно,
Сабҳа ҷои ҷуръан май бар замин риндона рехт.
Дарди маъшуқон ба ошиқ бештар дорад асар,
Шамъ то ашқе бияфсонад пари парвона рехт.
Дӯш савдон кӣ мезад шишаи ашқам ба санг?
Қ-аз мижа то доманам яксар дили девона рехт.
Илтифоти беғараз сарриштаи тасхири мост,
Сайди мо хоҳӣ, буруни дом, бояд дона рехт.
Укдаи дилро зи зулфаш боз кардан мушқил аст,
Бедил, ин ҷо нохун аз ангуштҳои шона рехт!

7

Дорам зи нафас нола, ки ҷаллоди ман ин аст,
Дар ваҳшатам аз умр, ки сайёди ман ин аст.
Бардошта чун реги равон донан ашқе,
Овораи дашти тапишам — зоди ман ин аст.
Мадҳуши тағофулкадан абрӯи ёрам,
Ҷоё ки маро мебарад аз ёди ман, ин аст.

¹ Тамҳид — ҳамвор кардан, тайёр кардани чизе барои ба
вучуд овардани чизе.

Санге ба цигар бастаам аз сахтии айём,
 Оинааму чавҳари фӯлоди ман ин аст.
 Ҳамсӯхбати бахти сияҳ аз фикри баландам,
 Дар боғи ҳавас сояи шамшоди ман ин аст.
 Чашме нашуд оннаи кайфияти рангам,
 Шахси суҳанам, сурати бунъеди ман ин аст.
 Ҳар нола ба ранги дигарам мебарад аз хеш,
 Дар мактаби ғам селии устоди ман ин аст.
 Бо ҳар нафасам лахти диле меравад аз хеш,
 Ҷои меқанаму тешаи Фарҳоди ман ин аст.
 Чун ашк зи саргаштагиам нест раҳой,
 Бедил, ҷӣ кунам? Нашъан эҷоди ман ин аст.

8

Зи ҳар мӯ дом бардӯшам, гирифта инчунин бояд,
 Зи хотирҳо фаромӯшам, сабукбор инчунин бояд.
 Ба сар хоки таманно, дар назарҳо гарди ҳайронӣ,
 Бинон аҷзи моро сақфу девор инчунин бояд.
 Ману дар хок галтидан, туву ҳолам напурсидан,
 Ба ошиқ он чунон зебад, зи дилдор инчунин бояд.
 Ниғаҳ хондам — мижа нам рехт, дил гуфтам — нафас
 хун шуд,
 Ба дарси яъси матлаб аҷзи такрор инчунин бояд!
 Зи ҳамворӣ нагардад соя бори хотири гарде,
 Ба роҳи хоксорӣ тарзи рафта инчунин бояд.
 Ҳаво ҳар ҷо барангезад губор аз хоки маҳчурон,
 Ҳамин овоз меояд ки «ночор инчунин бояд».
 Нафас ҳар дам зи қасри умр хиште меқанад, Бедил!
 Паи таъмири ин вайрона меъмори инчунин бояд.

9

Ҳаёли хушнигоҳон боз бо шӯҳи саре дорад,
 Ба хуни ман қиёматнаргисистон маҳзаре дорад.
 Ману савдои хубон, зоҳиду андешаи ризвон,
 Дар ин ҳасратсаро ҳар кас саре дорад, саре¹ дорад.

¹ Сарӣ дуйӯм ба маънои фикр, ҳаёл ва хоҳиш.

Раво дорад чаро бар духтари раз¹ нанги расвой?
 Гар аз инсоф пурсӣ, мӯхтасиб² ҳам духтаре дорад.
 Дар ин баҳр аз ғиносомони вазъи садаф нагзар!
 Кафи дасти тамаъ бар ҳам ниҳодан гавҳаре дорад.
 Камолат даъвин ахлоку он гаҳ мункири риндон?
 Зи ҳақ нагзар, сипехри одамиат меҳваре³ дорад!
 Ба ваҳми чоҳ мағрури таайюн⁴ зистан то кай?
 Нигин гар шӯхрате дорад, ба номи дигаре дорад.
 Намудам он қадар вомондан ин анҷуман, Бедил!
 Парафшон аст шавк, аммо тааммул лангаре дорад.

10

Шаб ки тӯфончӯшии чашми тарам омад ба ёд,
 Фикри дил кардам — балои дигарам омад ба ёд.
 Нақши пое кард гул, бетобиям дар хун нишонд,
 Паҳлуе дар хок дидам, бистарам омад ба ёд.
 Чуръатам аз хичлати бедастгоҳӣ доғ кард,
 Нола шуд парвоз, то ачзи парам омад ба ёд.
 То сахар бе парда гардад — шабнам аз худ

рафтааст.

Алвадоъ, эй ҳамнишинон, дилбарам омад ба ёд!
 Хасрати тӯфонбахори олами махмуриям,
 Ҳар қадар гардид рангам, соғарам омад ба ёд.
 Эй фаромӯшӣ кучоӣ, то ба фаръёдам расӣ?!
 Боз аҳволи дили ғампарварам омад ба ёд!
 Бедил, изҳори камолам маҳви нуқсон будааст!
 То шикаст оина, арзи чавҳарам омад ба ёд.

11

То машраби мухаббат	нанги вафо набошад,
Бояд миёни ёрон	мову шумо набошад.
Бо ҳар кӣ ҳар чӣ гӯӣ,	санчида боядат гуфт,
То каффан виқорат	по дар хаво набошад.

¹ Раз — тоқ; ангур (духтари раз — шароб).

² Мӯхтасиб — эҳтисобкунандан шаръӣ, назораткунандан иҷроӣ қонунҳои динӣ.

³ Меҳвар — тирӣ ҳаргуна чарх (тири ароба, тирӣ чархи реемонресӣ ва монанди инҳо), хати мавҳуми миёнаи ду кутб — кутби шимолӣ ва ҷанубӣ (дар ин ҷо ҳамин муқорат аст).

⁴ Таайюн — дар ин ҷо ба маънои худнамоӣ.

Аз сифла он чи зояд,
Накше ки чушад аз по,
Дар поят он чи резад,
Хуни вафосириштон
Харфи забони таҳқиқ
Дар кеши ростихо
Дар маҷлисе ки иззат
Дигар касе чӣ бошад?
Бедил ҳамон нафасвор
Бояд задан дари дил,

таъзимро нашояд,
чуз зери по набошад,
то хашр бар нахезад,
ранги хино набошад,
бе нашъаи асар нест,
тири хато набошад,
мавқуфи худфурӯшист,
гар Мирзо¹ набошад!
моро ба ҳукми таслим,
ҳар чанд чо набошад!

12

Барои хотирам ғам офариданд,
Туфайли чашми ман ям² офариданд.
Чу субҳ он чо ки ман парвоз дорам,
Қафас бо бол тавҷам офариданд.
Гухар мавҷ оварад, онна чавҳар,
Диле бе орзу кам офариданд...
Вадон ғунчаро гул ном карданд,
Тарабро мотами ғам офариданд.
Қафи хоке ки бар бодаш тавон дод,
Ба хун гил карда одам офариданд.
Тилисми зиндагӣ улфатбино нест,
Нафасро якқалам рам офариданд.
Агар олам барои хеш пайдост,
Барои ман маро ҳам офариданд.
Дилам, Бедил, надорад чора аз доғ!
Нигинро баҳри хотам офариданд.

13

Араколуд чамоле зи назар мегузарад,
Қ-аз ҳаё чун арақам об зи сар мегузарад.
Кист аз шухии ранги ту набозад тоқат,
Оби ёкут ҳам ин чо зи чигар мегузарад.

¹ Мирзо — дар Ҳиндустон авлоди сардорони лашкарро «Мирзо» мегуянд ки ин, кӯтоҳ кардашудан калиман «мирзода» аст ва ин, як лақаби эҳтиромӣ ва ифтихорӣ ҳисоб меёбад.

² Ям — баҳр.

Хати мистар¹ нашавад монеи ҷавлони қалам,
Тегро ҷода қунад ҳар кӣ зи сар мегузарад.
Мавчи мо бе нам аз ин баҳри пурушӯб гузашт,
Ҳамчу наззора ки аз дидаи тар мегузарад.
Шӯҳии риштаи навмедии мо баски расост,
Нола то бол кушояд, зи асар мегузарад.
Чун нафас хонапарастему надорем ором,
Умри осудагии мо ба сафар мегузарад.
Дар мақома ки қаноат балади истиғноста,
Қорвон чун тапиш аз мавчи гуҳар мегузарад.
Ба ҳавас тарки ҳаловат нанамой, Бедил!
Нест бенола агар най зи шакар мегузарад.

14

Баҳори умр ба субҳи дамида мемонад,
Нафас ба ваҳшати сайди рамида мемонад.
Ба ҳар чи дида кушудем, мавчи хун гул кард,
Нигоҳи мо ба рағи нешдида мемонад.
Биё ки бе ту ба чашми тарам хучуми нигоҳ —
Ба мавчи сафҳаи мистаркашида мемонад.
Ба норасоии парвоз рафтаем аз худ,
Пари шикаста ба ранги парида мемонад.
Ба ҳасрати дами теғат ҷароҳати дили мо
Ба ошиқони гиребондарида мемонад.
Хуш аст тозақунӣ табъи дӯстон, Бедил!
Ки фитратат ба шароби расида мемонад.

15

Зи баъди мо на ғазал, на қасида мемонад,
Зи хомаҳо ду-се ашки чакида мемонад.
Саботи айш кӣ дорад, ки чун пари товус —
Ҷаҳон ба шӯҳии ранги парида мемонад.

¹ *Мистар* — асбоби сатрқашӣ буда, ин асбобро аз қоғазии ғафси саҳт ва риштаи абрешим месохтанд. Риштаро бар рӯи қоғаз ба андозаи саҳифа ва сатрҳои китобати матлуб, дар наср мувофиқи он ва дар назм низ мувофиқи ҳудудҳои меҳлӯхтанд ва қоғазии китобатшуданиро болон вай монда дастқаш мекарданд, ки нақшҳои мистар ба қоғаз мегузашт ва қотиб аз рӯи ҳамон «ҷадвали беранг» китобат мекард, ки хатҳои рост мебароманд.

Кучо барем губори чунун, ки сахро ҳам
 Зи гирдбод ба домони чида мемонад.
 Кадаҳ ба базми ҳарифон¹ сари буридаи кист?
 Ки шиша ҳам ба гулуи бурида мемонад.
 Зи гунчан дили булбул суроғи пайкон гир!
 Ки шохи гул ба камони кашида мемонад.
 Зи сина гар нафасе бе ту мекашад Бедил,
 Ба дуди аз дили оташ расида мемонад.

15

Рамзошнои маънӣ
 хар хирасар набошад,
 Табъи салим фазл аст,
 ирси падар набошад.
 Халқу ҳазор савдо,
 мову чунуну даште,
 Қ-он чо зи бекасиҳо
 хоке ба сар набошад.
 Чини кудурате ҳаст
 бар чабхан нигинҳо,
 Таҳсили номдорӣ
 бе дарди сар набошад.
 Имрӯз кадри ҳар кас
 микдори молу чоҳ аст,
 Одам наметавон гуфт
 онро ки хар набошад.
 Дар ёди домани ӯ
 моему дил тапидан,
 Мушти губори моро
 шуғле дигар набошад.
 Фафлат баҳонамушток,
 хобат фасонамонил,
 Бар дида сахт зулм аст
 гар гӯш кар набошад.
 Хар чанд кори фардост,
 имрӯз муфти худ гир.

¹ Дар баъзе нусхаҳо дар ҷои калимаи «ҳарифон» «ту соқӣ» дида шуд. Лекин аз он чо, ки шоир дар ин байт маҷлиси баъзи табақан ҳукмронии замони худро тасвир кардааст, бояд дар нусхаи аслии «ҳарифон» бошад.

Шояд димоғи тоқат

вакти дигар набошад.

Гардонда гир, Бедил,

авроқи нусхан фаҳм,

Фурсат бахори ранг аст,

ранги дигар набошад.

17

Чашми ту ба ҳоли ман
Хорам ба чаман нозад
То чанд бар он ораз
Аз ҳалкаи гесӯят
Дар кишвари муштоқон
Хуршед чаро тобад?
Дил мечакад аз чашмам,
Ҷон медамад аз лаълат,
Дар ҷӯи дами тегат
Қ-аз ҷӯши ҳаловатҳо
Бе чилваи ӯ то чанд
Ашкам зи назар ҷӯшад,
Як ханди ӯ барки
Дигар ҷӣ бало резад
Еди дами шамшерат
Чун шамъ саропоям
Аз саъи ҳавас бигзар,
Гул низ агар хандад,

гар нимназар хандад,
айбам ба хунар хандад,
бар рағми нигоҳи ман,
гулҳои назар хандад?
бе партави дидорат,
Баҳри ҷӣ сахар хандад?
чуи абр агар гирьям,
чуи барқ агар хандад.
ширинии обе ҳаст,
захмаш ба шакар хандад.
аз сайри гулу шазнам
доғам ба ҷигар хандад?..
буниёди ду олам шуд,
гар бори дигар хандад?
ҳар ҷо чаман орояд,
аз рафтаи сар хандад.
Бедил, ки дар ин гулшан
аз паҳлӯи зар хандад¹.

18

Наргисаш во мекунад тӯмори истиғнои ноз,
Яъне аз миҷғони ӯ қад мекашад болон ноз.
Чашми масташ айни² ноз, абруи мушкии нози

МАҲЗ,

Ин ҷӣ тӯғон аст, ё раб, ноз бар болон ноз?!

¹ Дар адабиёт гурди зардчаранги гудро, ки дар дарунаш мебинад, «зари гул» меноманд. Маънии ин байт ба ҳамон таъбир асос ёфтааст.

² Шоир дар ин ҷо калимаи «айн»-ро ҳам ба маънои «худ» ва ҳам ба маънои «чашм» кор фармудааст.

Сарви ӯ мушкил, ки гардад моили оғӯши ман,
Хам шуданхо бурдаанд аз гардани минои ноз.
Аз губорам мекашад доман, тамошо карданист —
Очизихои ниёзу бениёзихои ноз!
Баски офоқ аз асарҳои ниёзи мо пур аст,
Дар бисоти ноз натвон ёфт холи ҷои ноз.
Ҷайбу домони ҳаёли мо ҷамаи мепарварад,
Баски ҷидем аз баҳори ҷилваат гулҳои ноз.
Бо ҳама улфатнигоҳи бе тағофул нест ҳусн,
Ҷини абру интиҳоби мост аз аҷзони ноз.
Бедил, имшаб ёди шамъе хилватафрузи дил аст!
Дуди оҳам шӯълае дорад ба гармиҳои ноз.

19

Зиндагӣ маҳруми такрор асту бас,
Чун шарар ин ҷилва як бор асту бас¹.
Нест офоқ аз дили сангин тихӣ,
Ҳар кучо рафтем, кӯҳсор асту бас.
Чун ҳубоб аз шайхони зоҳид мапурс!
Ин сари бемағз дастор асту бас!
Эй сарат чун шӯъла пурбоди ғурур!
Ин ки гардан мекашӣ, дор асту бас!
Гар баланду паст нафрушад тамиз,
Аз замин то ҷарх ҳамвор асту бас.
Мабҳаси² суду зиён дар ҳона нест,
Шӯри ин савдо ба бозор асту бас.
Ҷаҳли мо, Бедил, ба огоҳӣ насохт,
Нур бар зулмат шаби тор асту бас.

20

Ба ранге яъс ҷӯшидаст бо дил,
Ки дард ояд, агар ғӯям: «Биё, дил!»
Ҷамолат мақсади ҷашм аст, ку ҷашм?
Ҷамат боби дил аст, аммо кучо дил?
Саро по нола мечӯшем чун мавҷ,
Тапиш хун кард дар ҳар узви мо дил.

¹ Бедил дар ин байт зиндагии дубора — яъне мурда дар охираат зинда шуданиро инкор мекунад.

² *Мабҳас* — масъалае ки ба болон ваф гуфтугузор ва баҳсу ҷавоб мекунад; як қисми муайян аз ягон илм.

Дарон¹ корвони дашти яъсем,
 Чӣ созад, гар нанолад бенаво дил?
 Зи ашку охи муштоқон мапурсед!
 Хучуми бисмил аст аз дида то дил!
 Ба хоки мо қадам фаҳмида бигзор!
 Мабодо бишканӣ дар зери по дил!
 Гирифторам, гирифторам, гирифтор,
 Намедонам нафас дом аст ё дил?
 Ба сурат Бедилем, аммо ба маънӣ —
 Бувад чун ашк сар то пои мо дил.

21

Киёмат кард гул, дар пераҳан болиданат нозам!
 Чаҳон шуд субҳи маҳшар, зери лаб хандиданат нозам!
 Дар оғӯши ниғаҳ гирди сари бетобият гардам,
 Ба таҳрики нафас, чун бӯи гул, гардиданат нозам.
 Тағофул дар либоси бениқобӣ — ихтироъ аст ин,
 Чаҳонеро ба шӯр овардану нашниданат нозам.
 Қиям ман, то бинозам бар худ аз андешан нозат?
 Ба худ нозиданат нозам, ба худ нозиданат нозам!
 Итоб аз чини пешонӣ — тараҳхумхирман аст ин чо,
 Табассум кардану теғи ғазаб ёзиданат нозам.
 Рамузи қатра чуз даръё касе дигар намедонад,
 Дилат дар дасту аз ман ҳоли дил пурсиданат нозам.
 Тағофул сад ниғаҳ мепурсад ахволи мани Бедил,
 Мижа накшуда сӯи хоксорон диданат нозам.

22

Далели корвони ашкам — охи сардро монам,
 Асарпарварди доғам — ҳарфи сохибдардро монам.
 Рафиқи ваҳшати ман ғайри доғи дил намебошад,
 Дар ин ғурбатсаро хуршеди танҳоғардро монам.
 Ба ҳар мижгон задан чӯшидаам бо оламе дигар,
 Парешоирӯзгорам, ашки ғампарвардро монам.
 Шинкасти рангаму бар дӯши оҳе мекашам маҳмил,
 Дар ин дашт аз заифӣ — коҳи бодовардро монам.
 Ба худ оташ занам, то гарм созам паҳлуи доғе,
 Зи бас афсурдатабъиҳо танӯри сардро монам.

¹ Даро — зангӯлаи шутур.

Хичолат сарфи гуфторам, надомат вақфи кирдорам,
Саропо инфиюлам,— даъвии номардро монам,
На ашки зеби мижгонам, на охи боли афгонам,
Тапидан ҳам намедонам — дили бедардро монам.
Фалак умрест дур аз дӯстон медорадам, Бедил!
Ба рӯи сафҳаи офоқ байти фардро монам.

23¹

Эй хузури макдамат дар зиндагӣ бурҳони² ман!
Мурда будам, зиндаам кардӣ, биё, эй чони ман!
Дида бо дидор чун оина аҳде баста буд,
Қардаам забти нафас, то нэгсилад паймони ман.
Бо ҳама дурӣ хузури курби ёре доштам,
Бо камоли беҳудӣ гафлат набуд имкони ман.
Ҳар қадам ранги дигар пар мекушуд, огоҳ бош!
Дар тарабгоҳи хиромат гарди болафшони ман.
Пеш меомад ба ҳар ҷо дар раҳат барги гуле,
Бурда буд оинае аз дидан хайрони ман.
Баҳри побӯси ту ҳар ҷо сабзае сар мекашид,
Дошт бо худ нусхае аз ҳасрати мижғони ман.
Ҳар кучо меҳӯрд овозе ба гӯши нозукат,
Бо тапиш сар мекашид он ҷо дили нолони ман.
Аз манозил маънии абъёт меводам нишон,
Чода ҳам пешу ту сатре буд аз девони ман.
Интизоре доштам дар гӯшаи вайронае,
Юсуфистон кард фазлат кулбаи эҳзони ман.
Тӯҳфае мехостам назри³ хиромат оварам,
Бенавой узри токат рехт дар домони ман.
Бедил, аз сози дилу дасти тухӣ шармандаам,
Чуз дуо дигар ҷӣ ояд аз ману сомони ман!

24

Чунин куштаи ҳасрати кистам ман,
Ки чун оташ аз сӯхтаи зистам ман?

¹ Ин ғазал ба муносибати аз як сафари дуру дароз баргашта ба хонаи шоир меҳмон шудани Шокирхон ном, ки шоири дуруст ва дӯсти самимии Бедил будани ӯ аз «Рукаот» маълум мешавад, навишта шудааст.

² *Бурҳон* — дар ин ҷо ба маънои далел ва ҳуҷҷат аст.

³ *Назр* — дар Ҳиндустон ба маънии пешкаш кор фармуда мешавад.

На шодам, на маҳзун, на хокам, на гардун,
 На лафзам, на мазмун — чӣ маънистам ман?
 На хокостонам, на чархошьёнам,
 Паре мефишонам, кучоистам ман?
 Хавое дар оташ фикандаст наълам,
 Агар хок гардам, намеистам ман.
 Навое надорам, нафас мешуморам,
 Агар сози ибрат наям, чистам ман?
 Дар ин ғамкада кас мамирод, ё раб,
 Ба марге ки бе дӯстон зистам ман!
 Чаҳон гӯ, ба сомони ҳастӣ наярзад,
 Қамолам ҳамин бас ки ман нестам ман.
 Ба ин як нафас умри мавҳум, Бедил!
 Фанотӯҳмати шахси бокистам ман.

25

Мавҷи хунам ҳар қадар тӯфоннамо хоҳад шудан,
 Ҳаққи шамшери ту рангинтар адо хоҳад шудан.
 Умрҳо шуд дар таманнои хиромат мурдаам,
 Хоки ман оннаи оби бақо хоҳад шудан.
 Аз тағофул чанд бандӣ парда бар рӯи баҳор?
 Чашм во кун, ғунҷаи бодом во хоҳад шудан.
 Дар дами мурдан маро бар зиндагӣ афсӯс нест,
 Хайф домонат, ки аз дастам раҳо хоҳад шудан.
 Дар камини шӯълаи ҳар шамъ доғе хуфтааст,
 Ҳар кучо тоҷест охир нақши по хоҳад шудан.
 Бе талофӣ¹ нест шавқам дар тақулуи висол,
 Даст агар кӯтоҳ шуд, оҳам расо хоҳад шудан.
 Сурмаи саднаргисистонибрат аст аҷзони мо,
 Хок агар гардем, чандин чашм во хоҳад шудан.
 Нестам, Бедил, чу тухм аз хоксорӣ ноумед,
 Охир ин афтадагиҳоям асо хоҳад шудан.

26

Ба ту нақши сӯҳбати мо чӣ қадар бачо нишаста,
 Ту ба нозу мо дар оташ, ту ба хобу мо нишаста,
 Гули захми новаки ту чӣ қадар баҳор дорад,
 Ки чу ҳалқа бар дари дил хама дилкушо нишаста.

¹ Талофӣ — иваз.

Ба чӣ дилхушӣ нагирьям, зи чӣ хурраманӣ насӯзам,
Ки дар анчуман

чу шамъам — зи хама чудо нишаста,
Чу ба ком нест дуньё, чӣ занем лофи таркаш,
Натавон фишонд доман ба губори нонишаста,
Чу адӯ занад дузону, нахӯрӣ фиреби ачзаш,
Ки ба касди чои туфанге ба сари дупо нишаста¹
Хама имшабат муҳайё, ту дар интизори фардо.
Нигаҳе, ки нақши

ваҳмат зи амал² кучо нишаста?³
Чӣ тааммул аст, Бедил! Пари шавқ барфишонам,
Ки губорхо дар ин раҳ ба умеди мо нишаста.

27

Ба гулзоре ки он шӯхи чаманпайкар кунад бозӣ,
Губорам чун пари товус гулбарсар кунад бозӣ,
Чаҳон дарьёи хун гардад, агар чашми синахмасташ
Зи дастафшонии миҷгон ба абрӯ сар кунад бозӣ.
Қадах лабрези ҳайрат гардаду мино ба ракс ояд,
Дар он маҳфил, ки он шӯхи парипайкар кунад бозӣ.
Ба чуз машшотаи⁴ чоду кӣ дорад набзи гесӯяш,
Чунин море магар дар дасти афсунгар кунад бозӣ?!
Ба рӯят печу тоби турраи мушкин ба он монад,
Ки шохи сунбуле бар лолан аҳмар⁵ кунад бозӣ.
Дар он маҳфил, ки гулчини ҳавасхо шуд дами теғат,
Маро чун шамъ як гардан ба чандин сар кунад бозӣ.
Қалам ҳар гаҳ ба васфи неши миҷгони ту пардозад,
Чу хуни часта мазмун дар рағи мистар кунад бозӣ.

¹ Милтиқи қадимии пилтагӣ ду по (ду шох) дошт, ки дар вақти тирандозӣ поҳои вайро дар замин ҳам карда мегузоштанд. Шоир душмани дузону зада ихори аҷз ва таслимқунандаро ба ҳамон милтиқ монанд мекунад ва барои фиреб нахӯрдан хонандаро огоҳ мегардонад.

² Амал — дар ин ҷо ба маънои орзуост, ки дар алифбои араб бо ҳарфи «алиф» навишта мешавад.

³ Мақсади шоир дар ин байт «имшаб» ҳамин дуньё ва аз «фардо» дуньёи дигар — охираат аст ва мегӯяд: «Хама чизе ки барои ту лозим аст, дар ҳамин дуньё тайёр аст, аммо нақши ваҳми ту бо хоҳиши орзу кучохо — дар фикри он дуньё навиштааст.

⁴ Машшота — зани орошидханда, зани шонакаш.

⁵ Лолан аҳмар — лолан сурх.

Зи бас печидааст офокро бемехрин гардун,
Ачаб гар тифл ҳам дар домани модар кунад бозӣ.
Хавас дар табъи тамкинмашрабон шӯхӣ намедонад,
Чӣ имкон аст, Бедил, мавҷ дар гавҳар кунад бозӣ.

28

Ед бод он, к-аз табассум файзи оме доштӣ!
Дар хитоби ғайр бошад ҳам, паёме доштӣ!
Ед бод он ҳасрати нанҳода по аз дил бурун,
Чун ниғаҳ дар чашми хайронам мақома доштӣ!
Гоҳ-гоҳе бо вучуди бениёзиҳои ноз —
Хизмате иршод мекардӣ, ғулуме доштӣ!
Қардӣ аз аҳли вафо якбора қатъи илтифот,
Дар тағофул саҳт теғи бенаёме доштӣ!
Мо ҳамон хокем акнун инфиол¹ аз мо чаро?
Пеш аз инам бо хама тамкин хироме доштӣ!
Сӯхт дил дар интизори гирди сар гардиданат,
Охир, эй бадмаст, гоҳе даври чоме доштӣ!
Теғ ҳам бар Бедили мо мадди эҳсони ту буд
Гар ба ҳукми ноз майли интиқоме доштӣ!

29

Баҳор он дил ки хун гардад ба савдон гули рӯе,
Хутан фикре ки бандад ошъён дар ҳалқан мӯе.
Саҳар охе ки чӯшад бо ҳавои сайри гулзоре,
Гухар ашке ки ғалтад дар ғубори ҳасрати кӯе.
Чу гул имшаб ба он ранг обрӯ бар хеш меболам,
Ки пиндорӣ ба хоки пой ӯ молидаам рӯе.
Ба сад улфат фиребам дод, аммо доғ кард охир —
Гуландоме, суманбӯе, чаманранге, шарархӯе.
Зи пой мӯр то боли мағас сад бор санчидам,
Нашуд беэътиборҳои ман санги тарозуе.
Сари савдопараст оворагӣ то кай кашад, ё раб?
Гирифтам болише, дигар надорам кунчи зонуе.
Дар ин гулшан зи бас танг аст, Бедил, чои осудан!
Нагардонид гул ҳам бе шикасти ранг паҳлуе.

¹ *Инфиол* — дар ин ҷо ба маънои шарм ва ор аст.

Фигон доғдил шуд зи бедастуноӣ,
 Фасурд оташам, эй тапидан, кучоӣ?
 Ба он авчи иқболам аз бекасиҳо,
 Ки дорад мағас бар сари ман хумоӣ¹.
 Қабоби висолам, хароб аст ҳолам,
 Зи ғам чун наилом? Фигон аз ҷудоӣ!
 Нашуд охир аз хуни сайди заифам —
 Сарангушти пайкони тират хиноӣ.
 Биболад ҳавас дар дили содалавҳон,
 Кунад акс дар оина худнамоӣ.
 На оҳанги шавқе, на парвози завқе,
 Ба бекориям кушт бемуддаоӣ.
 Ҳавое нашуд дастгири ғуборам,
 Заминам фуру бурд аз беасоӣ.
 Матан бар ғуруре, ки монанди оташ,
 Равӣ шӯълае чанду хокистар ой!
 Чӣ миқдор ороиши ханда дорад,
 Кафе хоку онгаҳ димоғи худой!
 Дар ин анҷуман ғайри ибрат чӣ дорад
 Ғурури най — хичлати бўрьёӣ?!
 Фалак ғам надорад зи охи заифон,
 Чӣ парво ҳадафро² зи тири ҳавоӣ?
 Ба ҳастӣ ману мо зарурист, Бедил?
 Нафас нест ҷуз мояи худситоӣ.

Қадаҳ аз шавқи лаълат чашми беҳоб аст пиндорӣ!
 Гул аз шарми руҳат оинаи об аст пиндорӣ!
 Надорад сози аҷзам чун ниғаҳ сомони оҳанге,
 Ба миҷгонат, ки шӯҳихоӣ мизроб аст пиндорӣ!
 Нашуд кайфияти аҳволи худ бар ҳеч кас равшан,
 Дар ин ибратсаро оина ноёб аст пиндорӣ!

¹ *Хумо* — номи як мурғи афсонавӣ аст, ки гӯё бар сари подшоҳшавандагон ва подшоҳон соя меафгандааст. Шоир дар ин байт бекасиҳои худро ба шавқати подшоҳон муқобил гузошта, ба ҷои сояи хумо сояи мағасро қабул кардааст.

² *Ҳадаф* — нишонаи тир.

Хасисон бар чаҳони хушк доранд ин қадар гавго,
Сагонро устухони хушк маҳтоб аст пиндорӣ.
Далели шӯҳии ишқ аст маҳви хуси гардидан,
Ниғаҳ густоҳие дорад, ки одоб аст пиндорӣ!
Ба чандин печутоб аз доми хайрат бар намеоям,
Саропоям нигоҳи чаҳми гирдоб аст пиндорӣ...
Зи ҳастӣ чуз таносонӣ надорам дар назар, Бедил!
Чу маҳмал ҳар сари мӯям рағи хоб аст пиндорӣ!

III

АЗ МУХАММАСҲОИ БЕДИЛ

МУХАММАСИ ЯҚҶМ

(Аз с. II «Нуқот»).

Ёрон, ҳаваси ишқи фусункор намонад,
Наиғ об шавад, оқибату ор намонад,
Иқболи чаҳон бигзарад, идбор¹ намонад,
Охир аламу айши гулу хор намонад,
Рангест дар ин боғ, ки бисъёр намонад.

Ҳар дида, ки оинаи ин маърака гардид,
Аз сар ҳавасе ғайри тағофул написандид.
Пур беҳудӣ орошт баҳори гули тачрид,
Бар гардиши ранг ин ҳама фурсат натавон чид,
Имсол ҳам он аст, ки чун пор намонад.

Дил маркази ором гирифтаст нафасро,
Гул боғи тараб мешумурад чоки қафасро,
Занг оина пардохта инчо ҳама касро,
Паймонаи ғафлат чӣ фуруғ аст ҳавасро?
Шамъ аст сиёҳӣ, чу шаби тор намонад.

Гар субҳ кашад бол, зи боди мижаи туст!
В-ар шом дамад, мӯи зиёди мижаи туст!
Ҳар сӯ фиканӣ чашм — саводи мижаи туст!
Рамзи ду чаҳон басту кушоди мижаи туст!
Сахро дамад аз хона чу девор намонад.

¹ Идбор — бадбахтӣ (зидди иқбол).

Мапсанд зи асбоб ситам бар дили дарвеш,
То ноқа¹ зи бори зару симат нашавад реш.
Оҳанги кудурат ба чӣ ранг аст — бияндеш?!
Эй хоча, алам мекашию меравӣ аз хеш!
З-он пеш сабук шав, ки хару бор намонад!

То чанд кашӣ захмати карру фари дуньё?
То кай равӣ аз ҳуш ба афсонаи укбо?²
Хатми ҳаваси пуч кун, аз хеш бурун о!
Фурсат самари туст — чӣ имрӯзу чӣ фардо!
Ҳар гаҳ ту намондӣ, ҳама якбор намонад.

Нақде ки яқин дошт, ба ғоратгари шак рафт,
Ганче ки зар анбошт³, ба ташвиши маҳак рафт;
Ҳар нақш, ки гул кард аз ин сафҳа, ба ҳақ⁴ рафт
Афсона шуд он қисса, ки Исо ба фалак рафт,
Ин қисса ҳам охир шавад, адвор⁵ намонад.

То сози нафас воситаи шӯри ҷаҳон аст,
То вазъи ҷасад оннаи улфати ҷон аст,
Ҷамъияти дилҳо алами болфишон аст,
Бе реша парокандагии дона аён аст,
Аз сабҳа маҷӯ рабт, чу зуннор намонад...⁶

МУҲАММАСИ ДУИҶМ

Ҳайф аст, гӯямат: «Раҳи хуршеду моҳ гир!
Бо домани хаёл сафеду сиёҳ гир!
Лахти ғубори вусъати ин домгоҳ гир!»
Мижгон кушо, ҷаҳон таҳи боли нигоҳ гир!
Сайдат ба зери пост, зи шоҳин кулоҳ гир!

Нанги камолу нуқси замину замон туй!
Тӯҳматгари хатои ниҳону аён туй!

¹ Ноқа — шутур.

² Уқбо — охират.

³ Анбошт — пур кард.

⁴ Ҳақ — тарошида ё сонда нест кардани хатте, ё нақше.

⁵ Адвор — даврҳо.

⁶ Ин муҳаммас 22 банд буд, аммо ба тарзи ихтисор гирифта шуд.

Ислому куфр нест, якин ё гумон туй!
Эй гарраи тамиз, вуболи чахон туй!
Оина бишкану ҳамаро бегуноҳ гир!

Қое ки чаҳд орею қудрат надомат аст,
Оғӯши беҳудӣ хати паргори роҳат аст,
Олам ҷунунтаронаи шавқи киёмат аст,
Ҳар сӯ назар баланд кунӣ, гарди офат аст,
Ранги ба гардишомадаеро паноҳ гир!..

Қое ки васфи лаъли ту тамҳиди муддаост,
Шӯҳӣ зи таври маънии аҳли сухан хатост,
Ин ҷо ҳаёли даъвии табъи равон кирост?
Оинаи тааммули мавҷи гуҳар ҳаёст
Гар назми мо ба сакта занӣ, узрхоҳ гир...

МУХАММАСИ СЕЯЪМ

Не заргарӣ, на пешаи ҳаддод мекунам,
Не бому дар, на карруфар эҷод мекунам,
Тазмини мисрае ки хуш афтод, мекунам,
Ҳарфе аз он даҳону миён ёд мекунам.
«Боре ба ҳеч хотири худ шод мекунам»¹

З-ин гулшанам на улфати сарвею не гулест,
Не илтифоти кумрию не ёди булбулест,
Рӯзе ду дар баҳори ҳаёлам тааммулест,
Оғӯши дому чоки қафас — ғунчаву гулест,
Сайри чамантарозии сайёд мекунам.

То кай барам ба дашт паёми рами ғизол?
То кай шавам ба баҳр арақрези инфиол?
З-ин шӯълаҳои ғайрати беҳосилимаол
Доман ба шамъи дил задаам, баски дар ҳаёл
Пиндорам оташ асту манаш бод мекунам.

Ранги баҳор оташи яъсам кашад ба пеш,
Бӯи суманбаре намакам карда вақфи реш.

¹ Шoir дар ин мухаммас ҳамин мисраъро, ки аз шoirони қадим аст, тазмин кардааст.

Аз лола доғ мекашам, аз сабза захми неш,
Е раб, дар ин чаман чӣ қадар рафтаам зи хеш?
Худро ба ҳар гуле ки расам, ёд мекунам.

Умрест фарқи мавҷи парешонии худам,
Маҳви шикасти заврақи тӯфонии худам,
Субҳи нафасғубори парафшонии худам,
Ҳайрони сеҳркории вайронии худам,
Маъмураи хаёли кӣ обод мекунам?

Бедил, муқаллиди шаку иқрои нестам,
З-ин боғ шубҳачини гулу хор нестам,
Бегонаи маротиби изҳор нестам,
Ноқадрдони маънии асрор нестам,
Бар ҳар чӣ чашм мефиканам, сод мекунам ¹

¹ Дар замони пеш мутоллукундагонии шеършинос ҳар байтро, ки меписандиданд, бар болон вай ҳарфи соди арабиро мегузошанд, ки ин киноя аз «саҳеҳ» (дуруст) гуфтаи буд. Шоир дар ин ҷо ҳамон одатро дар имтиёз ва таҳқиқи мавҷудот қор фармудааст. У мегӯяд: ман дар дунё ба ҳар чиз бо назари диққат менигарам, аз рӯи тақлид ва шак ба ҳеҷ чиз ҳукм намекунам, ман сир ва ҳақиқати ҳар чизро мефаҳмам, чашми ман ба ҳар чиз, ки меафтад, гӯё, шакли сод аст, ки ба вай гузоштаам.

IV
АЗ РУБОИЕТ

I

Дар дил зи рахи дида хиромида биё!
Бар дида бисоти нури дил чида биё!
Аз вазъи такаллуфи иборат хичилам,
Ку дида? Чӣ дил? Эй ту, дилу дида, биё!

2

Химмат хар чо беш кунад кореро,
Душворӣ нест ҳеҷ душвореро.
Якчанд фалоҳатӣ¹ ба кӯшиш печад,
Холӣ созад зи санг кӯхсореро.

3

Гар марди раҳӣ, зи табъи худком баро!
Аз печу хамаи васвасаи хом баро!
Эй мункири кайфияти парвози мағас,
Бе зина ту низ то сари бом баро!

4

Гар офият асту в-ар шикаст аст ин чо,
Аз соғари аъмоли ту маст аст ин чо,
Дастат гирад касе, ки гирӣ дасташ,
Музди хама кас даст ба даст аст ин чо.

¹ *Фалоҳатӣ* — зироатчӣ, дехкон.

Золим пӯшад либоси хунбофтаро,
То зер кунад хасми забунъёфтаро.
Бо сангдилон шиори худ сахти кун!
Бардор ба оҳан оҳани тофтаро!

Имрӯз ба коми дили ғампарвари мо
Меояд дилбари чаманпайкари мо.
Вақт аст буболад зи хиромаш чу баҳор
Нақши қадаме ки гул занад бар сари мо.

Ҳар гоҳ расад навбати чоми мули мо,
Мино зи шикаст вокашад кулқули мо,
Айше дигар насиби мо мумкин нест,
Чун шамъ дамад, магар зи оташ гули мо.

Бедил, ҳарчанд баргузидам худро!
Афсуни камоле надамидам худро!
Сад шукр, зи иқболи адабпарвари аҷз
Мумтоз зи ҳеч кас надидам худро!

Эй чавҳари хуш, маҳраи роз, баро!
Риндона зи зӯҳди макрпардоз баро!
Олам ҳама як масҳаран ришу фаш аст,
Аз силсилаи ҳичлати ин соз баро!

Баҳрест мукофот¹ гулӯгир ин чо,
Мағрур машав ба тиру шамшер ин чо!
Ҳар мавҷ камони интиқомест ба зех,
Ҳар моҳӣ таркашест пуртир ин чо.

¹ *Мукофот* — дар лугат ба маънои подош буда, дар адабиёти пештара, аз ин ҷумла дар Бедил, ба маънои подоши амали бад кор фармуда мешавад.

Эй беҳабари ҳақиқати истиғно!¹
 Ҳиммат дорӣ, зи нанги уммед баро!
 Дар олами иброми² иҷобатҳавасон
 Лабрези ҳавост косаи дасти дуо³.

Афсонаи бетамизии оламро
 Фаҳме куну воғузур бешу камро:
 Шайтон гардид қобили тавқи ғазаб,
 Берун карданд аз биҳишт Одамро!

Рӯзе ду дар ин анҷумани лаҳву лааб
 Чамъияти ҳоли хешро бош сабаб!
 Аз илму амал макӯш ҷуз бар ахлоқ,
 В-аз мазҳабу миллат мағузин ғайри адаб!

Бедил, ба бисоти фурсати барқниқоб!
 Моро ду-се рӯзе ба таваҳҳум даръёб!
 Ҳайрони фиребро чӣ хулду⁴ чӣ қаҳим⁵,
 Меҳмони хаёлро чӣ неъмат, чӣ азоб!

Дар байни муоширони⁶ дайри асбоб
 Оини вифок⁷ нест чун оташу об,
 Ҳар ҷо ҷӯшидаанд бо якдигар,
 Зангори ҳаманд ҳамчу абру махтоб.

¹ *Истиғно* — номӯҳтоҷӣ, бадавлатӣ.

² *Ибром* — дар ин ҷо ба маънои тағӣ кардан бо талаби шилқинона.

³ Бедил дар ин байт худро ғайри мӯҳтоҷ нишон дода ба умеди иҷобат шабу рӯз ду карда нишастанро рад мекунад.

⁴ *Хулд* — чаннат.

⁵ *Қаҳим* — дӯзах.

⁶ *Муоширон* — ҳамширатон, бо ҳам зиндагикунандагон.

⁷ *Вифок* — мувофиқат, созиш.

Эй нони ту гарм аз тафи дилҳои кабоб!
 Аз ҳиҷлати зулм боядат гаштан об!
 То коми ту молида як ангушт асал!
 Бунъеди ҳазор хона гаштаст хароб!

Шом омаду кори доғам аз сӯз гузашт,
 Хун шуд дилу аз чашми ғамандӯз гузашт,
 Фардо ба умеди чӣ ҳавас бояд зист?
 Он ваъдаи дӯ, ки буд имрӯз гузашт.

Бедил, дорад зи табъи аҳли ҳиммат
 Осори саҳо чилва ба чандин сурат:
 Бар беҳабарон панду ба мӯҳтоҷон сим,
 Бар хурдон лутфу бар бузургон хизмат!

Махмури чист? — Кулфати масти туст!
 Вайронӣ ку? — Баландию пасти туст!
 Он матлаби ноёб, ки доғат дорад,
 Ҳар гаҳ ба тааммул нигарӣ — ҳастии туст!

Бедил, ҳар чанд шӯри назмам беш аст,
 Гар ворасам, андеша хиҷолаткеш аст!
 Дар силки суҳанварон гуҳарҳои маро
 Чуң жола ҳамон об шудан дар пеш аст.

Дар даҳр ки шӯри чаҳл беш аз пеш аст,
 Андешаи донишу хирад ташвиш аст,
 Ҳар чо дидем хирс мерақсаду бас,
 Ку устура¹, к-ин дашт саросар риш аст?

¹ Устура — поку, теги мӯйгарошӣ.

Он пӯст, ки мӯш қоқуму қундуз¹ дошт,
 Пирояи фаҳри Хисраву Хурмуз дошт,
 Пашме, ки ту дар кулоҳ дорӣ имрӯз,
 Дирӯз тирози думи мешу буз дошт.

Бебокӣ кун, шикеби мардон ин аст!
 Сар бар каф гир — себи мардон ин аст!
 Ҳайф аст чу зан ба раҳти гулгун нозӣ!
 Хун гарду бипӯш, зеби мардон ин аст!

Дар тинати бе дард, ки тамъйиз² кам аст,
 Гайр аз осори марг ҳар чиз кам аст,
 Аз нохуну мӯи шахс бояд пай бурд:
 Дар ҳар ҷо хун кам аст, ҳис низ кам аст.

Сармояи касби фазл ҷуз ғавғо нест,
 Ҳар ҷо ғавғост, офият он ҷо нест,
 Гар табъи ту аз баҳсу чадал дорад нанг,
 Дар мадраса кам рав, ки ҳаё он ҷо нест!

Одам он дам ки кард дил чамъ зи қут,³
 Ангехт зи таҳту фавқ шӯри ҷабарут,⁴
 Як боди шикам се боди дигар зойд:
 Боди сару боди дубуру⁵ боди бурут.

¹ Қоқум ва қундуз — қонварҳоеанд, ки пӯстхошон пӯстин мешаванд.

² Тамъйиз — тамиз, имтиёз.

³ Қут — таом, ғизо.

⁴ Ҷабарут — бузургворӣ, такаббур.

⁵ Дубур — паси одам, мақъад.

Мирза Абдулқасим Музаффар

Эй заллакаши¹ хаёл, неъмат дигар аст,
Мағрури таваҳхумӣ — ҳақиқат дигар аст,
Хулде ки ба гавҳару зар оростаанд,
Мачмуъан ҳирси туст, чаннат дигар аст!

Бедил, моро ҳарзадарой шон нест,
Мадҳи миру ситоиши султон нест;
3-ин даст каломе ки зи мо мешунавӣ,
Ғайр аз исори хизмати ёрон нест.

Изҳори саҳо² на базли³ симу дирамest,
Ҳар кас 3-ин нашъа сархуши бешу камest,
Ҳар чанд зи мумсикон касе баҳра набурд,
Ҷон додани ин кавм ба ҳасрат — карамest.

Чашми ту ки раҳши фитнаро зин барбаст,
Бар ғорати дилҳо камари кин барбаст,
Ҳам дод камони абрӯ аз лангари ноз,
Тӯҳмат ранге ба домани чин барбаст.

Аз рӯи ту барқ дар ниқоб афтодаст,
Аз чашми ту шӯъла дар шароб афтодаст,
Бар сози шикаст чун напечатд зулфат?
Қ-ин соя зи боми офтоб афтодаст.

¹ Залла — таом ва хӯроквории барзиёд аст, ки меҳмонон аз тӯй ва ё анфиат бо худ мебаранд.

² Саҳо — сахия.

³ Базл — бахшиш.

Чинну инси¹ цаҳони найрангчиҳот
 Дидем ба имтиҳони ҳиссу ҳаракот,
 Осори парӣ набуд чизе чуз ваҳм,
 Таркиби башар надошт ғайр аз хатарот.

Аз ҳар чинсе ки зери афлок басест,
 Чун боз шикофӣ, дили ғамнок басест,
 Ин чо аз баски хонахо гашта хароб,
 Куфли зангорхӯрда дар хок басест.

Ҳар кас зи мукофоти амал бохабар аст,
 Аз ковиши ҳоли аҳли аҷзаш ҳазар аст.
 Ташвиши гудози дили мо сахл магир!
 Чун об шавад шиша — зи оташ батар аст!

Бедил, ин чо тарбияти душману дӯст
 Равшангарии оинаи тинати ўст!
 Таҷрид² газандатар кунад золиро,
 Тегест бараҳна мор аз афкандани пӯст.

Пирӣ чӣ қадар дошт хучуми ғорат,
 Қ-аз аъзо тоб бурду аз дил тоқат,
 Бар мо дидори дӯстон ҳасрат шуд,
 Бар ёрон гашт дидани мо ибрат.

Он чо ки муҳити бекарони³ суҳан аст,
 Тамкин гуҳари мавҷи равони суҳан аст,
 Назми оӣ тааммуле мехоҳад,
 Маъзур, ки сакта нардбони суҳан аст.

¹ Инс — инсон.

² Таҷрид — аз дигарон дур кардан, аз дигарон дур гаштан,
 танҳо мондан.

³ Бекарон — беканор.

Фарзона¹ ба лофи худситой гарм аст,
 Мачнун ба таронаи ҳавой гарм аст,
 Реги ин дашт то нагаштаст ғубор,
 Хангомаи саъи жожхой² гарм аст.

Шеърам ки ба сад забон фуруд омадааст,
 Дар чандин вақту он³ фуруд омадааст,
 Таврот⁴ набуд, то бигӯям ки ҳама
 Якбора зи осмон фуруд омадааст.

Дар мардон эҳтиёти чанду чун нест,
 Ташвиши хаёлотӣ каму афзун нест.
 Гар мардӣ, аз истихораҳо⁵ фориф бош!
 Қ-ин тавр ба чуз тариқани Мачнун нест.

Дунёе ки фусуни ною нӯше будаст,
 Хар вақт ба коми хомчӯше будаст,
 Ин ҷо Заҳҳок мордӯше будаст,
 Искандар ҳам дарозгӯше будаст.

Шоҳо, нахӯрӣ бозии ҷоҳи шатранҷ!
 Мағрур нагардӣ ба сипоҳи шатранҷ!
 Шоҳ он бошад ки дар адабгоҳи ниёз
 Аз «шаҳ» гуфтан⁶ рамад чу шоҳи шатранҷ.

¹ Фарзона — донишманд, хирадманд.

² Жожхой — бехудагӯй.

³ Он — замон, замони андак.

⁴ Таврот — китоби динии яҳудиён.

⁵ Истихора — фолбинии диндорон бо роҳи хоб;

⁶ Шаҳ гуфтан — «кишт» гуфтан (дар шатранҷбозӣ).

Зоҳид, аз бас фасурданаш сохта шах,
Мушкил ки кунад илочи табъаш дузах,
Ин музгаи¹ замҳарир дар оташ ҳам
Гар меафтад — чу байза² мебандад ях.

Доно тӯҳматкамини гафлат нашавад,
Яъне дар базм маҳви хилват нашавад.
То кай хоҳӣ чашм зи олам бастан,
Қасрат ба такаллуфи ту ваҳдат нашавад.

Иқболи ҷаҳон таҳашшуме³ меҳоҳад,
Не фазлу не тааллуме⁴ меҳоҳад,
Говию харӣ мояи таҳсил кунед!
«Одам» будан шоҳу думе меҳоҳад.

Эй он ки зи табъат гами фардо зонд!
Камфурсатият мадди амалҳо⁵ зонд!
Боре ба ҳамин сифат ба ҷо овардӣ
Фарзандии Одаме, ки Ҳавео зонд!⁶

То фазлу ҳунар оинапардоз нашуд,
З-иқбол даре ба рӯи кас боз нашуд,
Фӯлод бар оҳан шараф аз ҷавҳар ёфт,
Беилм зи ҷинси хеш мумтоз нашуд.

¹ *Музга* — гӯштипораи ханӯз ҷоннагирифтаи бачагон дар ши-
камин модар.

² *Байза* — тухми мурғ.

³ *Таҳашшум* — ҳашаматнокӣ, бисъёр доштани атрофиён.

⁴ *Тааллум* — омӯзиш.

⁵ *Амал* дар ин ҷо ба маънии умед ва орзу.

⁶ Шоир дар ин байт афсонаи аз бадани Одам рӯндани Ҳавро
воро масҳара медорад.

Ин қавм¹, ки узви зонди марду зананд,
 Биттабъ харош дар чигарҳо фикананд,
 Ҳар чанд ки корҳо кушояд з-эшон,
 Чун нохун ҷумла боби гардан задананд.

Абнои дувал,² ки хӯяшон натвон дид,
 В-аз мунфайлӣ³ ба сӯяшон натвон дид,
 З-ин тоифа ҷуз қафо набинад муфлис⁴,
 Аз бас пуштанд, рӯяшон натвон дид.

Дунъедоре ки марг нақдаш мебурд,
 Мушти дираме дар қафи дарвеш шумурд;
 З-ин ғусса ки «зар чаро ба ғорат додам?»
 Чун сикҳат ёфт, бадтар аз мурдан мурд.

З-ин дарди саре чанд ки ибн-ул-ғаразанд⁵,
 Бигрез, ки чавҳари ҷунунро аразанд!
 То рад накуни, шифо наёбӣ, к-ин қавм
 Чун луқмаи ноговор яксар маразанд.

Ҳар ҷо мӯе хилофи мардум бошад,
 Сарриштаи рабти оламе гум бошад,
 Месозад ним катраи сирка ба бод,
 Ҳар чанд ки шири ноб сад хум бошад.

¹ Мақсади шоир аз ин қавм — аҳли давлат ва давлатмандон аст.

² Абнои дувал — ҳукмдорон, ҳокимон, подшоҳон.

³ Мунфайлӣ — ҳичолатмандӣ.

⁴ Муфлис — камбағал.

⁵ Ибн-ул-ғараз — соҳибғараз.

То кай зи харон гурур мебояд дид?
 Зангӣ ба либоси хур мебояд дид?
 Нодидании вазъи ҷаҳон бисъёр аст,
 Ин хоб ба чашми кӯр мебояд дид!

Зоҳид ки ба хушку тар таҳаккум¹ дорад,
 Гаҳ нози вузу², гоҳ таяммум³ дорад,
 Ҷуз ришу фаши амомааш чизе нест,
 Ин хар сар то ба по ҳамин дум дорад.

Аз хушку тар он чи бе тааб⁴ ҳосил буд,
 Дидем ки ҳирси башараш окил⁵ буд,
 Аз ҳурмати фил⁶ соиле мепурсид,
 Ринде фармуд: «куштанаши мушкил буд».

Де подшаҳе тароши ришаш хуш буд,
 Имрӯз шаҳе дигар дари манъ кушуд,
 Дар дидаи эътибор аз ҳукми ду шох
 Ҷуз пашм набуд он чи кохиду фузуд⁷.

¹ Таҳаккум — ҳукмронӣ бо зӯрӣ.

² Вузу — таҳорат, ки бо об мешавад.

³ Таяммум — амалиёти махсус бо хок ва гард, ки аз рӯи шариаат дар вақти набудани об ба ҷои таҳорат мегузарад.

⁴ Бе тааб — бе ташвиш, бе душворӣ.

⁵ Окил — хӯранда.

⁶ Аз ҳурмати фил — аз ҳаром будани гӯшти фил. Яъне касе пурсид, ки сабаби ҳаром будани гӯшти фил чист? Ринде ҷавоб дод, ки сабабаш душвории куштани вай аст, агар куштанаши осон мебуд, одамони ҳарис ҳалол шумурда хӯрдан мегирифтанд.

⁷ Шоир дар ин байт ба ҳукмҳои Шоҳи Ҷаҳон ва Авраиғзоб ишора мекунад.

Сад хайф ки мулло ба чадал моил шуд,
 Пиндошт ки «олим шудаам» — чоҳил шуд,
 Яъне, то лофи дониш омад ба миён,
 Авқоти хузури маънавӣ ботил шуд.

58

Дар таҷрибагоҳи олами сулҳу набард¹
 Ҳиммат ҳалли кадом мушкил ки накард?!
 Чаҳди инсон бар ин наёмад, в-арна
 Гардунро низ бар замин меовард.

59

Кин² аз ҳама кас фитнасамар мебошад,
 Лек аз уқало тундасар мебошад,
 Он дуд, ки аз чароғи равшан хезад,
 Аз ҳар дуде сиёҳтар мебошад.

60

Имрӯз ки оламе суҳанвар гардид,
 Авроқи тамизи маънавӣ баргардид,
 Чо дорад агар суҳан бар афтад зи ривоҷ,
 Қ-аз ғулғули шеър гӯшҳо кар гардид.

61

Афсӯс ки сози салтанат шуд фосид,
 Гардид матои дину давлат косид,
 Назми Ҳиндустон кунун мухасир аст
 Бар дайюсу лаиму ҳезу ҳосид.

62

Гесуҳон расо ки ғораткешанд,
 Пешӣ хами турраи ту сар дар пешанд,
 Он чо ки қади ту мекашад гардани ноз,
 Ин қоматҳо асокашони хешанд.

¹ *Набард* — жанг.

² *Кин* — кина.

Чамъе ба гурури хулду ризвон задаанд,
 Чамъе ба чунуни дину имон задаанд,
 Аз ваҳм пур аст чорсуи имкон,
 Ин нек матоъ бар чӣ дӯкон задаанд?

Шохон ки зи худсарӣ чаҳонтасхиранд,
 Дар дахли умури ҳақ ҳалалтадбиранд,
 Ин бекорони ғарраи чоҳу ҳашам
 Ангушти зиёди панҷаи тақдиранд.

Гуфтӣ ки чаро Бедили ғафлаттамҳид
 Хангоми сафар баҳри вадоам нарасид?
 Эӣ маҳмили ранги ноз, маъзураш дор!
 Кас рафтани ҷон ба чашм натвонад дид.

Боз он маҳи тобон зи сафар меояд,
 Соғар дар дасту гул ба сар меояд.
 Эӣ дида, ба худ бибол, к-он мойи ноз
 Дил мераваду ҷон ба назар меояд!

Дар мадраса чамъе ки фароҳам гаштанд,
 Медонӣ аз кучо мукаррам гаштанд?
 Полону чулу фисор¹ мехост харӣ,
 Аз бесомонӣ охир одам гаштанд!

Эӣ лафзи ҷадид, маънии тоза барор!
 Эӣ ҳусни фасурда, андаке ғоза барор!
 Бигил рағи мабҳаси худусу қидама²!
 Ин нусхаи кӯхнаро зи шероза барор!

¹ Фисор — нӯхта.

² Мабҳаси худуси қидам — мавзӯи қадим ва ҳодис будани
 дам, ки боби бисёр муҳимми илми калом аст.

Бедил, дар нухаи рамузи ашъор,
 Айбам накуни ба нуктаҳои бекор!
 Хуш дор, ки дар назми вучуди инсон
 Чун нохуну мӯст узви беҳис бисъёр!

70

Бедил, зи ғаму нишоти даврон бигзар!
 Аз бешу каму мушкилу осон бигзар!
 Дар гулшани даҳр чун насими сахарӣ
 Озод дарою доманафшон бигзар!

71

Қавме ки занонро бифурушанд ба шир,
 Ё ин ки ризо диҳанд дар хизмати пир,
 Дайюсонанду нози исмат доранд,
 Бар занчалабони беҳирад таъна магир!¹

72

Зохид, савдон хулду ризвон бигзор!
 Таъни куфру ғурури имон бигзор!
 Эҳсон бар халқ кун, худо дар назар аст!
 Ин тоати маҷхул ба шайтон бигзор!

73

Ғар бурдаи аз таври ҷаҳон бӯи асар,
 Бар иззату хорӣ он қадар ранҷ мабар!
 Ин ҷо сад бор ҳамчу хатти паргор,
 Сархо по гаштааст, поҳо шуда сар.

¹ Бедил дар ин рубой касонро, ки ҳаққи шир гирифта духтаронашонро ба шавҳар медиҳанд (мефурушанд) ва касонро, ки духтаронашонро ба шайхҳо назр мекунад, таъна мекунад ва занфурушонро оддиро аз онҳо беҳтар медонад.

Бедил, на мадоро, на тавозӯъ бардор!
 Не расми такаллуф, на тасаннӯъ¹ бардор!
 Аз дуньё чист даст бардоштанат?
 Яъне з-ин мардумон тавакқӯъ бардор!

75

Дар пеши табиб омад он аблаҳи лур,
 Яъне: «Шикамам ҳамеша дорад кур-кур,
 Хар чиз ки мехӯрам, намегардад ҳазм»
 Фармуд: «Аввал ҳазм кун, он гоҳ бихӯр!»

76

Эй оинаи муаййинат² сурати кор!
 Таъвилу тасарруф зи табиат бардор!³
 Таҳқиқ ин аст, мобақӣ лӯъбу ҳавас,
 Якро ду нишон мадеҳ, дуру як машмӯр!

77

Дар кишвари эътибор қадри ҳар чиз
 Дорад дархӯрди ҳочати халқ тамиз.
 Хар чанд ки кӯси салтанат буқ занад,
 Дар нафхгирифта меъдае⁴ нест чу тиз.⁵

78

Бедил, ба хаёлотӣ цунункеш матоз!
 Дархӯрди нафас қадам шумур, беш матоз!
 Номурда ғами субҳи қиёмат, чӣ балост?
 Эӣ ҳарзаамал⁶, пештар аз пеш матоз!

¹ Тасаннӯъ — сохтагӣ, сохтакорӣ.

² Муаййин — муайянқунанда.

³ Яъне маънии зоҳирӣ табииро дар як сӯ гузошта, дар пан маъниҳои ботинӣ магард.

⁴ Меъдаи нафхгирифта — бодгирифта.

⁵ Тиз — бодӣ аз пас бароянда.

⁶ Ҳарзаамал — беҳудаорзӯ.

Эй гафлатмашрабони нодоникеш!
В-аз ноқисфитратӣ камолотандеш!
Умрест, ки дар баҳси худусу кидамед,
З-ин беш нахонед насабноман хеш!

Аз маркази Хинд то хати Мӯлтонаш,
В-аз ҳадди Ироқу Язд то Кошонаш,
Бар ҳар маъмурае, ки кардем гузар,
Дидем аввал саводи гӯристонаш.

Ҳар кас ки намуд зиштхӯй сахлаш,
Қуз нафрати халқ нест илму ҷаҳлаш,
Он хусн, ки гуфтаанд оламгираш —
Хусни хулк аст, то кӣ бошад ахлаш?

Умрест, ки дар арсан найранги ғараз
Дорад баду нек сулҳ ё ҷанги ғараз,
Ғар рабти калъми куфру дин даръёбӣ,
Сози ҳама кӯк¹ аст ба оҳанги ғараз.

Ҳар сонихае, ки шуд ба афсона далел,
Бекорию халқ шӯхраташрост кафил:
Мӯсо то ҳол мешикофад даръё,
Фиръавн ҳанӯз мехӯрад гӯта ба Нил.

То маҳрами рози майпарастон гаштам,
Озод зи қайди куфру имон гаштам.
Бо ҳар кӣ нишастам аз баду неки ҷаҳон,
Ҷун бода ба ранги шиша урьён гаштам.

¹ Кӯк — чӯр, ҳамоҳангӣ (дар мусикӣ).

Машриқ то Мағрибу араб то ба аҷам
 Дидем муомалоти аҳли олам,
 Чун шишаи соат¹ ҳама дар доду ситад.
 Хокест, ки мекунанд дар дидаи ҳам.

Бедил, аз табъи назм бӯе дорам!
 Яъне маънисирӣшт хӯе дорам!
 Не васфи «туе», на мадҳи «ӯе» дорам!
 Бо фурсати шавқ гуфтугӯе дорам!

Аз ҳар кӣ дар ин бисот ранҷе дидам,
 Бар ҷодаи интиқом кам печидам,
 Шеъре гуфтам мувофиқи ахволаш,
 Онгаҳ хондам пеши худу хандидам.

Ҳар чанд тавон зи чарху анҷум гуфтан,
 Сад нусха тааххуру такаддум гуфтан,
 Чун бар сари инсоф равӣ, душвор аст
 Як ҳарф ба қадри фаҳми мардум гуфтан.

Бар одами бечора ба ғайр аз мурдан
 З-ин варта маҳол аст саломат бурдан,
 Қ-аз хӯрдани гандум он чи дирӯз кашид,
 Имрӯз ҳамон мекашад аз нохӯрдан².

¹ Мақсад аз ин шишаи соат, соати қадимӣ аст, ки аз ду шиша сохта дар дарунаш реғи равон меандохтанд. Намунаи ингуна соат ҳанӯз дар баъзе истироҳатгоҳҳо ҳаст.

² Ишоратест ба ахvoli гадоёнаи миллионҳо меҳнаткашонин Ҳиндустон, ки дар натиҷаи истисмори ваҳшиёна асрҳо боз ҷафои гуруснагиро мекашанд.

Не хурмати дин, на иззати дарवेशон,
 Не бо бегона созу не бо хешон,
 Бенисофеду бетамизу бешарм!
 Хар шох надорад, охир, эй думришон!

То сад ғами дилкӯб нахоҳӣ хӯрдан,
 Як лукмаи марғуб нахоҳӣ хӯрдан.
 Чун арра ниҳӣ ҳазор дандон ба чигар,
 Хар чанд ки чуз чӯб нахоҳӣ хӯрдан.

Як дона наруст аз ин ду олам хирман,
 Қ-аз чоки диле наёфта обистан,
 Дар хар гиреҳе, к-аз ин нанстон гул кард,
 Чун во дидем: нолае дошт ватан.

Як сӯ шӯри карруфари иззату шон,
 Як сӯ ҳасаду даъвию хирсу бӯхтон,
 Бар ҳеч чӣ хангома наёрастаанд
 Ин масхараҳон чорсӯи имкон!

Хар чост диле реши ту хоҳад будан!
 Мӯхточи ту дарवेशи ту хоҳад будан!
 Ман Бедилам, аз ман хабари дил маталаб!
 Дилдор туй, пеши ту хоҳад будан!

Эй мурдаи интизори махшар бурдан!
 Хайф аст ба хар фасонаат хун хӯрдан!
 Дар сурати офок, назар кун, к-ин чо
 Хар рӯз қиёмат асту хар шаб мурдан!

Инсон, ки фалакхост сарафкандаи ӯ,
 Дар ҳайрати худ гум аст донандаи ӯ:
 Дорад хосияте ки дар хориҷу зеҳн
 Ҳар чиз, ки офарид, шуд бандаи ӯ.

Ин беҳирадон, ки масти шонанд ҳама,
 Хоронасабони сахтҷонанд ҳама,
 Аз хушкимизоҷию дурушти чу садаф
 Не мағзу на пӯст,— устухонанд ҳама.

Аз дуньёдор умедро поя махоҳ!
 Чуз карруфари либос пероя махоҳ!
 З-ин қавм тавакқӯи ҳимоят пуч аст,
 Аз сақфи баланди осмон соя махоҳ!

Гар сокини Соваию гар дар Ганча,
 Худро накуни пур ба таваккул ранча!
 Эй беҳабар, ин корғаҳи асбоб аст!
 Бе нохун чизе накушояд панча!

Эй ашк, ба кӯи дӯст сар кун роҳе!
 Эй дида, ба ҳасраташ нигоҳе гоҳе!
 Эй нола, ба ёди қомати ӯ алифе!
 Эй сина, ту низ арзи мадди оҳе!

То роҳи талофӣ ба худ осон накуни!
 Дил мунфаили миннати ёрон накуни!
 Гар тоқати ҳақгузорият кам бошад,
 Зинҳор зи кас қабули эҳсон накуни!

Эй хоҷа, ба таскини дили ношоде
 Бояд аз шарм кардан истимдоде!
 Гар тақсире зи ходим омад ба назар,
 Аз хизматҳон собиқаш ҳам ёде!

Бедил, ба ғаним касри шон нанмой!
 То тир тавон шудан, камон нанмой!
 Хосияти ин маърака очизкушӣ аст,
 Ин ҷо, зинҳор, нотавон нанмой!

Гар шайх шудӣ, ба кас таҳаккум накуни!
 Сарриштаи онни адаб гум накуни!
 Пеш ой ба халк, то думат риш шавад,
 Маъкӯс¹ марав, ки ришро дум накуни!

¹ *Маъкӯс* — чаппа, бар акс.

V

АЗ ҚАСИДАҲО

ҚАСИДАИ ЯҚҮМ

ДАР ТАСВИРИ ТУЛҶИ ОҒТОБ,
МАНЗАРАИ БАҲОР ВА ГУЛЗОР

(Аз ҳошияи саҳифаи 21 «Қасоид» сар мешавад)

Де ки зи боди саҳар турраи шаб хӯрд тоб,
Шаъшаа пардоз дод оинаи офтоб.
Қофилаи занг бурд гарди ҳазимат ба Шом,
Лашкари атрок реҳт бар сари Ҳинд инкилоб.
Ламъаи анвор кард чангули шахбоз боз,
Маҳмили парвоз баст соя ба боли ғуроб...
Ховани кӯҳли¹ чарх кард сафедоб ҳал,
Сӯхт асарҳои сурб кӯраи симилтиҳоб.
Занги рухи оина гашт ба софӣ бадал,
Анбари офоқ зад ғӯта ба кофури ноб.
Мавҷи раёҳин гирифт домани сатҳи ҳаво,
Чӯши зумуррад нухуфт рӯи бисоти туроб²...
Аз қафаси номия³ ҷаст бурун рангу бӯ,
Байза шикаст орзу, бол кашид обу тоб.
Ғунча кушуд ин замон банди никоби мижа,
Сабза чу маҳмал кунун фарши замин кард хоб.
Шамъи тараб гашт хор бар сари девори боғ,
Зад алами сабз сарв бар тарафи чӯи об.

¹ Ховани кӯҳли — ўғурчаи сурмаранг.

² Туроб — хок.

³ Номия — қувваи рӯяндагӣ — расандагӣ.

Баски зи ҳар сӯ дамид бар гули оташбачанг,
 Тарфи хиёбон гирифт чун рағи ёкут тоб,
 Дашту дар аз сабза гашт тӯтин аҳзарчаноҳ,¹
 Сангу гил аз лола шуд шохиди аҳмарсилоб.²
 Булбул, аз оғӯши гул баст ба ранг ошъён,
 Шабнам аз афсуни бӯ кард ба мино гулоб.
 Сунбул аз ошуфтагӣ домани нозе шикаст,
 Зад ба димоғи ҷаҳон роиҳаи мушки ноб.
 Ҷӯши тароват зи баст мавҷ зад аз табъи хок,
 Фарқи дуй маҳв ёфт сабзаву амвоҷи об...
 Шуд зи пари тӯтиён ҷатри³ сафедор сабз,
 Бар сари шох орамид дуди чанор аз ғуроб.⁴
 Бар лаби ҷӯ ҳамчу най сабз шуд оҳанги сарв,
 Кард бурун аз канор шоҳи санавбар рубоб.
 Зад ба хурӯши асар зеру бами рангу бӯ,
 Баст бирешим ба ҷанг печу хами мавҷи об.
 Дар гирехи ғунчае барги тағофул намонд,
 Баски дами субҳ зад кӯси шукуфтаи хитоб,
 Аз гулу шабнам дамид шаш ҷиҳати рӯзгор —
 Ҷашми ҳаво беғубор, ҳусни тараб бениқоб.
 Дар бару дӯши нафас рехт раёҳни Хутан,
 Бар дару боми ниғаҳ кишт суман моҳтоб...

Матлаи субҳи дуйӯм медарад акнун ниқоб.
 Завқ тамошоғар аст, то диҳад оина об...
 Баски саҳоби⁵ тараб рӯи замин об зад,
 Сабза чу наргис намонд як мижа марҳуни⁶

хоб.

Субҳи шукуфтан зи бас уқдан дилхо кушуд,
 Ғунча чу шабнам наёфт ним гирех печу тоб.
 Дидаву дил як қалам фоли тамошо заданд,
 Кард ҳаво муртафеъ ғунчаи гулро хиҷоб...
 Ҳар кӣ диле дошт, бурд назри тамошои гул,
 Ҳар кӣ ниғаҳ соз кард, шуд ба ҷаман боръёб.

¹ Аҳзарчаноҳ — сабзбол.

² Аҳмарсилоб — сурхҷома.

³ Ҷатр — соябон.

⁴ Ғуроб — зоғи сиёҳ.

⁵ Саҳоб — абр.

⁶ Марҳун — гаравӣ буда, аммо дар ин ҷо ба маънои «дар банд», «дар қайд» омадааст.

Ишк на танҳо дарид чайби кабон шикоб,
 Хусн ҳам аз шавки ноз гашт чу гул беникоб,
 Шӯхи чаманчилвае домани шӯхӣ шикаст,
 То ба нигоҳе кунад хонаи гулшан хароб...
 Ҷунбиши домони ноз ҳамнафаси бӯи гул,
 Сояи мижғони шӯх ҳамсари чанги уқоб.
 Шӯхии ранги ҳино — ҷӯши чаман дар кадам,
 Субҳи баҳори хиром — бӯи суман дар рикоб.
 Арзи ғубор аз раҳаш таблакушон¹ абир,
 Ҷӯши арақ аз руҳаш шишафурӯши гулоб...
 Лола зи тоби руҳаш то ба гулӯ гашта доғ,
 Сарв зи шарми қадаш то ба камар гашта об.
 Накхати гул нола шуд, баски ба бӯяш тапид,
 Ранги чаман шӯъла зад, баски аз ӯ дид тоб...
 Раҳши хиромаш даме, к-аз чаман ангехт гард,
 Сабза ба пояш фитод, гул бигирифташ рикоб:
 К-эй асари мақдамат ҷони чаманро насим,
 Ҳамчу насим аз чаман баҳри худо рӯ матоб!
 Соя мафармо дарег аз сари мо бедилон,
 То даме аз сояат ноз кунем интихоб...

(Ин қасида 170 байт — 340 мисраъ аст, аммо ба тарзи намуна ҳамин қадараш гирифта шуд).

ҚАСИДАИ ДУҶУМ

ДАР РАДИФИ ГУЛ

(«Қасоид», с. 24)

Эй баҳори чилваатро шаш ҷиҳат дар бор гул!
 Бе руҳат дар дидаи ман мехалад чун хор гул!
 Як ниғаҳ наззораат сарҷӯши сад майхона май,
 Як табассум хандаат оғӯши сад гулзор гул!
 Дар гулистоне ки бӯи ваъдаи дидори туст,
 Мекунад оина ҷои барг аз ашқор гул!
 Дар хиромат кист, гулчини баҳори ноз нест?
 Хок ҳам дорад ба каф аз гарди он рафтор гул!
 Ин қадар дар пардаи ранги ҳино шӯхӣ кучост?
 Мезанад ҷӯш аз кафи поят ба ин ҳинҷор² гул!

¹ Табла — сандукча ва ё кутичан хушбӯиҳо, хушбӯидон.

² Ҳинҷор — равиш, тариқа, тарз.

То ба кай бошад тағофул бар саропоят ниқоб?
 Дар дили як ғунча натвон рехт ин микдор гул!
 Парда аз рух барфиган, то бинӣ аз ҷӯши баҳор
 Ҳамчу ашки бедилон дар кӯчаю бозор гул!
 Дашту дар имрӯз дар таъмири бунъеди тараб
 Аз таноби абр дорад бар сари меъмор гул.
 Бар сари ҳар гулбун аз шабнам гулоб афшондаанд,
 То зи хоби ноз гардад бар рухат бедор гул!
 Пеш аз ин наргис зи чашми ҷодуят бемор буд,
 Ин замон хоҳад шуд аз рашки рухат бемор гул!...
 Дар назарҳо аз ҳучуми рангу бӯ бинмудааст
 Аз замин то осмон як соғари саршор гул.
 Мезанад дар базми аҳбоб аз тақозом баҳор
 Сояи дасти адаб бар ғӯшаи дастор гул.
 Ҳамчунон, к-аз рӯи гул шабнам арақ гул мекунад,
 Аз ҳубоб оварда соғар ҳам ба рӯи кор гул...
 Ҷои он дорад, ки аз ҳар қатра тӯфон бар дамад,
 В-аз дили ҳар зарра ҷӯшад сад қиёматзор гул...
 Навбаҳор асту тароват шӯҳие дорад ба чанг,
 Қ-аз тараб чун шамъ мечӯшад зи нӯки хор гул...
 Мекунад баҳри салон давргардони чаман
 Бӯи гул аз ғунчаҳо чун нола аз минқор гул.
 Дашт аз ҳар гирдбодаш дастабанди рангу бӯст,
 В-аз шарору қатра дорад баҳр то кӯхсор гул...
 Аз тақозом нумӯ гар соя меафтад ба хок,
 Медавонад реша чандоне ки орад бор гул...
 Табъи ошиқ гар ба номуси вафо афсун дамад,
 Ҳамчу бӯи гул кунад рози дили афғор гул...

(Ба тариқи интиҳоб гирифта шуд).

ҚАСИДАИ СЕЯЪМ

САВОДИ АЪЗАМ¹

(«Қасида», с. 34)

Дар ҳарими хок моро мӯи пирӣ раҳбар аст,
 Ҷоман эҳроми марги шӯълаҳо хокистар аст...
 Чун ниғаҳ дар гирди нопадони худ метапам —
 Риштаи сози таҳайюр аз садо нозуктар аст.

¹ Ин қасида дар ҷавоби «Даръён Аброр» ном қасидаи машҳури Хусрави Деҳлавӣ аст, ки ба вай Абдурахмони Ҷомӣ бо

Арзи мову ман чӣ дорад чуз ба рӯи ҳам задан?
 Мавчи ин дарёе шикасти кишти якдигар аст...
 Офият аз олами имкон набояд хоستان,
 Хонаи занчирӯ сомонаш ҳамин шӯру шар аст.
 Гар дили чамъат ҳавас бошад ҳамӯшӣ пеша кун!
 Гунчаро поси нафас шерозабанди дафтар аст...
 Чамъ кун дил, то зи ташвиши ҳавас эмин шавӣ!
 Байзан сарбаста мӯҳри дафтари болу пар аст...
 Ганчи асрорӣ, агар аз худ тижъ шуд кисаат,
 Ҳамчу аъдоди ақал, к-аз сифр ҳукмаш аксар аст...
 Хусни маънӣ хоҳӣ, аз касби ҳунар гофил мабош!
 Абрӯи бемӯ бувад теге, ки ӯ бе чавҳар аст...
 Аз таайюн¹ бар либоси факр расвой мачин! —
 Чини абрӯ чоман зарбафтро утугар аст.
 Аз ҳаё магзар, ки дар номусгоҳи эътибор —
 Шарм мардонро викор асту занонро зевар аст.
 Он қадар чуръат мақун, к-аз саъй гарди мунфил!²
 Чун шарар дар тезии парвозҳо катъи пар аст.
 Гар ризои ҳақ тамаъ дорӣ, ба нафъи халқ кӯш! —
 Ҳар гизо к-афтад мувофиқ бо бадан, чонпарвар аст.
 Софдил бо ҳар чи омезад кудурат мекашад,
 Тира бошад об, агар чи мухталит³ бо шаккар аст.
 Бар дили озод аз узлат⁴ мабанд афсурдагӣ!
 Ҳар кучо оби равон ях баст, санги мармар аст.
 Бар тавозӯъ зинҳор афсонаи нахват⁵ маҳон!
 Токро гар чини абрӯ гашт зоҳир, абтар аст.

номи «Луҷҷат-ул-асрор» ва Мир Алишер Навоӣ бо номи «Тӯҳ-
 фат-ул-афкор» ҷавобҳо гуфтаанд. Чунон ки номи ин қасида «Са-
 лоди аъзам» аст, аз рӯи қайди муаллиф дар охири қасида тл-
 рихи иншодаш ҳам ҳамин лафз аст, ки ба ҳисоби абҷад 1062
 хичрӣ мебарояд; ва ин рақам баробари 1672 мелодӣ буда, ба
 синни 28-солагии шоир рост меояд, аммо сабаб ҷуст, ки шоир
 дар матлаъ ба пирсолни худ ишора мекунад. Шоир мақсадаш
 умуман мӯи пирӣ бошад, на пирии шахси худаш.

¹ Таайюн — дар ин ҷо худмамоӣ ва такаббур (шоир либоси
 факро ба чоман зарбафт монанд карда такаббур (чини абрӯ)-
 ро ба уту (утюг) ташбеҳ намудааст). Маълум аст, ки утюг чо-
 ман зарбафтро зароб мекунад.

² Мунфил — дар ин ҷо ба маънии шарманда, хичолатманда.

³ Мухталит — омехта.

⁴ Узлат — гӯшагирӣ.

⁵ Нахват — калонгирӣ, такаббур.

Чун дуруштӣ аз табиат рафт, роҳат фарш баст.
 Хоби махмалро ҳамон вазъи мулоим бистар аст.
 Дӯзахат дар пешу дил зинҳории ваҳми азоб!
 Эй чунунбуњёд аз он оташ, ки метарсӣ, зар аст!
 Хирс гирди хеш мегардад ба завки чамъи мол,
 Маркази паргори ин гирдоб фикри гавҳар аст.
 Фарқ пайдо мекунад дар марду номард имтиҳон,
 В-арна дар лофи вағо¹ ҳар хез чандин лашкар аст..
 Офият хоҳӣ зи доман по намебойд кашид,
 Шӯъла то дар санг бошад, эмин аз хокистар аст.
 Аз муҳолиф боядат оҳанги ибрат вокашид,
 Ваъз агар мақсуд бошад, аргунун² ҳам минбар аст.
 Зинати зохир бувад нуксони равшангавҳарон,
 Тирагӣ дорад ба дил то шамъро гул бар сар аст..
 Гуфтугӯро чарбу нармӣ оби дигар медиҳад,
 Шӯълае, к-аз мум равшан мешавад, равшантар аст.
 Ҳар қадар сози тааллуқ беш — кулфат бештар,
 Мӯи сар чандон ки мегардад фузун, дарди сар аст..
 Ҳар мақоме маънии тағъири мо мепарварад,
 Об агар дар барг бошад, сабзу дар гул аҳмар аст..
 Дил чу равшан гашт, чоҳу шавкате даркор нест,
 Баҳри тасхири ҷаҳон хуршеди танҳо лашкар аст.
 Ашки мазлумон кабудӣ баст дар аҷзон чарх,
 Мавҷи ин сарчашма як сар селии нилуфар аст.
 Дорад асбоби ҳаловат саргарон бемағзро,
 Устухони най агар сангин шавад, аз шаккар аст.
 Табъи золим ҷуз ба марг осудагиро боб нест,
 Шӯъларо чамъияти мижгон таҳи хокистар аст..
 Бар намегардад мизочи золим аз тарки ҳасад,
 Шӯъла ҳар гаҳ по ба доман чамъ созад аҳгар аст.
 Нест ҷуз норостӣ золимсириштонро камол,
 Морро чун теғ арзи қачхиромӣ чавҳар аст.
 Бар ҳаловат мефазояд улфати соҳибдилон,
 Меваи нахле ки пайвандаш кунӣ, ширинтар аст..
 Инҳироф аз вазъи аслий ҳеч ҷо мақбул нест,
 Чун ба сӯи дида баргардид мижгон, наштар аст.

¹ Вағо — ҷанг.

² Аргунун — як асбоби мусиқӣ, ки ба шакли сандук чоркунча аст.

Эътибороти бузургони ҷаҳон ҳеч асту пуч,
Чун хубоб ни чо сари бемағз соҳибафсар аст.
Тобеи ҳамчун худе будан зи нобиной аст,
Дар ҳақиқат кӯҳнакӯр аст он, ки гуфтӣ «навкар»
аст!¹...

Дарду доғи рафтагон бар нармин дил бастаанд,
Дар заминҳои мулоим нақши по афзунтар аст...
Монеи файзи ҳаловат мешавад чини ҷабин,
Найшакар дар ҳар кучо дорад гирех, камшаққар
аст...

Улфати зар ҳамчу ҳамъён мекунад дилро сиёх,
Доғ дар ҳар чо ки мебинӣ нишони аҳгар аст...
Зинҳор аз файзи сомони қаноат нағзарӣ!
Ҳар ки поси обрӯи хеш дорад, гавҳар аст...
Бедил, аз маънитирозӣ бар қамоли худ малоф!
Гирди соҳил бош — ни мавҷ аз муҳити дигар аст...
Мушти хоку дастгоҳи ҳарфу савт эъҷози кист?
Дар мизочи сеҳрсозат сурма оҳанговар аст!...
Аз саводаш метавон онаҳо пардохтан,
Чашм агар дорад кудурат, сурмааш равшангар аст.
Бе такаллуф касби хуше кун, ки дар девони роз
Андаке фаҳмидан аз бисъёр гуфтаи хуштар аст.
Шӯҳини ни назм бар дилҳо қиёмат мекунад,
Эй қиёмат дар нафас! Шӯрат чӣ тӯфонпарвар аст?
Ҳар шавад оннадори нуسخаи гардун бачост,
Қ-аз шараф ҳар нуқтааш ҳамчашми чандин ахтар
аст...

(Ба тарзи ихтисор гирифта шуд).

ҚАСИДАИ ЧОРУМ

ДАР БОРАИ ИНСОН, НАТИҶА ДАР БОРАИ
ЭҶОДИЕТИ ХУД ВА ТАЪНА БАР ШОИРОНИ ТАМАЪКОР

(«Қасида», с. 37)

Эй шамъи базми кудс² надонам чӣ мазҳарӣ?³
Қ-аз ваҳм гоҳ равшану гоҳе муқаддарӣ!

¹ Шоир дар ин чо лафзбозӣ кардааст: «навкар»-ро, ки ба маънои «қари нава» «навкар» ҳам хондан мумкин аст, ба муқобили «кӯҳнакӯр» гузошта бо ду маъни гирифтааст.

² Кудс — поёи.

³ Мазҳар — маҳалли зуҳур ва ҷом намоёншавии ҷизе.

Эй нақши ҳайратона, хатти чӣ дафтарӣ?
 К-аз нукта нодамида бурунтози мистарӣ!
 Накшуда шахси ту ба якин як мижа ниқоб,
 Дар сад ҳазор оина тимсолпарварӣ!
 Гоҳ аз самуми қаҳр чу гулхан пуроташӣ!
 Гоҳ аз насими лутф чу гулшан муаттарӣ!
 Баҳрӣ, ба чӯши қатразаниҳои саъи хеш,
 Тӯфони туст ин ҳама сози шиноварӣ!
 Дар мулки бетаайюний афзунтарӣ зи чарх!
 Аммо ба олами ҳавас аз зарра камтарӣ!
 Дар лафзи туст маънии кавнайн¹ мундариҷ,
 Баҳри чӣ бар ҳақиқати худ пай намебарӣ?
 Эй найири² сипеҳри ҳақиқат, яке битоб!
 Хуш хуфта дар хичоби шабистони³ ховарӣ!⁴
 То чанд ваҳм заҳри ҳасад резадат ба ком?
 Эй он ки кулзуми асалу кони шаккарӣ!
 Бо ҳар кӣ кина соз кунӣ, кулфаташ зи туст!
 Охир тааммуле, ки ба захми кӣ наштарӣ?
 Оби ҳаёт аз нафасат мавҷ мезанад,
 Аммо чи суд, к-аз арақи мову ман тарӣ!...
 Табъат даме ки моили айби қасон шавад,
 Оина гир, к-аз сари инсоф нагзарӣ!
 З-ин гардише ки оинаи ранги холи туст,
 Ҳаргиз ба фикри худ нафитодӣ, чӣ соғарӣ?
 Гофил зи худ мабош, ки чун шамъи офтоб
 Иқболи ҳафт маҳфилу⁵ нӯҳ қасри ахзарӣ!⁶...
 Аз ҳар шайе ки акли ту фаҳмид, афзалӣ!
 Аз ҳар макон, ки фаҳми ту пай бурд, бартарӣ!
 Ҳар ҷо нигоҳ меравад, он ҷо ту рафтаӣ!
 Ҳар сӯ ҳаёл мепарад, он сӯ ту мепарӣ!
 Чун мавҷ чанд ҳарза давидан ба ҳар канор?
 Гирдоб шав, агар талабоҳанги гавҳарӣ!
 Кавну макон гулест ба домони химматат,
 Худро агар ихота кунӣ, чархи дигарӣ!...

¹ *Кавнайн* — ду дунё: дунёи мавҷудоти суварӣ-зоҳирӣ ва мавҷудоти маънавӣ.

² *Найири* — офтоб.

³ *Шабистон* — шабгаҳ (ҷои шабнишинӣ дар боғҳо ва кӯшкҳо).

⁴ *Ховар* — дар ин ҷо ба маънои шарқ.

⁵ *Ҳафт маҳфил* — киноя аз замин.

⁶ *Нӯҳ қасри ахзар* (сабз) — киноя аз осмон.

Маҳкуми нафсӣ, ин ҳама дунҳиммати чаро?
 Қ-андар бисоти кудс туй садру сарварӣ!
 Олам ҳама мусаххари амри замири туст!
 Эй беҳабар, ту аз чӣ хаворо мусаххарӣ?...¹
 Сарчашмаи ҳаёти абад дар канори туст,
 Гар сар ба чайби хеш кашидӣ, Сикандарӣ!
 Гӯ баҳра кам барад сағи нафс аз ҷаҳони хушк!
 Гар устухони хирс шикастӣ, газанфарӣ!²
 Аз саъду наҳси даҳр асар чилвагар набуд,
 Чӯшид аз имтиёзи ту кайвону муштарӣ.
 Чашмат зи бениёзи таклифи имтиёз —
 Аз худ баланд тохт ба оҳанги ахтарӣ.³
 Мухтори сад уручу⁴ нузул⁵ аст ҳимматат,
 То сар зи олами чӣ ҳақиқат бароварӣ?...
 Аз сурат ар фиреб хӯрӣ, чуз араз⁶ най!
 Бар маънӣ ар назар фиканӣ, айни ҷавҳарӣ!⁷
 Аҷз аз ту чилвагар шуду кибр аз ту сар кашид.
 З-ин шева шуд яқин ки ба ҳар вазъ дархӯрӣ!...
 Ҳарчанд офтоб барорад бузургият,
 Беранг зӣ, чу зарраи мавҳум, аз аҳқарӣ!⁸
 Вазъи тавозӯи ту ҳамон авҷи иззат аст,
 Гардун тавон шуд аз хами таслимпайкарӣ!
 Эй зӯфунун⁹ ба олами маънӣ кушой чашм!
 Чун тифл сахт шефтаи нақши чодарӣ!¹⁰...
 Кулфат мақаш зи вазъи парешони зиндагӣ,
 Ошуфта аст нағмаи қонуни унсурӣ¹¹...

¹ *Хаво* — дар ин ҷо ба маънои ҳавас ва хоҳиши нафс.

² *Газанфар* — шер;

³ Шоир мегӯяд, ки дар дунё наҳсу саъд набуд, ниҳоро ту сохта баровардӣ, ҳар чиз дар худат буд, аммо ту аз худ баланд тохта дар фикри ситора шудан афтодӣ.

⁴ *Уруч* — болоравӣ,

⁵ *Нузул* — поинфурӯӣ;

⁶ *Араз* — назар ба ҳикмати қадим чизе ки вучуди мустақил надошта, ҳастии худро ба воситаи чизи дигар нишон медиҳад;

⁷ *Ҷавҳар* — дар ин ҷо муқобили араз буда, чизе ки вучуди мустақил дорад.

⁸ *Аҳқарӣ* — ночизӣ, камтаринӣ.

⁹ *Зӯфунун* — соҳиби фанҳо, донишманди чандин илму ҳунар.

¹⁰ *Чодар* — дар ин ҷо ба маънои чодархаёл ё чодари зочабозӣ аст, ки ба вай бачагон зиёда ҳавас доранд.

¹¹ *Унсур* — дар ин ҷо ба маънои табиат аст, ки назар ба ақидан донишмандони қадим аз обу оташу боду хок — аз чор унсур пайдо мешавад.

Гуфтам ҳазор ранг ҳадиси ҳавасгудоз,
 Шояд тааммуле кунадат ибратоварӣ...
 Бедил, ман он наям, ки шавам тоҷири камол,
 Ҷое ки хосу ом суханрост муштарӣ.
 Дар арсан баён нафасе гирд мекунам¹
 Бе даъвии фазилату лофи суханварӣ.
 Маҳкуми бениёзии шавкам, на маҳви фикр,
 Озодам аз тахайюлу авҳомгустарӣ.
 Аз ҳеч кас наям силаандеш бешу кам²,
 Маддоҳи фитратам, на Заҳирам³, на Анварӣ.
 Шеър, ки дар дил орзуи гадья⁴ парварад,
 Бар маънаш бишо... у бар алфози ӯ би...

ҚАСИДАИ ПАНҶУМ

ДАР ШИКОЯТ АЗ ЗУЛМУ БЕДОДИ ЗАМОНИ ХУД

(Аз саҳифаи 38-ӯми «Қасоид»)

Вақти он аст, ки аз гардиши гардуни фалак
 Нақши меҳр аз варақи рӯи замин гардад ҳақ...
 Талхин зулм ҳаловат ба завоик⁵ сӯзад,
 Аз сари хони вафо маҳв шавад ҳаққи намак.
 Ҳасрати нӯш ба бемор диҳад чоми аҷал,
 Муждан марҳам бар захм кунад ҳарфи газак.
 Лолазори тараб аз шӯълан ғам гардад доғ,
 Арғувонрангин уммед барояд сабзак...
 Ваҳми аблаҳ алами ноз фарозад ба самок⁶,
 Саъи доно шиканад коси фазилат ба самак⁷.
 Шерро пӯст чу рӯбоҳ шавад офати ҷон,
 Рӯбаро макр диҳад сӯи палангон шерак⁸

¹ Дар баъзе нусхаҳо ба ҷои «нафасе гирд мекунам» — «на-
фас гарм мекунам» дида шуд.

² *Сила* — мукофот, ниҳом, хусусан барои шеър.

³ *Заҳир* — Заҳири форӣёбӣ аст, ки монанди Анварӣ дар қа-
сидагӯии дарборӣ шӯҳрат дорад.

⁴ *Гадья* — гадоӣ.

⁵ *Завоик* — қувваҳои завқӣёбӣ.

⁶ *Самок* — номи як ситора.

⁷ *Самак* — моҳии зеризаминӣ (аз рӯи афсонаи хурофотие,
ки гӯё замин бар болон гов ва гов бар болон моҳӣ будааст).

⁸ *Шерак* — чуръат, далерӣ.

Пари гунчишк кунад даъвии парвози уқоб,
 Лофи сарпанча барад пеш зи шоҳин шорак¹...
 Кишти айём кунад фили ҳаводис помол,
 Қ-аз кафи ростӣ афтада дар ин арса қачак²...
 Ҳар ҳаёле ки ба зулматғахи ваҳм аст нихон,
 Ҳамчу хуршед аён аст ба чашми зирак...
 Бо чунин вазъ қаҳон кӯшиши ботил дорад,
 Мақсадаш — ваҳму талаб — қахлу залолат³ маслак...
 Назаре ку ки кунад ранги гул аз оташ фарк?
 Шоммае⁴ ку, ки шавад мудрики⁵ мушк аз мушлак?⁶
 Фарраи нозию вақт аст, ки шоҳини казо
 Ногаҳон хурд кунад болу парат чун ўрдак...
 Сурмаи ибрате аз хуш талаб кун, в-онгоҳ
 Чашм бикшою бубин сурати холи ҳар як!
 Лолаю гул ҳама доғи ҷигару захми диланд,
 Булбулу фохта якдаст ҳама наъразанак...
 Гӯшмол асту фиғон ҳосили кори тамбӯр,
 Навҳаю синахарошӣ сару сомони ғичак...
 Хол муфт аст, чӣ мозию кадом истикбол?
 Гар най тифл, ба афсона матан, эй мардак!
 Меравад умр, ту дар чақ-чақу вақ-вақ помол,
 Шӯри ин кофила бар риши ту дорад тизак...⁷
 Доми тазвир биҳил⁸ рабти тахайюл бигсил.
 Баҳри сайди мағасе чанд машав тортанак.
 Сайди инсон кун, агар ҷавҳари ахлоқат ҳаст,
 Пеши бӯзина чӣ лозим — бинавозӣ тунбак?⁹
 Шарм бодат, ки ҳавасмонли парвози нифок
 Оламеро бифиребӣ ба забон чун тўтак¹⁰.

¹ *Шорак* — паррандаи хурдакаки сиёҳранг аст, ки дар забони тоҷикӣ «мурғак» ном дорад.

² *Қачак* — ҷангалӣ филбон аст, ки бо вай филро идора мекунад.

³ *Залолат* — гумроҳӣ.

⁴ *Шомма* — қувваи бӯйӣ, ҳисси бӯйфаҳмӣ.

⁵ *Мудрик* — дар ин ҷо ба маънии фарқкунанда.

⁶ *Мушлак* — як гнӯҳи бадбӯй.

⁷ *Тизак* — аз калмаи «тиз», ки ба маънои бодӣ аз пасбароянда аст, сохта шудааст.

⁸ *Биҳил* — тарк кун, парто!

⁹ *Тунбак* — асбоби мусиқӣ аст, ки ба шакли қӯзан бедаста аз сафол месозанд ва ба тарафи кушодаш пӯст кашида бо панҷаи даст менавозанд. Ин асбоб «таблак» ҳам номида мешавад.

¹⁰ *Тўтак* — тўтӣи сухангӯӣ.

Умрхо шуд нафасат бугзу ҳасад мебофад,
Як нафас, кош, шавад маънии хулқат мудрак .
Гурбачанголи маргат агар онназудост,
Муши фикри ҳасад он беҳ, ки кашӣ дар хаппак.
Жожхой² чӣ қадар бо ту вафо хоҳад кард?
Лабу дандони ту вақт аст, ки гирад лаълак³...

ҚАСИДАИ ШАШҶМ

БА ТАРЗИ ҶАЗАЛ ДАР АЕДАТИ ЯКЕ АЗ ДҶУСТОНИ
БЕМОРИ ХУД

Омадам, то сад чаман бар чилва нозон бинамат,
Нашъа дар сар, май ба соғар, гул ба домон бинамат.
Ҳамчу дил умре дар оғӯши хаёлат доштам,
Ин замон ҳамчун нигаҳ дар чашму мижгон бинамат...
Эй масеҳонашъан ранги ду олам эҳтиёҷ!
Бар нигаҳ зулм аст, агар мӯҳтоҷи дармон бинамат!
Дидан ҳамбёзасанче чун қадаҳ овардаам,
То ба ранги мавҷи саҳбо масти чавлон бинамат.
Оламе аз нақши поят чашм равшан мекунад,
Андаке пеш оӣ, то ман ҳам хиромон бинамат.
Ҳаққи зоти туст саъи дастгириҳои халқ,
То абад, ё раб, асон нотавонон бинамат!
Арзи таъдоди⁴ маротиб хичлати шавқи расост,
Он чи дил мамнуни диданҳо шавад, он бинамат.
Ҷунчагиҳоят насиби дидан Бедил мабод!
Чашми он дорам, ки то бинам — гулистон бинамат.

ҚАСИДАИ ҲАФҶМ

БА ТАРЗИ ҶАЗАЛ ДАР МАВРИДИ
АЗ САҶАР БОЗОМАДАНИ ЯКЕ АЗ ДҶУСТОНАШ

Субҳи таманно дамид, дил чаманистон кунем,
Юсуфи мо мерасад, онна сомон кунем.
Ҳосили боғи мурод ҳавсалахоҳи вафост,

¹ *Мудрак* — идрок кардашуда, мафҳум ва маълум.

² *Жожхой* — харзагӯй, беҳудагӯй.

³ *Лаълак* — бемории сӯхтанӣ.

⁴ *Таъдод* — шумор, ҳисоб.

Он чи нагунҷад ба ҷайб, тӯхфаи домон кунем.
 Сози тараб дилкушост, нашъа тараннумнамоист,
 Мутриби мо тарсадост, шиша ғазалхон кунем...
 Аз лаби ҷонбахши ӯ як ду нафас дам занем,
 Мисри ҳаловат шавем, қанду гул арзон канем¹...
 Ҷабҳаи андешаро дар қадами ӯ сарест,
 Беҳ, ки дар он накши по сайри гулистон кунем.
 Чашми ду олам нишот маҳви тамошои мост,
 Дида ба дидор агар як мижа ҳайрон кунем...
 Гардани мо то абад бастаи занҷири ӯст,
 Кумрии ин гулшанем, тавқ ҷӣ пинҳон кунем?
 Бедил, агар сабз шуд дона зи файзи саҳоб,
 Мо дили афсурдаро дар қадамаш ҷон кунем.

КАСИДАИ ҲАШТУМ

БОЗ ДАР ҲАМОН МАВЗУЪ

Боз аз дил ба сӯи дидаи мо меоӣ,
 Эӣ дилу дида фидоят, зи кучо меоӣ?..
 Зи гудози дили ҳасратзадагонат хабарест,
 Қ-ин қадархо арақолуди хаё меоӣ.
 Абрҳо дар қадамат резиши гавҳар доранд,
 Фасли найсонию сероби саҳо меоӣ.
 Мехиромӣ тую ман нози таҳайюр дорам,
 Гӯӣ аз баҳри мани бесару по меоӣ.
 Рафтани омаданат омаду рафти дигар аст,
 Мавҷи гул меравию оби бақо меоӣ...
 Дида то дил ҳама гулчини баҳороғӯш аст,
 Чашми бад дур, аҷаб уқдакушо меоӣ...
 Шаби Бедил нашавад рӯз ҷӣ имкон дорад?
 Ки ту хуршедию дар кишвари мо меоӣ!

¹ Қанду гул — гулканд.

VI

АЗ ҚИТЪАҲО ВА ПОРЧАҲОИ ГУНОГУНМАВЗУЪ

ДАР ТАЪРИХИ ТАВАЛЛУДИ ХУД

Ба соле ки Бедил ба мулки зухур
Зи файзи азал тофт чун офтоб.
Бузурге хабар дод аз мавлидаш,
Ки ҳам «файзи кудс» асту ҳам «интихоб»¹

ДАР ТАЪРИХИ ВАФОТИ МИРЗО КАЛАНДАР, КИ АМАҚ ВА ТАРБИЯКУНАНДАИ БЕДИЛ БУД

Сипаҳсолори дин Мирзо Каландар,
Мухити лутфу кони меҳрубонӣ...
Дар ин хирмонсарои кулфатанҷом
Ба ишрат кард умре зиндагонӣ.
Ба ҳукми он ки дар ҳар ҷо баҳорест,
Ба таъби рангу бӯ дорад хазоне.
Варақ гардонд охир нусхаи умр,
Фано шуд баҳси пирию ҷавонӣ,
Зи ибратгоҳи имкон² чашм пӯшид,
Чу миҷгон мунқатеъ шуд парфишонӣ.
Паи таҳқиқи таърихи фироқаш
Нафас зад ғӯта дар баҳри маонӣ,
Ба ғӯши хуш охир ҳотифе гуфт:
«Каландар ёфт васли ҷовидонӣ»³

¹ Ҳар кадоми ин ду фикра ба ҳисоби абҷад 1054 ҳиҷрӣ буда, ба ҳисоби мелодӣ 1644 мешавад.

² Ижон — дар ин ҷо ба маънои дунё, мумкинот.

³ Масраи охирии, ки моддаи таърих аст, ба ҳисоби абҷад 1076 ҳиҷрӣ буда, ба 1666 мелодӣ баробар меояд, ки дар 22 солагии шоир гуфта шудааст.

ДАР ЕДИ КИШВАРИ БИҶОР

Эй сабо, умрест з-он гулшан наёвардӣ хабар:
 Сарв он чо дар чӣ раъноист, гул масти чӣ ранг?
 Шамъи он базм аз чӣ рӯ оина равшан мекунад?
 Гулбуни он боғ домони чӣ гул дорад ба чанг?
 Андалеби Бедили моро дар ин кулфатсаро
 Ҳамчу бӯи ғунча чои парфишонихост танг...
 Тоқате мехоҳад аз дарди чудой нолаам,
 То нафас бар хеш чунбад, шиша меояд ба санг.
 Сӯхт дил аз доғи маҳрумӣ, ки дар арзи ниёз
 Нома домони таҳи санг асту қосид пойланг.
 Бо ҳама навмедӣ аз шуғли дуо ғофил наям:
 Ё раб, он гулшан мабинод аз хазон тағъири ранг!

ДАР ШИҚОЯТ АЗ БАЪЗЕ ҲАМЗАМОНОНИ ХУД

Ё раб, эҷоди кадрдонон кун
 Ба ниёзи кароматафсунон,
 Ки дар ин рӯзгори шоматхез¹
 Нанги бӯзинаанд маймунон².
 Сакта то кай радифи табъи равон?
 Тира то чанд бахти мавзунон³?!
 То расад тарзи ишрате ба навӣ,
 Кӯҳна гаштанд тозамазмунон.
 Ё адам соз мулки донишро,
 То асар махв гардад аз Юнон⁴.
 Варна ин зиндагӣ намеарзад
 Ба қабули таҳаккуми дунон.

ДАР ТАЪРИХИ ВАФОТИ МИРЗО ЗАРИФ,
 КИ ТАҶОИИ БЕДИЛ БУДА, ДАР ОМУЗИШИ
 ИЛМҶОИ АРАБӢ УСТОДИ У ҲАМ БУД

Қидваи⁵ аҳли фазл хоҷа Зариф,
 Ки чу ӯ солики яғона набуд,

¹ Шомат — шумӣ.

² Маймунон — дар ин чо киноя аз одамони пастфитрат, ки дар тақлид бӯзинамонанданд.

³ Мавзунон — шайрон.

⁴ Ба муносибати аз Юнон расидани Афлотун, Арасту ва Букрот барин ҳукамон қадим ин саръамин дар адабиёти Шарқ ба сифати донишхезӣ машҳур шудааст.

⁵ Қидва — сарвар, пешво.

Нафасе чуз хадис вирд надошт,
Кадаме чуз ба роҳи фарқ насуд;
Хар кадар илму фазл бешӣ кард,
Дарси таслиму масканат¹ афзуд,
Чашм пӯшид аз чаҳону гузашт,
Мижа барбасту боли ноз кушуд,
Яъне аз домгоҳи ваҳшатранг
Часту дар мулки офият осуд.
Харфи ин мисраъ аст таърихаш:
«Некфарҷоми оқибатмаҳмуд»².

ҚИТЪА БА ТАРЗИ ҒАЗАЛ

ДАР ЕДИ РАФИҚОНИ ВАФОТЪЕФТА

Мағӯ гузаштарафиқон зи дил фаромӯшанд,
Қадам нола, ки дар пардааш намеҷӯшанд?!
Чароғи анҷумани ҳайрати назар буданд,
Кунун ба пардаи дил доғхон хомӯшанд.
Нарафтаанд аз ин базм то сухан боқист,
Зи дида рафта, валекин ҳанӯз дар гӯшанд.

МАСНАВИ

ДАР ТАСВИРИ ШАМШЕР

Ало эй зиреҳпӯши зеварнигор,
Забоновари маърази гирудор.
Хамӯшию аз шӯри яғмои ту
Дар офоқ печида ғавғои ту.
Ишороти бегонагӣ абрӯят,
Ба паҳлуи ҳар кас тихӣ паҳлуят.
Ба софӣ чу обӣ, ба тундӣ чу нор,
Ба ҷавҳар чу мӯрӣ, ба ҳайъат чу мор.
Дари сулҳу роҳи вафо бастай,
Паи кин миёнро ду ҷо бастай.
Ситезат на душман шиносад, на дӯст,
Зи ту корд бар устухон мағзу пӯст.

¹ Масканат — шикастанафсӣ, хоксорӣ.

² Ин моддаи таърих 1075 хичрӣ буда, ба 1665 мелодӣ баро-
бар аст, ки ба 21-солагии шоир рост меояд.

Лабат гар шавад тар ба хуни адӯ,
 Намояд шафақ дар дами субҳ рӯ...
 Нихеби ту то дасти ғорат кушуд,
 Сари ҳар кӣ дидам, ба гардан набуд.
 Зи бас дар шукӯҳ аз сарон бартарӣ,
 Агар кӯҳ бошад туаш бар сарӣ.
 Фано шӯҳии мавче аз чӯи туст,
 Ачал як ишорат зи абрӯи туст...
 Адӯро зи чӯй ту мавчи шарар,
 Гаҳе аз камар бигзарад, гаҳ зи сар...
 Ба бедод аз ҳад бурун будай,
 Ба хубӣ зи хубӣ фузун будай.
 Маро қабзаат гар шавад дастъёр,
 Зи бунъеди гетӣ барорам димор,
 Ба мавче ки гардад зи чӯят равон,
 Бишӯям нишони ғурури чаҳон.
 Хами пайкарат нақши абрӯи кист?
 Ба ин мавҷ оби ту аз чӯи кист?
 Зи тарзи нигоҳи кӣ дорӣ паём?
 Қ-аз оби ту хун мечакад. Вассалом!

МАСНАВИ

ДАР МАЗАММАТ ВА САРЗАНИШИ ҚИМЪЕГАРОНИ
 ХАЕЛИ, КИ ДАР ПАИ АЗ МИС ТИЛЛО
 ВА АЗ ҚАЛЪАГИ НУҚРА СОХТАН УМРУ
 МОЛИ ХУДРО САРФ ҚАРДА ДАР МАҲРУМИ
 МЕМУРДАНД

Эй муҳаввис¹, дар ҳавои кимъё
 Метапад набзи ту чун зайбақ² чаро?
 Баҳри таҳсили маош, эй бадғухар!
 Касб бисъёр аст агар бандӣ камар.
 Ин чӣ савдо дар сарат афтодааст?
 Аз қучо ин нагбатат рӯ додааст?
 Рафт чун симоб ором аз дилат,
 Ганда чун кибрит³ шуд обу гилат.

¹ *Муҳаввис* — соҳибҳавас.

² *Зайбақ* — симоб.

³ *Кибрит* — олтингӯғирд.

С. Аинӣ ва нависандаи ҷавон П. Толстӣ

Пир гаштӣ, лек бар ҳарфи маҳол
 Меравӣ аз ҷо ҷу тифли хурдсол!...
 Ҳасрати сад ранг тезобат ба пеш,
 Талх кардӣ оби ҷӯи айши хеш!..
 Гаҳ бар обу гаҳ бар оташ мезанӣ,
 Рӯзу шаб дар назъию ҷон меканӣ!
 То ба кай аз ақли ҷаҳландӯзи ту
 Почаки¹ даштӣ бувад дилсӯзи ту?
 Ибрате, к-аз шуғли саргин сӯхтан
 Ханда дорад шамъи ноз афрӯхтан!
 Нестӣ зардушт, эй оташпарасти!
 То ба кай дар оташат бояд нишаст?..
 Дил ҷу гулхан тирагир аз дуди хирс.
 Судани даст аст яксар суди хирс...
 Ҳамчу хар дорад ба чандин печу тоб
 Фикри симоби ғализат дар ҳалоб².
 Дил макун дар судани аҳҷор³ рещ,
 Даст барҳам судане дорад ба пеш...
 Нураю⁴ зирних молидӣ ба ҳам,
 Як сари мӯ ҳам нашуд ҳирси ту кам.
 Милху⁵ қальё⁶ коми хушат шӯр кард,
 Шӯра охир чашми ақлат кӯр кард...
 Кӯран ҳирсию месӯзӣ димоғ,
 Ҳам ба хокистар магар ёбӣ фароғ!..
 Талх шуд ком аз таманнон зарат,
 Сӯхт хуну рехт сафро дар сарат!..
 Менамояд зайбақат аз бўта рам,
 Қ-эй ба худ вомонда, роҳӣ шав ту ҳам!
 Бӯи кибритат ҷаҳонро ганда кард,
 Нафси шумат рӯхро шарманда кард!..
 Хок мезебад ба фарқат беҳтан!
 Сурб⁷ мебояд ба ҳалқат рехтан!

¹ Почак — таппин гов.

² Ҳалоб — лойдон.

³ Аҳҷор — санғхо.

⁴ Нура — оҳак.

⁵ Милх — намаки ошӣ.

⁶ Қальё — як хели намак, ки дар саноат ба кор меравад.

⁷ Сурб — кӯрғошим.

ДАР ТАСВИРИ ФИЛ

Қалам то кунад накши тасвири фил,
 Гусистааст аз нол¹ занҷири фил.
 Мағӯ фил, Ҳиндустоне дигар,
 Шабистони дигар, чаҳоне дигар.
 Зи дӯшаш уручи димоғи шахй,
 Ба хартумаш омоло кӯтахй.
 Ба чавлони мастй мурувватқадам,
 Бузургй ба кӯчакдилиҳош зам.
 Шавад кӯдаке гар ба дӯшаш савор,
 Ба меҳри падар вокушоёд канор.
 В-агар мӯре омад таҳи пой ӯ
 Ба саҳро, тижй мекунад ҷои ӯ.
 Нагунҷад пурй дар худ аз паҳлӯяш,
 Матонат хамад дар хами зонуяш.
 Ба тамкин зи тамкин гаронсангтар,
 Ба чувтй зи чувтй рамоҳангтар...
 Сабукрӯҳ з-онсон ки гарди хаёл
 Ба саъи хиромаш нашуд поймол.
 Чу шаб гар ҳама то саҳар раҳ супурд
 Ба миҷғони хобидае по нахӯрд...
 Чй оташ чунун карда аз пайкараш,
 Ки кӯҳи загол² аст по то сараш?
 Қашад аз чигар обу бар сар занад,
 Мабод аз танаш шӯълае пар занад.
 Қазо карда тарҳ аз чаҳони басит
 Ба хартуми ӯ қазру мадди³ муҳит...
 Китоби ҳисоби амал таҳ шавад,
 Ки аз чини хартумаш оғаҳ шавад...
 Қадам ҳар кучо дар равонй фушурд,
 Ба овози пояш касе пай набурд.
 Зи бас бар гаронй зад аъзои ӯ,
 Садо низ шуд сурма дар пой ӯ.

¹ *Нол* — як тори нозуки хаму печдор аст, ки дар даруни нан қалам ҷой гирифтааст.

² *Загол* — ангишт.

³ *Қазру мад* — холатест, ки дар баҳрҳо дар вақтҳои муайян рӯй медеҳанд; дамида ва боло гирифтани оби баҳро «мад», баргаштан ва фурумадани байро «қазр» меноманд.

Бурун частан аз зери пояш кирост?
 Ки дар роҳаш овози по барнахост.
 Сухан гар зи рафтори ӯ меравад,
 Садо дар забонҳо фуру меравад.
 Сараш аз бузургӣ ба ҳадде гарон,
 Ки дар пайкараш карда гардан ниҳон.
 Баландӣ тале чида по то сараш,
 Ки афканда дар олами дигараш...
 Ба ҳар узви ӯ вусъат онна чид,
 Вале чашми у ғайри тангӣ налид.
 Бузурге ба ин тангчашмӣ назод,
 Фалак ҳам аз ӯ дорад ин нукта ёд...
 Дигар, Бедил, аз филу хар дам мазан!
 Диле чамъ кун, нусха барҳам мазан!
 Кучоҳо давид аз ҳавас решаат,
 Ки дар пой пил омад андешаат?..

МАСНАВИ

ДАР БОРАИ НИГОҲ ДОШТАНИ ШАРАФИ
 ҚАВЛИ ХУД

Эй дилат арсагоҳи дамсардӣ!
 То ба кай гуфтугӯи номардӣ?
 Он чи ҳарфи забони мардон аст,
 Хомӯшиҳои теги урьён аст.
 Сухани мард агар фитад бар хок,
 Беҳ к-аз он пеш сар фитад бар хок!
 Мурданат беҳ зи зиндагонии хом,
 Хок хӯр, эй ки мехӯрӣ илзом¹.
 Захмҳо метавон ба чон бардошт,
 Лек хиҷлат наметавон бардошт.
 Рӯи мулзам² ҳамон пари зор³ аст,
 Шӯъла, рангаш чу бишканад, доғ аст,

¹ Илзом — мағлуб шудан дар мунозира ва мусобиқа.

² Мулзам — мағлуб дар мунозира ва мусобиқа.

³ Пари зор — киноя аз ранги сиёҳ; яъне рӯи мулзам сиёҳ.

ДАР ҲАЦВИ ЗОХИД

Махӯр аз покии домони зоҳид
 Фиреби нури беимони зоҳид.
 Зи макри содагиҳояш бупарҳез!
 Катон дорӣ, аз ин маҳтоб бигрез!¹
 Чу субҳи козиб аст ин теғи ҷонкоҳ,
 Ҳалоки корвонеро камингоҳ².
 Бузургӣ беш натвон бурд пешаш
 Зи ҷандин хирмани мӯ ҷида ришаш.
 Ба завқи жожхой карда сомон,
 Ба ранги сабҳа³ сар то пош дандон.
 Сафо дар ҷуббаву аммомааш сарф,
 Тилисми қир⁴ рӯандӯдан барф,
 Чу оташ зохиру ботин табоҳӣ,
 Ба сар хокистару дар дил сиёҳӣ.
 Ҷароғи хилваташ нури сафо нест,
 Ба базми зӯҳд роҳи шиша во нест.
 Ту ин ҷо шишаи худ дар бағал дор,
 В-агар оро бурун, санге бурун оро!
 Қ-аз ин бедард мино наинг дорад.
 Дили афсурда бӯи санг дорад.

ДАР ҲАЦВИ ЗОХИДИ РИШКАЛОН

(Ба тарзи ғазал)

Ин қадар риш ҷӣ маънӣ дорад?
 Ғайри ташвиш ҷӣ маънӣ дорад?
 Ҳазар аз зоҳиди мисвокбасар
 Ақрабу⁵ неш — ҷӣ маънӣ дорад?!
 Одамӣ — хирс, ҷӣ зулм аст, охир?
 Марди ҳақ—меш, ҷӣ маънӣ дорад?

¹ Ғалати машхур аст, ки гӯё катон (порчаи нозуки зағир-поягӣ) дар маҳтоб пош меҳӯрдааст. Мазмуни ин байт ба ҳамон шӯҳрат асос ёфтааст.

² Одатан корвониён дар биёбон баъд аз дамидани субҳи содик (субҳи дуйӯм) ба роҳ мебароянд; корвоне, ки ба субҳи козиб фиреб хурда ба роҳ барояд, бештар ба ҳучуми дуздон гирифтор мешавад. Ин байт ба ҳамин одат асос ёфтааст.

³ Сабҳа — тасбеҳ.

⁴ Қир — як хел рағани бисёр сиёҳи часпак.

⁵ Ақраб — каждум.

Даъвни пучу ба ин сомон риш
Наравад пеш, чӣ маънӣ дорад?
Як нахӯд каллаю даҳ ман дастор?
Ин каму беш чӣ маънӣ дорад?
Бедил, ин чо ҳама риш асту фаш аст,
Миллату кеш чӣ маънӣ дорад?

МАСНАВИ

ДАР БОРАИ ИН КИ ИНСОНИ КОМИЛ ТАБЪАН ШОИР АСТ

Одамӣ фитрат асту фитрати том,
Нест равшан магар зи лутфи калом...
Медиҳад чарбу нармин овоз
Хабар аз чавҳари латофати соз...
Оламе шӯҳин нафас дорад,
Аз сухан бод дар қафас дорад.
Лек мавзунин нафас дигар аст,
Он нафас нест, матлаи саҳар аст...
Гар ба мавзуниат диҳад дашном,
Марҳабо чинӣ аз хавосу авом.
Ба иҷобат дуон номавзун
Ҷуз ба нафрин намешавад макрун.
Сарв агар қач дамад дар ин гулзор,
Ба қабули назар надорад бор¹.
Хок бар фарқи шамъ бехтаанд,
Гар ба мавзуниаш нарехтаанд...
Хусну кубҳи ҷаҳони бӯқаламуи,
Ҳарфи мавзун шиносу номавзун.
Умрҳо шӯри ин фасурдабисот,
Гоҳ тафрит дошт, гоҳ ифрот.
Эътидоле аз он миён зад ҷӯш,
То ба инсон расид даври хурӯш.
Шишаи созо расид ба санг,
Қ-и наво гашт интиҳоб таранг²
Баҳр сад ранг мавчу қатра шикаст,
Он чи мавзун фитод гавҳар баст...

¹ Бор — дар ин чо ба маънии роҳ.

² Таранг — ин калима мувофиқи корфармони аҳолии Хиндустон садоест, ки аз шикастан ё аз ба ҳам хӯрдани чизҳои «чарангдор» мебарояд.

ДАР БОРАИ ШОИРОНИ ШОҲПАРАСТ

Эй ки таърифи салотин мекуни!
 Машки таълими шаётин мекуни!
 Чист таълими шаётин? Хубби чоҳ¹.
 Эй шаётин муршидат² рӯят сиёҳ!
 Фахри табъат мадҳи шоҳе беш нест,
 Қ-он ҳама тахту кулоҳе беш нест.
 Имтиёзе, то бидонӣ шоҳ кист?
 Ин кафаспарварди ваҳми чоҳ кист?
 Бар сараш афтода он зарринруҳом³,
 Омада пояш ба санге тахт ном.
 Тахти симу афсари заррин — ду санг,
 У чӣ? — Оташ дар миёни ин ду санг!
 Филҳақиқат оташ аст он, шоҳ нест,
 Лек ҳар оташпараст огоҳ нест!
 Қурби ин оташ балои ҷони туст.
 Барқи дину хирмани имони туст.
 Рафта гир оинаи динат зи даст,
 Нест ҳаргиз ҳақпараст оташпараст.

КИТЪА

ДАР БОРАИ ШОИРИ ТАММОЪ

Эй басо маънии равшан, ки зи хирси шуаро
 Хоки ҷавлонгаҳи аспу хари аҳли чоҳ аст,
 В-э басо нусха ки дар мактаби ташвиши тамаъ.
 Рӯсиёҳи абад аз мадҳи амиру шоҳ аст.
 Марҷеи⁴ маънии ин сустхаёлон даръёб,
 То бидонӣ чи қадар фитраташон кӯтоҳ аст.
 Силамуштоқи гадотабъ зи мазмуни баланд
 Гар ҳама пой бар афлок ниҳад, дар чоҳ аст!..

¹ *Хубби чоҳ* — муҳаббати чоҳ ва мансаб.

² *Муршид* — роҳнамо.

³ *Рухом* — як хел санги қиматбаҳои рангдор аст, ки аз ҷинси мрамор мебошад.

⁴ *Марҷеъ* — ҷои бозгашт, ҷои рафт.

ҚИТЪА

ДАР БОРАИ ЗАРУР БУДАНИ ҚОБИЛИЯТ БАРОИ ХАР ХУНАР

Фонуси шамъҳои асар қобилият аст,
Бе ранг ҳеч чилва мусаввар намешавад;
Аз шӯъла касби нур чароғи фасурдари
Бе равшану фатила муяссар намешавад.
Соҳил, ки асли тинаташ аз ҷӯши ташнагист,
Дарёест дар канору лабаш тар намешавад.
Оина об дораду нам ошкор нест,
Дар санг оташ асту мунаввар намешавад.
Тақлидро ба олами таҳқиқ бор нест,
Зангор — ҷавҳар, обила — гавҳар намешавад.
Оинае ки обу гилаш занги тирагист,
Аз сайкали ту соҳиби ҷавҳар намешавад.
То аз зуком пок набошад димоғи шавқ,
Гар ҷумла нофа¹ аст, муаттар намешавад...

ҚИТЪА

ДАР БОРАИ НАПАРТОФТАНИ БОРИ ХУД БА ГАРДАНИ ДИГАРОН

Ба як дурӯза сару барги зиндагӣ нарисанд,
Ки баҳри халқ, пай суди худ, зиён бошӣ.
Агар губор шавӣ, маҳви домани худ бош!
Чунон мабош ки ташвиши дигарон бошӣ!
Нафас бидузду сабукрӯх зиндагонӣ кун,
Мабод, бар дили оинае гарон бошӣ!

ДАР МАРОСИМИ ҲИНОБАНДИИ АРУС

(Ба тарзи ғазал)

Машшотаи шӯхе ки ба дастат, дили мо баст,
Меҳост чаман тарҳ кунад, ранги ҳино баст.
Он ранг кӣ медошт дарег аз варақи гул,
Аз дур кафи дасти ту бӯсиду ба по баст.
То чашм кушояд, мижа оғӯши баҳар аст,
Ранги сари нохун ҷӣ қадар уқдакушо баст!

¹ Нофа — нофи мушқдони баъзе охуҳо.

Гар вонигарӣ санъати машшотагӣ нест,
 Сехрест, ки бар панҷаи хуршед, суҳо¹ баст.
 З-ин нур, ки аз шамъи сарангушти ту гул кард,
 То шӯълаи занад оташи ёкут ҳаё баст.
 Арбоби назарро ба тамошои нигориш²
 Дастӣ мижае буд таҳайюр ба қафо баст.
 Об аст зи шабнам дили ҳар барги гул имрӯз,
 Қ-ин ранги чамансози вафо саҳт ба ҷо баст.
 То арза диҳад мунтахаби нусхаи асрор,
 Тарроҳи чаман маънии ҳар гунҷа ҷудо баст.
 Қайфияти гул кардани ин гунҷа ба рангест,
 Қ-аз ҳайрати саршор тавон оинаҳо баст.
 Бедил, ту ҳам аз шавқ чаман шав, ки ба ин ранг
 Шерозаи девони ту имрӯз ҳино баст.

МАСНАВИ

ДАР ТАВСИФИ СУХАН ВА ШЕЪР

Чӣ сеҳр аст ин ҳусни бе рангу бӯ,
 Ки болида дар қисвати гуфтугӯ?
 Агар базм—лабрезии овози ўст,
 В-агар хилват—оинаи рози ўст.
 Ба берангӣ ин фитнаи сомон қунад,
 Агар ранг гирад, чӣ тӯфон қунад?
 Сухан навбахор аст, аз гул мапурс?
 Ҳамин шӯри мастист, аз мул мапурс.
 Ба ҳар ҷо сухан гул қунад, гӯш бош!
 Ба ҳайрат ватан созу хомӯш бош!

ҚИТЪА

ДАР БОРАИ АТУБ ЧАТУ НОМ РАССОМ, КИ РАСМИ ШОИРО ҚАШИДА БУДААСТ

Хомаи ў ҳар кучо тасвири шамъе мекашид,
 То қиёмат дошт аз рангаш ҷароғ афрӯхтан;
 Ҳайъати парвонае гар дар назар мебаст нақш,
 Дуд меангехт то маҳшар забонаш сӯхтан;

¹ Суҳо — як ситораи бисъёр хурд.

² Нигориш — нақшкешӣ.

Решаи нахле ки аз килкаш наме парвоз дошт,
Дар баҳораш шох ҳам мешуд зи бор андӯхтан;
Дар тамошогоҳи найранги фусунпардозинаш
Нанги тӯтӣ буд аз хориҷ наво омӯхтан;
З-ин адо ҳар ҷо ниқоби ранги санъат мешикофт,
Маҳв буд андеша аз чашми таҳайюр дӯхтан.

ҚИТЪА

ДАР БОРАИ ИН КИ ИНКИШОФИ ИЛМ
БЕ ДОНИШДҶУСТОН МУМКИН НЕСТ

Эй басо илме, ки аз беилтифотиҳои халқ
Дар мичози маъниогоҳон ҳамон мастур монд.
Бедимоғиҳои мастон чашми шавқе во накард,
Мавҷи май дар ҷом маҳли решаи ангур монд.
Наргисистонҳо ба ҳайрат хуфтаи бедонишист,
Оламе афрӯхт шамъу ҳамчунон бенур монд.
Гар касе маҳрам нашуд андешаи гафлат кирост?
Хусн, аз бас бениёзӣ дошт, номанзур монд.

РУБОИ

ДАР БОРАИ ИН КИ ОДАМИ ЗИНДА БОЯД
ДАР БАҶНИ ХАЛҚ БОШАД

Ҳастӣ ҷуз ҷонканию хун хӯрдан нест,
Аз олами марг айши ҷон бурдан нест.
Дар халқ буруни халқ будан ғалат аст,
Сӯхбат бо зиндагист, бо мурдан нест.

ҲИКОЯИ МАНЗУМА

(Аз «Муҳити аъзам», саҳифаи 31)

Фузуле¹ ба они корогаҳон
Ба лофи суҳан буд гарми баён.
Ки «ман борҳо бе дарангу шитоб,
Ба даръе сафар кардаам чун хубоб.
Ба расми тичорат зи наздику дур,
Чу киштӣ ба сад об кардам убур.

¹ Фузул — маҳмаддонон подониствағӯй.

Зи ҳар мавҷ чандин тапиш дидаам,
 Ба ҳар қатра чун мавҷ печидаам.
 Кафи даъвиям холи аст аз казоф,
 Чу мавҷам муаммон даръёшикоф.
 Зи ман маънии баҳр пӯшида нест,
 Дар ин нусха ҳарфи нафаҳмида нест.
 Зи асрори даръё наям беҳабар,
 Зи ҳар қатра дорам суроғи гуҳар.
 Ба соҳилнишинон чӣ ронам сухан.
 Ки дуранд аз қаъри асрори ман».

Яке гуфт: «Аз он ҷумла сайру сафар
 Зи моҳӣ асар бурда бошӣ магар,
 Ки чун дида дар об дорад ватан,
 Зи доғ аст ҳамчун дилаш пираҳан?»

Барошуфт, к-«охир дар ин баҳрҳо
 Ҳамин моҳиям буд доим ғизо,
 Зи моҳӣ нишон чустан аз аблаҳист,
 Ки ҳар чоҳилеро аз ӯ огаҳист,
 Зи баҳри баёнам гуҳар чидан аст,
 Зи таркиби моҳӣ чӣ пурсидан аст?»

Чу соил¹ аз ӯ ин иборат шунид,
 Ба ғавраш² чу моҳӣ инон баркашид.
 Ки ман ғофил аз ҳайъати моҳиям,
 Аз ин киса деҳ накди огоҳиям.
 Сазад к-аз баёни ту гирам қиёс,
 Шавам аз нишони ту моҳишинос».

Ба ҳукми кудурат зи рӯи мисол,
 Лаби ҳарзагӯ шуд мучиб³ савол,
 Ки «бошад ҳамин моҳӣ эй хушманд,
 Ки дорад чу уштур ду шохи баланд».

Бихандид халке аз он булфузул,
 Ки нашнохт ранги фурӯ⁴ аз усул⁵.
 Яқин шуд, ки чуз ҳарф нашнидааст,
 Чу моҳӣ шутур низ нодидааст.

¹ Соил — саволкунанда.

² Ғавр — чуқурӣ, қаъри, тағ, даруни ҳар чиз.

³ Мучиб — ҷавобдиҳанда.

⁴ Фурӯ — шохҳо.

⁵ Усул — аслҳо, решаҳо.

МАСНАВИ

ДАР ТАСВИРИ БАҲОР

(Аз «Чор унсур», саҳифаи 91)

Таололлоҳ¹, чӣ тӯфони баҳор аст,
 Ки чун гул шаш ҷиҳат гул дар канор аст.
 Дару дашт аз хучуми ранг боғест,
 Чу гул як сар хучуми тардимогист.
 Зи гул ҷо дар ҷаман шуд он қадар танг,
 Ки чун бӯ бар ҳаво баст ошён ранг.
 Ба худ печидани дорад мушавваш,
 Нигоҳ аз ранги гул чун мӯ аз оташ.
 Зи атр аст он қадар сармояи гул,
 Ки бӯи мушк дорад сояи гул.
 Ба васфи ин баҳори рангубӯҳез
 Нафас чун риштаи шамъ аст гулрез,
 Қалам то ҳарфи рангаш менигорад,
 Рақам ҷӯши пари товус дорад,
 Ҳама хусн аст, аз ҳайрат хабар гир,
 Ниғаҳ Мачнун куну Лайлӣ ба бар гир.
 Навоҳон нави минқори булбул
 Садоҳо ҷида аз тори рағи гул...

МАСНАВИ

ДАР БОРАИ ИШҚ ВА ОШИҚИИ ЗМОНИ ХУДАШ

(«Ирфон», саҳифаи 67)

Ошиқӣ ҷист?— Доғи маҳрумӣ,
 Гули худрӯи боғи маҳрумӣ.
 Яққалам ранг, лек бохтанӣ,
 Сар ба сар дил, вале гудохтанӣ.
 Лаби арзе ки мурда гуфтораш,
 Пой шавқе ки рафта рафтораш.
 Ҳама парвоз, лек рехта пар,
 Шӯъла, аммо тамом хокистар.
 Ҷаҳдаш андози норасою бас,

¹ Таололлоҳ — ин калимаест, ки суҳанварони пештара дар мавриди таачҷуб ва ҳайрат кор мефармуданд.

Зи ҳар мавҷ чандин тапиш дидаам,
 Ба ҳар катра чун мавҷ печидаам.
 Кафи даъвиям холи аст аз казоф,
 Чу мавҷам муаммон даръёшикоф.
 Зи ман маънии баҳр пӯшида нест,
 Дар ин нусха ҳарфи нафаҳмида нест.
 Зи асрори даръё наям беҳабар,
 Зи ҳар катра дорам суроғи гуҳар.
 Ба соҳилнишинон чӣ ронам суҳан,
 Ки дуранд аз каъри асрори ман».

Яке гуфт: «Аз он чумла сайру сафар
 Зи моҳӣ асар бурда бошӣ мағар,
 Ки чун дида дар об дорад ватаи,
 Зи доғ аст ҳамчун дилаш пираҳан?»
 Барошuft, к-«охир дар ин баҳрҳо
 Ҳамин моҳиям буд доим ғизо,
 Зи моҳӣ нишон чустан аз аблаҳист,
 Ки ҳар чоҳилеро аз ӯ оғаҳист,
 Зи баҳри баёнам гуҳар чидан аст,
 Зи таркиби моҳӣ чӣ пурсидан аст?»
 Чу соил¹ аз ӯ ин иборат шунид,
 Ба ғавраш² чу моҳӣ инон баркашид.
 Ки ман ғофил аз ҳайъати моҳиям,
 Аз ин қиса деҳ нақди огоҳиям.
 Сазад к-аз баёни ту гирам қиёс,
 Шавам аз нишони ту моҳишинос».

Ба ҳукми кудурат зи рӯи мисол,
 Лаби ҳарзағу шуд мучиби³ савол,
 Ки «бошад ҳамин моҳӣ эй хушмаи,
 Ки дорад чу уштур ду шоҳи баланд».

Бихандид халке аз он булфузул,
 Ки нашнохт ранги фуруъ⁴ аз усул⁵.
 Яқин шуд, ки чуз ҳарф нашнидааст,
 Чу моҳӣ шутур низ ноидааст.

¹ Соил — саволкунанда.

² Ғавр — чуқурӣ, каър, тағ, даруни ҳар ҷиз.

³ Мучиб — ҷавобдиҳанда.

⁴ Фуруъ — шоҳҳо.

⁵ Усул — аслҳо, решаҳо.

МАСНАВИ

ДАР ТАСВИРИ БАҲОР

(Аз «Чор унсур», саҳифаи 91)

Таололлоҳ¹, чӣ тӯфони баҳор аст,
Ки чун гул шаш чихат гул дар канор аст.
Дару дашт аз хучуми ранг боғест,
Чу гул як сар хучуми тардимогист.
Зи гул чо дар чаман шуд он қадар танг,
Ки чун бӯ бар ҳаво баст ошьён ранг.
Ба худ печиданӣ дорад мушавваш,
Нигоҳ аз ранги гул чун мӯ аз оташ.
Зи атр аст он қадар сармоияи гул,
Ки бӯи мушк дорад сояи гул.
Ба васфи ин баҳори рангубӯҳез
Нафас чун риштаи шамъ аст гулрез,
Қалам то ҳарфи рангаш менигорад,
Рақам чӯши пари товус дорад,
Ҳама ҳусн аст, аз ҳайрат хабар гир,
Нигоҳ Мачнун куну Лайли ба бар гир.
Навоҳон нави минқори булбул
Садоҳо чида аз тори рағи гул...

МАСНАВИ

ДАР БОРАИ ИШҚ ВА ОШИҚИИ ЗАМОНИ ХУДАШ

(«Ирфон», саҳифаи 67)

Ошиқӣ чист?— Доғи маҳрумӣ,
Гули худрӯи боғи маҳрумӣ.
Якқалам ранг, лек бохтанӣ,
Сар ба сар дил, вале гудохтанӣ.
Лаби арзе ки мурда гуфтораш,
Пои шавқе ки рафта рафтораш.
Ҳама парвоз, лек рехта пар,
Шӯъла, аммо тамом хокистар.
Ҷаҳдаш андози норасоию бас,

¹ Таололлоҳ — ин калимаест, ки суҳанварони пештара дар мавриди таачҷуб ва ҳайрат кор мефармуданд.

Шӯраш оҳанги бенавоию бас.
Ноумедию як чаҳон уммед,
Нотавонию кӯшиши ҷовид.
Сози мавҳуми нағмазори хаёл,
Килки тасвири орзуи маҳол.
Доми хамъёзасайди дашти ҳавас,
Субҳи тӯхматшикори гарди нафас.
Ҷӯши хуне ки ҳеҷ рангаш нест,
Мавҷи обе ки нам ба чапгаш нест,
Оҳ агар гашт, ҳам ба дил афсурд.
Ашк агар буд, бе чакидан мурд.
Қисса кӯтоҳ, ошиқӣ ин аст,
Вой он кас, ки ишқаш оин аст

VII

ПОРЧАҲО АЗ АСАРҲОИ НАСРИ БЕДИЛ

БА ДИҚКАТИ ХОНАНДАГОН

Пеш аз он ки аз асарҳои насри ин нависандаи душворписанд намунаҳо орем, чунон ки дар қисми эҷодиёташ қайд шуд, бояд ба хонандагон ҳамин нуктаро хотирнишон кунем, ки насри ӯ аз назмаш дида хеле душвор аст: кинояҳои аз фаҳми одамони оддӣ дурӣ диққатгалаб, истиораҳои аз ин пеш диданашудан пурпечутоби мураккаб, калимаҳои мураккаби сираҷзон мусаччаъ ва ҷумлаҳои дарози сар то по мурассаъ — аз хусусиятҳои услуби насри ин нависанда мебошанд.

Хонанда дар вақти мутолиаи насри Бедил, чунон ки дар як баҳри бепоёни серошӯби пурталотум даромада бошад, дар кӯҷа будани гавҳари матлабро наёфта саргаранг мешавад.

Бинобар ин ман дар намунагирии худ лозим донишам, ки баъзе қисмҳои ҷумлаҳои аз ҳад зиёд дароз ва душворро ба дараҷае, ки ба мақсади муаллиф зарар нарасонад, партофта ба ҷои онҳо нуқта гузорам ва аз ҳар ҷумла фикраҳои нисбатан соддатарро пурра гирам ва ин баъзе калима ва фикраҳои душворфаҳм ва муғлақро айнан гирифта, дар байни қавсҳо аз тарафи худ хулосатан ва мазмунан шарҳ диҳам, то ки хонандагон, хусусан ҷавонон ба мақсади муаллиф иҷмолан бошад ҳам, пай баранд.

Инчунин ман хостам, ки дар навбати аввал ба бисёртар он қисми порчаҳои насриро гирам, ки онҳо ба тарҷимаи ҳоли муаллиф ва ба ёддоштҳои ӯ оид бошанд, чунки ин гуна порчаҳо ба мутоилакунандагон дар бораи шинохтани шахси муаллиф ва фикри ӯ ва барои доништани замон ва муҳити ӯ манбаи яқини пурқимат ба шумор мераванд.

Ин нуктаро ҳам гуфта гузаштан даркор аст, ки насри Бедил тамоман наср набуда, монанди «Гулистон»-и Саъдӣ бо порчаҳои назм ораста шудаанд. Зотан Бедил дӯстдори Саъдӣ буда, хусусан «Гулистон»-и ӯро аз ҳад зиёд писандидааст, ки ин байти зеринро дар ҳамин бора гуфтааст:

Аз гулу сунбул ба назму насри Саъдӣ форигам,
Ин маонӣ дар «Гулистон» бештар дорад баҳор.

Аҷаб нест, ки Бедил дар хусуси зинат додани наср бо назм ба Саъдӣ тақлид карда бошад.

ПОРЧАҲОЕ, КИ БА ТАРЧИМАИ ҲОЛ ВА ЕДДОШТҲОИ МУАЛЛИФ ОИДАНД

Дар бораи замони баъд аз ширхорагии худ мегӯяд (аз «Чор унсур», с. 5):

...Чун зонкаи тавачҷӯҳ аз улфати тааллуқи ширбурид ва қуввати тасаввур ба канори имтиёзи волидайн (падару модар) орамид—муаммон рубубиятӣ (парваришдиҳандагӣ) ба исми абу ум (падару модар) вошикофт... саъи босира (қувваи бинои) оғӯши шиносои хусну кубҳ муҳайё кард ва чаҳди сомеа (қувваи шунавой) нусхаи идроки ситоиш ва нафрии ба тартиб овард.

Чандон, ки нисбати касофатҳои ҷисмонӣ кавӣ гардид, кайфияти рӯхонӣ ба зафъ анҷомид; ба ҳукми маҷбурӣ табиат беихтиёр ҳар чи аз зангори кудурат чамъ кард, софии оина фаҳмид ва он чи аз асбоби гафлат фароҳам овард, захираи огоҳӣ андешид.

НАЗМ:

Гафлатам охир ба чанди огоҳӣ иршод кард,
Ҳар ниқоберо ки дидам ҷилвае эҷод кард.
Дар ҳақиқат дастранҷи кас талафсармоя нест,
Кӯшиши нодониям дар илму фаҳм устод кард...

Аз он ҷо, ки варақгардонии нусхаи аҳвол каминандеши тааммул нест (яъне аҳвол ба як қарор на-мемонад)... волиди маҷозӣ (падар) ба сайри гулшани ҳақиқат шитофт (вафот кард)... ошӯби гарди ятимӣ чавҳари оинаи иштихор гардид ва парешонии губори бекаси бар домани чамъияти эътибор печид.

НАЗМ:

Хуршед хиромиду фурӯге ба назар монд,
Дарё ба канори дигар афтоду гухар монд.

Оташкада рафту зи кура рехт шароре,
Дил об шуду қатраи хуне зи чигар монд.
Он соя гузашт, аз асари дасти навозиш
Ин нақши кадам доғ шуду хок ба сар монд.

Замоне чанд ба вазъи бесарупой гузашт ва муддате ба тариқи бепарвой мунқазӣ гашт. Дар мабодии шаҳри содиса аз соли содис (яъне дар аввалҳои моҳи шашӯми соли шашӯми умр) волидаи мушфиқз, ки ҳақиқати таҷаллии дуввӯм аз зоти қудсиясифоташ муайян буд... ба истифодаи хизмати асотиза (устозҳо) сурӯши маънавӣ гардид.. Ба имдоди тарбияташ ҳафт моҳ тараддуи анфос (нафасҳо) тавъами варақгардонӣ буд ва тааммули назар ба қадри истеъдод нусхаи саводшиносӣ мекушуд. Дар ниҳояти ҳавли мастур (дар охири соли мазкур—соли шашӯми умр) воҳибульатиёт (беиваз бахшандаи бахшишҳо)... дидан ҳайратунворро ба ошноии нуқуш ва хутут сурмаворе бахшид (яъне дар ҳафт моҳи мактабҳои савод баромад).

Баъд аз он то соли ошир (то соли даҳӯми умр) нақди тавачҷӯҳ масруфи сарфу наҳви қавоиди арабиёт дошт ва оинаи ҳавас имтиёзи назму насри маротиби форсӣ меғумошт.

НАЗМ.

Эй ки аз фаҳми ҳақонқ дам занӣ, хомӯш бош!
Умрҳо бояд, ки даръёбӣ забони хешро.
Рӯзгоре дар қафои ваҳм бояд тохтан,
То дар ин саҳро ба даст оӣ инони хешро...
Муддате барҳам задаи бояд кумоши зишту хуб,
То шиносӣ чинси мавҳуми дуқони хешро.

Чун асоси ҷидду ҷаҳди ҳалонқ бар дӯши ҷамъияти асбоб аст ва бунёди тавачҷӯҳи ашғол бар субути табиати беинкилоб, ҳанӯз ба идроки маънии булӯғ нарасида натавонии бозӯи истеъдод камони кӯшиш аз зех андохт ва норасоии дастгоҳи қудрат риштаи амалхоро (орзӯхоро) маҳкуми гирех сохт. Беихтиёрӣ нагзошт, то дигар камари ҷаҳде тавон баст ва бедаступой раво надошт, то домани тараддуе тавон шикаст (яъне баъд аз даҳсолагӣ хонданро давом кунонда натавонистам).

Хуш агар бошад, китобу нусхае даркор нест,
Чашм во кардан замину осмон фаҳмидан аст;
Даври гардунҳои ваҳм он сӯи хешат мебарад.
Варна ҳар чизе ки мебинӣ ҳамон фаҳмидан аст.

Пас ба ҳар маҷмае ки назар боз кард, дабистон
такмили худ дид¹ ва ба ҳар ҳарфе ки гӯш андохт,
маънии хидояти худ фаҳмид. Интиқоли табиати худо-
дод (аз чизе ба чизе пай бурдани зехни табиӣ) аз
ҳар нукта асрори китобе даръёфт ва диққати идроки
мавҳибӣ (хилқӣ—табиӣ) аз ҳар нукта рамузи даф-
таре вошикофт.

Аз он айём то ҳол, ки нафасшумории умр мукори-
ни² соли чихили якӯм аст, ҳамон нақши таслим сар-
лавҳаи нусхаи чабин ва ҳамон нақди ризо сармоияи
чайбу остин (яъне конеъ будан ба омӯзиш аз кон-
нот—мавҷудот ва ҳаёт) аст.

КИТӢА:

Аз китоби бедилӣ як нукта гар ояд ба даст,
Нусхаҳо оташ тавон зад, тахтаҳо бояд шикаст.
Сад чаман бояд ба тӯфони тағофул доданат,
То ба хуни дил тавонӣ он қадарҳо ранг баст.

**ЕДДОШТИ МУАЛЛИФ ДАР БОРАИ АМАКИ ХУД —
МИРЗО ҚАЛАНДАР, КИ ТАРБИЯТГАРИ Ӯ БУД**

(«Чор унсур», саҳифаи 22)

Нахли диловарисамар, мусҳафи (куръони) ояи
зафар, гулшани оғахибахор, кулзуми маърифатгуҳар,
навиди иқболи ҷунуди (лашқари) мардонагӣ, муждан
рангини баҳори фарзонагӣ, нашъаи мурувват, ҷаз-
ҳари футувват (ҷавонмардӣ) шуҷои сафдар—Мирзо
Қаландар;

¹ Муаллиф дар ингуна мавридҳо ҳамеша худро ба сифати
шахси ғоиб таъбир мекунад. Дар вақти мутолиа ҳамин нуктаро
ба назар гирифтаи даркор аст.

² *Муқорин* — наздик.

НАЗМ:

Биёбони шуцоатро паланге,
 Муҳити истиқоматро наҳанге
 Зи базморонияш дар дидан чамъ
 Намегалтид хуш аз партави шамъ,
 Ба разме гар ниҳеби ў кунад гард,
 Дар оташ об дуздад захраи мард.
 Суханро васфи зўраш гар диҳад даст,
 Шавад кўҳсораш аз зарбулмасал паст.
 Чу шамшераш зи хуни пурдилон кут,
 Саропояш чигар монанди ёкут.

Пилтаниро ба муносибати миёнаш камоли бар худ болидан, лашкаршиканиро ба оинадорин ҳастиаш чамоли бар хеш нозидан. Хуччати зўрмандон ба андешаи истионати бозуяш қавӣ, фаҳми диққатписандон ба идроки дақиқаи фикраташ соҳиби тарзи навӣ. Бо вучуди салтанати маънавӣ сипоҳниқоб ва бо камоли латоифи сулук таҳаввур (далерӣ)-кибоб...

Дар маъракаи зўрозмоиҳо ресмони мӯи фарас (думи асп)-ро, ки мавзӯи ишкели пои уштурон мебошад, ба қадри қадди одамӣ дар замин фурӯ мебарданд ва ба сад печUTOб истехкоми решаи нахл дар қабзаи хокаш меафшурданд, ба як ҳамла чун мӯ аз хамираш бармеовард ё аз ҳам мегусехт.

Бар мoidsи (дастархони) сӯхбат агар хазор хастаи зардолу (донак) ва амсоли он фароҳам меомад, ки роҳи тадбираш бесанг натвон кушуд, ба фишори сарангушт мағзо пешӣ ёрон мерехт.

Қаҷин аксари ашъён оҳаниро, ки ҳамвориаш бо путк ва сандон бедушворӣ муяссар набуд, ба қуввати дасти фӯлодӣ ислоҳ менамуд.

НАЗМ:

Таҳамтаннашъа пурзӯре, ки аҷзу нотавониҳо
 Зи паҳлуяш занад бар хок пушти паҳлавониҳо.
 Агар аз қаҳр бо норостон дасти қадар ёзад,
 Зи гардун, ҳамчу тоб аз тир, бардорад камониҳо.
 Ба чуз гарди забунӣ нарм бар дасташ дуруштиҳо,
 Ба ғайр аз ҳарфи бебокони, сабук пешаш гарониҳо.
 Дами пирӣ гар аз бебокони табъаш нафас ронад,
 Тавонад чун саҳар то осмон бурда ҷавониҳо.

... Дар кӯҳсоре ки абраши (аспи) саҳоб чун катраи чакида рафтор гум кардӣ—ҳар гоҳ раҳши (аспи) худро оӣ ва муаттал (нокор) медид, чун бор ба дӯшаш бармегирифт ва ба завқи бепарвой мехиромид. Агар ноқан борӣ (шутури бо бор) ба зонуи нотавонӣ дармеомад, ба пилзӯрии ҳимматаш беруи мебурд...

Навбате дар ҷанги ҳазора зарбате ёфт, ки пошани пояш аз вазъи истикомат баргардид... Бе иттилон (огоҳии) ҳамдастони арсаи иттифоқ (майдони ҷанг) устухонҳои хурдгардидаро ба пушт баргардонид ва бо найпораҳои тираш бар ҳам баста саргарми муҳориба гардид. Ҳамчунон се шабонарӯз қадам ба майдони қорзор мефушурд ва савораю пиёда ақсоми маротиби талошро беш аз замони тандурустиаш пеш мебурд.

Баъд аз вуқӯи сурати фатҳ чигардорони маъракаи диловарӣ (ҷанговарон) ба маънии истиқлолаш (истодагариаш) ворасчанд ва ба инсофи ҳаққи истикомат (побарҷой) дар пешии пояш пушти даст бар замин расонданд¹.

РУВОЙ:

Бебоӣ кун, шикеби мардон ин аст!
Сар бар каф гир, себи мардон ин аст!
Ҳайф аст, чу зан ба раҳти гулгун нозӣ!
Хун гарду бипӯш, зеби мардон ин аст!

... Бо он ки уммӣ (бесавод) буд, мавзунӣ чун сарв ба тинаташ менозид ва рангинӣ чун баҳор аз табиаташ меболид. Асҳоби иборотро ба ислоҳи фитрати балаидаш фаҳри қудратрасоӣ ва арбоби маъниро ба идрокӣ маорифи аршкामандаш меъроҷи ҳақиқатошноӣ. Рангинии алфоз дар гулшани осори қабулаш шукуфтагии нашъаи баҳор ва баландии мазомин аз иқболи рутбаи таҳсинаш соҳибтолеи иштиҳор...

¹ *Пушти даст ба замин расондан* — киноя аз заминбӯсӣ аст, ки дар Ҳиндустон амалдорон дар пешии подшоҳон пушти дастро ба замин расонда бардошта қафи ҳамон дастро мебусанд ва номии инро «заминбӯсӣ» мегуфтанд.

Хлѐ мавчи кайфияти гавҳараш,
 Вафо нашъаи гайрати соғараш,
 Мурувват сафохези миръоти ӯ,
 Чавонмардӣ оинаи зоти ӯ;
 Камолот бе сазю касбаш хусул,
 Хақонқ ҳамои бе ниёзаш вусул;
 Нагардида бар ҳарфе ангуштсо
 Ба маъний, чу маъний ба ҳарф ошно.
 Сухан маҳви найранги мавзуниаш,
 Маонӣ асири фалотуниаш:
 Ба файзи азал маҳраи ҳар калом,
 Вале уммӣ аз касби фазли авом.

... Аз ғароиби аҳволи табиаташ ин аст, ки дар галабаи таби мӯҳриқ (сӯзанда) сесад мискол равғани гов якбора даркашиданро шарбати сикҳат медонист ва дар ошӯби дарди чашм оинаи дидаро ба фулфули суда (мурчи кӯфта) анбоштан—маслиҳат. Ғарибтар он, ки бе ин (об) шӯълаи табаш наменишаст ва бе ин «сурма» губори чашмаш бори заҳмат намебаст...

Бо он ки як ҳафта(гӣ) гизои чавонон кифояи андозаи сухураш (ноштояш—таоми пагоҳиаш) намскард ва як моида-ротибаи (як дастархон таоми муқаррарии) паҳлавонон микдори моҳазараш ба ҷо намеовард, ҳафтаҳо гузаштӣ ки чун бадри комил (мохи пурра) ба хӯрани паҳлуи худ пардохтӣ ва ба ранги ёкут бо сароби чашман чигар дарсохтӣ (яъне ҳафтаҳо обу таом намехӯрд)...

Аксари муддати риёзаташ аз моҳ даргузаштӣ ва ба курби чилла моил гаштӣ, ба хукми башарият ноҷор шикасти ранг аз баҳори симояш дамидӣ ва губори нотавонӣ ба домани токаташ печидӣ...

Баъзе савол карданд, ки «сабаби илтизоми ин ҳама сахтӣ чӣ хоҳад буд ва ихтиёри он қадар тааб ба азми чӣ мақсад таъбир тавон намуд?». Фармуд «бар чамен муҳиббон (дӯстдорон) равшан аст, ки зохид нестам, то ваҳми амалам (умедам) губори оинаи андеша бошад ва дӯкони шайхӣ начидаам, то хаёлам дар ин парда ҷинси тазвире бартарошад. Лекин ҳар чанд гирди таркиби унсури (ҷисмонӣ) бармеоям ва чашми тааммул бар ин саводи ибратгубор (дуњӯе)

мекушоям, савлати гуруснагӣ оламеро дарҳам фушурдааст ва аждаҳон чуъ тахту фавкро ба худ фуру бурда, бо он ки медонам тарафи (муқобили) ин шуълаи чонокӯ (гуруснагӣ) гардидан ба хошоки хастӣ қиёмат овардан аст... Ҳиммат тоби тасалсули забунӣ намеорад ва ғайрат давоми таҳаккум барнамедорад... (бинобар ин чанде бо гуруснагӣ муқориба мекунам)».

...Тарбияти фақири Бедил баъд аз рехлати волиди марҳум (падар) то идроки нашъаи булуғ ба ўхдан илтифоти худ дошт ва ба ишфоқи рубубият (бо шафқати тарбиягарона) дар таълими маротиби одоб ва тадриси маонии ахлоқ камоли тавачҷуҳ мегумошт. Қатъи назар аз дигар фавоид ламъаи назме, ки имрӯз равнақафзои қонуни таҳайюл аст, аз партавиқтибосҳои таъби худододи ўст ва кайфияти маънии ин замон, ки дудангези димоғи фитрат аст, аз чуръапарастихои хидмати нашъаэҷоди ў...

Рӯзе дар уламон мадраса тақрири тарҳи иҷлосе қирор ёфта буд, (маҷлиси мунозира барпо шуда буд) ва кӯраи иштиол лахте барҳам тофта. Ду донишманди беинсоф арсаи ҷавлони лоф гарм доштанд ва ба навоҳои «зараба, язрибу» алами хиффати (сабуқии) ақл меафроштанд, бо ғуборангезии «килу қол» ҳок бар сари бемағзи ҳам мепошиданд ва бо сарчанги нохунҳои дахл (бахсрасонӣ) чехраи эътибори якдигар меҳарошиданд. Ҳар чи яке ба такаллуф мечовид, дигаре рад мекард ва он чи ин ба марғубӣ арза меод, он манъе (радзе) бармеовард...

Мушоҳидаи сурати ҳол ғуборе бар оннаи ғайраташ (ғайрати Мирзо-қаландар) рехт ва кудурате ба домани сафон вақташ овехт. Фармуд: «Ин бедонишон умрҳо чодан хутут ва сутур (хатҳо ва сатрҳо) мепаймоянд, то саранҷоми қор ҷабҳа ба хоки пушаймонӣ бимоланд ва ин тилғмизочон тахтаҳо сиёҳ менамоянд, то муддате ба шўхрати сарнагунӣ биболанд...»

Ҳамон рӯз фақирро манъи дарс фармуд, ки «агар осори илм ин аст, ҳалал дар бинои ҷаҳолат маяфкан, то оқибати ҳол пушаймон нашавӣ ва агар фондан таҳсил ҳамин аст, хирмани беҳосилӣ барҳам мазан, то охири қор надомат надаравӣ! Ҳар гоҳ ба масъалле эҳтиёҷ афтад, қозӣ дар маҳкама намурдааст ва ҳар

вакт насихат манзур бошад, воизро аз минбар гург набурда... ба ҳамвори фаҳми маонӣ кӯш ва аз пасту баланди рафъу цар (наҳви араб) чашм бипӯш... илми адабистони таҳқиқ муқайяди сабаку китобат мадон ва муаммои нусхаи якин аз дафотири далелу хуҷҷат махон!..

...Пайкари истеъдодатро ҳаюлои суварӣ камол дарёфтаам ва муаммои мавзунӣ ба номи табъат вошикофта... аз мутолӣи каломи фавоидинтизоми салаф (гузаштагон), ки ҳақонкро дар он либос арази рангинҳои нозандагист ва маониро дар он қисват дастгоҳи камоли барозандагӣ, гофил мабош! (Яъне ашъори шоирони гузаштаре бисёр хон!) Ва аз ин баҳористон ҳар гули назме, ки истишмоми (бӯидани) кайфияташ нашъаи димоғи шавқат созад ё роиҳан настре, ки гулоби асар бар машоми шавқат афсонад, дастабандии ақсоми онро сабаки чаҳди худ шумор (яъне ҳар назму настре ки писандат афтад, навишта барои истифодаи худ нигоҳ дор) ва фароҳам овардаҳои домани истеъдодро бар ман арза медор, (яъне, ҳар чизе ки навишта гирифтаӣ, ба ман хонда деҳ), то мубарҳан гардад (исбот ёбад), ки андалеби фитрат аз сози ҷӣ гул рағбатоҳанги сурудан аст ва ғунҷаи тааммулат аз рӯи кадом ранг моили никоб кушудан (яъне то ман фаҳмам, ки қобилиятат ба тарафи кадом қисми назму настр моил аст).

Умед, ки ихтиёри ин дарс пояи имтиёзат баланд гардонад ва илтизоми ин кӯшиш сарриштаи қорат ба ҷое расонад.

МАСНАВИ:

Ҷӣ лофӣ ба ҳарфи қасон ҳомавор,
Сарире зи таҳқиқи худ ҳам барор!
Бурун тоз аз зулмати ваҳми хеш!
Бикун сайр дар кӯҷаи фаҳми хеш!
Марав ҳамчу гӯш аз паи ҳарфи қас,
Ба дил соате гӯта зан чун нафас,
Ки шамъе зи таҳқиқ равшан кунӣ,
Гули маъние зеби доман кунӣ!..

Он ҷӣ аз нусхаи дил фаҳм кунӣ, агар ҳама нуқта-ест, чун мардумак, тӯфонаш аз ҷо намебарад ва ҳар

чи аз хориҷ чамъ намой, ҳарчанд дафтархост, дар
чашм кушудане чун мижа барҳам меҳурад.

Зинҳор бо гуфтугӯи мабҳаси олам (маънаҳои қадим ё ҳодис будани дунёе, ки сармоияи мадрасаи кӯҳна аст) хӯ нагирӣ, то ҳамчун авом дар шиканҷаи расм зинда намирӣ!...»

Ҳасбу-ул-иршод (мувофиқи роҳи рост нишондиҳии ӯ) муддате мутолааи кутуби манзум аз ашғоли зарурӣ мешинохт (худи Бедил) ва ба қадри ҳавсала табиатро машғули тааммул месохт. Маъниҳои ки фаҳми ноқис ба лаззати идрокаш мерасид, маърузи самъи маорифиқбол мегардид (яъне ба Мирзо қаландар хонда мешуд). Ба юмни гармиҳои назари илтифот равшансаводии шӯълаи ҷаҳд меафрӯхт ва ба авни (ёри) ҷарбу нармиҳои забони таҳсин ҷароғи саъй равшанӣ арзиш меандухт.

Аксарӣ ба самони ашъор холи ваҷд сар мекард ва ба завқи мазомини олий аз ҷо дармеомад (ба ҳаяҷон меомад). Дар он ҳолат забони барқоҳангаш ба андозаи бадеҳапаймоӣ оташ дар хирмани тасаввур мерехт ва баёни саропофарҳанг ба имони муносибадоӣ ҳайрат аз пардаи андеша мерехт (яъне ба ҳаяҷон омада худаш ҳам мувофиқи мақом дар бадеҳа шеърҳо мегуфт)...

...Вақте ба таҳфифи ошӯби ҳарорат, чунон ки мутаораф (одати машхур) аст, ҳарири зарде ба чашм баста буд ва чун гунҷаи наргис ба хилвати забти нигоҳ нишаста. Яке аз ёрони мавзун (шоир) соғли (пурсандаи) кайфияти ҳол гардид, бадоҳатан ин матлаъ аз забонаш таровид:

Маҳрумин дидори ту хун дар ҷиғар андохт,

Чашмам ҷӣ кунад? Чашми туаш аз назар андохт.

Аз ин даст навбари нахлистони табиаташ ҳар нафас задан ранге дигар шукуфа мекард, гулчини шазк таяммунан (табаррукан) ба назар як гул домани ғанимат фароҳам овард (яъне аз бадеҳаҳои ӯ табаррукан як байт овардам)...

Ҳар чанд умрест шамъи анҷумани ҳузураш хилва-тафрӯзи олами берангист (яъне бисёр вақтҳо гузашт, ки вафот кардааст), қонуни аҷзоҳанги Бедил

хамон мархуни замзамаи таҳнияти ўст ва риштаи сози афсос (нафасҳо) ҳамчунон шакарнавои ҳукуки тарбияти ӯ. Ба истифозаи анвори хидматаш (файзра-сонии нурҳои ҳузураш) чӣ хуршеднигоҳон, ки ламъаи таваҷҷӯҳашон бар ин шабнами занф натофт ва ба истифодаи осори сӯхбаташ чӣ олиҳимматон, ки назари илтифоташонро ин мушти хок дарнаёфт. То риштаи тахайюл дар ҷанги кашокаши зиндагист, нафасе нест, ки чоки гиребони андеша лаб ба фотиҳаи ёдашон накушояд ва замоне намегузарад, ки доғҳои ҳасрат ба суроғи нақши пой эшон ҷабҳаи сучуд наёрояд.

ДАР БОРАИ АВВАЛИН БОР ШЕЪР ГУФТАНИ ХУД

(Аввалҳои унсури дуюми «Чор унсур», саҳифаи 47)

...Айёме ки аъдоди макулоти умр аз пояи нуксонӣ оход даргузашт ва ба истикмоли фурсатшуморӣ соли ашар (даҳсолагӣ) муқорин гашт, шӯҳии нафасҳо мустаидди (омодаи) нолаи дард бардоштан гардид ва шӯълаи табиат (табъ) бар саргармии алами маонӣ афроштан печид. Шавқи ҷунунҷавлон ҳанӯз дар қайдҳои мактаб пой дар занҷир метохт ва ҳаёли тӯфонсомон ҳамчунон ба тааммулкадаи улфат танӯр месохт. Яке аз тифлони ҳамдарс аксари авкот қаранфул (қаланфури гардан) зери забон гузошти ва ба андозаи такаллум дар нузҳатободи нафас раёҳин кош-тӣ (яъне дар вақти гап задан аз нафасаш хушбӯии қаланфур меомад), хангоми табассуми ғунҷааш шоммаи ҳамнафасон (қувваи бӯиҳои ҳамнафасон) дар бӯи баҳор меғалтид ва дами таҳриқи барги гулаш димоғи ҳамсабақон бар шамими Хӯтан мелечид.

Филҳақиқат он шамомаи (бӯи хӯши) шавқангез дар эҷоди равоеҳи (хушбӯиҳои) манзуми бедилӣ нафаси раҳмонӣ буд ва ҳамон нағҳати баҳоромез дар шавқпарварии димоғи сухан бӯи Юсуфи маонӣ дошт. То он ки рӯзе истишмоми мавзунипаёмаш (яъне Бедил) ба кайфияти ин ранг сар аз ниқоби табиат баровард ва дар сифати таркиб ин рубоӣ аз пардаи андеша гул кард:

РУБОЙ:

Ерам ҳар гоҳ дар сухан меояд,
 Бӯи аҷабеш аз даҳан меояд.
 Ин бӯи қаранфул аст ё нағҳати гул?
 Ё роиҳан мушки Хӯтан меояд?

Шӯҳрати ин рубоӣ аз ҳарири коргоҳи олами хаёл
 огоҳ гардонид ва нағҳатшиносони баҳори фитратро
 бӯи ин нофа ба чунунзори ҷаҳони тааҷҷуб расонид.

Баъзе ба муктазои тааққул аз ҳайрати вазъи қоида
 қатъан чашм баста буданд (яъне ба хурдсолии гӯ-
 янда нигоҳ накарда боварӣ доштанд, ки ин рубоӣ аз
 они ман аст), ва баъзе ба ҳукми тааннуд (инодкорӣ)
 фарзан доман ба истифҳоми инкорӣ шикаста (савол-
 ҳои инкоркунона меоданд, яъне бовар намекарданд,
 ки ин аз они ман аст), ҳамаро шубҳа оинадори яқин
 ки «аз риштае заиф тоби интизоми чунин гавҳаре ға-
 риб дар назар меояд ва аз решае нотавон коматороии
 ин ҷинс ниҳол байд менамояд».

Дар он ҳангом муаллими дарсгоҳи фитрат сар-
 машқи шуури ин маънияи бахшид ва ба илми таҳқиқ
 ин муаммо мавсулам гардонид, ки атқоли дабистони
 кавнӣ (яъне одамони мактаби дуньё) бештарӣ гав-
 дантабиатанд (кундзехнанд) ва найсавори арсаи им-
 конӣ (одамони майдони дуньё ки бачавор ба ҷои аси
 найро савор шуда мегарданд) аксарӣ фасурдахиммат.
 Дархӯри фаҳми ин гавданон ба сози сухан хурӯши-
 дан аст, то қусури фитратҳо ба радду инкор наҷӯшад
 ва ба қадри расоии ин афсурдагон дар ҷавлон кӯши-
 дан, то ғубори ҳасад чашми инсофҳо напӯшад. Дар
 ҳар сурат ноқискамолон чашми захми пардагиёни
 хаёланд ва айнулкамолӣ шоҳидони анҷумани камол.

ҚИТЪА:

Талоши маънӣ агар ҳоси инбисот худ аст,
 Чӣ лозим аст ба ҳар анҷуман кунӣ тақрор?
 В-агар қабули қасон домани ҳавас гирад —
 Мабош эмин аз ошӯби рағбату инкор!
 Шароб дар хум агар маҳви ҷуши худ бошад,
 Муназзаҳ аст зи ташвиши софу дурди хумор.
 Қас аз баҳори латофат надорад огоҳӣ,
 Агар чи сози латиф аст олами осор..

Садо ба он асари нотавонии тоқат
 Дамонда шӯри қиёмат зи пардаи кӯҳсор;
 Ҳаво ба он ҳама заъфи мизочи аҷзнамуд
 Чӣ рангҳо ки надорад ба маърази изҳор!
 Вале халонқ аз ин рамз саҳт беҳабаранд,
 Зи бас дар оннаи ранг дидаанд баҳор.
 Фуруғи оннаи дил кӣ мекунад бовар?
 Ҳамин ба шамъу ҷароғ аст мунҳасир анвор.
 Агар камолфурушӣ, талоши шайхӣ кун,
 Ки кӯси ваҳӣ тавонӣ задан ба бонги ҳимор.
 Бузургӣ оннадори ҷаҳони ҷисмонист,
 Касофате ба ҳам андӯзу фарбеҳӣ бардор!
 Ҳамуш бош, гарат созу барги шайхӣ нест
 Ки дӯхтаст бузургӣ ба ҷуббаю дастор.

Пас аз мутолиаи ҳичратномаи табоеъ (яъне пас аз огоҳӣ ёфтани аз табииатҳои мардум, ки аз шинохтани қобилиятҳои дуранд), муддатҳои маъниҳои ки аз пардаи ғайб ба анҷумани нисбат мерасид, ғайрати табъ аз ҷаҳми хӯрдагирон (айбҷӯиҳои нобовар) мепошид ва агар ба ҳукми беихтиёрӣ дар маърази баён меовард, оннаи тимсол ба фусуни каломи қудаму равшан мекард (яъне баъд аз он ҳодиса агар шеър мегуфтам, ба касе нишон наметодам, агар ба ногоҳ нишон методам, «шеъри одамони гузаштааст» гуфта мехондам). Боре дар ин парда сафои гавҳари табииат муғтанам дошт ва ба ин либос алами дастгоҳи фитрат меафрошт.

Алҳосил, ин рубоиро¹ аркони бинои мавзунии худ (шоирини худ) медонад ва аз ҳамин ҷор мисраъ унсурҳои мизочи шӯълаафсунӣ метонад.

ҒАЗАЛ:

Ҳосили тухми занф аст он чи хирман дидаӣ,
 Де шароре буд, агар имрӯз гулхан дидаӣ!
 Андаке маънисаводи нусхаи таҳқиқ бош —
 Зарран мавҳумро хуршеди равшан дидаӣ!
 Нотавони қисвати ин коргоҳи ҳайратем,
 Риштае буд ончи ақиқу ҷайбу доман дидаӣ!
 Ин қадар найранги ҳастӣ аз адам ҷӯшидааст,
 Ҳайратеро анҷумансози туву ман дидаӣ!

¹ Рубоини дар боло овардашудани онд ба хушбӯиро ба назар дорад.

Ҳамон сол нусхаи иктисоб варақи ишғоли зоҳир баргардонд (яъне аз таҳсили зоҳирӣ — аз мадраса баромадам) ва мутолиаи асрори дил паси зонуи тафаккурам нишонд (яъне ба воситаи дил дар мутолиаи сирҳои зиндагӣ даромадам)...

...Чун шугли бетааллуқӣ (беқайдӣ—бепарвоӣ) бо таъби ҳайратиктисоб тааллуқе том дошт, муддати даҳ сол бар таваҷҷӯҳи тартиби он (тартиби шеърҳо) тафофул мегумошт. Аксарӣ дар олами хаёл чилваҳо кард, аммо саре ба шӯҳии изҳор наёвард ва агар баъзе бар чодаи баён низ гузашт, мавсули сарманзили тахрир нагашт, то он ки рағбати дӯстони маънидӯст муштоқи таълифи он чинси натоиҷ гардид ва ба мурури фурсат нусхае чанд шерозан иттифоқи нуқуши ӯ хутут ба ҳам расонид (баъд аз даҳ соли дигар, яъне аз бистсолагиам сар карда, бо илтимоси дӯстон дар тартиби шеърҳоям даромадам ва дар муддати чандгоҳ чанд нусха пайдо шуд)...

**ТАСВИРИ ҲАВЗИ РОНИ СОГИР
ВА БАДЕҲАГУИИ ШОИР ДАР ЧАШНИ
МИРЗО ҚАЛАНДАР**

(«Чор унсур», саҳифаи 54)

Вақте Мирзо Қаландар ба лаби ҳавзи Рони Соғир, ки софии зулолаш насаб ба кавсар расонда буд ва орамидагӣҳои амвоҷ саропояшро дар оби гавҳар хобонда, завқи болафшонии мурғобиёнаш бар минқори насри фалак рашҳаи ташнагӣ мечаконд ва шӯҳии чашми моҳиёнаш дар дидаҳои сайёра ашки ҳасрат мегардонд, кайфияти болидагӣҳои хубоби мавҷаш сад сару гардан баланднашъаи гардуннигоҳӣ ва латофати айнак-орони сафояш бе ғаври таъмиқ раҳмансаводи нусхаи гову моҳӣ, маҷлиси чашме пардохта буд ва тарҳи бисоти ишрате андохта, ки чашми шавқ аз тамошои кайфияташ шаш чихатро як соғари саршор медид ва гӯши тааммул дар самои нағамоташ аз ҳафт фалак як пардаи оҳанг метарошид; хучуми рангинадоён бисоти заминро дар латофати хоби гул хобонида ва гулгули нағмасароён фазои хаворо ба шӯҳии

минкори булбул пушонида, фарши маҳфил мусаллон тоатест—лабрези рукуу қиёми чангу най, ҳалқан маҷлис риштаи сабҳаи гардишшумори чомҳои пай дар пай; нафаспардозии мутрибон бо равонии табъи мавҷдамсози навои якрангӣ ва тарзабонии мизробҳо бо латофати садон об кӯки (қӯри) замзамаи нармоҳангӣ... Най ба видон кулфати дилтангӣ бе таҳриқи нафас муҳайёи оғӯш кушодан ва риштаи соз бар шӯҳии ҷавлони нағамот бе ҷунбиши мизроб бетоби кӯча додан.

НАЗМ:

Шиша гар бар санг меомад, навои чанг дошт,
 Чом гар аз даст меафтод, айш оҳанг дошт,
 Сози сӯхбат баски гарм аз шӯълаи овоз буд,
 Торҳо то риштаи шамъ аз ҳамӯшӣ нанг дошт.

Барҷастагҳои ракси сипанд ба бадеҳанинони мазмуни беҳудӣ гарми шуғли мисраи тоза расонидан ва бетобихон бухури миҷмар дар силсилаперой... дуд аз димоғи хуш дамонидан; партави шамъҳо як фалаки зарнисори офтобфишонӣ, андозии чароғон—сад нартисистон чашмаки паймонагардонӣ; нашъаи якрангии дӯстон ба гармхунии чому мино дуболо, нағмаи улфатоҳангии ҳарифон ба рабти зеру бами созоҳа ваҳдатнаво...

КИТЪА:

Лаби соғар ба ин наво лабрез,
 К-охирӣ корҳо тиждастист;
 Кул-кули шиша масти ин оҳанг,
 Ки шикасте камингари ҳастист.
 Э ҳарифон, ганимати аҷабем,
 Мохӣ ин ҷо ба қайди бешастист.
 Пояи нашъае баланд кунем,
 Ки ҷаҳон саҳт монди пастист.
 Нашъа муфт аст, то димоғе ҳаст,
 Зиндагӣ ҷоми фурсати мастист.

Дар ҳолате ки гардиши ҷашми соғар қадами аз даст рафтани мастон буд ва кул-кули суроҳӣ кӯчаи аз по даромадани нашъапарастон, зӯхранасаб муғаниния (духтари нағмасаро), ки кудратафеунии саъи мизробаш аз тори рағзон гул нағамоти булбул вока-

шидӣ ва ҳайратоҳангии шавқи навояш аз ҷури боли булбул пардаи гӯши гул дамонидаи, дар усули дилрабой ҳаракоти аъзойш нағмаҳезтар аз риштаҳои соз ва ба шамъафрӯзии адо ишороти сарангуштонаш равшанбаёнтар аз шӯълаҳои овоз; ба завқи силиозмони гулбарги кафаш оннаи дар фаръедҳез ва ба ҳасрати ульфатнавоии гесуи чангаш миҷғони шонаи мӯсиқорноларез.

ҒАЗАЛ:

Чаманмизроб шӯхе, к-аз баҳороҳангии созаши
Инони рангҳои рафта баргардонад овозаш...
Паризоде, ки то хуснаш никоби ноз бикшояд,
Ба ранги рафта сайқал гум кунад оннапардозаи
Зи ҳайратқории найранги тарзи доманафшонӣ
Ҳазор онна бандад бар пари товус парвозаш.
Ба ҳар ҷо зад ба азви ракс фоли қоматорӣ,
Қиёмат хун шуду гардид бар гирди сари нозаш...

Ба шӯҳиҳои андози усул дар ҳасратқадаи бисоти назар гарди ҳайратгустарӣ дошт ва ба гармиҳои шӯълаи ракс дар пунбазори ҷароҳати дилҳо решаи шарар мекошт, ки ногоҳ орзупаймо соғаре ба кайфияти чашми муштоқон саршори нашъаи интизор ва ба завқи комъебии бӯси лабаш сар то по ҳамъезаканор, то қадаҳи умед ба сарчашмаи мурод занад, ҳаракати дастӣ соқӣ лағзиши пояш гардид ва обрӯи як хумхона ишрат ба хоки беҳосилӣ чакид (яъне дар вақте ки соқӣ ба он муғанния қадаҳ меод, дасташ ларзид ва қадре шароб бар замин рехт).

Ғурури ноз теги табассуме ба заҳри чашм об дод ва забони такаллум ба ламъаи барқитоб кушод, ки «эй ноқискамолӣ одоби машраб! Безътидолии арбоби хуш нозеботар аст аз тамкинфурӯшиҳои мастон ва лағзиши асҳоби шуур ноҳинҷортар аз худдорӣ соғарпарастон. Вазъи шӯҳиҳои булбул аз боғбон набояд писандид ва чинси бебоқиҳои парвона аз маҷлисро наметавон харид!...» (яъне бояд соқӣ хушъер ва аз қори худ хабардор бошад).

Дар он ҳангом паймонаи вуруди ин китъа аз хумистони олами маонӣ гардан афрошт ва минои хуши

мачлисиёро ба бадеҳаи хайратиншо бар токи хузури
беҳудӣ гузошт:

Зи дасти соқӣ агар чуръае чакид ба хок,
Дар абруи ту чаро мавҷи ноз чин андохт?
На раъша дар кафи соқӣ, на лағзише дар чом,
Ки гӯям аз кафаш афканду ину он андохт;
Даме ки чашми ту сӯи пиёла кард нигоҳ,
Кадаҳ зи даст шуду бода бар замин андохт.
Ба хусни шӯҳ замоне итоб кун, ки чаро
Ба чом оташ аз ин лаъли оташин андохт?
Пиёла чист, ки дар базми шӯҳин нозат
Ҳазор онна оби рух инчунин андохт.

ЗИКРИ БАЪЗЕ МУЛОҚОТҲОИ МУАЛЛИФ

(Аз унсури дуйӯми «Чор унсур», с. 50)

Дар балдаи Патна дар висоқи (хонаи) Мирзо Зариф¹, ки обу гили таъмираш чавҳари нузули арбоби камол буд ва пасту баланди дару бомаш зеру бами нағамоти ваҷду ҳол... рӯзе Шох Абулфайзи Маонӣ ... бо чамъе руфақои мавзунисифот (шоирон) ва нудамои (ҳамсӯҳбатони) рангиноёт он байтро (хонаро) зинати фазли маонӣ бахшида буд...

Сухан аз ҳар даст арзи маротиби баландӣ дошт ва маънӣ аз ҳар ранг алами баҳори рангинӣ меафрошт ва замзамаи андалебони маънисаро сомони таҳрири пардаҳои гӯш ва шӯълаи овози мавзунони (шоирони) ҳақоиқнаво сармоёи чароғони анҷумани хуш.

Равиши гуфтугӯҳо нафасе чанд ба сайри маротиби олами амсол (оламе ки одам дар хоб ё дар ҳаёт мисоли чизҳои аҷиб ва ғарибро мебинад) кашида ва инони анфос ба чодапаймоини ин водии латофатмаътуф гардида...

Ҳангоми барқангезии шӯълазабонони мавзун ва сеҳромезии маънибаёнони хайратафсун Насимӣ (ном шоир), ки ҳамидагӣ дар банд-бандаш бисоти муроқабачида буд ва ҳучуми чарт (банг) ба кайфияти давоми истиғроқаш (ғарқи ҳаёлаш) восил гардонид...

¹ *Мирзо Зариф* — тағони Бедил, олими забардаст буд, аммо ба мачзубон ихлос дошт. Бедил хеле илмхоро аз вай омӯхтааст, бо мачзубон ҳам бештар дар хонаи ӯ шиносӣ пайдо кардааст.

..Мижа сӯзани чанд андӯхта,
 Сару синаашро баҳам дӯхта;
 Забон то бичунибад ба азми макол,
 Ба табли шикам мерасидаш давол¹,
 Сару гардану пою зону ба ҳам
 Фуру рафта аз ҳар тараф дар шикам;
 Ғунудан ба миҷғони зӯрозо
 Сарашро зи гардан кашид ба по,
 Зи заъф он қадар бори чиркаш гарон,
 Ки бурдӣ ба хокаш мижа мӯкашон;
 Сару синаю пушт — хоршталаш,
 Саропош нохун ба завқи харош;
 Забон шамъи хомӯши кошонааш,
 Мағас дар даҳон чуши парвонааш,..
 Зи бас хушкии пардан сози ӯ
 Чу хашхош² дар пӯст овози ӯ;
 Танине³ ба чандия фиғои мекашид,
 Нафас то кашад, сад камон мекашид,⁴
 Чу қальён нан оби савташ нафас
 Ба ин вазъ лофи камолаш ҳавас.

Мижавор сар аз чайби ғунудан бадар овард (яъне Насимӣ) ва ба назокати садоҳои тори нигоҳ навое сар кард, ки «шохо, (яъне шоҳ Абулфайз) он чи аз латофат ва басотати коргоҳи мисол баён намудаанд, пардан хузураш бешоиб (бешак) ба рӯи тааммулам кушуда; умрест нозири пардагиёни ин хилватхонаи хаёлам ва мушрифӣ (хабардори) тамошон ин анҷумани таҳайюрмаол. Саҳрон ҳайрате ба мушоҳидаам расидааст ва фазои қудрате ба мукошафа анҷомида, ки бениҳоятни саъи авҳом нақди расоӣ ба дсмани бидояташ рехтан аст ва бепоёнии ҷаҳди афкор дастгоҳи ихтитом ба пешгоҳи оғозаш овехтан (яъне ваҳму фикр бо ҳам дарозӣ ва расоӣ ба аввали он саҳро намерасанд). Ғубори ин водӣ яксар осмонноз аст ва насими ин савдо якқалам ломаконпарвоз.

Дар оинаи таҳқиқам равшан аст, ки лаззати афкор (фикру хаёл) чандин дараҷа бар лаззати абкор

¹ *Давол* — тасмаи таблкӯбӣ ва умуман ба маънои тасма буда, аммо дар ин ҷо киноя аз риши Насимӣ аст.

² *Хашхош* — кӯкнор.

³ *Танин* — овози мағас ва умуман овозҳои «ринг-ринг».

⁴ Яъне то як бор нафас кашидан чанд бор ҳаму рост мешуд.

(духтарони шавҳарнодида) тафаввуқ дорад ва сайри гиребон (сархам карда ба мууроқаба рафтан) бар фарқи ҳазор боғу баҳор қадам мегузорад. Маънии ғомизи (пӯшидан) ин китоб ноғуфтанист ва гавҳари лиққати ин муаммо носуфтани...

Шоҳи ҳақиқатнигоҳ (Шоҳ Абулфайз) сатри табасуме иншо фармуд ва гуфт: «Вақте мо ҳам ба лаззоти афқоре, ки хоссаи «авлиёи силсилаи шумо» (яъне бағиён ва кӯкнориён) аст, расида будем ва чошние аз он мондан (дастархони) «ҳаловатфоида» чашида, яъне ба мувозабати (давомати) чашм бастан дар сайри ҳақиқати ҳол мекӯшидем ва дар киботи (пардан) ваъи мууроқаба (сар ҳам карда, чашм пӯшида фикркуни) асрори ғомизи (пинҳони) чарт (бағ) мепӯшидем. Чун мункашиф (кушода) гардид, ки илтизози (лаззатгирии) нисбати ин афқор аз лаззати сайиб (бева) ба кулӣ мустағни сохта ва ба яқин анҷомид, ки табиат аз лаззати абқор даргузашта (яъне тамоман аз мардигарӣ баромада) мо аз ин «лаззат» даргузаштем, вагарна сайри гиребон сари моро ҳам ба ниҳояти домон мерасонид...

КИТӢА:

Агар ҳақиқати афқор бетамизихост,
Қалиди боти маориф зи кӯкнор талаби
В-агар мууроқабаҳо улфати сари зонуст,
Ба чарт гуиҷа шару коми интизор талаби...
Димоғи ноз ба барқи хаёлу ваҳм масъул!
Қамол вақфи шуур аст, фаҳми қор талаби!

Мақсуд аз сайри гиребон ба фикри таҳқиқи худ афтодан аст, на аз саргарониҳои беҳисси дари сари зону додан ва муддаои тааммул ба қунҳи (чуқурии) маъни ворасидан аст, на ғубори миҷгон бар фарқи биниш пошидан, маънии тафакқур ғаври ҳақиқати ашъест ва ҳақиқати ашъе—ба қадри арзи сувар (суратҳо) чеҳракушо. Дар ин тамошоқада (дуњё) ба фусуни тахайюл хоб бар табиат набояд ғумошт ва ба фиреби тафакқур домани шухуд (биниш) аз ҷанги ғурсат набояд ғузошт...

... Алҳосил он рӯз ғайзи маонии рангин шаш ҷиҳат оғуши қайфияти баҳор кушуда буд ва шуури ғу-

бороти тамкин бар дару бом чошнии табассуми сахар андуда. Саранчоми сӯхбат ба зикри маънии ворастагӣ (озодӣ ва озодфикрӣ) кашид ва дари гуфтугӯҳо ба ҳарфи нашъаи бетааллукӣ (бекайдӣ) фатҳ гардид. Ҳар яке аз ҳузур (ҳозирони маҷлис) мазмуни аз худрафтани ба ҷилваи тақрир расонд ва ба таҳрики забони озодибайн боли бениёзӣ барафшонд...

Рашҳае аз он амвоҷ (мавҷҳо) бар ин ташнамазран таманно бизоати саҳобӣ (абрӣ) кард ва решаи хушкмағзи қалам гули чорбарги ин рубоӣ ба арзи шукуфтагӣ овард:

Эй дил, зи ғами нишоти даврон бигзар!
Аз бешу каму мушкилу осон бигзар!
Дар гулшани даҳр чуи насими дами субҳ
Озод дарою доманафшон бигзар!

Норасоихон чуръати тақрир ба адабгоҳи сафҳаи таҳрираш гузошт (яъне ба хонда додан чуръат накарда навиштам) ва ба уммеди атияти (бахшиши) ислоҳ дар назари маънишухудаш арза дошт.

Пас аз мутолиа соғари нигоҳе ба гардиши илтифот овард (яъне шоҳ Абулфайз) ва ба ваҷди сархушӣ ҳарифонро саршори кайфияти хитоб кард, ки «аз фаҳвои» (мазмуни) ин калом бӯи саҳбон камол меояд ва сафои ин алфоз оинаи хусни матонат мезудояд. Аз ҷодаи инсоф дарнабояд гузашт, ки ба ин сӣғари син (хурдсолӣ) пояи суханро ба мазоки кубаро (бузургони куҳансол) расондан—осори бинои надрат (кам воқеъшаванда) аст ва дар мартабаи решагӣ паҳлуи нумуи нахлҳои баланд задан—далели обьёрни қудрат. Бар ин шӯълаи хомӯш гофил манигаред ва аз ин тӯфони хайратхурӯш беҳабар мағзаред!»

Дар бораи тарғиб кардани Шоҳмулк ном маҷзуб (дарवेशи девонанамо) Бедилро ба шеърғӯй ва имло карда додани ҷанд порча шеърҳои ба забони ҳиндӣ гуфтаи худ ба ӯ, меғӯяд (аз унсурн якӯми «Чор унсур», аз хошияи саҳифаи 13 сар мешавад):

«...Дар бидояти иттифоки сӯхбатҳо (дар аввалҳои ҳамсӯхбатӣ) рӯзе фақир сомен калимоти найрангоёташ буд, то дарьёбад, ки он хумкадан олами асрор (яъне Шоҳмулуки маҷзуб) аз ҷӣ кайфият мутаран-

ними (тараннумкунандаи) гул-гулаҷӯш аст ва он конуни маҳфили ҳақиқат ба чӣ оҳанг силсилахурӯш?

Ногоҳ башорати навои ин замзамааш даръёфт, ки «эй ҳавасинтизори румузи ҳақоик, аз дабистони эътибори вучуд ба ҳарфу савте пароканда (наср) қонеъ мабош! То мумкин аст, ба машки мавзунӣ (шоирӣ) хомаи қаҳде бартарош, ки ҳайати инсонӣ дар камоли мавзунӣ мусаввар аст ва ҳайкали башарӣ ба сифати санчидагии тамом чилвагар. Ҳайф бошад, ки самари ин нахли мусаччаъ (қофиядор, мавзун) пуч барояд ва иборати ин нусхаи муқаттаъ (пероста) мағшӯш намояд.

ҚИҒА:

Хуш агар бошад таамулпешан авзон даҳр,
Ҳеҷ мавзӯе хилофи вазъи худ маҳбуб нест.
Дархӯри ҳар созе ин ҷо нағмае гул мекунад,
Аз рубобу чанг овози духул матлуб нест.
Пардаи конуни ғафлат нестӣ, эй беҳабар!
Нағмаи шавқат чаро бо оғаҳӣ мансуб нест?
Гар ту инсонӣ, навои сози мавзунат чӣ шуд?
Нолаи най чун садои карраио дилқуб нест.
Гуфтугуъят ҳарзаю он гоҳ лофи маърифат?
Қасби хуше, то бидонӣ, к-аз ту инҳо хуб нест!

Фазли одамӣ бар соири ҳайвонот агар ба нутки маҳз бошад, ҳайвон низ дар олами истилои худ бепутқе нест. Магар он аст, ки ҳайвон вараки оҳанге, ки дорад, барнамегардонад ва одамӣ дарси мантиқ ба олами фасохат ва балоғат мерасонад, маротиби навои ҳайвонӣ мунҳасир дар зеру бами мутлақ аст ва дараҷоти каломи инсонӣ ба қадри латоифи мавзунӣ шӯҳратсабақ. Имтиёзи рутбаи хавос аз авом... ба нисбати баландию пасти сухан аст, на ба эътибори бузургию кӯчакии сару гардан...»

РУВОЯ:

Хомушнафасе, ки табъи мавзун дорад,
Сад ғунчабахор аз дили пурхун дорад,
Тасхири паризоди сухан осон нест,
Ин ҷо нафаси сӯхта афсун дорад.

Дар зимни ишораи он калимоти хидоятсурош ин кароматаш (карамаш) ёфтам, ки «чанде аз ашъори афкори ман бар лавҳи ҳофиза барнигор ва фаҳми латоифи он аз сабақҳои камоли маънави шумор!.. То саводи нусхаи ҳақоқиқ равшан гардонӣ ва аз ин абҷади файз ба таркиби иборати асрор дарнамонӣ».

Филҳол саҳифаеро ба хор-хори сад гулистон орзу мистар кашидам ва хомаро ба сарири ҳазор ранг таманно сучудоҳанг гардонидам. Се шабонарӯз ба таҳрики забони илҳомтарчимон андеша мегумоштам ва ҳар чӣ мефармуд, ба суръате тамом менигоштам.

Пас аз адои ҳар мисраъ он қадар маориф аз табиаташ мусалсал (паёпай) метаровид, ки мудрика (қувваи идрок) дар фаҳми маротиби он саросема мегардид.

Чун ҳаёли ҳайратмаол маҳви рабтандешин калимоти қудси оёт буд, баъд аз тақрири як китоб медид (Бедил), ки инони баён ба сарриштаи иршод боз мегашт ва мисраи сонӣ бар забонаш мегузашт...

Дар ин муддат қариб ба чихил байт ба маърази таҳрир расид ва сармояи маъниогоҳии ин ҳечмадон гардид.

Алфоз як қалам кӯхтаъмири матонатадоӣ ва мазомин як даст арштасхири андози расоӣ, вузӯҳи баён—ламъаи субҳ дар нафас ва рангинии тақрир—хучуми баҳор дар қафас.

Чун аксараш ба таври мусталаҳоти Ҳинд ва аксоми луғот буд, дар ин сафаҳот, ки зайли маротиби форсӣ аст, маслиҳат дари таҳрир нақшуд.

КИТӢА:

Эй басо маънӣ, ки аз номахрамиҳои забон
Бо ҳама шӯҳӣ муқими нусхаҳои роз монд.
В-э басо болу паре, к-аз тангини доми қафас
Соҳт бо осудагӣ чандон ки аз парвоз монд.
Баски фитратҳо ба гарди норасоӣ хок шуд.
Як ҳаҳон анҷом хиҷлатпарвари оғоз монд.
Нағмаҳо бисёр буд, аммо зи ҷаҳли мустамеъ¹
Ҳар қадар бепарда шуд, дар пардаҳои соз монд.
Хусн дар изҳори шӯҳӣ ранги тақсире надошт,
Чашми мо гафлатнигаҳ шуд, ҷилва маҳви ноз монд

¹ Мустамеъ — шунаванда.

Сивои он ашъори ҳақиқатшиъор рӯзе ба шаб ва шоме ба сахар намеанҷомид, ки аз девони ифодааш хазор ранг каломи ҳайратпаём ба мутолиаи шавк намерасид...

РУБОЯ:

Бедил, чӣ қадар бар ту нафас сӯхтаанд,
Қ-ин шӯълабаён каломат омӯхтаанд.
Эй шамъ, эн партави ту андеша гудохт,
Гӯё ба гудози дилат афрӯхтаанд.

ДАР БОРАИ ЧАНДИН РҶЗ ГУРУСНАГӢ КАШИДАНИ ХУД

(Аз унсури чорӯми «Чор унсур», саҳифаҳои 117—118)

Тобистоне ки дар гӯшае аз завоёи (гӯшаҳои) Акбаробод гармиҳои сӯхбати танҳоиам бисоти офияте пардохта буд ва нафаси орамида тархи сардиҳои ҳангомаи ихтилотҳо андохта, ба рашҳои араке ки обпоши ҳаволи аҷзоам буд, ғубори як олам ҳавои тафсида ба хок менишондам ва ба таҳрики миҷгоне ки мирвиҳои (бодбезаки) ҳаводориам муҳайё дошт, бар хумори чандин хоби роҳат доман меафшондам; бо диле гарм ғайр аз забти нафас намепардохтам, то бӯрьё чун нанстон дарнагирад ва бо охи сард чуз ба саргӯши намесохтам, то кулбаи чун хубоб ранги вайронӣ напазирад.

Аз захираҳои асбоби маош қадре катирои суда (як навъи талқон) доштам ва бар моидаи қаноат хамирмои полудаи (кисели) биҳишт меанбоштам. Ҳар гоҳ миқдори кафи дасте бо қадаҳе об тар мекардам, дар фурсати тааммуле ба ҳам меболид (медамид) ва косаро ба пурии чашми қонеон мерасонид. Ҳамон қадар мои таваккул аз васвасаи шаробу ғизоам мустағнӣ медошт ва ҳамон миқдор тӯшаи қаноат бе барги чамъиятам намегузошт.

НАЗМ:

Фарқ дар ҳар ҷо ҳузури нашъаи иқбол дошт,
Чуғзи қонё сад хумо дар сояҳои бол дошт.
Вениёзӣ ҳар кучо пардохт нузли¹ иттифок,
Серчашмӣ косаҳо аз ноз моло-мол дошт.

¹ Нузл — чизи хӯрданӣ, ки пеши меҳмон мегузоранд.

Баъди муддате майдан моҳазар тихӣ гардид ва димоғи сархушӣ ба хамъезаи паймонаҳои холи анҷомид. Рӯзе чунуни беғизоӣ бар истиқомати мизоҷ га-лаба кард ва аз қисвати тоқатам урьён бадар овард. Ҳарчанд паҳлу бо замин медӯхтам, шӯълаи изтирор чун сипанд аз чоям бармедошт ва ҳар қадар дари худдорӣ мезадам, сӯзи димоғ чун бухор ба ҳолам намегузошт. Бӯи кабобе аз чигар мешаидам ва ду-ди чароғе аз нафас вомекашидам.

Бо он ки гардиши ранги ҳар гом (қадам) бар саъи қадам тақаддум (пешӣ) дошт ва аз по нишас-тан ҳар нафас бар тараддуди рафтор таҳаккум мегу-мошт, ба ҳукми беихтиёрӣ аз ҷо бархостам ва ба сайри бозор камари шуғл оростам. Надониستم, ки ба дон бизоати аҷз муштариӣ (харидори) қадом колоям кардаанд ва бо он мояи эҳтиёҷ савдои чӣ матлабам баровардаанд?

Шарми ифлос (қашшоқӣ) аз ҳар чинс чашм ме-пӯшид ва хиҷлати бедирамӣ (беулай) аз ҳар матоъ доғе мехарид, вазъе надоштам, ки касе мӯҳтоҷам та-саввур намояд ва бо касе намечӯшидам, то ошноӣ бегона гирди аҳволам барояд...

Бо хазор ташнакомҳои ғубори соҳил аз бозор ба даръе расидам, ғайр аз хушкҳои лаб сомони тарова-те начидам, дар он ҳолат хӯрдани обам рағбан бар оташ пошидан буд ва забон ба нам расонидан—сина бар дами теғ молидан. Агар обе бар сар мерехтам, хоки надомат мегардид ва агар вузӯе ба ҷо меовар-дам, ҷуз ба таяммумам намекашид.

НАЗМ:

Азбаски шӯълаи тапишам барқтоб буд,
Обам ба чашми тар нами ашки кабоб буд.
Изҳор меғудохт нафас дар гудози шарм,
Ҳайрат саволи хомушиямро ҷавоб буд.
Молида буд нағи талаб хок бар лабам
Дар гарди сурмаам ба ду олам хитоб буд.

Араки инфиюли бехосилӣ ҷуз ба азми муовадат (бозгаштан) оннаи оби таскинам назудуд ва ғайр аз хаёли бистари таслим нони чамъияти ҳолам гарм на-намуд. Боз гардидам ба ҳамон вайрона, ки хок хӯр-

данам чун ашки чакида тўман хок гардонад ва дар
хамон ошъён афсурдани болам чун ранги шикаста ба
парвози адам расонад.

Чун муттасили мадори (пахлударии) дарвоза ра-
сидам, аз бемадори даварони сар ба як бор фитнаи
хазор осмон бар хоки бунъёдам рехт ва мутлакино-
нии лағзиши по ғубори сад дашт сел бар бинои тоқа-
там бехт. Ҳангоме, ки аз по ништастам изтирорӣ, ба сар
даромаданам буд беихтиёрӣ. Шарми расвой домани
видеша гирифт, ки мабодо ба тафтиши он ҳол марду-
ми бозор бар сарам гулӯ намоянд ва дар амнободи
олами беҳудиам дӯкони маҳшар биёроянд.

Ба қасди истинчо худро то пой иморате расонидам
ва дасти ногиро ба девораш маҳкам гардонидам. Пас
аз соате ки тоири ошъён гумкардан нафас мақоми оф-
ияти дил бозшинохт ва гардишҳои паргори ранг ба
маркази ифоқат тарҳи таскин андохт, ба ҷустуҷӯи ку-
лӯҳ наққобии (наққобии) хиштҳои иморат мекардам
ва ба харош тешан нохун аз ҷанги тафаҳхус (кофту-
ков) бармеовардам,—саиғрезае ба даст омад, чун во-
расидам, фулусе (пуле) буд аз сиккаҳои даври акба-
рӣ, ки маскуки ҳол (сиккаи замони) хумси он (ба
панҷьякаш) меарзид, умрҳо гузашта дар гили таъми-
ри он бино интизори эҳтиёҷи Бедил мекашид. Боре хо-
сили ҳамон нақд аз ташвиши як олам изтиробам во-
харид ва муддате сармоян дастгоҳи қаноатам гар-
дид...

ДАР БОРАН БА ЯК САФАРИ АСКАРИ ҲАМРОҲИ ҚАРДАНИ ХУДАШ

(Унсурӣ чорӣми «Чор унсур»)

Фасли соле ки Шоҳ шучоъ ибни Шоҳи Чаҳон бемо-
рии падарро сактан мазмуни салтанат андешид ва ҷа-
нибати ҷунуни бетааммул ба азми дорулхилофан Дех-
лай кашид, то пояи минбари ҳавас ба хутбаи бодбурда
баланд гардонад ва нақши сиккаи ҳаёл ба номи по-
дарриқоб дуруст нишонад (яъне аз бемории падар
фонда бурда худ подшоҳ шавад), мутасаддиёни умури
ҷалол аз хиттан Бангола то сарҳадди мамолики Биҳор

ба гирдоварии хазоини футӯх (фатхҳо) фавҷҳо мегу-
моштанд ва ганҷҳои бетаъдод (бешумор) ба тахсили
зару гавҳар меанбоштанд.¹

Аз он ҷумла ба тасхири навоҳии Тираҳут, ки дар
шимолии ҳудуди Патна мулкест азим ва кӯхистонест
муштамили чандин ақаботи ҳаросу бим—фавҷе таъин
карда ва Мирзо Абдуллатифро, ки бо Мирзо Қала-
ндар қаробати хешӣ дошт, ба саркардагӣ баровард.

Иқтисоди замони вифок фақирро, ки тамошои арса-
гоҳи ҳаводис далели ҳайратпаймоии ӯст, сайри ханго-
маи инкилоб сармашқи ибратфарсоӣ ба ҳаминонии
Мирзо (Мирзо Абдуллатиф) таълими ҳидоятма фар-
муд ва ба ихтиёри рафоқати эшон роҳи таслимаи во-
намуд.

РУБОӢ:

Бедил, моро ки аҷзи тоқат олист,
Дастӣ талаб аз нақди тасарруф холист,
Чун обила дар қофилаи ибрати даҳр
Маҳмилҷаши ихтиёрҳо помоллист.

Муддати се моҳ роҷаҳои ғуруросор ба инкиёди
фармони шохӣ (Шохшучоъ) гардане доштанд шикас-
тан авзон сачдакорӣ ва раисони раунатиктидор (сар-
кашиқунанда) саре меафрохтанд ҳамидан таслими
молғузори (яъне итоати маҷбури мекарданд). Нохуно-
рии шерони ин беша (ҳокимони маҳаллӣ) бо рӯбоҳҳои
ин фавҷ (лашқари Мирзо Абдуллатиф) ҷуз думлоба-
гӣ (мунофиқӣ) намефурӯхт ва болқушоии уқоби он
фазо бо гунҷишки он бисот ғайр аз ҳамёзаи минқор
намеандӯхт.

Ба ғалабаи тасаллутӣ далерӣ ҳар пиёдаро, ки меди-
дам, доди муқобили сад савор меод ва ҳар савореро,
ки месанҷидам, бо фавҷҳои ҷаррор гаронсанг меаф-
тод.

¹ Бемории Шохӣ Ҷаҳон, сафари Шох шучоъ аз Бангола ва
Аврагзеб аз Дакан барои гирифтани тахт аз падар, дар соли
1068 ҳиҷрий буд, ки ба соли 1658 баробар меояд. Дар ин вақт
Бедил 14 сола буд. Муаллифи «Сияр-ул-мутааххирин» «Шучоъ
дар ин сафар селак (сесади ҳазор) рупия аз аҳолии Банорас ги-
рифт ва атрофиёни ӯ ҷаҳло гирифта бошанд?» мегӯяд ва дар
ин сафар вилоятҳои Бихор ва Банголоро тороҷ кардани Шох
шучоъро ба тарзи умумӣ тасвир менамоянд.

Сур меҳандид оҳанги қиёматсози мард,
 Шеҳа гум мекард рахши раъд дар овози мард.
 Қаҳқашонро мешумурд аз ҷодаҳои пайсипар,
 Ҳар куҷо бар авҷ мезад гарди гардунтози мард,
 Сози истеъдоди ғайрат аз ҷаҳони дигар аст,
 Ҷавҳари шамшер дорад шахлари парвози мард.
 Сар ба каф метозад ин ҷо найзадори офтоб,
 Бетакаллуф пур баланд афтадаст андози мард.
 Инҳирофи истиқомат инфилоли кас мабод,
 Хичлати ин сеҳр ботил мекунад, эҷози мард.
 Чун дами ин теғ баргардид, қатъи ғайрат аст,
 Оҳ агар нанги баданҷомӣ кашад оғози мард.
 Теғ ҳам аз сайқалиҳо мавҷи обе беш нест,
 Ҷуз ба рӯзи имтиҳон равшан нагардад рози мард.

Дар айни гирудори истиқлол, ки садои гулгули ин
 лашкар (лашқари Мирзо Абдуллатиф) пой садама
 бар сад кӯҳ меафшурд ва қатраи ин сел гарди амвоҷ
 аз даръе пеш мебурд, ҷосусони камингоҳи ибрат хабар
 оварданд, ки «дар саводи арсаи Илоҳобод ду даръеи
 бекарон (ду лашкар) бо ҳам дарафтанд ва ба ам-
 воҷи безинҳори (беамони) теғу туфанг доди талотум
 доданд, яъне Аврангзеби Оламгир бар азим фармон-
 равони Дехлӣ (пойтахт) сабқат карда, «хуқуқи» хиз-
 мати падарро пеш аз дигарон ба ҷо оварда» (яъне па-
 дарро ҳабс карда подшоҳиро ба дасти худ гирифта)
 бо мавқибӣ иқбол (бо савориҳои иқбол) тӯфони зафар
 ангехт ва сели идбор бар бинои шавкати шучоъ рехт».

«Шӯри растахези алам афрохт, ки зилзилаи замин
 саркӯби гардиши афлок гардид ва хуни куштаҳо бар
 хинои панҷаи шафақ дасти тасаллут ёзид. Агар кадун
 сарҳо ба имдоди шино наменардохт, ҳеҷ яке аз бақият
 ус-сайф (аз шамшер боқимондагон) рахт ба соҳил на-
 меандохт. Як олам қолаби тихӣ киштигӣ кард, то
 Шоҳшучоъ худро аз вартаи ҳалок баровард (яъне ка-
 си бисъереро ба куштан дода худ ҳалос шуда таво-
 нист). Ханӯз гарди раъяти Шучоъ дар домани ҳисори
 Патна уммеди истиқомате дорад, агар сарсари ҳази-
 маташ ба боди биёбонмаргӣ надода бошад ва аз шӯри
 он тантана таваққун танине боқӣ, агар ба саркӯбии
 садамоти шикаст аҷзон зеру бам аз ҳам напояд»
 (яъне агар Шоҳ шучоъ гурехта нарафта бошад, эҳти-
 мол бақияи лашқараш дар пеши Патна бошад.

РУБОЙ:

Олам ба хаёл пайсипар мегардад,
Шаб то гузарад ранги сахар мегардад.
З-ин нусхаи ибрате, ки дорӣ ба назар,
Ногашта тамом, сафҳа бармегардад.

Ба мучарради истимои ин хабар минои дастгоҳи ғурур бар санги ноумедӣ хӯрд ва мавҷи сахоби қудрат, чун хатти ҷом, бар ҷо афсурд, зилзилае дар буниёни ҳозирон афтод ва инкилобе ба торочи хушҳо даст кушод, ки ҳавли маҳшар халонкро он қадар наъл дар оташ нанишонад ва ҷӯши тӯфон табоеъро ба-дон бедаступой дар об наронад; гудози захираҳо аз сафаҳоти симо нукуши ранг ба шустан дод ва ларзаи аъзо бар мағзи устухонҳо дарҳои беруи рафтаи кушод; нафасҳо ба фароҳам овардани лаб камингири паноҳи девор пардохтан гардид ва назарҳо ба бастании миҷгон монли сипар аз дӯш андохтан. Суруҳангии нафири каррано (карнай) ба ҳазор саъии дамидан ҷуз дар остии намекашид ва нафхи (боди) шиками кӯс ва духул ба сад пойкӯбии давол (таблкӯб) ғайр аз боди фирор намезоид; забони лофи синонҳо (найзаҳо), чун ангушти мулзам, якқалам сарнагуни хат бар замин кашидан ва боди бурути парчамҳо (кокулҳои сари байрақ) ҷун аҷзони ҷорӯб, якдаст парокандаи алам дар хок хобонидан; шамшерро дар ҷӯйбори наём (ғилоф) аз таваҳхуми хушкӣ ҳайрати ба ҷо афсурдан ва рӯи сипарро паси пушт аз хаёли синадорӣ ҳайбати қафоҳӯрдан; зирехпӯшонро дар хонаи замбӯр ба ҳазор ҳалқани дом гирифтори ваҳшат ва миғфардоронро дар зери ташти оташ ба сад изтирори сипанд навҳаи ҳазимат; ҳадаиҳо аз беппарубоӣ — ҷуръати парвоз дар ошён рехт ва туфангҳо аз тикиқолабӣ — ба кӯчаи умеди саломат гурехт.

НАЗМ:

Ҳеҷ касро дар бисоти орамдан ҷо намонд,
Гарди ваҳшат бол зад чандон ки нақши по намонд.
Бар табоеъ танг шуд ҷавлонгаҳи саъи ҷиҳог,
Он қадар майдон, ки кас миҷгон кунад боло намонд.
Теги навмедӣ ҷаҳонро зи якдигар бурид,
Ранг бар рӯ, ҳарф бар лаб, рабт дар аъзо намонд.

Баски ҳар кас пеш рафт аз офиятгоҳи умед,
Дар хаёлободи имрӯзи касе фардо намонд.
Оташи чуръат фусурду чавҳари ғайрат гудохт,
3-он ҳама савлат ба ғайр аз рӯъб¹ дар дилҳо намонд...
Нола дар кӯхсор аз худ рафтани дар бор дошт,
Ҳар киро дидам дар ин саҳрои ваҳшат, вонамонд²

Саъи истиқлоли (истикомат) — худдории Мирзо (Мирзо Абдуллатиф) ҳарчанд ба забти тасалли он ҷамоат кӯшид, парешонии авроки дилҳо ба шерозае нарасид ва ҳар қадар тухми истиқомат кошт, фондае надаравид. Лангари даръе аз ўҳдаи бетобии амвоҷ баромадан надорад ва пойдории кӯҳ садоҳои раמידаро аз силсилаи ваҳшат барнамеорад. Инони ҳазор табъи минҳариф ба кувваи як даст кашидан — номумкини тоқатҳои зўрмандӣ буд ва гардани ҳазор нахцири ваҳшӣ ба як ҳалқаи фитрок бастан — номакдури саъи қудраткамандӣ.

Ночор ба мулоҳизаи он ки заминдорони сари роҳ ба домангирии хор аз камин барнахезанд ва ба хок-хуфтагони ямину ясор, чун занбӯри гардолуд, шӯри газанд наангизанд — ҷаридатозии баҳонаи шикор (як-катозӣ ба баҳонаи шикор) далели (роҳбари) маслиҳат гардид ва тарики офияти каноргардӣ (бероҳаравӣ) бисоти илтифоти шаворез дарнавардид (яъне бо роҳи калон рафтан тарк шуд). Роҳи норафтаи саҳрои таваккул ихтиёр намуданд ва ба водии таслими «ҳарчи бодо бод» бол кушуданд. Нафаси дуздида дар яъси номуси садо хун мегардид, то чунони орамида хушбӯр нашавад (яъне нафас намебароварданд, ки аҳолии он маҳал хабардор шуда фавҷро тороҷ накунанд) ва нақши қадам бар гарди рафтор чашм мепӯшид, то роҳи хобида бедор нагардад. Ҳар ҷо кӯе (маҳаллае — деҳае) пеш меомад, дар чашми ибрат хамбӯзаи наҳанге буд махмури ғайрати фуру бурдан ва ҳар кучо тангини кӯча рӯй меод, оғуши лаҳаде мепардохт — мустаидди (омодаи) азоби дар ҳам афшурдан. Дар ҳар мақоме, ки иттифоқи нузул (фурудой) чашми таамул мекушуд, ғайр аз хонаи зин маъмане (амонгоҳе) му-

¹ Рӯъб — тарс, даҳшат.

² Дар баъзе нусхаҳо охири ин мисраъ чуноин аст: «дар ин саҳрои ваҳшатзо намонд»

тасаввар намеёфт ва аз ҳар роҳе, ки андеша нақби саломат мечуст, беруни ҳалқай рикоб равзана намешикофт. Пайкарҳои бечои (аскарҳои дар тарс афтода) ба сурати гирдбод ҳар тараф гарди ваҳшат ангехта буданд ва парҳои шикаста ба ранги губори субҳ ҳар ҷониб силсилаи парвоз гусехта. Сабҳавор (тасбеҳмонанд) аз бечодагӣ (аз бераҳӣ) қадам ба сару дӯши ҳам мешумурданд ва ҳар ҷо ки сарриштаи рафтор гум мегардид, кори ба паҳлу ғалтидан пеш мебуданд... Талоши оворагӣ ба имтидоди даҳ шабонарӯз кашид, то маҳмили бесарупой ба саводи амнободи Патна расид.

• • •

...Дар он ҳангоми ваҳшатанҷом рӯзе ба мақоми (манзили) Ҷондҷур умеди нафасорой доштем, мутлақинониҳои ёрон он тарафи қофилаи ихтиёр (яъне беихтиёр) метохт ва гусихтани зумоми таваккуф ҳар якеро аз дигаре пеш меандохт. Ваҳшатхиромии назарҳои губори ҷихотро зери боли мулоҳиза дошт ва эҳтиётҳои тааммулҳо қадам бар ҷодаи таҳқиқи ҷапу рост мегузашт. Ҳанӯз бори ноқай хуршед ба нузулободи шом фуруд наёмада тали сафеде муқобили назар сиёҳӣ кард ва маҳмили қорвони шаб таҳияи истиқбол нонамуда гарди саҳаре аз канори роҳ бадар овард.

Ба ҳукми ғалатбиниҳои ҳис, ки ҳеч кас маъниашро намешинохт, ба афсуни таъбири дигаре нафас мегудохт: баъзе аз аломоти пуштаҳои рег нишон меоданд ва баъзе дар ҳаёли муқаддимаи гирдбод меафтанд. Безоиқапардозии вусул тафовути таъми шир аз дӯғ ба бурҳон намеанҷомид (исбот намешуд) ва бе айнақороии тақарруб (наздик шудан) фарқи сархатти сароб аз мавҷи об ба равшанӣ намерасид (яъне чунон ки ширро аз дӯғ бенушидан ва саробро аз об беназдик шудан фарқ кардан мумкин нест, он чизи аз дур намоёншударо ҳам бо фикр давоида муайян кардан мумкин набуд).

Хор-хори табиат (табъ) шӯълаи изтироб андӯхт ва ҳасрати тамошо ҷароғи бетоқати афрӯхт, то саъи таҳ-

қиқ аз он муаммои ваҳм парда кушояд ва илми яқин аз шубаҳоти олами занн (гумон) бадар ояд.

Дар ҳолате ки барқи оҳанги шавқ ба маҳмези чунун расид (яъне дар вақте ки ман рафта дидани он чизро қасд кардам), Сармастхон ва Муборизхон, ки аз гард-тозони арсаи иттифоқ буданд (ба он сафари мо ҳамроҳ буданд), ба азми рафоқати фақир гарди болоравӣ антехтанд (ба ман ҳамроҳ шуданд) ва ду ходими дигар низ ба ҳамрикобии ихлос инони пиёдаравӣ гусихтанд...

Як ду майдонтоз ғубори такудав ношикаста ба муховатаи гиландӯде (ба як ихотаи девори лоин) расидем, ки об аз хичлати сафон хокаш зангор арақ мекард ва онна дар муқобилгоҳи девораш дандони ҷавҳар бармеовард. Рифъат аз пояи осораш нардбони шукӯҳ ба қасри гардун расонида ва матонат аз паҳлуи бунъёдаш пушти истиғно аз кӯҳсор гардонида. Пас аз ҳалқа задани саъи тавоф дарвозае дидем ба мавзунии мисраъҳои байтиабру дилфиреби вазъи ба ҳам пайвастан ва ба ҷамъияти иттифоқи лабҳои ҳамӯш дидазеби ақди мувофақат бастан...

Фазое дар он ихота пайсипари ҷавлони наззора гардид, ки машраби синасофон ба тасавури вусъаташ истеъдоди болидан фароҳам мекард ва фитрати маънихаёлон ба сармашқи мавзуниаш сар аз дастгоҳи нозидан бармеовард; ҳавои беҳудииктизояш бо насими боли парӣ чунунандози нашъапардозӣ ва ғубори раингиниктидораш бо абери бӯи пирӯхан масти истиғнои гулбозӣ.

Бо камоли пуркориҳои як олам ҳусни найранг на аз нақши одам дар он хона гарди тимсоле ва на аз нишони ҳайвон дар он макон гунҷоиши хаёле...

НАЗМ:

Наёбӣ ин сафо, ҳар ҷанд аз обу гил бурун оӣ!
Маё з-ин анҷуман берун, мабод аз дил бурун оӣ!
Нигаҳ ҷун мавҷ дар оби гуҳар ғалтидаст ин ҷо,
Ба ҳайратгоҳи ноз афтодаӣ, мушкил бурун оӣ!

Аз вазъи имороти фирдавсоёт ду бангала (манзар) дошт мушриф (наздиқ) бар кавсарнасаб толобе, ки аз

анбӯҳии сунбулистон перохани чашми хоболуде буд
мустандди мижгон нокушудан ва аз ҳучуми сояи аш-
ҷор наргиси махмуре моили андози ғунудан...

НАЗМ:

Баски мавчу қатрааш яксар сафо омода буд,
Шиша аз дасти парӣ дар моҳтоб афтада буд.
Субҳ мегардид равшан, гар нафас мезад хубоб,
Офтоб азбаски он чо рӯ ба шустан дода буд.

Ба андешан камфурсатиҳои замони ғуруб аз он ни-
шеман чашме ба хайрат об надода дар таҳияи сайри
толоб афтадем ва чун мавҷ бар об оғӯши биной кушо-
дем. Боре аспу одам бар рашҳаи серобӣ расид ва хуш-
киҳои димоғи тараддуд соғари тароват кашид.

Хостем раҳти муовадат (бозгашт) барбандем ва
чун узви даррафта боз ба дӯстон пайвандем. Ҷосусо-
на ба ҳар тараф назаре меандохтем ва қаровулона
дар ҳар тараф раҳши тафаҳхус метохтем, ба эҳтиёти
он ки барқи офате камини сиёҳии мо надошта бошад
ва хори ошӯбе домани бепарвохиромӣ нахарошад...
Гоҳе решабор ба ҳаракати шоҳу барги ашҷор метани-
дем ва гоҳе чун соя аз чунбиши хору хас рамузи сиёҳӣ
вомекашидем.

Пас аз мулоҳизаи ямину ясор нигоҳи ваҳшатшикор
ба печу тоби дуде пай бурд, ки дар канори об аз мак-
мани манфазе (аз дудкаши пинҳон) мутасоид (боло-
рав) буд ва чун решаи сунбул ба нашъунамои соҳати
ҳаво боли изтироб мекушуд.

Ҷунуни ҳавас дубора наъл дар оташ андохт ва ҳа-
вои таҳқиқи муқаррар оинаи таҷассус пардохт... Чун
тафтиши он мақомот ҳолӣ аз ҳаросе набуд, икдоми
ҷуръат ҷуз дарҳон васвос намекушуд, зехи камонҳо
ба бўси лаби сӯфор расонидем (омодаи тирандозӣ
шудем) ва қабзаҳои шамшер ба сарпанчаи истиқлол
мусаччаъ гардонидем, дасти ҳимояти сипарҳо балади
саъй гардид, то пои ҳиммат бар сари он ғурфа расид.
Ҳучрае ёфтем ба тангии нигинхона, ки дар зери замин
канда буданд... То ҳичоби мижгон аз пеши чашм бар-
доштем ва тавачҷӯҳ бар накби дафинаи ҳол ғумош-

тем, паризоде аз он тилисм бениқоб гардид — чун тароват бар фарши сабза нишаста ва бӯи гӯле бар зонуи хаёли ғунчагӣ доман шикаста, оташе дар муқобили хучраи оташин афрӯхта ва нафас бо наи қалаён ба ҳам дӯхта. Гарди ваҳшате аз симон чамъияташ мавҷзан ва шӯри савдое аз оннаи аҳволаш ошуфтагирман.

РУБОЙ:

Хусне зи фусуни ишқ ибратоҳанг,
Бар оннаи улфати имкон зада санг.
Аз дашт ба дар тохта як дашт чунун,
Аз занг бурун нишаста як олам ранг.

Атре аз гулбарги пероҳанаш роиҳаи шӯҳӣ дошт, ки ҳавои он сарзамин минои баҳор бар машом мешикаст ва ранге аз долазори пайкараш берун метофт, ки ғубори он фазо тутуки (саропардаи) шафақ пеши роҳи назар мебаст; минои бепарвоиашро маҳвияте пардоз дода, ки агар бинои тимсоли имкон оташ мезаданд, ба кушоди миҷгон илтифот намеғумошт ва димоғи нозашро беҳудие дар ҳам афшурда, ки агар шикасти минои афлок таранги (ҷаранги) қиёмат меангехт, пунба аз гӯши истиғно барнамедошт; садамоти хою хуи мо чун шахси тасвир асло мутағаййираш насохт ва ҳаракоти чунуноҳангии мо ба хаёли гардиши рангаш наяндошт.

Нафассӯзии саъи баён ҳарчанд ба истифсори (пурсиши) қайфияти ҳол забони илҳоҳ кушод, ғунчаи тағофулаш бӯе, ки истишмоми ҳақиқате тавон кард, берун надод; шукӯҳи ғайрате аз сози бениёниаш муояна кардем, ки захираи ҳуш то имрӯз ба ламъаи тасавури он оннаи гудоз мезудояд ва шахси таваҳҳум ҳанӯз дар партави андешааш аз ўҳдаи рангбоҳтан барнамеояд.

Бо ҳамаи авзон ҳамӯшӣ шарми қайфияти садое, ки аз қальёнаш арза медод, бар қул-қули минои май дарҳон фавворан арақ мекушод ва ҳайрати марғӯлае, ки аз дуди танбоку (тамоку)-аш бар ҳаво мепечид, гардани каҳкашонро дар бунафшазор нишони силӣ меҳобонид. Алқисса хусне буд дар қисвати ишқ—маҳҷуби ҳучлаи бениёзӣ ва ишқе дар либоси ҳусн—маҳмури нашъан истиғнотирозӣ.

Хаёловоран касрат, навози сози яктоё,
 Парафшонӣ тахайюр, ошён гумкарда анқоё.
 Ба домони ҳаё шӯри ду олам, барқҷавлоне,
 Зи ҳайрат дар канори як гуҳар ғалтида дарьёё.
 Димоғшuftаё, шӯхе, ниғаҳпарвонаё, мастё.
 Ба афсуни вафо Мачнун бурун ҷӯшида Лайлоё.
 Парӣ, аммо ба ҳукми ғайрати номӯси овозӣ
 Зада бар эътибори шишан нӯҳ анҷуман поё.
 Ба завқи беҳудӣ андозӣ ваҳшат рафта аз ёдаш.
 Фаромӯш ҷарда дар зери қадам домони саҳроё.
 Ба вазъи ғунчагӣ — боғи табассум зери лаб рангё,
 Ба фонуси ҳаё — шамъи арақ гулкарда симоё...

Чун густохии пурсучӯ аз ҳад гузаронидем, бедимо-
 гона нигоҳе чоми гардиш паймуд, ки пиндоштем, барқ
 аз камин дурахшид ё ламъаи офтоб дар чашми мо то-
 бид. Ба он гардиши чашм муҳаррафе (теғи қач—шам-
 шере) хӯрдем, ки саропои худ аз дили дуним бознаме-
 шинохтем ва ҳарчанд ба забт мекӯшидем, ҷуз рақси
 бисмил намепардохтем, нафаси ҷуръатиншо қадам аз
 лаб пеш намегузошт ва нигоҳи шӯхитақозо тоби
 ҳаракати мижгон надошт, чун муддао дар забон муз-
 тариб истода будем ва чун ашк дар дидан хайрон ча-
 кидан ба фаромӯшӣ дода, ки ногоҳ рӯ ба ҷониби осмон
 кард ва оҳе аз дил бадар овард—сарҳати ҳазор тӯфон
 шӯри чунун ва ин байти хушгудоз аз сатри шӯълааш
 киёматмазмун:

Солҳо дар талаби рӯи нақӯ дар ба дарам,
 Рӯй бинмою ҳалосам кун аз ин дарбадарӣ!

Оҳанги ҳазине ба гӯш хӯрд, ки шунидан аз ранги
 мо дубора варақ гардонд ва шуур бар димоғи мо му-
 каррар доман афшонд.

Пас аз соате, ки хушҳо ба маркази ифоқат моил
 гардид, дидем қальён бар даст аз хучра беруи хироми-
 дааст ва ба самти он нишеман, чун нигоҳ аз чашм, қо-
 мати ваҳшат кашида суръати хироме дорад, фурсати
 нигоҳ аз замингирони ҳайрати рафтори ўст ва ҷавло-
 ни андеша аз хокнишинони ҳасрати ингизори ӯ.

Мӯ ба мӯяш пеш-пешӣ якдигар парвоз дошт,
 Қорвони ранги ноз аз бас шарардунбола буд.
 Дар қафояш, то инон гирем умри рафта
 Раҳбари мо лағзиши ашқу губори нола буд.

Фавҷи девона дар дунболи рами оҳу афтада будем
 ва ҷӯши парвона дар ҳавон партави шамъ бол кушо-
 да; бо камоли ҳайрат чашм аз нақши пояш барнаме-
 доштем ва бо ҳучуми бедаступой ҷун губор доманаш
 намегузоштем, то он ки ба ҳамон хона даромад ва дар
 садри (пешгоҳи) бангала бар замин нишаст, моро низ
 оинадорӣ муқобилаш бар хоки остони ҳузур нақш
 баст.

Замоне бар наёмада афсурдагиҳон хуни шафақ со-
 фарӣ тирағӣ кашид ва парокандагӣ гесуи шом ба ҳал-
 каи ҷамъияти шаб расид. Чароғи мо фатилаҳон калаф
 (доғ) бар рағғани партав тар кард ва чашмақҳон ка-
 вокиб сар аз мичмари гардун бадар овард.

Ҳар қадар, ки ламъаи нур аз гиребони анҷум ме-
 руст, арақи пешоннаш рӯ ба чакидан мешуст ва чан-
 дон, ки моҳтоб бар дару бом метобид, гардиши ран-
 гаш бисоти ваҳшат мечид. То дами субҳ ҳаё дар банд-
 бандаш чароғони арақ дошт ва печидағӣ аз буни ҳар
 мӯяш даст бар оташи дил мегузошт. Ҳарфе ки ба за-
 бон меронд, ҳамон байт буд ки мехонд...

Завқи ҳалоқӣ ба хуни орзу камар баста буд ва
 ҳасрати бисмил дар сари роҳи интизор нишаста, ки
 гардиши он чашм боз дашнаи нигоҳе ба фасон расо-
 над ва моро аз қафаси маҳмаса озод гардонад. Ғуру-
 ри тағофул ба фаръеди ҳасраткуштагон намепардохт
 ва истиғнои ноз ҳеч якро қобили имтиҳон намешинохт.

РУВОЯ:

Мурдему ғурураш ситаме соз накард,
 Такрор нигоҳе ғалатандоз накард.
 3-ин шарм ки тоби он ниғаҳ овардем,
 Дигар мижгон ба рӯи мо боз накард.

Ҳар чанд моро ҳаёли обу нон захиран анбони фаромӯ-
 шӣ буд ва ёди замону макон—нақши тоқи нисъёну бе-
 хушӣ, маслиҳати тақдир раво надошт, ки аспон ба ил-

лати беғизоӣ «сикандарӣ» хӯранд ва ба таъсири барҷомондагӣ «қайсарӣ» пеш баранд. Ходимон дар он гӯшаҳо сабӯе чанд вонамуданд, ки баъзе пур аз ордингандуми ба ҳарифиқроҳи дақиқ бехта ва баъзе лабрези равғани зарди ба гудози шамома (хушбӯӣ)-ҳои анбар омехта буд. Ҳам ордоби давоб (чорпоҳо) аз паҳлуи он сабӯҳо даст ба ҳам дод ва ҳам нони одам дар равған афтод.

Назарбозони коргоҳи таслим ва ризо, яъне он ду ходими мутаҳайири бедаступо дари хона ба қуфли эътимоди таваққул баста буданд ва бо ҳазор чашми ибрат дар камини аҳволи мо нишаста ба навоҳон сози посбонӣ ақсоми мавъизат аз дур месурӯданд ва ба анвои ваҳму ҳарос мутанаббеҳи оғаҳӣ менамуданд (яъне «Ҳозир бош! Бедор бош! Хушбӯер бош!» гуён фаръёд мекарданд), лекин:

Гӯш ку, то аз касе оҳанги ибрат бишнавад?
Ё кучо хуше, ки афсуни насихат бишнавад?
Махви дидор аз хурӯши сози имкон фориф аст.
Оина гар бишнавад чизе, зи ҳайрат бишнавад.

Охирҳои шаб, ки шикастарангии фуруғи моҳ машъали ошуфтагӣ афрӯхт ва чароғони партави собиту сайёр (ситораҳо) фатилаи кӯтоҳӣ андӯхт, ҳолате муставлини (истилогарӣ) аҳволи мо гардид, ки робитаи сози қуво сарриштаи тоқат ба як бор аз даст дод ва аҷзони нусхаи ҳавос дар шерозабандии хучуми бехудӣ афтод, рамаки имтиёзи оғоҳӣ дарси видои мутлақ хонд ва бастанӣ миҷгон тӯмори бехиссии нигоҳ ба мӯҳр расонд (яъне хоб бурд). Хуши рангбохта он қадар фарши бисоти бехиссӣ буд, ки (яъне он қадар саҳт хоб рабуда буд, ки) чамъияти лашқари кавокиб ба тафрикаи (ба парокандагии) ҳазимат расид ва ханчари гудози офтоб бар сипоҳи арсаи уфуқ найзаи баланде кашид, то таноби шуоъ аз ҳар тараф шӯри кашокаш наянгехт, баҳъяи захми миҷгонҳо силсилаи рабти ҳам нагусиҳт (яъне чашм накушодем) ва то рашаҳоти (катраҳои) гудози арақ бар саропои мо гулоб наафшонд, саргаронии хоб аз музоҳамати шуур паҳлу нагардонд (бедор нашудем).

Устодони номии «Шашмақом» (аз тарафи чап):
Мирзо Гиёс Абдуганӣ, Домулло Ҳалим, Бобочалол Назир
ва музикшинос В. А. Успенский. Бухоро, соли 1923

Даври хангоман беҳабарихо гузашт ва замони ғай-
бати хуш ба хузурни огаҳӣ муқтарин (наздик) гашт,
чун дуд аз димоғи Мачнун частем ва чун ғубор саро-
пои худ дарҳам шикастем, ҳарчанд чашм ба ҳам мо-
лидем, он нақш аз назар маҳв гардида буд ва ҳар ка-
дар бар таамул печидем, он шакл аз муқобил рамида;
аспу одам ҳама замингири ғунудан (хобидан) ва ди-
даҳо то дари хона маҳви миҷгон накушудан. Хонаи
дарбастааш, чун садо, монеи хиром нагардида (яъне
баста будани дари хона ба баромада рафтани он па-
ризод монеъ нашуда) ва пардаи фонусаш чу фуруғи
шамъ инони ваҳшат нагардонид; аз шӯълаоҳанги-
ҳои он қальён дуде дарнаёфтем ва аз ибратнавоиҳои
он най (наи қальён) асари суруде во нашикофтем.

Чанде гарди дару девор ба ғирболи дидаҳо бехтем,
гавҳари муддао ба хусул напайваст; муддате обрӯи
ҷӯстучӯ ба хок рехтем, ғубори яъс аз по нанишаст.

РУБОЙ:

Фаръёд ки он тилисми найранг шикаст,
Сози тараби таҳайюроҳанг шикаст.
Фурсат чамане дар назар ораста буд,
Миҷгон бар ҳам задему он ранг шикаст.

...То ғӯш бар садои пое бардорем, дастҳои барҳам-
суда овоз медод, ки дигар ба ғубори он ваҳшӣ намета-
вон расид ва то хуш бар тааммули нақши қадам гу-
морем, чашми ҳайратзада сари роҳ мегирифт, ки беш
аз ин ба гарди суроғ набояд печид...

РУБОЙ:

Бедил, дигар он фурсати бадмаст кучост?
В-он шишаю соғаре ки бишкост, кучост?
Гирам пурхун кунӣ каф аз суданҳо,
Он ранги ҳино ки рафт аз даст, кучост?

...Мирзо Абдуллатифро, ки рафъи шубҳан биёбон-
маргин мо роҳи яқин кушода буд (яъне ӯ яқин ме-
кард, ки мо биёбонмарг шудаем) ҷунуни беихтиёрӣ
даръёфта, ба газидани пушти даст дарҳои захм меку-
шод ва ба чакиданҳои ашки надомат шӯри таассуф бе-

рун медод, ки «хуни ноҳаққи он бекасшахидон ба до-
мани саҳрои нокомӣ чакид ва оби бақои ни ватаново-
рагон тӯман хоки гурбат гардид». Чамъеро чун
гирдбод ба сомони саргаштагӣ фиристода буд ва фир-
қаеро чун нигоҳи ваҳшиён ба дашту дар сардода, ки
шояд аз гарди рафта паи суроғе бардоранд... Ҳар чанд
як курӯх¹ беш дур набудем, пас аз талоши якшабона-
рӯз ҷустуҷӯ аз гумгаштагиҳои мо вошикофтанд ва
инони оворагардиҳои моро аз он водӣ бартофтанд. То
ба лашкар расидан асло хабар надоштем, ки маҳмили
мо бесарупоёнро кӣ мекашид ва губори бодбурдан мо-
ро боз ба ҷаргаи (ба сафи) ёрон кӣ расонид?

РУБОЙ:

Будем ҳавасхиروми кӯху ҳомун,
Ногоҳ хаёли ҷашми ӯ хонд фусун.
Пеш омад беҳудимақоме, к-он ҷо
Рафтем шууру бозгаштем чунун.

Дӯстони мушфиқ раиғҳои рафта аз адам бозгар-
дониданд ва ба шукуфтагиҳои баҳор таҳияти истиқ-
бол расониданд. Ҳангоми мулоқот ҳарчанд аз ҳақи-
қати ҳол мепурсиданд, ғайри он бэйт чизе аз мо на-
мешуниданд...

ДАР БОРАИ ЯК САФАРИ ПИЕДАИ ХУД ВА ЕРИИ ЯК ШАХСИ НОМАЪЛУМ

(Аз саҳифаи 124-и «Чор унсур» сар мешавад)

Дар санаи 1070 ҳиҷрӣ (1660 милодӣ—дар вақти
16 солагии муаллиф) Мирзо Қаландар ба сафари ясо-
қи (ҳарбии) Бангола тавачҷуҳ гумошта буд ва асбо-
би алоиқ дар қасабаи Маҳатсӣ, ки бист қуруҳ аз Пат-
на он тарафи дарёи Ганг воқеъ аст, гузошта.

¹ Курӯх — 4 ҳазор газ масофат аст, ки тахминан аз дуним
километр зиёдтар меояд ва ҳар се қуруҳ як фарсах — ҳашт кило-
метр аст.

Ин ҳамон айёмест, ки бинои шавкати Шохшучоъ¹ ба оворагиҳои олами идбор (бадбахтӣ) расида ва иқтидори давлати подшоҳ Оламгир (Авраиғзеб) бар ҷиҳоти мамлакати Ҳинд сафи иқбол кашида буд Шаворей (роҳҳои) атроф ва акноф ба тангии дилҳои ҳазин хароши офате дошт, ки ҳаракатпешаҳои олами асбоб ҷуз теша бар пой тараддуд задан осори саломат намешумурданд ва ҷамъияти аҳволи халонқ ба тафрикаи (парокандагии) димоғи Мачнун гарди ваҳшате анбошта, ки тадбирандешагони туруки маош ғайр аз қадам дар домани таътил шикастан сарфои орият пеш намебурданд. Хосса роҳҳои убури дехот ба он саубат (душворӣ) буд, ки шохбозони нишемани кудрат дар он фазоҳо ба мулоҳизаи ғораткаминии зоғу заған матои болу пар аз ошъён берун намеоварданд ва шерони қаноми (лонаи) ғайрат аз ҳароси ғолибоҳангии сағу ҳук ҷинси ноҳуну дандон ҷуз дар ҷанголу даҳон маҳфуз намедоштанд.

КИТӢА:

Даври ҷонқоҳе, ки дар дашту дар аз нозминӣ
 Печу тоби ҷодаҳо шамшери ҷавҳардор буд.
 Нола бармеомад аз дил то нафас мезад қадам,
 Тангии раҳ якқалам чун най хиромашфор буд,
 Баски меболид ҳар сӯ гарди дилҳои хароб,
 Гар ҳавое пеш меомад, сари девор буд.
 Дар ҷунин вақте ки раҳравро зи оҳанги фузул
 Сар ба роҳ андохтан чун шӯъла по бар хор буд.

Фақирро ҳукми зарурате ба азми қасабаи мазкур мусаммими ноғузирӣ сохт ва наъли ҷамъият дар оташи саъи беихтиёрӣ андохт.

Рафоқати як ходимро ба аламқашии лашкари тадбир кифоят дида ва ихтиёри пиёдагиро аз саворони арсаи маслиҳат андешида, инони ҷаҳд ба ҳукми тақ-

¹ Ҷунои ки дар саргузашти пештаран муаллиф гузашт, дар соли 1068 Авраиғзеб ва Шучоъ ҳар ду ҳам аз дасти падар тахтро гирифтанд мехостанд. Аммо Оламгир пешдастӣ қарда ба пойтахт даромад, падарро ҳабс қарда худро подшоҳ эълон қард ва дар натиҷаи ду-сесола ҷанг Дорошукӯҳ (бародари бузургаш)-ро кушт; Муродбахш (бародари хурдаш)-ро ҳабс қард ва Шучоъро, ҷунои ки муаллиф мегӯяд, овора қард.

дир вогузоштам ва таваккулро бадракаи (роҳбари) роҳи таслим ангоштам.

Аз он чо ки иттифоки (тасодуфи) пиёдагарди гоҳаст ба ҳам надода буд ва бори бараҳнапой ҳеҷ вақте бар сар наафтада, рӯзи аввал он сӯи даръе се куруҳ қатъ нокарда, саъи рафтор ба пул бастанҳои осори обила танид ва истиқомати қадам ба чодапаймоин андози лағзидан (лағжидан) кашид. Дидам чабини сачдамоили ҳар гом (ҳар қадам) дасти манъе дар пеши по мегузорад ва облаи болиданоҳанг аз сари хокам (ба сабаби баланд дамиданаш) мебардорад, ба завқи нафасорой (дамгирӣ) пои дарахте ихтиёр намудам ва ба илтифоти замингирӣ аз заҳмати рафтор осудам.

Чун соате чанд ба вазъи орамидагӣ саромад, фаръеди ходим аз сари таъкид даромад, ки «бахри вомондагӣ ҳиммати бар саъй гумоштан аст ва раҳти афсурдагӣ аз ин макон бардоштан, то пагоҳтар чамъияти манзил истиқбол намояд ва табиат аз тафрикаи (парешонии) васвоси ин роҳ барояд. Вагарна насиме, ки дар ин мавозеъ (чоҳо) пар мезанад, мактуби офат дар бағал дорад ва ғуборе, ки аз ин навоҳ (ноҳияҳо) баланд мегардад, бе муқаддимаи қиёмате сар бар намеорад!»

Хостам таҳияи бархостан намоям, дасту поҳо ба қисме хобида буд, ки ба оташи дӯзах магар гарм намоянд, то аз аъсоби (асабҳои) барҳам печида уқдан ташаннуч (рагқашӣ) кушояд ва ба сайҳаи сур (сури Исрофил) овоз диҳанд, то узвҳое, ки ҳар як ба олами дигар расидааст, фароҳам оянд. Ҳар чанд талош мекардам, тавоноӣ он тарафи тоқат мебохт ва мақдури ҳаракат ҳамон алами бедаступой меафрохт.

Рӯз ба охир норасида шони надомат ҳучуми нокомӣ овард ва бо тимсоли мақсад дучор ногардида, оина дар зангор ошъён кард. Шабехуни ғурбат (ғарибӣ) бар қалби чаворех рехта буд ва қиёмате аҷиб тӯфони укубат ангехта...

Шикастагиҳои дасти норасо бори тазаллум (дохҳои) наметавонист бардошт, то ба ҳаёли фаръедрасе

боли тазарруъ тавон кушуд ва сангиниҳои пои бесубот сар ба хати фармон намегузошт, то ба ҳавои чода тамҳиди лағзише тавон намуд. Эҳтимоли боз гардидан чун умри рафта аз умури маҳол ва эътимоди бар чо мондан чун сипанди дар оташнишаста маҳзи вубол. Ҳар тараф назар меандохтам, губори яъс (ноумедӣ) сиёҳӣ мекард ва ҳар кучо по мегузошtam, шикасти дил бар нола зӯр меовард... Ба куввати асокашони нола сипандворе аз чо бармехостам ва ҳамон дар хок менишастам, ба чаҳди аҷзпаймоёни гирия қадами ашке бармедошtam ва ҳамчунон бар замин нақш мебастам.

РУБОЙ:

Он роҳ ки саъи норасоям паймуд,
Ҳар чанд қадам шумурд, чуз даст насуд,
Чун обилаи шикаста бо дидан тар
Ҳар чо по мегузошtam, оташ буд.

Аз нисфи рӯз то як посн шаб нафаси сард бармеовардам ва ҳаракати бисмиле сар мекардам, то ба сарои Чамонопур, ки аз он чо ду куруҳ фосила дошт, расидам ва чун узви даррафта ба чое, ки надошtam орамидам.

Дар тайи он мароҳил (марҳалаҳо), ки ба лағзиҳои чонкоҳ қатъ гардид, асрори ин қудрат ба маърази имтиҳон расид, ки чаҳди нотавонӣ ҳам маҳмилкашиҳо дорад ва саъи бедаступой низ аз манзил бармеорад.

НАЪМ:

Мавҷро з-ин баҳр натвон ёфт навмеди канор,
Бетакаллуф, саъи бисмил ҳам ба чое мерасад.
Соя мемолад чабин бар хоку меболад ба хеш,
Яъне ин микдор кӯшиш ҳам ба пое мерасад.
Қорвони ранҷу роҳатҳо каминтози хаманд,
Ҳар кучо дарде расид, аз пай давое мерасад.

Боре сиёҳии шаб бар шикасти устухонҳо таблаи (сандукчаи) мӯмиёи кушуд ва аъзон кӯфтаре поре бар рағғани қир андуд, то тафриқалаймоёни миҷгон ба муонакаи ҳам (ба ҳамоғӯшӣ) оғӯши улфате гарм намуданд ва гунҷачинони чаворех сар дар канори фориғболӣ осуданд. Субҳдам, ки беморони шикаста-

хоб ба афсури нафаси субҳ сахҳ аз бистар бархостанд ва пунба-бағӯшони корвони гунудан ба ғулғули дарои меҳр (занғулаи офтоб) маҳмили огоҳӣ оростанд, замингири қофилаи бедаступой (яъне худаиш) то чашм бар тааммули аҳвол кушуд—асаре аз он кӯфтагиҳо маҳсуси табиат набуд. Пеш аз он ки ба имтиҳон қадам кушоям, забон ба шукр кушодам ва ба мулоҳизаи эҳтиёт дар фикри марқаби кироя афтадам.

Ба иллати хатари роҳ кироякашон иқбол нанамуданд (қабул накарданд) ва ба узрҳои ланг забони муболиға кушуданд. Балки ҳар яке ба таъкиди фасхи азимат (аз роҳ баргаштан) расми мувоазат (ваъзу насихат) ба ҷо меовард ва ба таълими ихтиёри иқомат дафтари иршод во мекард...

Ба ҳукми беихтиёри ҳамон эътимод бар таваккул гумоштам ва қадами таслим ба роҳ гузоштам. Чун се курухи дигар пайсипари шавқи бепарво гардид, ғайр аз эҳсоси тавоноӣ пеш-пешӣ марҳалаи азм надид. Суруре тамом истиқболи қосиди хаёл дошт ва димоғ қадами сархушӣ бар рӯи ҳаво мегузошт; расоиҳои нашъаи шавқ бар қудрати ҳол менозид, ки «агар сомони тоқат ин аст, ҳеч ҷо дар роҳ набояд осуд ва ба вусъи (гунҷоиши) имкон камар ҷуз ба манзил нашояд кушуд».

Дар шугли эҳтизози (чунбиши хушҳолонан) ин андеша чун имтидоди фурсат ба нисфуннаҳор (нимрӯзӣ) кашид, гармнигоҳиҳои офтоби оламтоб ташти (лағани) оташ бар фарқи ҷиҳот рехт ва барқтозии ламъаи анвор дуд аз хирмани офоқ барангехт. Аз тофтагиҳои кӯраи хок ҷои нишастан бар нақши по танги қард ва ҳароратангезии табиати ҳаво шӯъла аз мағзи ғубор бадар овард. Нигоҳ то паҳлу аз синони (наъзаи) шубъ дуздад, дар қафои девори миҷгон меҳазид ва миҷгон то аз соя сипар андозад, алам бар дари чашм меҳобонид. Ҳар чанд ҷӯши арақ аз чашмаҳои масомағудози аъзо об бар рӯи кор меовард, бар оташи дил имдоди равшан мекард ва ҳар қадар бисмилоҳангии изтироб аз ҳар сари мӯ мирваҳа (бодбезак) мегардонид, бар ямину ясор (росту чап) ҳамон домани шарор меафшонд.

Ногоҳ абри раҳмате аз дур сиёҳи намуд ва дасти
лимояте аз ғайб сари остин кушуд ва он тӯбсиришт
дарахте буд, ки барг—баргаш ба шафақатгустари
аҳволи бараҳнасарон панҷаи раъфат (меҳрубонӣ) аф-
рохта ва дастгоҳи бузургиаш ба салон даъвати нафас-
сӯхтагон хони утуфат пардохта. Ба осудагиҳои дома-
ни илтифоташ маҳди роҳат хоби фаромӯш ва ба меҳр-
парварии сояи улфаташ канори доя номахрамоғӯш.

Қадаме чанд бо ракси сипанд ҳаминон гардидем,
то маҳмили бетобӣ ба он ҷамъиятобод кашидем, ро-
ҳаторзуҳои табиат аз ташвиши тараддуд орамид ва
офиятхетиҷии мизоҷ ба насибан итминони кулӣ
(оромии пурра) фоиз гардид...

Ба ҳар ҳол нафасе орошем, то офтоб аз қадди за-
вол даргузашт ва гармии ҳаво ба кайфияти эътидол
муқорин гашт; аз он мақом раҳти вадӯ барбастем ва
ба азми эҳроми мақсад пайвастем. Ба муҷарради қо-
маторӣ тоқати барҳостан асо шикаст ва то қадами
чуръат гардан афрозад, тавоноӣ аз по дарнишаст, ҳа-
мон қиёмати де (дирӯза) дубора сар аз камин бадар
овард ва он шадоид (сахтиҳо) бошиддаттар аз собик
зиёрати аъзо қард. Нашъан ҳайрат ҳазор боло гардид
ва кайфияти изтирор ба ҷунунҳо анҷомид.

Сурати ҳол ба ходим вонамудам ва камари масли-
ҳат ба шикастагӣ кушудам, ки «ҳарчи бодобод, имшаб
муқими ҳамин сояи дарахтем; ҳар чанд тӯфон ғубор
ангезад, сар ба домани ин хок ниҳодаем ва агар ҳа-
маи замин аз ҷо барҳезад, нақши поем дар ҳамин роҳ
афтада. Тасаввур пеш аз марг тоби ҳавли қиёмат на-
меорад ва таҳаммул қабл аз ҳашр азоби гузаштани
сирот бар намедорад; дар муқобили ин тааб зери тег
хобидан муфти офиятшуморист ва дар баробари ин
укубат бар бистари оташ вокашидан—ғанимати ро-
ҳатшикорӣ».

Ходими бечора низ ба ҳукми табият ногузири тас-
лим буд ва аз ҷодаи ризо инҳироф натавонист намуд...
Ба нияти замингирӣ ридое¹ густурдем ва пахлу ба хо-
ки яъс афшурдем.

¹ Ридо — дар ин ҷо лӯғиест, ки хиндустониён дар тобистон
ба ҷои либос ба бадан мепечонанд.

Дар он саводи ваҳши, ки гарданда чуз губори назар набуд ва мутараддиде (равандае), ки ба назар дарояд, ғайр аз нафаси музтариб наменамад, талво-саи ташнаги ба умеди чашми тар соғари тасалли дошт ва изтиробии гуруснаги ба бӯи каботи чигар заллаи таскин меанбошт, дидаи бе хоб интизори вуруди шом мекашид, то сиёҳии шабро мижгон пиндорад ва чашме ба хаёли осудаги ба ҳам орад; ҳар нафас чун ашк ба паҳлуи дигар мегалтидам ва авроқи фурсат мегардонидам, то посе аз рӯз боқи монда, садамае ба гушам хӯрд, дидам пири мунҳание (хамидақомате) бар модиини саманди бачадор тохта меояд ва кӯдаке асо дар канор ҳамчунон ба рикобаш инон андохта.

Чун наздик расид, ба гармии тамом саломам кард ва забон ба хитоби шафқат баровард, ки «дар чунин авқот пиёда сафар кардан ба мустаиддони дастгоҳи шуур (бар сохибаклон) хайф меояд ва ба танҳой дар ин роҳҳо қадам гузоштан—аз фикри сонб (дуруст) дур менамояд. Хусули ҳеч муроде ба қабули ин микдор тааб намеарзад ва вусули ҳеч мақсаде ба илтизоми ин ҳама заҳмат киро намекунад...»

Гуфтам: Ранги ин ахлоқ мушғири бӯи ошноист ва иборати ин ишфок (шафқаткунӣ) мухбири маънии шиносӣ. Аммо ба ҳукми нисъёни табиат (фаромӯшӣ) ҳар чанд бар тааммул тавачҷӯх мегуморам, сарриштаи таҳқиқ ба ҷо намеорам (ҳар чанд фикр мекунам, шуморо дар кучо диданам ба хотир намеояд).

Табассумеро сархати вузӯҳ карду гуфт: «Ман Чонмуҳаммадам—аз тобеони Хоҷа Шоҳмуҳаммад, ки дар Маҳатсӣ бо Мирзо Қаландараш нисбати ҳамсоиягии девор ба девор аст... Ба амри Хоҷа мамур будам, то ба канори даръёи Ганг мушояти ошное ба ҷо орам, алҳол муовадат намудаам ва азми хузури Хоҷа дорам».

Пас фуруд омада ба бисотории меҳрубонӣ нишаст ва ба муруоти ақсоми илтифот пайваст. Аҳволи Мирзо (Мирзо Қаландар) мепурсид, сабаби эҳромии сафар аз фақир вомекашид.

Бо ҳама пурсуҷӯ ранге аз кудурати ҳол бар сафҳаи изҳор нанигиштам ва бо шукуфтагиҳои сохта сӯхбати бетакаллуфе доштам.

Баъд аз соате бархост ва модии пеш овард, ки «қадам дар рикоб гузored ва маро аз чанибаткашон (цилавдорон) шумored».

Тааммули инсоф раво надoшт, ки пире ба он заъф ва инхино (хамидагни қомат) пиёда мушоҳада намоям ва бо вучуди чавонӣ дар баробараш савора бароям.

РУБОЙ:

Бедил, агарат касби шуур аст зи шарм,
Илму амали ту носабур аст зи шарм.
То ҳаст зипофитодае дар назарат,
Қоматорони ту дур аст зи шарм.

Ҳар чанд ба саъи муболиға пардохт табиати мун-
фаил (табъи шармгин) чуз тарҳи тағофул наяиндохт.
Гуфтам: «Замоне сояи ин дарахт муғтанами (ғанима-
ти) фурсат аст. Инони таклиф баргардонед ва маро
ҳамқадами худ расида донед».

Аз он чо ба бахонаи истинчо худро дур кашидам
ва пас аз дере мутаваҷҷеҳи он мақом шудам. Кӯдак
бо модии мултамиси (илтимоскунанда) қабули са-
ворӣ истода буд ва пири бодпо сар ба роҳи мутлақи-
нонӣ ниҳода. Ба сози таваққуф ҳар қадар тааммул
кардам, сар аз маслиҳати кор барнаёвардам. Ночор
савор шудам ва таоқуб намудам, то ҳар чо дар роҳаш
биёбам, инон аз вазъи пиёдаравиҳояш бартобам. Та-
лоши чунунтозиҳо инфиюли (шарми) норасоӣ кашид,
аммо ҳарифи болодавиҳои қадами ҳимматаш нагар-
дид.

Наздикӣ намози шом ба сарои Бекулӣ, ки аз он
мақом се куруҳ маҳсуби тафовут буд, дидам—он зав-
рақи шикаста қабл аз тараддуди мавҷи мо ба соҳил
орамидааст ва он камони зеҳнусихта пештар аз тирӣ
мо ба нишона расида.

КИТЪА:

Арсан офоқ чавлонгоҳи истеъдоддорост,
Ҳар киро дидем — раҳи ҳиммате ҳай мекунад.
Он ике бар барқ метозад савори кудраташ,
Дигаре аз заъф сози домани най мекунад.

Он қадар роҳе ки шабро то сахар бояд бурид,
Субҳ то пар мезанад, дар як нафас тай мекунад.
Дар ҳақиқат қувваи дил дасту пой дигар аст,
Қорхон гайрати пирион ҷавон кай мекунад?

Маъзаратҳо намудам ва ба эҳсонӣ куллиаш восу-
тудам. Гуфт: «Бо ходимон чӣ ҷои узр аст? Агар шумо-
ро ба ҳоли худ мутааммил (андешаманд) намедидам,
ба ифтихори ғошиядорӣ (зинпӯшбардорӣ) миннатҳо
мекашидам. Билфеъл шаб дар ин саро бояд осуд, ман
ҳам маконе ихтиёр кардам, аз ҷумлаи ҳозирон хоҳам
буд».

Пас аз ҳусули ҷамъияти мақом ва таҳияи асбоби
таом ходимро ба эҳзораш таъкид кардам. Ҳар чанд
дар он хаволи (атроф) ба тафаҳхус (куфтуков) ши-
тофт, фаръеди суроғ гарди асаре нашикофт.

Касали табиат ба муқтазои торикиҳои шаб ҳаму-
шини ҷароғи ҷустуҷӯро ғанимати роҳат дид ва ғалабаи
ҳоб ҳамон фароҳам овардани миҷгонро вичдонӣ
(даръёфти) матлаб фаҳмид...

Ҳангоми сахар ки гармтозиҳои хинги фалак ишке-
ли шуоъ меғусиҳт ва аз тавилаи ҷамъияти собиту сай-
ёр (ситораҳо) гарди ваҳшат меангехт, ҷашми умеде ба
ғубори ҷавлони ҳаёл об меодам ва оғӯши миҷгон ба
арсаи ҳайрати бедаступой мекушодам, ба як бор ҳа-
мон кӯдак бо пешкаши саворӣ ҳозир гардид ва муж-
даи иқболи футӯҳ расонид, яъне «шаб дар қарияе, ки
ин саро мутааллиқи музофоти ўст, меҳмон будем ва
бо ҳама ишғоли хоб ҷашм бар тасавури шумо меку-
шудем. Ханӯз ридои субҳ тааллуқи таноби қаҳқашон
дошт, ки шайх аз он ҷо эҳромӣ мақсад баст ва гилеми
шаб аз дӯши уфуқ фуруд наёмада, домони азм барши-
каст. Алҳол шитобу даранг марҳуни ихтиёр фаҳмида-
наст ва ҷаҳду тағофул маҳкуми иқтидор андешидан.
Лекин ба оҳанги мулоқот дар ин роҳ набояд шитофт,
ки суроғи эшон ҷуз ба манзил наметавон ёфт».

Оинан ҳуш дар тасавури ахлоқи он бузург ба
ҳайрат печид ва тоқати ҷавонӣ дар муқобили гайрати
пириаш соғари инфюл (шарм) кашид.

Мардон зи бас риояти ахбоб мекунанд,
 Эхсон ба сад таҳияи одоб мекунанд.
 То гарди миннате нашавад аз садо баланд,
 Гоҳи салои ҷуд нафас об мекунанд.
 Пӯшидатар ба чашми тааммул ба ранги хоб
 Роҳат ниёзи дидаи бехоб мекунанд...
 Тоби нигоҳи аҷз надоранд, аз ин сабаб
 Дар парда кори олами асбоб мекунанд.

Алқисса нӯҳ куруҳи дигар, ки анҷоми сафар мавкуфи катъи он буд, бе ташвиши мавонез тай гардид ва ҳангоми намози аср маҳмили тараддуд ба саводи маъмураи Маҳатсӣ расид. Пири раъфаттахмир бар дарвозаи Хоҷа Шоҳмуҳаммад истода буд ва чашм дар роҳи интизори мо ниҳода.

Асп ҳаволаи кӯдак кардам ва раҳоварди маротиби ниёз пеш овардам. Чандон ки забони шукр мекушудам, ба арзи инқисор (шикастагӣ) меафзуд ва ҳарчанд ба таслими аҷз муболиға менамудам, кӯчакдилиҳояш дар камоли бузургӣ буд; ба тариқе ки саъи қадам худро ба гарди рафтораш натвонист расонд, кӯшиши забон низ ба пешоҳангии сози ахлоқаш узрхоҳ монд...

Охируламр табиати мағрурро марҳуни миннати абадӣ воғузоштам ва ба истирзои (талаби ризои) ишораи вадоаш роҳи хона бардоштам.

Фардон он рӯз, ки писарони Хоҷа (Шоҳмуҳаммад) ба расми қадим сӯхбати фақир даръёфтанд, ба ишон эҳсони пир тӯморҳои ситиш воқардам ва ба тавсифи ахлоқи он офтобзамир ба қадри хутути шуоъ забонҳо баровардам.

Ба мучарради самоъ (шунидан) қасам ёд карданд, ки ба ин ном касе аз руфақои мо нест, то муаммони таайюне бояд шикоят ва ҳамчунон дирӯз омадани ҳеч кас аз ҳеч ҷо ба хонаи мо сурат набаастааст, то суроғи таҳқиқ тавон ёфт...

ДАР БОРАИ САФАРИ ХУД АЗ МИТХАРО
БА ДЕҲЛӢ ВА ИХТИЛОЛИ АҲОЛИИ
МУЗОФОТИ ДЕҲЛӢ

(Аз саҳифаи 128, «Чор унсур»)

...Айёме, ки подшоҳ Оламгир (Аврагзеб) ба хаёли тасхири Дакан пардохта буд ва барқи бекаси бар саводи мамолики Ҳинд¹ тохта, раоёи навоҳи Деҳлӣ ва Акбаробод... силсилаи инқиёд гусихта буданд ва ба даъвии тасаллут ва ҳукумат тӯфони иттифоқ ангехта; аксарии парганоти (деҳоти) ҳаволии Митҳаро ба забти тааддӣ доштанд ва ба тохту торочи шаворез (роҳҳо) алами худсарӣ ва бебоки меафростанд. Номуси шурафо (ашроф) расвоиҳои асирий ва беҳурмати мекашид ва обрӯи кубаро (калонон) ба хоки мазаллат ва хорӣ меҷакид... Ҳар рӯз ҳокиме тоза аз Дакан мутаайин мегардид, то ба Ҳиндустон расидан инфилоли кӯҳнагӣ мекашид, моҳичаҳои ливои нусрат то ба ин арса алам кашад, ба сарнагуниҳои ҳилол мекост ва раъяти (байраки) мавкиби зафар то дар ин савол гардан афрозад, чун ғубор аз сари эътибор бармеҳост; обёрҳои мазраи (зироатгоҳи) тадбир бо ҳучуми мӯру малах сарфои ҷаҳд пеш бурдан надошт ва поси шаронти рафтор дар хористони безинҳор (беамон) гайр аз хароши доман эҳтиёт намеанбошт.

КИТӢА:

Алҳазар 3-он фитнае, к-аз таъби мардум гул кунад,
Иттифоки ин ғубор аз барқ ҳам сӯзонтар аст.
Аз ҳучуми очизон ғофил набояд зистан,
Мӯри мискин ҳар кучо ҷӯшид бо ҳам, аждар аст.
Имтиёзи неку бад маҳв аст дар ҷӯши авом,
Чун баланд афтод оташ, хушку тар хокистар аст.

Хонаҳо якқалам чун хонаи шатранҷ саркӯби тасавури икомат буд ва бозорҳо як даст чун арсаи раста-

¹ Дар замони пеш назар ба истилоҳи аҳолии Ҳиндустон — «Ҳиндустон» байни дарёҳои «Синд» ва «Ганг» буда, Дакан, Бангола, Бихор ва тамоми вилоятҳои шарқӣ ва ҷанубии Ҳиндустон имрӯза аз Ҳиндустони онрӯза берун буд. Мақсади муаллиф ҳам аз калимаи «Ҳиндустон» байни Синду Ганг аст, ки Деҳлӣ пойтахти вай аст.

хез губорангези ачноси надомат; ростихои синону хадангро ба ҳамворию офоти шаворез қасами чонкоҳӣ хӯрдан ва садамоти тӯбу туфангро ба шӯри ноэминии кӯчаҳо нафаси саломат шумурдан.

Тараддудпешагонии олами маош (зиндагӣ) ҳар гоҳ ба роҳ меафтоданд, чода чун мор ба по мепечид ва агар ба манзил паноҳ мебуданд, ҳавои хона чун аждаҳо дармекашид. Сояи дарахт рӯзи сиёҳе буд бар сар афтада ва даҳони чоҳ даҳони наҳанге буд—фуру бурдан омода. Қофилаи туччор бо гаронборихои асбоб то як қадам маҳмили азм орояд, аз ҳучуми ғорат ба сабукрӯҳии нолаи ҷарас бозмегардид ва афвоҷи сипоҳ бо тузуки аслиҳа то як майдон пеш тозад, аз бараҳнагӣ ва бедасторӣ аламҳои бепарчам ба дӯш мекашид.

КИТӢА:

Роҳрав чун субҳ агар нақди нафас дар бор дошт,
То қадам дар раҳ гузорад, бодаш аз каф бурда буд.
Баски дар ҳар сӯ губори нола мезад мавҷи яъс,
Шаш ҷиҳат оннадори як дили озурда буд.

Ҳеҷ саре гардан наҷфрохт, ки чун офтоб бар сари синонаш нагардониданд ва ҳеҷ пайкаре бар худ наболид, ки чун кабобаш сик аз паҳлу нагузарониданд. Агар бори мусофир бар хок меафтад, замин чун ашқи чакидааш бознамедод ва агар форис (аспсавор) инони борагӣ (асп) суст мегузошт, чун ранги рафта эҳтимоли бозгардидан надошт. Қадрдонии вазъи ҷамъият даст аз дастор боз намедоштанд, то ҳаво аз сарашон нарабояд ва бараҳнагиро ҷавҳари офият мепиндоштанд, то чома аз пӯсташон урьён нанамояд: сарҳо чун кашаф (сангпушт) аз ду сӯ ба девор мегирфтанд, то сайри гиребон офате нарасонад ва поҳо чун хум аз шаш ҷиҳат ба хок медуздиданд, то сафар доман ба хори заҳмат нанишонад (яъне ҳама хонанишин шуда буданд)...

Муддате ағниён (бойҳои) маъмураи Митҳаро ба эътимоди истеъдоди тиру туфанг сари роҳи маҳаллот баста буданд ва фуқаро (камбағалон) ба таваккули сози бедирамӣ (бепуӣ) чун раҳти хонаи оина беруни дар нишаста.

Аз он чумла фақирӣ Бедилро ташвиши табоен бедасту пое чанд ки ба ҳукми иттифоқ (тасодуф) бори тааллуқашон бар дӯши хаёл афтода буд, ҳар соат ғубори дигар аз бунъеди ҳол бармеангехт ва кашокашҳои тараддуди аҳволашон ҳар нафас риштаворе аз сози чамъият мегусиخت. Талвосан изтирор бар чехраи авзоъ ва атвори ҳам ғубори домани саҳро меафшонд ва гардишҳои ранг бар сафаҳоти симои якдигар паргори боли товус мегардонд. Заҳраи сабрҳо аз овози раъди бало ба сад рикқати абри тунук мегудохт ва обрӯи тоқатҳо ба ҳазор бедаступони ашки чакида хок ба сар меандохт...

Пас аз ду сол¹ таҳаммули азоб, ки ҳар рӯзаш ба ҳазор субҳи киёмат муҳосабаи тааб дошт ва ҳар шабаш чандин торикии шомӣ лаҳад дар назар меанбошт, дар санаи 1096 (1685) чуғуни яъс дуди ин андеша аз қонуни хаёл ангехт ва ғайрати ноқомӣ шароби ин савдо дар соғари димоғ рехт, ки ба ҳар бетадбири мизочи офиятэхтиҷро роҳи саводи Деҳлӣ сар қардан аст ва табиати аз зиндагӣ серомадаро аз маҳмасан офоти ин мақом бадар бурдан. Парвонавор якбора худро бар оташ задан маҳфузтар аз он аст, ки ҳар соат ранҷи сӯхтани тоза бояд кашид ва ба теғ якояк сар ниҳодан—маъмунтар аз он ки ҳар рӯз узве аз худ бояд бурид. Кашокаши силсилаи анфос ҳам он қадар имтидоди эътимод надорад (яъне бар зиндагӣ эътимод нест), агар замони инқилоби ин силсила қариб аст, тааммул абас фурсат мешуморад...

Қудратдастгоҳоне, ки иститоати (иқтидори) ҳазор ранг муованат доштанд, дар ин маслиҳат чуз манъ (монъе омадан) мадад намефармуданд ва ошноравишоне, ки ба чандин туруқ оғӯши шафқат мепардоштанд, дар ин ҳолат ғайр аз дари бегонагӣ намекушуданд. Охири қор беасариҳои қабули насоеҳашон моддан озурдагӣ ба чӯш овард ва камтаваҷҷӯҳии афсуни мавоиз мизочи илтифоташонро мунҳариф кард. Муболиғанавони сози гуфтугӯҳо ба оҳанги истехзо кашид ва мубоҳасаорони муомалаи забонҳо ба муноқашан

¹ Ин ихтилоле, ки Бедил ба ду соли вай тааммул кардааст, то соли 1099 — се соли дигар, яъне 5 сол давом карда буд.

тамасхур анчомид, ки «тасмими ин азм агар ба эъти-
моди хаворик (каромот—мӯъчиза) аст, пас аз имти-
ҳони саломатӣ имон оварданист ва агар ба тадбири
шучоат мутааллиқ бошад, баъд аз вукӯи фатҳ ҳаққи
муборақбод адо карданӣ. Пайдост, ки аз чунин тӯфон-
гоҳ заврақи мӯр ба чӣ истинонат (ёриталабӣ) раҳти ха-
лосӣ хоҳад бастан ва аз ин шӯълазор ракси сипанди
бепару бол ба кадом афсун бадар метавон частан?».

Алҳосил ба ҳар бекаси ва бедастгоҳи таслимси-
ришти умури беихтиёри (киноя аз муаллиф) баҳле
(аробае) чанд кироя намуд ва бо як фалак асбоби
ташвиш боли ҳавои Деҳли кушуд.

КИТӢА:

Маҳмилкаши осори ҳаёл аст гузаштан,
Ранчу гами ин марҳила пайваста намонад...
Бар нохуни имдод шикастан мағуморед,
Э беҳабарон, кори касе баста намонад.

Рӯзи аввал ба Азимобод, ки бо саводи шаҳр кур-
би иттисол дошт, аҷзи қудрат раъяти (байрақи) ну-
зул афрошт, қариб панҷоҳ баҳл мутараддидин (ра-
вандагон) дар он мақом замингири интизори бадрака
(роҳбари мусаллаҳ) ёфт, ки аз муддати як моҳ чун
ашкҳои ба миҷгон танида мутаҳайири андози чаки-
дан буданд ва чун нафасҳои барлабрасида ба сабҳа-
шумории замони фурсат мефарсуданд...

Фардои он рӯз, ки маҳмили азми бедилӣ пешоҳан-
ги ҳаракат гардид, ҳамаро наъл дар оташи шавқи хи-
ром гардонид (яъне ҳама ба ҳаракат омаданд, ки ба
роҳ дароянд).

Саканаи (бошандагони) он чо ба инонгирӣ тавач-
ҷӯҳ гумоштанд (ба боздоштан кӯшиш карданд) ва ба
шӯри мунодӣ (ҷарҷӣ) алами таъкид афроштанд, ки
«фавҷдорони маъзул (сардорони аз кор гирифташуда)
соия девори сипар андохтанро хисори саломат анде-
шидаанд ва гарди овозаи мансуб (ба кор таъинкарда-
шуда) ҳанӯз аз арсаи Дақан ба Хиндустон нарасида;
дар ин вақт ҳар кӣ бебадрақа пой дар роҳ мегузо-
рад, ҳамон ба хуни худ қадам меафшорад. Агар муд-

дао эминист, чанде дигар ба сабр бояд пардохтан ва тарики офият муғтанам (ғанимат) шинохтан...»

Ночор мақсадоҳангони ҷодъи талош инонҳои азм баргардониданд ва ороиши бисоти таваккуф муфти чамъияти ҳол фаҳмиданд.

Фақир бо ду ходим, ки якеро имтидоди беморӣ ба нози маҳдумӣ парварда буд ва дигареро узри нотавонӣ аз силсилаи таклифи хизмат озод карда, фасхи азият ҷоиз надошт ва тавачҷӯҳ ба тадрақан таваккул гумошт.

Кадаме чанд ба ҳаракат наёмада дарвеше қафаси тӯтӣ дар даст ба оинадории шавқи тамом ламҳае муқобили фақир омаду биистод. Пас рӯ ба ҷониби осмон кард ва бо овози баланд сало дардод, ки «офтоби олами иқбол ҳамсафари мост, ба мулоҳизаи зулмати авҳом рӯ набояд гардонд ва шамшери зафар алами иқтидори мо кардаанд, гарди шикаст аз хотирҳо берун бояд ронд!»

Ба мучарради ин овоз идбори (пуштгардонии) оламе ба иқбол (ба рӯоварӣ) гаронд ва сафҳои баргашта мутлақинони пештозӣ гардид.

РУБОЯ:

Бедил, ба ҷаҳони эътибори ману ту
Маҳмилкаши ваҳмест далели тақулу.
Шоҳини тарозуе, ки мо месанҷем,
Бармегардад ба ҷунбиши як сари мӯ.

Боре сози ҷаҳдҳо ба оҳанги «ҳарчи бодо бод» куки (ҷӯри) иттифоқ гардид ва губори афсурдагиҳо ба парвози «таваккалту алоллоҳ» бар худ болид; афтону хезон ба роҳ афтода буданд, то вомондагӣ кучо маъзил орояд ва пошикастагӣ дар ҷи мақом маҳмил кушояд? Бо вучуди офтоби тамуз ва нафассӯхтагиҳои тараддуди бараҳнасарӣ ҳеҷ кас ба ҳаёли сояи дарахт намеафтод, ки пеш аз хоб сиёҳшон зер мекард ва аз фарти (ниҳояти) ташнагӣ забонҳо беруни ком «алаташ мезад», аммо ҳеҷ яке номи ҷоҳ ва толоб намебурд, ки ҷун сағгазида ба мучарради тасаввури об каф бар лаби ҳучум меовард.

Хофиз машхури тоҷик Ҳочӣ Абдулазизи
Самарқандӣ

Ба ин тааб чун ду-се курӯх пайсипари иттифок гардид, замини обкане (обкандае) пеш омад—муваҳ- хиштар аз ақаботи водии киёмат ва дилафшортар аз тангиҳон кӯчаи надомат, ки роҳравро ҳазор чо чун ашк бояд ба сар дарафтодан, то қадаме ба лағзиш кушояд ва чун нафас дар най ба сад чоҳ фуру раф- тан, то садовере аз пастӣ барояд.

Мухотаран дикқати роҳ ҳавсалаҳоро ба изтироб афшорд ва беихтиёри зарурати убури инони ҳар яке ба саъи тақаддум супурд (яъне ҳар кас мехост, ки пештар гузарад). Аз ҳучуми анбӯҳӣ дари якдигар ме- шикастанд ва бар сару дӯши ҳам пули бедод меба- станд.

Дар талотуми шӯри ин тӯфон баҳли савории фа- қир мили оҳанаш (тираш), ки маркази паргори гарду- нак (чарх) мебошад, ба ҳукми шикаст паҳлуи истико- мат тикӣ кард ва ба хок ғалтид ва ҳамчунон гардунаки баҳласбоб бар пой гов хӯрд ва хастагии сум ба иллати маъзуриаш бар замин хобонид.

КИТӢА:

Оламе маҳмил ба дӯши ранҷу роҳат меравад,
Лек помале надорад чуз ғубори бедилои.
Дар биёбоне ки тоқат бори офат мекашад,
Мезанад фарсудагӣ бар дӯшҳои нотавон.
Шӯъла ҳар чо мешавад чавҳарнамон сӯхтан,
Аввал аз хошок мегирад иёри¹ имтиҳон.
Нармии дил офати чандин дурушти мекашад,
Бештар бар мағз меафтад шикаста устухон.
Мо заифон имтиҳонгоҳи ду олам ибратем,
Сози ин маҳфил ҳамон бар тор мебандад фиғол.

Ибрати ин воқеа аз бунёди аҳли қофила гарди ваҳшат ангеҳт ва сабҳаи чамъияташон як қалам ба мутлақинонӣ ришта гусихт, то замингирии ин баҳлҳо, ки салои ғорати ом дорад, мабодо рафти қофиларо заллаи мондаи тороҷ барорад (яъне «дуздон барои то- рочи аробаҳои дар роҳ монда омада, мабодо хамаи

¹ *Иёр* — холисияти зару сим аст, ки бо маҳак имтиҳон карда мефаҳманд; зару сими холисро комилиёр ва гишдорро ноқислиёр мегӯянд.

моро тороҷ кунанд» гӯён аҳли қофила ба шитоб ронданд)...

Пас ҳар киро боли тоқате буд, сарфи кӯшиши парвоз кард ва ҳар ки пои рафторе дошт, бар саъи ҷавлон зӯр овард. То тааммул дарюзаи (гадоии) имдоде ба тасаввур орад, ҳар яке аз дигаре пеш тохта буд ва то нигоҳ ба сармои ионате тавассул (наздики) ҷӯяд, ғубори рафтагон низ ранги асар бохта буд (яъне пеш аз он ки ман аз аҳли қофила ёрӣ пурсам, онҳо шитобкорона рафтанд).

НАЗМ:

Корвои бигзашту рахти мо ҳамон дар роҳ монд,
Ресмон бигсисту далви¹ норасо дар чоҳ монд.
Ҳамчу он шамъе, ки гардад махви дуди шӯълааш,
Ҳамраҳон рафтанду доғи ибрати ҷонкоҳ монд.

Дар он ҳолат ба мушоҳада пайваст, ки шӯълаи ваҳми биёбонмарғӣ бар хирмани хушивомондаҳо хокистари яъс (ноумедӣ) бехтааст ва изтироби ваҳшати бекаси рабти силсилаи умедашон аз ҳам гусихта. Пеш аз он ки ғоратгари аҷал даст аз остин барорад, қолабҳо тижист ва бе он ки саъи марғ панҷаи кашокаш ёзад, риштаи нафасҳо таслими кӯтаҳӣ.

...Ба тафтиши назари тааммул нисфи ҷаве аз нӯги мил намудор гардид, гуфтам бар ин гардунакро банд намоянд!... Ҳукм ба ҷо оварданд... Ба ҳамон қадар тааллуқ (вобастагӣ) баҳл равон гардид. Баъд аз соате дидам гови захмӣ низ ба тавоноии тамом аз ақиб меояд...

Аз он ҷо то манзили Шерқада, ки агар таҳқиқи назар тахмин мегумошт, ҳафт куруҳ беш масофат дошт ва дар зимни роҳ бар чанд деҳи мақоҳир², ки ғубори он сарзамин ҷуз фитна барнамехост ва хоки он савод ғайр аз фасод намеорост, ба ҳукми таслим аз убури чора набуд. Ҳар гоҳ аз дур намудор мешудем, ҷамъе ҷун гирдбод ба девонагӣ ба истиқбол медавиданд, ҷун наздик мерасиданд, мутаҳаййирона ни-

¹ Далв — зарфи аз чоҳ обкашӣ.

² Мақоҳир — назар ба истилоҳи Ҳиндустон «душманони тороҷгар».

гохе бар ин баҳлхо мекарданд ва аз ҳам мепошиданд...

Охири рӯз, ки ба Шеркада расидем, издиҳоми халқ чун хишти бар рӯнхам деворхо бароварда буд ва фароҳам чидани асқол (борхо) ҳар тараф қалъаи дигар эҳдос (эҷод) карда... Беихтиёр канори даръе ки ғайр аз вайронӣ аз бунъеди тасаввураш сурат намебаст ва умеди саломат чуз ба ғубори таҳияи ғорат намепаиваст, ғӯшаи таслиме ихтиёр намудем ва камари таваккул ба роҳи сели безинҳор (беамон) кушудем.

Ходимхо... хизмати замингарӣ доштанд ва ба бистаророни нақши қадам паҳлу гузоштанд (яъне аз дасташон чуз хобидан коре намеомад ва хокро бистар карда хобиданд); на тоқате ки ба дастҳои ногиро бори ҳаракат бардоранд ва на машияте (хоҳише), ки бар доманҳои фуруҳишта чине аз азм гуморанд. Ҳамон кироякашон мумиён тараҳхуме ба кор бурданд, то шикасти милро ба дурусти расониданд ва сомони баҳласбоб ба тачриди кироя мучаддад (нав) гардониданд.

Чун хотир аз ин маҳмасаҳо андаке чамъ гардид, ғубори шом хайман воҳима барпо гардонид. Ба муқтазои бепарубоӣ табхоле чанд бар лаби даръе нақш баста будем ва чун киштишикастагон ба канори об дар оташ нишаста... То дами субҳ дидаҳои ғунуданбохтаро ба таҳрири вазъи ҳубоб вогузоштем ва ба чароғони чашми моҳӣ шабе дар интизори марг зинда доштем.

НАЗМ:

Роҳати мо дӯш дар андешан офат гузашт,
Он чи маҳсуби тамошо буд, дар ибрат гузашт.
Зиндагӣ кардем сарфи имтиёзи хайру шар,
Фурсати огоҳии мо чумла дар гафлат гузашт.
Ваҳми мустакбал халалпардозии холи кас мабод,
Субҳ то равшан шавад, чамъияти зулмат гузашт.

Ҳанӯз посбонони ҳисори гардун (ситораҳо) чашм аз камини дидбонӣ нобаста ва калиддорони қуфли уфуқ дари машриқ нашикаста (субҳ надамида).

моро тороч кунанд» гӯён аҳли қофила ба шитоб ронданд)...

Пас ҳар киро боли тоқате буд, сарфи кӯшиши парвоз қард ва ҳар ки пой рафторе дошт, бар саъи ҷавлон зӯр овард. То тааммул дарюзаи (гадоии) имдоде ба тасаввур орад, ҳар яке аз дигаре пеш тохта буд ва то нигоҳ ба сармои ионате тавассул (наздиқӣ) ҷӯяд, ғубори рафтагон низ ранги асар бохта буд (яъне пеш аз он ки ман аз аҳли қофила ёрӣ пурсам, онҳо шитобкорона рафтанд).

НАЗМ:

Қорвон бигзашту раҳти мо ҳамон дар роҳ монд,
Ресмон бигсисту далви¹ норасо дар чоҳ монд.
Ҳамчу он шамъе, ки гардад маҳви дуди шӯълааш,
Ҳамраҳон рафтанду доғи ибрати ҷонкоҳ монд.

Дар он ҳолат ба мушоҳада пайваст, ки шӯълаи ваҳми биёбонмаргӣ бар хирмани хушивомондаҳо хокистари яъс (ноумедӣ) бехтааст ва изтироби ваҳшати бекаси рабти силсилаи умедашон аз ҳам гусихта. Пеш аз он ки ғоратгари аҷал даст аз остин барорад, қолабҳо тижист ва бе он ки саъи марг панҷаи кашокаш ёзад, риштаи нафасҳо таслими кӯтаҳӣ.

...Ба тафтиши назари тааммул нисфи ҷаве аз нӯги мил намудор гардид, гуфтам бар ин гардунакро банд намоянд!... Ҳукм ба ҷо оварданд... Ба ҳамон қадар тааллуқ (вобастагӣ) баҳл равон гардид. Баъд аз соате дидам гови захмӣ низ ба тавоноии тамом аз ақиб меояд...

Аз он ҷо то манзили Шерқада, ки агар таҳқиқи назар таҳмин мегумошт, ҳафт куруҳ беш масофат дошт ва дар зимни роҳ бар чанд деҳи мақоҳир², ки ғубори он сарзамин ҷуз фитна барнамехост ва хоки он савод гайр аз фасод намеорост, ба ҳукми таслим аз убур чора набуд. Ҳар гоҳ аз дур намудор мешудем, ҷамъе чун гирдбод ба девонагӣ ба истикбол медавиданд, чун наздик мерасиданд, мутаҳаййирона ни-

¹ Далв — зарфи аз чоҳ обкашӣ.

² Мақоҳир — назар ба истилоҳи Ҳиндустон «душманони торочгар».

гохе бар ин баҳлҳо мекарданд ва аз ҳам мепоши-
данд...

Охири рӯз, ки ба Шеркада расидем, издиҳоми халқ чун хишти бар рӯиҳам деворҳо бароварда буд ва фароҳам чидани асқол (борҳо) ҳар тараф қалъаи дигар эҳдос (эҷод) карда... Беихтиёр канори даръё ки ғайр аз вайронӣ аз буњъеди тасаввураш сурат намебаст ва умеди саломат чуз ба ғубори таҳияи ғорат намепаиваст, ғӯшаи таслиме ихтиёр намудем ва камари таваккул ба роҳи сели безинҳор (беамон) кушудем.

Ходимҳо... хизмати замингарӣ доштанд ва ба бистаророни нақши қадам паҳлу гузоштанд (яъне аз дасташон чуз хобидан коре намеомад ва хокро бистар карда хобиданд); на тоқате ки ба дастҳои ногиро бори ҳаракат бардоранд ва на машияте (хоҳише), ки бар доманҳои фуруҳишта чине аз азм гуморанд. Ҳамон кироякашон мумиёи тараҳхуме ба кор бурданд, то шикасти милро ба дурустӣ расониданд ва сомони баҳласоб ба тачриди кироя мучаддад (нав) гардониданд.

Чун хотир аз ин маҳмасаҳо андаке чамъ гардид, ғубори шом хаймаи воҳима барпо гардонид. Ба муқтазои бепарубоӣ табхоле чанд бар лаби даръё нақш баста будем ва чун киштишикастагон ба канори об дар оташ нишаста... То дами субҳ дидаҳои ғунуданбохтаро ба таҳрири вазъи ҳубоб вогузоштем ва ба чароғони чашми моҳӣ шабе дар интизори марг зинда доштем.

НАЗМ:

Рохати мо дӯш дар андешаи офат гузашт,
Он чи маҳсуби тамошо буд, дар ибрат гузашт.
Зиндагӣ кардем сарфи имтиёзи хайру шар,
Фурсати огоҳии мо чумла дар ғафлат гузашт.
Ваҳми мустакбал халалпардозии ҳоли кас мабод,
Субҳ то равшан шавад, чамъияти зулмат гузашт.

Ҳанӯз посбонони ҳисори гардун (ситораҳо) чашм аз камини дидбонӣ нобаста ва калиддорони қуфли уфуқ дари машриқ нашикаста (субҳ надамида).

бахлбонон фаръед бароварданд, ки «қофила мухайён бор бастанаст ва моро ба хукми иттифоқ ба силки рафоқат пайвастан. Як ду соат ба шабгир бояд пардохт, то худро мулҳақи аҳли корвон тавон сохт. Вагарна то маҳмили мо ба дари қалъа мерасад, гарди ҳамроҳон ба манзили дигар расидааст ва ҳамон ошӯби тахлукаи де (дирӯза) имрӯз низ дар назарҳо саф кашида».

Гуфтам: «Инонгирӣ шитоб кист ва боиси даранг чист?»... Ҳамон замон азми равонӣ камар ба चुсти орошт ва зафӣ тааммул аз бистари таваққуф бархост.

Муддаон ибратбаёнӣҳо ин аст, ки ба фосилаи як куруҳ (дуним километр зиёдатар) муқобили ин қалъа деҳе буд дар гарди вайронии оламе тарҳи ободӣ андохта ва ба тороҷи раҳти ҷаҳоне бисоти маъмури пардохта. Рӯзе набуд, ки казаконаш (яккатозони гуреза) аз ин музофот ғанимате нарабоянд ва одаму ҳайвони ин навоҳ (ноҳияҳо)-ро ба қатлу ғорат пеш наёянд. Аҳли қалъа аз садамоти офоташон чун нафас дар дил хазида буданд ва ба ҳою хуи тире туфанги беасар аз қафоҳои девор дари саломатӣ мекушуданд. Ин ба бахлбонон бо он кутууттариқ (роҳзанон) микроз (қайчи)-зор тавъамии қаробат доштанд ва захираҳои ҳаромтӯшагӣ аз паҳлӯи ғабр ва фиреби якдигар меанбоштанд.

РУБОЙ:

Ҳар ҷо посу муруввати якдигар аст,
Аз аҷзи фасурдатокати якдигар аст.
Мухтор шаванд, бин ки ин шарму адаб
Масруфи камину ғорати якдигар аст.¹

Чун шубаҳоти баъзе таваҳхумашон ба имтиҳон муртафеъ гардид, ҳам дар он шаб маслиҳатҳо бисоти иттифоқ чид ки «дар ин қофила аз ин ҷавд кас бекастаре нест, фаръедрасе мутасаввар намегардад, то саъи тазаллум ба ҷое тавонанд расонид ва муовине

¹ Мазмуни ин рубой: посу хотир ва мурувват ҳар вақт дар байни оқизон — фақирон мешавад. Аммо одамоне ки иқтидор ва дорой пайдо карданд, дар пан тороҷи якдигар меафтанд.

дар назар намеояд, ки бори захмати бедодашон та-
вонад кашид; ғайр аз ин ду одами бемор, ки дар ҳа-
ракат ва рафтор низ чун туфанг мӯҳтоҷи дӯши
дигаронанд, ҳар чанд, ба фарзи маҳол, чуръати ту-
фанг дошта бошанд ҳам, чуз он ки ба овоз қолаб
тиҳӣ кунанд, чӣ метавонанд? Ҳалвон бедуде ба ин
саҳулат (осонӣ) ба даст наметавон овард ва луқмаи
беустухоне ба ин осонӣ ҳосил наметавон кард. Муфт
аст агар ин луқмаҳоро сарбаста назри коми деҳ на-
моем ва пасафкандан нешхоре насибаи худ ҳам аз
миён рабоем».

РУВОБ:

Бедил, ба ғаним касри шон нанмой!
То тир тавон шудан, камон нанмой!
Ҳосияти ин маърака очизкушӣ аст,
Ин ҷо, зинҳор, нотавон нанмой!

Бе таҳошӣ (бо катъият) роҳи муддаои ботил сар
карда буданд ва аз камонхонаи хаели қаҷандешӣ чун
тир пар бароварда. Дар сиёҳии шаб ба нафассӯзии
овоз дар сурма тохтанӣ доштанд (овоз набаровар-
да) ва дар пардаи зангор пайдузидатар аз тимсо-
ли дар оина қадам мегузоштанд, то чашми ҳидоите
ба садои по бедор нагардад ва акси кирдорҳо ба
сайқали равшани намудор нашавад.

Чун субҳ афсуни зиё бар зулматкадаи чихот дар-
дамид ва асаре аз гарди қофила маҳсуси тааммул
нагардид, гуфтам:

— Ба ин микдор фурсати такудав албатта аз
корвон пеш тохтаем ё ғубори оворагардиҳо роҳи са-
ломати мо дар ин биёбон бохта (яъне роҳро гум кар-
даем), вагарна чӣ маънӣ дорад, ки дерест ба ҷаҳд
мешитобем ва суроғи ба ҷо расидан намеёбем?»

Ҷавоб доданд, ки «ҷодаи ақрабвусул (роҳи наз-
дик) дар ин тариқ печу тоби саргаштагиҳо дорад,
тафовути қадаме чанд ба ҳамворӣ қатъ менамоем,
то риштаи саъй сар аз силки муддао барорад».

Ба ин афсун ҳангомаи мавъизат гарм буд ва со-
зи барқтозӣ ҳамон оҳанги суръат месурӯд, то он ки
канори маҳмил бар сари деҳ расид ва заврақ муқо-

били коми наҳанг гардид, сурати нигарониҳо занги
оинаи таҳқиқ зудуд ва ҳақиқати ғадр (ҳиёнат) ғубо-
ри шубҳаро муртафеъ намуд.

Ҳарчанд ба таъкид мурочиат (бозгашт)-ро илҳох
менаумед, инон барнамегардониданд ва ба оҳанги
навоҳои «ҳай!» говонро ҷониби деҳ бе муҳобо мерон-
данд.

Фавце аз саворони ғораткамин намудор шуд, ки
беруни маъмура (ободӣ) аспонро чапу рост ҷавлон
медоданд ва ба ҳавои сайди матлаб ҳар тараф боли
имтиҳон мекушоданд.

Ғубори ин фитна субҳи зиндагиро дар чашми умед
шом кард ва шӯри қиёмат аз шаш ҷиҳат ҳучум овард.
На инони бозгаштан дар панҷаи ихтиёр ва на зимоми
истиқомат дар қабзаи иқтидор. То ранги бохта та-
ҳияи гардидан пардозад, фавҷи беҳудӣ аз қафо мера-
сид ва то ашки бедасту по гоми (қадами) талаш
пеш гузорад, саъи қадам ба сарқубӣ меанҷомид. Са-
доро аз офати баландӣ рӯ ба гиребон нолиданӣ буд
ва нигоҳро аз ҳароси муқобил дар сояи миҷгон ҳази-
данӣ...

Дар ҳолате ки сафи ҷамъияти ҳавоси руфақо як
қалам ба ҳисори тафриқа (парокандагӣ) ғурехта буд
ва лашқари истиқомати куво (қувватҳо) яксар сил-
силаи ҷуръати худдорӣ гусихта — савори мусаллаҳе
дидем бар аспе кабӯд аз майсаран (аз тарафи чапи)
он ғурӯҳ рӯ ба ҷониби мо тохт ва чун тӯфони Нил
зилзила дар Мисри тоқате, ки надоштем, андохт.
Ғоҳе дар ниқоби талотуми гард, чун барқ дар абр,
миҳон мегардид ва ғоҳе, чун ламъан теги меҳр (оф-
тоб) аз пардаи наъми субҳ берун медурахшид.

Чун наздики мо расид, мусулмоне зоҳир гардид,
ки ҳузури саодати шайб (пирӣ) даръёфта ва рамзи
асрори думӯй (мошубиринҷришӣ) вошикофта... ба
таҳдиди тозиёнаи ҳайбат бонг бар баҳлбонон зад,
ки «эй бадбахтон, кадом кӯрӣ хок дар дидаи шумо
анбошт, ки бо маҳбубони суродиқи (сарпардан) ри-
зо роҳи беадабӣ сар кардед ва ҷи қуфрон (ношукрӣ)
қасоват (сахтдилӣ) дар дилҳои шумо ғумошт, ки бо
мақбулони ҷаноби таслим оини бебокӣ ба ҷо овар-
дед?..

Ба муҷарради хитоб ранг аз рӯхошон парвоз кард ва ларза бар аъзон ҳар яке хучум овард. Ҳама фаръеди «ал-амон!» бароварданд, ки «фузулии андешаи шабгир (шабонагардӣ) моро ба водии залолат (роҳгумкунӣ) андохтааст ва аз пайравии сахархезони қорвони начот (ситораҳои сахарӣ) маҳрум сохта. Аз аҳли ин деҳ таваккуни баладӣ (роҳ нишондиҳӣ) доштем, то сарриштаи роҳе ки гум кардаем, ба даст орем ва аз қадамҳои мунҳариф (каҷрафта) оҳанги заҳмати лағзиш бардорем. Алҳол ба ҳар роҳе ки ҳидоят фармоед, сари таслим ҳақгузорист ва ба ҳар қонибе, ки ишора намоед, рӯи ниёз — мустақбили (истикболкунандаи) таваҷҷӯҳгуморӣ».

Соате бар холи бекасии мо лаби тараҳхумнаво дасти таассуф барҳам суд (афсӯс хӯрд) ва лаҳте ба нафрӯни он манкубон (нағбатиён) забони ғайратбаён ламъаи барқ во намуд. Пас инон баргардонд ва ба наъраи қудратоҳанг ҳукми таъкид расонд, ки «ба ваҳми ямину ясор (росту чап) ҳазра чашм макушоед ва пай бар паи ман сар ба по афканда биёед!...»

Ба жӯлидагиҳои мӯи Мачнун (яъне хаму печдор) роҳе сар кард, ки андешаи вошикофтаниш устухони хирадро шикаста мекард... қонди (асокаши) ҳидоятш дар он тангно баҳлҳоро ба ғалтоние меронд, ки мавҷ дар гавҳар ба он бепарвой нағалтад ва соя роҳе ба он ҳамворӣ дар хоб набинад. Осудатар аз акс дар фазои оина метохтем ва белағзиштар аз садо дар соҳати ҳаво инон меандохтем, то ба андақ тараддуде худро дар миёни қофила дидем ва аз вартаи ҳалок ба соҳили начот орамидем...

**ПОРЧАҲО АЗ ТАЪЛИМОТИ АХЛОҚИ
ВА ЧАМЪИЯТИИ БЕДИЛ
ДАР БОРАИ ФАЗИЛАТИ КАРАМ**

(Аз «Чор унсур», с. 68 дуҷум)

Камоли маънии инсонӣ футувват (ҷавонмардӣ) аст, яъне уруҷи мартабаи ахлоқ ва нуқси он ҳиссат (ҳасисӣ), яъне адами мурувват ва ишфоқ. Шӯҳиди

зиндаги ро агар хиромии ноизишти, кадам бар ҷодан
исор¹ супурдан аст ва мухосиби нафасро, агар фа-
роғи усратест (танғиест), накл аз киса берун шумур-
дан.

Шеваи ахлоқ² ҳар чанд шоистаи аҳволи урафо
(сохибмаърифатон) аст, аммо ин ки ҷамаи урафо
сохибфутувват бошанд — андешаи хато. Зеро ки маъ-
рифат касбист ва футувват зотӣ... Ҷамъе дарси маъ-
риф ва сулук мегӯянд бӯе аз маънии шафқат бар
димоғи эшон навазидааст, нусхаҳо аз олами ахлоқ
навиштаанду мадди эҳсон аз килки истеъдодашон
наболида.

Шахси беилму фазлро, агар мавсуфи ҳақиқати
карам дарёбӣ, бесохта оинаи фазли раҳмонӣ бояд
фаҳмид ва соҳиби касби камолро, агар мансу-
би осори бухл (бахилӣ) мушоҳада намой, бешубҳа
муаллими дарсгоҳи шайтонӣ бояд андешид.

ХИКОЯ БА ТАРИҚИ МИСОЛ

Илм дар мизочи ҳасис ҷуз бар ҳиссаташ намеаф-
зояд ва фазл дар таъби лаим (нокас) ғайр аз ҷоми
имсоқ (мумсикӣ) намепаёмояд.

Дарвеше ки сафрои ҷӯъ (гуруснағӣ)-аш дуд аз
димоғ бароварда буд ва аз хучуми заъф гардиши
ранг дар ҷашмаш ошён карда, ба кайфияти мадон
ҳар кадам лағзише мепаймуд, ба таври девонагон
ҳар тараф дасти бегоҳатӣ баланд менамуд, ба мул-
лое чанд илтиҷо бурд, ки аз зарҳон товонии зақот
пурии кисаи ғино (бой) мешумурданд ва ба нонҳои
бенамаки танӯри садақот мондан серие, ки надош-
танд, мегустурданд. Забонҳо ба иттифоқи беҳурма-
тӣ кушуданд ва бастанҳои ҷашми мурувватро мӯх-
рӣ маҳзари беинсофӣ намуданд, ки «аз ранги холи
ин шахс бӯи хамр меояд. Зинҳор риояти хаммор
(майхӯр) маписандед, то ҷаримаи қафғора³ набояд

¹ *Исор* — аз барои нафъи дигарон аз манфиати худ гузашти.

² Бедил «ахлоқ» ва «хулқ»-ро умуман ба маънии ахлоқи нек
ва хулқи хуш, хусусан ба маънии сохибқарамӣ ва саховатпешағӣ
қор мефармояд.

³ *Қафғора* — садақаст, ки диндорон барои «поқ кардани»
ғуноҳи худ медаханд.

кашед ва ба ионати масту банги напардозед, то зарфи хуморҳои укубат набояд гардед!»...

...Хулқ аз маърифат афзал аст ва карим аз ориф акмал. Ин ҷо ҷавҳари зотӣ манзур аст, на аворизи касбии илму шуур.

Агар табиат аз лаззати ҷуд (бахшиш) гофил аст, ба ҷаҳди исор кӯш, шояд бухл оризӣ бошад ва агар ба эҳсон монл аст, аз афзунӣ имдод хоҳ, мабодо домини ҳиммататро хори гафлате бихарошад.

Абре, ки аз тарашшӯҳ (катрапошӣ) орист — хо-кест бар ҳаво бехта ва дасте, ки аз карам тихист — вуболе ба гардан овехта. Бетакаллуф фирдавс (ҷаннат) ишорат аст ба дилҳои мурувваттахмир ва ҷаханнам — иборат аз табоен хиссаттаъсир. Дар олами зухур (дунё) ҳеҷ фазое ба вусъати дилу даст на-твон ёфт ва ҳамчунон ҳеҷ зиндоне ба тангии ин ду мақом наметавон шикофт...

* * *

Маънии карам дар ҷамен аҳвол ба сурури табоеъ (ба хурсандии табъҳо) кӯшидан аст ва дар ҳамаи авқот (вақтҳо) ба ризои дилҳо ҷӯшидан. Бенавоёнро ба дирҳаму динор (бо тангаю тилло) навохтан ва беморонро ба аёдату мудово (беморбинӣ ва даводихӣ) хурсанд сохтан; имдоди нобиноён ба дастгирии асое ва ионати гумгаштагон ба таҳрики дарое (бо зангӯланавозӣ); обилапоёнро таклифи рафтор нана-мудан ва бедимоғонро ба сӯхбат даъват нафармудан; пеши нотавонон тарки изҳори тавоноӣ ва дар ҷашми муфлисон (камбағалон) тағофул аз авзои худнамоӣ; дар заминҳои хушк об пошидан ва ниҳол нишондан; ғоибонро ба некӣ ёде ва ҳозиронро ба мадоро имдоде; алқисса, ба қадри тоқат забон ҷуз ба арзи фа-воид наёростан ва ба вусъи имкон аз ҳеҷ кас ғайри узр нахостан ва аз ин олам (аз ин қабил) бо ҳар ҷи пардозанд, аз шӯъбаҳои ҷуду сахост ва аз ин даст (аз монанди ҳаминҳо) ончи аз даст ояд — аз шеваҳои муруввату вафо.

зиндагиро агар хироми нозиштист, қадам бар чодан исор¹ супурдан аст ва муҳосиби нафасро, агар фароғи усратест (тангиест), нақл аз киса берун шумурдан.

Шеваи ахлоқ² ҳар чанд шоистаи аҳволи урафо (соҳибмаърифатон) аст, аммо ин ки чамен урафо соҳибфутувват бошанд — андешаи хато. Зеро ки маърифат касбист ва футувват зотӣ... Чамъе дарси маориф ва сулук мегӯяндӯ бӯе аз маънии шафқат бар димоғи эшон навазидааст, нусхаҳо аз олами ахлоқ навиштаандӯ мадди эҳсонӣ аз килки истеъдодашон наболида.

Шахси беилму фазлро, агар мавсуфи ҳақиқати қарам даръебӣ, бесохта оинаи фазли раҳмонӣ боядаш фаҳмид ва соҳиби касби қамолро, агар мансуби осори бухл (бахилӣ) мушоҳада намой, бешубҳа муаллими дарсгоҳи шайтонӣ бояд андешид.

ҲИКОЯ БА ТАРИҚИ МИСОЛ

Илм дар мизочи ҳасис чуз бар ҳиссаташ намеафзояд ва фазл дар таъби лаим (ноқас) ғайр аз қоми нисок (мумсикӣ) намепаёмояд.

Дарвеше ки сафрои чӯъ (гуруснағӣ)-аш дуд аз димоғ бароварда буд ва аз ҳучуми заъф гардиши ранг дар чашмаш ошъён карда, ба қайфияти мастон ҳар қадам лағзише мепаймуд, ба таври девонагон ҳар тараф дасти бетоқатӣ баланд менамуд, ба муллое чанд илтиҷо бурд, ки аз зарҳои товони зақот пурии қисаи ғино (бой) мешумурданд ва ба вонҳои бенамаки танӯри садақот майдан сорию, ки надоштанд, мегустурданд. Забонҳо ба иттифоқи бехурмати кушуданд ва бастанҳои чашми мурувватро муҳри маҳзари бенисофӣ намуданд, ки «аз ранги ҳоли ин шахс бӯи ҳамр меояд. Зинҳор риояти ҳаммор (майхӯр) маписандед, то қаримаи қаффора³ набояд

¹ *Исор* — аз барои нафъи дигарон аз манфиати худ гузаштан.

² Бедил «ахлоқ» ва «хулқ»-ро умуман ба маънии ахлоқи нек ва хулқи хуш, ҳусусан ба маънии соҳибқарамӣ ва саховатпешағӣ қор мефармояд.

³ *Қаффора* — садақаст, ки диндорон барои «поқ кардани» гуноҳи худ медаханд.

кашед ва ба ионати маству банги напардозед, то зарфи хуморҳои укубат набояд гардед!»...

...Хулқ аз маърифат афзал аст ва карим аз ориф акмал. Ин ҷо ҷавҳари зотӣ манзур аст, на аворизи касбии илму шуур.

Агар табиат аз лаззати ҷуд (бахшиш) гофил аст, ба ҷаҳди исор кӯш, шояд бухл оризӣ бошад ва агар ба эҳсон моил аст, аз афзунӣ имдод хоҳ, мабодо домани ҳиммататро хори гафлате бихарошад.

Абре, ки аз тарашшӯҳ (катрапошӣ) орист — хо-кест бар ҳаво бехта ва дасте, ки аз карам тижист — вуболе ба гардан овехта. Бетакаллуф фирдавс (ҷаннат) ишорат аст ба дилҳои мурувваттахмир ва ҷаханнам — иборат аз табоеи ҳиссаттаъсир. Дар олами зухур (дунё) ҳеҷ фазое ба вусъати дилу даст на-вон ёфт ва ҳамчунон ҳеҷ зиндоне ба тангии ин ду маком наметавон шикофт...

* * *

Маънии карам дар ҷамаи аҳвол ба сурури табоеъ (ба хурсандии табъҳо) кӯшидан аст ва дар ҳамаи авкот (вақтҳо) ба ризои дилҳо ҷӯшидан. Бенавоёнро ба дирҳаму динор (бо тангаю тилло) навохтан ва беморонро ба аёдату мудово (беморбинӣ ва даводиҳӣ) хурсанд сохтан; имдоди нобиноён ба дастгирии асое ва ионати гумгаштагон ба таҳрики дарое (бо зангӯланавозӣ); обилапоёнро таклифи рафтор нана-мудан ва бедимоғонро ба сӯхбат даъват нафармудан; пеши нотавонон тарки изҳори тавоноӣ ва дар ҷашми муфлисон (камбағалон) тағофул аз авзон худнамоӣ; дар заминҳои хушк об пошидан ва ниҳол нишондан; ғойбонро ба некӣ ёде ва ҳозиронро ба мадуро имдоде; алқисса, ба қадри тоқат забон ҷуз ба арзи фа-вонд наёростан ва ба вусъи имкон аз ҳеҷ кас ғайри уэр нахостан ва аз ин олам (аз ин қабил) бо ҳар ҷи пардозанд, аз шӯъбаҳои ҷуду сахост ва аз ин даст (аз монанди ҳаминҳо) ончи аз даст ояд — аз шеваҳои муруввату вафо.

РУВОЙ:

1

Гар дастрас аст, зар мадоред дарег!
 Аз бесамарон самар мадоред дарег!
 То тӯҳмати хиссат накашад химматхо,
 Ахлоқ зи якдигар мадоред дарег!

2

Бедил, дорад зи таъби аҳли химмат
 Осори саҳо чилва ба чандин сурат:
 Бар беҳабарон — панду ба мӯхточон — сям,
 Бар хурдон — лутфу бар бузургон — хидмат.

— Чамен халоиқ ба ҳукму маслиҳати табиӣ мӯхто-
 чи ҳаманд ва комравон ҳама. Ҳақиқати караме ки аз
 оннан ҳар фарде ба зухур пайваस्ताаст, ба завқи
 нишғоли шавқ дар камини имдоди дигаре нишаста.
 Забони матлаби мӯхтоҷ ба ҳавои вусули чибиллати
 худ соил ва саъи эҳсони мунъим (инъомқунанда) ба
 мавқеи вукӯи хосияти худ мӯил. Сангу гил мӯхтоҷи
 офтоб дар касби камолоти обу ранг ва офтоб дар
 арзи чавҳари тарбият муштоқи гилу санг... Яъне то
 ба кори дигаре наёӣ, чашм бар хусули муроди худ
 накушоӣ! Пас карим дар ҷуд ночор аст ва мӯхтоҷ
 дар талаб беихтиёр...

Чамъе, ки тинаташон аз вазъи якдигар мутаас-
 сир (асаргиранда) аст, гӯи зиндагӣ бурдаанд ва гу-
 рӯхе, ки аз ин кайфиёт бӯи асаре надоранд — беҳис-
 санду мурда. Таассур дар табоен арбоби карам чун
 мавҷ бар об печидааст ва аз тинати аҳли хиссат, чун
 мулоямат аз санг, рамида...

* * *

...Моддан исор ҳаёст ва ҳаё аломати чашми бино.
 Бухл аз осори беҳаёист ва беҳаёӣ — далели нобиноӣ.
 Хонаи чашме ки ҳаё чароғаш афрӯхт, аз чилваи ас-
 боб ҷуз партави ибрат наяндухт ва ҳар кучо ибрат
 ба оинадорини шахсе пардохт, сурати ҳоли худ аз ди-
 гарон мумтоз нашинохт.

РУВОЙ:

Андешан бухл аз яқин маҳҷурист,
 Бо халқ ҳасад — зи файзи маъий дурист.
 Бар хеш ситам раво мадор, эй гоғил!
 Чашме во кун, ки танҷашмӣ кӯрист!

каро ҳақиқат ладнат. Ладнат ба қасе, ки милоди обрӯро
 Ҳилқора қарда, Ҷош Ҳилқоро қаст медақар.
 Ҷаҳадқои қошим Ҷош мавҷар орамн барқати
 Ҷошқубе қардағи Ладнат! Ладнат

Сағ ҳаҷор
 Ҷошқубе
 Ҷошқубе

Ҷошқубе
 Ҷошқубе

Мақолаҳо
 ба
 Санобат
 ба
 Мусмиле

Ҷошқубе, Ҷошқубе
 Ҷошқубе, Ҷошқубе
 Ҷошқубе, Ҷошқубе
 Ҷошқубе, Ҷошқубе

Ҷошқубе, Ҷошқубе
 Ҷошқубе, Ҷошқубе
 Ҷошқубе, Ҷошқубе
 Ҷошқубе, Ҷошқубе

Логман
ба шумораи
В.В.-В.В.

В.Т. Эх. Ф.
Курен 1
Т.С.Х.И.
Басов

САНЪАТКОРИ БУЗУРГ**

Мо дар дахӯми январӣ соли 1936 як санъаткори бузурги 82-соларо аз даст дода дар ёздахӯми январӣ ба ҳокаш супурдем; ин сурудхони хушовоз ва бастакор-ра дуторнавоз Ҳочӣ Абдулазизи Самарқандӣ буд. Ман дар бораи санъат, хунари ва тарҷимаи ҳоли ин санъаткори бузург чизе нанавишта, танҳо баъзе ёддошт ва таассуроти аз ӯ доштаамро қайд карда мехоҳам, ки бо ҳамин марҳумро ёдоварӣ намоям:

Мо як чанд шарикдарсон, ки дар охир аксари онҳо инкилобчӣ шуданд ва баъзеашон дар зерӣ теги бераҳми ҷаллодонӣ амир чон доданд, дар аввалҳои ҳаёти мадрасагии худ мусикидӯст ва базмгард будем. Дар ҳар чӣ ки овози доира барояд ё нағмаи дутор ва танбӯр баланд шавад, мо ҳозир мешудем. Мо, бухориён, бо аксар хонанда, созанда ва навозандагони Бухоро ошно ва ҳолдон бошем ҳам, Ҳочӣ Абдулазизи Самарқандиро надида, танҳо таъриф ва шӯхрати ӯро шунида будем. Табиӣ, мо базмиёни ҳарис бо як хирси тоқатгудоз орзу доштем, ки ин симон машҳурро ҳам бинем ва овози дилнавози ӯро шунавем; аммо ин муяссарамон намешуд. Зеро мо на пул доштем, ки сайри Самарқанд карда ӯро дарёбем, ва на сомоне доштем, ки ӯро ба Бухоро хонда оварда овозашро шунавем...

Дар ҳамон вақтҳо — агар фаромӯш накарда бошам, бояд дар солҳои 1900-ӯм бошад — овоза шуд, ки яке аз бойҳои калони Бухоро тӯй мекардааст ва дар

ин тӯй ба қатори созандагони машхур Ҳоҷӣ Абдулазиз Самарқандиро ҳам меовардааст... Оқибат, пас аз интизори бисёре рӯзи он тӯй расид, шабона овози доира аз ҳавли он бой ба фалак печид.

Мо шарикбазмон, ки бештаринамон шарикдарс ҳам будем, мувофиқи расм ва одати умумии Бухоро, бе ҳеҷ даъвати махсусе ба базмхонаи мазкур рафтем. Ҳавли бисёр калон ва пурзинат буд. Дар миёнаҷое бар болои ўғур лаганеро пур аз рағғани зағир карда дар он латтаҳои кўҳнаро пилтавор гузошта даргиронда буданд, ки бо нури шўълаи он тамоми ҳавли монанди рӯз равшан гардида буд. Аммо монанди рӯзҳои гирдоб аз ғубор чашм кушода намешуд, дуд ва бӯи рағған ва латтаҳои димоғхоро метарконид. Рӯи ҳавли ва давродаври ўғурро базмиёни доирахабар пур карда нишаста буданд. Мо ҳам дар ғўшае нишастем. Доирадастон мехонданд ва менавохтанд, раққосон рақс мекарданд, аммо аз Ҳоҷӣ Абдулазиз асаре набуд. Ҳарчанд овози доира, ба қавли базмиёни Бухоро, осмонкаф бошад ҳам, ба ғўши мо намедаромад, ҳамаи ҳавос — чашм, ғўш ва ҳаёли мо ба ҳаёли Ҳоҷӣ Абдулазиз банд буд...

Як пайт базм ба охир расид, акнун вақти аз ҳавли баромада рафтани монанди мо базмиёни доирахабар расида буд.

— Пас Ҳоҷӣ Абдулазиз дар кучост? — гуфтам ман ба яке аз рафиқон, дар вақте ки аз ҷоямон мехестем.

— Бояд дар мехмонхона бошад, — гуфта он рафиқ ҷавоб дод.

— Ҳеҷ набошад, афту-андомашро як мидедем, баъд аз он агар мурем, беормон мерафтем, — гуфтам ман.

— Дар вақти аз ҳавли баромаданамон аз пешин мехмонхонаи калон мегузарем, агар дар он ҷо бошад, аз тиреза нигоҳ карда ўро мебинем, — гуфт он рафиқам.

Мо ба рӯи суфаи баланд баромада ба мехмонхона нигоҳ кардем, дар шифти хона лампаҳои чилӯм медурахшиданд, дар гирдогирди хона ҳама одамони якҷаҷини нишаста буданд, бештарини онҳоро, ки бой ва бой-

АЗ ТАРТИБДИҲАНДАГОН

Дар инти фарқи ин 1947 Ҳарҷатан
 Вақти Республика Совети Соҳа
 тани ҳафт, вақти, ҳафт тун
 аст, ба мо сурат. Ин ҳафт
 ҳафта, ҳафт ҳафта
 Ҳафта, Октябр, ҳафт
 «Шашмақом» ба ҳафт
 ҳафт ҳафт ҳафт
 Ҳафт

Ҳафт
 ҳафт
 ҳафт
 ҳафт
 ҳафт

ШАШМАҚОМ

Тартибдиҳандагон:
 Бобекун Дайзулов, Шарҳлар Соҳибов
 Валлидин Шаҳобов

Саҳифае аз китоби якуми «Шашмақом»
 Москва, 1950

бачагони Бухоро буданд, мо мешинохтем. Аммо дар пешгоҳи меҳмонхона як одами паканаи сиёҳчехран хушлибос чорзону нишаста буд, ки мо ўро нашинохтем ва ҳамаи аҳли маҷлис ба тарафи ӯ бо эҳтиром нигоҳ мекарданд, суҳанони ўро даст пеш гирифта ва сарҳам карда тасдиқунон мешуниданд. Дар пушти он одам дар тоқи меҳмонхона як дона дутор ҳам буд.

— Бояд ана ҳамон шахс Ҳоҷӣ Абдулазиз бошад,— гуфта рафикам бо тумшуки худ ба тарафи он одами пешгоҳнишини ишора кард. Намедонам ба чи сабаб бошад, қиёфа ва симои он одам дар дили ман нанишаст; рӯи борики хурд, чеҳраи сиёҳтоб, пешонаи турш ва чашмони тағи шубҳаангез дошт он одам ва бисъёр мутақаббиро на менишаст.

— Агар Ҳоҷӣ Абдулазиз ҳамин одам бошад,— ба қавли Саъдии Шерозӣ,— «атои ўро ба лиқон ӯ мебахшем» — гуфтам ман дар дили худ ва пешхизмати бойро, ки аз рӯи суфа намадхоро меғундошт, бо ишора ба пеши худ ҷеғ зада аз ӯ:

— Магар Ҳоҷӣ Абдулазизи Самарқандӣ ҳамон одам аст? — гӯён он шахси пешгоҳнишинро нишон дода пурсидам.

— Не-е,— гуфт пешхизмат бо оҳанге, ки гӯё маро ба сабаби ин ғалатфаҳмиам истехзо мекард ва илова намуда гуфт:

— Ин кас Муҳаммад Раҳим-тойча ном бои машхури самарқандианд, ки меҳмони азизи хўҷанини мо мебошанд.

Монанди касе, ки хоби парешон дида бедор шуда бошад, дар дили худ шукр кардам, ки ҳар чи ин одами бадбашара Ҳоҷӣ Абдулазиз шуда набаромад. Ин башара ба он шўҳрате, ки дар ҳаққи Муҳаммад Раҳим-тойча мешунидем, хеле мувофиқ меомад.

— Пас Ҳоҷӣ Абдулазиз дар кучост? — гӯён бо як шавқи кунҷковонаи ҳарисона пурсидам ман аз он пешхизмат,— меғўянд ӯ ҳам ба ин тўй омадааст.

— Оре омадааст,— гӯён пешхизмат ба меҳмонхона чашм давоиду шахсеро, ки дар поинтари хона бо либоси покизаи миёнаҳолона озодона нишаста буд, нишон дода илова кард:

— Ана он одам Ҳоҷӣ Абдулазиз аст.

Мо ба он одам аз пушти шишаи тиреза монанди домодшавандагони замони қадим, ки аз пушти девор ё тарқиши дар бо як хирсу шавқ ба арӯшавандагонашон нигоҳ мекарданд, бо диққат чашм дӯхтем. Он шахс бо он қиёфа ва симое, ки бештарини хонандагони мо ё шахси ўро ва ё расми ўро дидаанд, менишаст, ширингӯӣ мекард, механдид ва бо суханҳои хуб паҳлунишинони худро механдонд. Танҳо ба ҷои он риши сафеди пахтаворе, ки хонандагони мо дар охири ҳаёт умри ў дар занахдонаш дидаанд, як риши хурмоии андак зардтоби харротӣ буд.

— Чаро ў дар ин базм нахонд ва нанавохт? — гуфта пурсидам ман аз пешхизмат.

Пешхизмат, пас аз он ки ба тарафи ман як табасуми истехзокорона кард:

— Ака-қорӣ * шумо як одами содда будаед, — гуфт ва илова намуд:

— Хӯҷаин як маблағи калоне харҷ карда ўро овардаанд барои ин ки ба бой ва бойбачагони Бухоро базми хосагӣ карда диҳанд, на аз барои пойбараҳнагони доирахабар. Доирахабарон, ки рафтанд, базми хонагии хосагӣ сар мешавад ва Ҳочиро ҳам дар он вақт мехонанд...

Доирахабарон қариб тамоман баромада рафта буданд, мо ҳам Ҳочӣ Абдулазизро дар инхисори (монополия) бойҳо гузошта бо дилҳои кашол аз базмхона баромада рафтем. Аз базмхона баромада рафтем, аммо мисли он ташнае, ки ба сарчашмааш бурда об намода ўро боз гардонда бошанд, ва ё монанди он гушнае, ки аз хӯрдани таоми тайёр маҳрумаш карда бошанд, ҳасрат мекашидем ва дар оташи орзу ва иштиёқ, ки барои шунидани овози суруд ва нағмаи дутори ў доштем, ва бо дидани ў чанд-чанд зиёд шуда буд, метапидем...

Табӣӣ, фардои он шаб ҳам бо дидани якдигарамон сӯхбат аз хусуси Ҳочӣ Абдулазиз ва маҳрум монданимон аз шунидани овози овозадори ў мерафт, афсӯс мехӯрдём ва ҳасрат мекашидем.

* Чапанҳои Бухоро ҳар салласафедро «ака-қорӣ» гуфта хитоб мекарданд.

Дар аснои яке аз чуни сӯхбатҳо Ашрафчон ном як рафиқамон, ки дар он шаб бо мо ҳамроҳ набуд ва бинобар сандуксоз буданаш бо сандуксозони Самарқанд рафту-ой дошта ба ин муносибат бо Ҳоҷӣ Абдулазиз ҳам шиносӣ пайдо карда буд, ба мо гуфт:

— Чи афсӯс мехӯред? Агар базми Ҳоҷӣ Абдулазизро мехоста бошед, як маҷлис муҳайё кунед, ман ўро гирифта меорам.

— Маҷлисро, ки сазовори Ҳоҷӣ Абдулазиз бошад, мо чӣ гуна ва ба чӣ асбоб тайёр карда метавонем? — гуфт яке аз рафиқон бо оҳанги маъюсона.

— Барои Ҳоҷӣ Абдулазиз чизи бисъёре лозим нест, — гуфт Ашрафчон, — таомро, ки ҳар кадоматон ҳаррӯза ба танҳои мехӯред, дар ҳучраи яке аз шарикон якҷоя тайёр кунед, ў меояд ва мо як базми камбағалона мекунем.

— Пас, ҳаққи қадами ўро кӣ медиҳад? — гуфтам ман ба Ашрафчон.

— Дар ин гуна маҷлисо барои Ҳоҷӣ Абдулазиз ҳаққи қадам лозим намешавад, — гуфт Ашрафчон, — агар ҳақ дихед ҳам, намегирад. Агар ба ў гӯям, ки «чанд нафар муллобачагони қашшоқ ба шумо муштоқанд ва бештаринашон шоиранд», Ҳоҷӣ бо хурсандӣ меояд ва як базми чамшедӣ ҳам карда медиҳад...

Дар яке аз ҳучраҳои мадрасачаи Лаби Ҳавзи Арбоб, ки дар он ҷо Қорӣ Усмои ном як рафиқи базмиамон зиндагонӣ мекард, маҷлиси мазкур муқаррар гардид. Яке аз рафиқон, ки дар ҳамон гузар хона дошт, гуфт:

— Падарам гӯсфанд кушта тор кашидаанд, гӯшти барои ин маҷлис даркориро ман меорам. Дигаре гуфт: — Равғанро ман меорам. Саввӯмӣ гуфт:

— Биринҷро ман меорам.

Чорӯмӣ, ки падараш баққол буд, гуфт:

— Сабзӣ, пиёз, шалғам, бихӣ ва мурчу доруворро ман меорам. Сохиби ҳучра гуфт:

— Ман ҳезум ва чой дорам...

Аз паси шом ба таҳияи оши палав даромадем. Равған қариб доғ шуд, аммо аз гӯшт дарак набуд. Ошпаз, ки худи Қорӣ Усмон буд, маҷбур шуд, ки оташро аз зери дег пас кашад, то ки равған дарнагирад... Чун мо аз омадани гӯшт маъюс шудем, дар фикри он афтодем, ки аз ягон сихкабобпаз ба қарз гӯшт ёбем. Дар ҳамин вақт касе бархилофи қоидаи мадраса дарро бе тик-тик саросемавор кушода даромад. Ин, рафиқи гӯшт ваъдакардаи мо буд. Аммо дар дасташ чизе набуд ва дилтангона нафас мекашид.

— Гӯшт чӣ шуд?— гуфт Қорӣ Усмон ба ӯ бо оҳанги нохушнудона.

— Бало ба сари гӯшт, қариб ба даст афтода будам,— гуфт он кас нафаскашона.

— Магар ба чое барои гӯштдуздӣ рафта будӣ? — гуфта пурсид Қорӣ Усмон.

— Не, ба ҳеҷ чо барои гӯштдуздӣ нарафта будам, аммо аз хонаи худамон ҳам гӯштро бе дуздӣ ба даст даровардан мумкин набуд. Падару модарам, ки як тирамоҳ меҳнат кашида як гӯсфандро парво карда куштаанд ва меҳоҳанд то баҳор гӯшти онро ба рӯзгор расонанд, албатта, ба ман рӯирост гӯшт намедоданд. Бинобар ин ман мунтазир шудам, ки қадаре шаб торик шуд, аз модарам барои ба сари кӯча баромадан рухсат гирифта аз хона баромадам. Охиста ба таҳхона даромада гӯшти даркориро гирифтам. Магар дар вақти баромаданам аз таҳхона саросема шуда дари онро сахтар пӯшондаам, ки бо шунидани овози дар модарам «кист-кист» гӯён чароғ ба даст аз хона баромад. Ман ҳам худро ба раҳрави берун кашидам. Дар ҳамин вақт падарам ба ман рӯ ба рӯ вохӯрд, ки аз кӯча меомад ва овози «кист-кисти» модарамро шунида:

— Чи гап? — гуфта аз ман пурсид.

Модарам, ки овози падарамро шунида ба раҳрав баромада буд, гуфт:

— Дари таҳхона тараққӣ кард, ҳама чоро дурусттар бинед, мабодо каси ноҳалафе ба ҳавлӣ надаромада бошад.

Падарам аз дасти модарам чароғро гирифта ҳама чоро дид, дар ҳеч ҷо ҳеч кас набуд. Дар охир падарам пеш-пеш ва модарам аз дунболи ӯ ҳамагӣ ба таҳхона даромадем, дар он ҷо ҳам касе набуд, аммо дар замини таҳхона ба рӯи хок як парча гӯшт мехобид.

Модарам бо таҳмин гуфт:

— Магар ман дари таҳхонаро занҷир накарда монда будам, ки гурбае барои гӯштдуздӣ даромадааст, ду порча гӯштро аз тор ба замин ғалтонда якеашро бурдааст ва дигараш ин ҷо мондааст.

Ман ҳам таҳмини модарамро қувват додам ва бе ҳеч шубҳае аз ҳавлӣ баромада бадар кандам.

— Пас гӯшт чи шуд? — гуфт Қорӣ Усмон оташинона.

— Ана тайёр аст, — гӯён рафики гӯштдузди мо ки сани чомаи таҳпӯшиашро ҳолӣ кард, аз он ҷо ду илик бо як парча гӯшти рони гӯсфанд баромад...

* * *

Мо деги палавро обу равған карда мунтазир нишастем, аз хушовозони Бухоро Қорӣ Камол ва Қорӣ Начм⁶⁶ ҳам, ки дар он маҷлис даъват шуда буданд, омада нишастанд. Баъд аз соате Ашрафҷон Ҳоҷӣ Абдулазизро гирифта овард.

Он шаб то дамидани субҳ ҳақиқатан базми чамшедӣ шуд, аммо бағоят камбағалона буд: аз рӯшноидиҳандаҳо ба ғайр аз лампаи даҳӯм, аз хӯрданиҳо ба ҷуз палави таксӯхта ва аз нӯшиданиҳо сивои ҷои кабуд чизи дигаре набуд. Ин буд нахустин шиносони ман бо Ҳоҷӣ Абдулазиз.

* * *

Бояд дар солҳои 1904 бошад¹, ки ман бо як шарикӣ худ барои саёҳат ба райони Хатирчӣ афтодам. Он вақтҳо Хатирчӣ яке аз вилоятҳои Бухоро ба шумор ме рафт. Мо бозору растаро тамошо карда мегаштем, ки нохост чашмам ба Ҳоҷӣ Абдулазиз афтод. У дар сари

¹ Ин таърихро ба книси ҷанги рус-япон гузоштам, ки дар он вақтҳо давом дошт.

дӯкони баззозӣ чой хӯрда менишаст. У хам маро дида якбора аз сари дӯкон фаромад, мо дар миёнҳои кӯча бо якдигар бағал кушода вохӯрдӣ кардем. У, бе он ки бо сохиби дӯкон хушбошӣ кунад, бо мо ҳамроҳ шуд. Мо гапзанон то Тӯққузҳавз ном истироҳатгоҳи Хатирчӣ баромадем. Дар он ҷо дар самоворхонае нишастем. Гоҳо сӯхбат мекардем, гоҳо Ҳочӣ дутори самоворчиرو навохта хонда меод...

Рӯз бегоҳ шуд, Ҳочӣ ба кӯшхонаи худ рафт, мо ҳам ба бошишгоҳи худамон, ки дар мадрасаи Хатирчӣ буд, баргаштем...

Ду соат аз шаб гузашта буд, ки як мардаки ношинос ба мадраса даромада омада аз мо, ки дар лаби гулзор нишаста будем, маро ном бурда суроғ кард. Матлабашро пурсидам.

— Ҳочӣ Абдулазизи самарқандӣ шуморо бо рафикатон биёянд гуфтанд,— гуфт.

— Он кас дар кучоянд?

— Дар хонаи Раҷаббой оқсаққол.

Мо ҳам «кӯр чи мехоҳад — ду дидаи бино» гӯён бе ҳеҷ такаллуфе ба хонаи одами ношинос бо як одами ношиноси дигар рафтем. Ин хавлии ҳамон шахсе будааст, ки мо он рӯз Ҳочиро дар сари дӯкони ӯ дида будем. Дар он ҷо Ота Гиёс⁵⁰ ном танбӯрии бухороӣ ва Муҳаммадҷон ном хонандаи бухороӣ ҳам буданд, ки мо онҳоро дер боз мешиновхтем... Имшаб ҳам базми чамшедӣ шуд, лекин ин базми чамшедии боёна буд: аз хӯрданиҳову нӯшиданиҳо хама чиз муҳайё, шабгаҳи хавлӣ бо чароғҳои гуногун равшан ва бо палосҳои рангоранг музайян буд. Бояд барои поси хотири Ҳочӣ бошад, сохиби хона мо муллобачағони пойлучро ҳам хеле эҳтиром кард.

* * *

Ман дар соли 1908 бо Ҳомидхоҷаи Меҳри^{51*} ном шарикам, ки ӯро дар соли 1918 амир кушт, аввалин бор ба Самарқанд афтодам. Мо бо як шарикаи дигарамон— Мирзо Абдулвоҳид Мунзим^{52*}, ки он вақтҳо дар Самарқанд дар матбааи Демуров буд, бозори Самарқандро тамошо кардем. Аз бозор гӯшт харида ба чоп-

хонае, ки бошишгоҳамон буд, баргаштанӣ шудем ва мехостем дар он ҷо як сихкабоби дастӣ пухта бихӯрем. Дар вақти бозгашт дар роҳ гӯрхонаи амир Темурро тамошо кардем. Дар ин ҷо мо бо Иброҳими сандуксози самарқандӣ, ки бо ӯ дар Бухоро дар хонаи Ашрафчони сандуксоз шинос шуда будем, дучор гаштем. Ӯ моро ба хонаи худ даъват намуд: «...Гӯшти худатонро ба худатон ош карда медиҳам, Ӯҷӣ Абдулазизаш аз ман шавад», — гуфта шӯхӣ кард.

Мо ҳам, ки номи Ӯҷӣ Абдулазизро шунидем, бисъёр неву нестон карда наистода ба хонаи Иброҳим, ки дар наздикии дарвозаи Сӯзангарони Самарқанд будааст, рафтем.

Дар ҳавлии Иброҳим ба ғайр аз бародараш, ки сандук сохта истода буд ва Шамсиддин ном писараш, ки он вақтҳо мактабхон буд — ва дар соли 1918 бинобар ба Шӯрои коргару аскарӣ деҳқон аъзо шуданаш ӯро шӯрои исломчиён^{53*} бо як сурати ваҳшиёна куштанд — бозӣ карда мегашт, дигар касе набуд.

Иброҳим дар хонаи худ бо гӯшти худамон ош фармуд ва бо ҷою дастурхон писарашро пеши мо гузошта хулаш ба суроғи Ӯҷӣ Абдулазиз рафт ва ӯро аз боғаш, ки дар беруни шаҳр будааст, ёфта овард.

Ӯҷӣ савора омад, дар ин ҷо ҳам то саҳар навохта ва хонда дод, бо сафед шудани рӯз боз савора ба боғаш рафт.

Баъд аз ин таърих пон ман ба Самарқанд яла шуд, ҳар сол тобистон ба Самарқанд омада ду-се ҳафта ҳаво хӯрда боз ба Бухоро бармегаштам. Дар ҳар калом ин саёҳатҳо албатта як-ду бор Ӯҷиро ёфта дида, навои дутор ва овози обдори ӯро мешунидам...

* * *

Оқибат соли 1917 расид. Баъд аз фалокати 75 ҷӯби амир, дар моҳи июни он сол ман тамоман ба Самарқанд кӯчидам^{54*}.

Дар ин ҷо бемор шуда дар хонаи яке аз навшиносҳоям^{55*}, ки дар гузари Сӯфирозиқ буд, афтадам. Ҷавонони самарқандӣ, ки ман бо онҳо ба тозагӣ ошно шуда будам, ҳар шаб пеши ман омада сӯхбаткунон

менишастанд ва кӯшиш мекарданд, ки маро хурсанд кунанд... Дар охирҳои моҳи рамазон, ки он сол бо моҳи июнь (ба ҳисоби кӯҳна) мувофиқ омада буд, аҳволам қадре беҳтар шуда ба пой хестам. Дар он миён як шаб яке аз самарқандиёни навшинос пешман омада хоҳиш намуд, ки ҳамроҳи ӯ ба бозори шаб бароям ва ба Шакардиза^{56*} биравем, ки дар он ҷо Ҳоҷӣ Абдулазиз мехондааст.

Баъд аз шунидани номи Ҳоҷӣ Абдулазиз, албатта, ман ин хоҳишро рад накардам. Соҳиби хавлӣ ҳам ба мо ҳамроҳ шуд. Мо се нафар шуда роҳи Шакардизаро пеш гирифтем. Ман, ки бо беморӣ аз зарбу лати амир хеле қуфта шуда будам, бо ёрии рафиқон ба зӯр қаддам мепартофтам. Дар роҳ он рафиқе, ки маро ба базми Ҳоҷӣ Абдулазиз мебурд, овоз ва оҳангҳои ӯро тақлид карда замзама сар кард. Ин тақлид маро ба худ чунон машғул кард, ки бо вучуди он ҳама кӯфтагӣ тай шудани роҳи байни Сӯфировиқ ва Шакардизаро, ки хеле дур аст, нафаҳмида мондам.

Сарҳавзи калон ва сатҳи фароҳи Шакардизаро дарахтони азимулҷуссан кӯҳансол бо шоҳу баргҳои худ фуру гирифта буданд. Сояҳои шоҳу барги он дарахтон бо нури лампаҳои, ки дар онҳо овозон буданд, дар лапиши оби зангоргуни ҳавз акс намуда, дар дили кас як ҳолати андӯхгинонае меангехтанд. Дар атрофи ҳавз, бар рӯи намаду гилемҳо мардум монанди сояҳои ҳаёлӣ гунҷоғунҷ нишаста буданд. Дар як тарафи сарҳавз бар болои чорпоя ва катҳои баландпоя як ҷамоа мардум ҷой гирифта буданд, ки дар байни онҳо Ҳоҷӣ Абдулазиз ҳам буд. Ӯ менавохт ва месурӯд, дар айни ҳол бо ишораи чашм, паррондани абру ва табассуми лаб бо ояндагон пурсупос ва бо нишастагон гуфтушунид ҳам менамуд.

Мо ҳам дар гӯшаи яке аз он чорпояҳо ҷой гирифта чашму гӯши худро ба тарафи Ҳоҷӣ Абдулазиз фаро додем. Ӯ баъд аз он ки ғазали дар вақти омадани мо хонда истодаашро ба поён расонида ба тарафи ман як табассум ва ишораи маънидоронае кард, ғазали Камоли Хӯчандиро, ки матлааш ин аст:

«Рӯят ба чунин дида тамошо натавон кард,
Чуз васли ту дар сина таманио натавон кард».

С. Айнӣ дар соли 1934

дар ҳавои мавригии Бухоро ба сурудан даромад. Ин он ғазал буд, ки дар нахустин вохӯрданам бо Ҳочӣ дар Бухоро дар соли 1900-ӯм аз забони ӯ, бо айни ҳамин оҳанг ва сӯзу гудоз шунида будам...

Ғазал ба поён расид. Чудой аз ёру диёр, маҷрӯҳии ҷисмонӣ, маъюсии рӯҳонӣ, торикии истиқбол (зеро он вақт ҳукумати муваққата — ҳукумати Керенский ҳукмронӣ мекард, ки ба мо ёрӣ надодани он собит шуда буд) — ҳар кадоми инҳо дар дили аламдидаи ман як гиреҳи хунӣ баста буданд, ки гӯё нохуни Ҳочӣ дар вақти зарба заданаш ба тори дутор он гиреҳхоро ништар зада мекушод ва хунҳои аз онҳо ҷорӣ шуда бо роҳи чашмони андӯхолудам ба канорам мерехт...

Дар аснои шунидани ин суруд ман дар ҳаёли худ заминаи «таассуроти» худро тартиб дода пас аз ба манзил омадан онро сиёҳнавис карда будам ва имрӯз он таассуротро покнавис карда ба ёдгории Ҳочин марҳум ба пешгоҳи шунавандагони кадрдони ӯ пешкаш менамоям.

ТААССУРОТ

Ман мусикиро бисёр дӯст медорам, садон ларзишдори дутор, бо нолаи пуршӯри танбӯр, дили аламдидаи маро, ки аз ғояти ҳасрат ва андӯҳ маҷоли ҳаракаташ намондааст, дар ларзиш ва шӯриш меоварад. Ҳар гоҳ ин нолаи шӯрангез ва суруди ларзишомез аз нохун ва гулӯи мусикишиноси кӯҳансоле сар барзанад, чӯшу хурӯши дили ҳасраткашидаам дучандон мегардад. Зеро ҳар нағма ва суруде, ки дар ин ҳолат навохта ва гуфта меояд, чунон ки сурати айёми шабоб ва саргузашти рӯзҳои ҷавонӣамро аз пеши назарам ягон-ягон мегузаронад, инчунин гиреҳҳои дили хунгаштаамро, ки монанди ғунҷаи лола тан ба тан доғ барҳам бастаанд, ба пеши чашмам варақ-варақ мекушоянд...

Оҳ!.. дардам гарон аст, аммо маро имкони гуфтор нест ва ғуссаам бепоён аст, аммо маро тоқати шарҳу баён нест. Зеро дар шарҳи ҳоли худам забону қаламам лол аст ва қиссаи пурғуссаам шунавандаро боиси малол. Зотан шунидан ва ё нашунидани абнои рӯзгор

дарди дили бемори маро на барои ман ва барои эшон аҳамияте надорад.

Лекин ман бисъёр мехоҳам, ки \bar{u} , танҳо \bar{u} , андаке аз аҳволи пурмалоли ман хабардор гардад. Ҳарчанд вокиф шудани \bar{u} ба ҳоли ман барои \bar{u} зарурате надорад, вале барои ман масъалаи ҳаёт ва мамот аст...

Аммо чӣ чора, ки ман наметавонам аҳволи худро ба \bar{u} шарҳ диҳам ва \bar{u} ҳам намехоҳад, ки ба ин гуна қиссаҳо гӯш диҳад, ҳарчанд аз ғояти сӯзу гудоз маро ҷон ба лаб расидааст, вале \bar{u} ҳамаи ин гуна қиссаро афсона мепиндорад, ё ин ки ба ҳақиқати ҳол вокиф аст, аммо ба иқтисои нозу ғурури маҳбубӣ афсонааш мешуморад...

Оре, ҳақ дорад. Зеро «ноз» на танҳо аз сифатҳои \bar{u} ст, балки сар то пои он нозанини нозпарвард айни ноз аст, гӯё ки Бедил дар тавсифи нози \bar{u} гуфтааст:

«Чашми шӯхаш айни ноз, абрӯи мушкин нози маҳз,
Ин чи гӯфон аст, ёраб — ноз бар болои ноз».

Бо ин хама нозу ғурур чи медонад, ки аз сари ниёзмандони маҳҷур чӣҳо мегузарад?..

Фақат мумкин аст, ки ба воситаи нағмаи мусиқӣ ва нолаи хонанда шаммае аҳволи пурмалоли маро хабар ёбад. Ин аст, ки ман аз шунидани ғазали «на тавон карди» Қамоли Хӯҷандӣ бо нағмаи дутори Ҳоҷӣ Абдулазизи самарқандӣ бағоят дар ҷӯшу хурӯш меоям. Зеро байтҳои ин ғазал шарҳи ҳоли ман аст, ки аз ғайри қасди ман ва хоҳиши \bar{u} ба гӯши нози \bar{u} мерасад. Хусусан вақте ки мусикинавози мумтоз ин байтро месарояд, ки Қамол гуфтааст:

«Ғар тег кашад душману в-ар таъна занад дӯст,
Катъ аз туву савдои ту катъо натавон кард».

умедвориҳои ман якҷанд меафзояд. Зеро модом донист, ки гирифториҳои ман ба дараҷаест, ки теги душман ва таънаи дӯст маро аз савдои \bar{u} бурида наметавонад, собитқадамӣ ва устувориҳои маро дар роҳи дӯстӣ ва муҳаббати худ пай бурда гӯшаи чашми илтифоте ба сӯи ман хоҳад андохт. Махсусан вақте ки ин байт сурӯда мешавад:

«Дар давлати хубӣ ба гадоёни дари хеш
Лутфе бикун имрӯз, ки фардо натавон кард»

дилам масти шароби умедворӣ мегардад, зеро гумон мекунам, ки ҳарчанд саҳтдил ва номехрубон аст, боз ҳам дар ин аҳди ду-серӯзаи гузарон аз сари навозиши дилбохтан худ нахоҳад гузашт. Ва сари ба хоки хори афтодаи маро бо дасти лутфу марҳамат хоҳад бардошт. Чун навбати суруд ба ин мерасад, ки Камол дар охири ин ғазали худ гуфтааст:

«Дарде зи ту бар чони Камол аст, ки онро
Илло ба висоли ту мудово натавон кард»

ҳолате ба ман рӯй медиҳад, ки худро аз ҳамаи бемориҳо ва андӯҳҳо vorаста мепиндорам. Зеро Камол гӯё аз забони ҳоли ман ба ӯ мегӯяд, ки «дарди ман бе давои висоли ту беҳ намешавад», дар ин сурат кадом табиби сангдил аст, ки бо вучуди давои муҷарраб дар даст доштан бемори бекасу кӯеро, ки аз ҷои дигар даво ба даст дароварданаши мумкин нест, ба мурдан вогузорад...

Ин аст, ки ман мусикиро дӯст медорам, хусусан нағмаи дутор ва танбӯри ларзишдорро, махсусан вақте ки ин нағма бо садои ин ғазали Камоли Хӯҷандӣ ҳамовоз шавад, билхосса хангоме ки ин ғазали Камоли Хӯҷандӣ бо нағмаи дутори Ҳоҷӣ Абдулазизи сӑмарқандӣ суруда ояд.

Охирхон моҳи июни¹ соли 1917 Самарқанд.

Ман ғазали мазкурро бо он оҳанг, дар зери он ҳасрат ва андӯхе, ки дар моҳи июни соли 1917 аз забони Ҳоҷӣ Абдулазиз бо нағмаи дутори ӯ шунида будам, дар рӯзи дафни ӯ, дар 11-ӯми январӣ соли 1936 бо айни ҳамон оҳанг ва дар зери ҳамон ҳасрат ва андӯҳ аз забони шогирди ӯ, бо нағмаи дутор ва танбӯри онҳо шунидам ва дар зери ҳамон ҳасрат ва андӯҳ часади Ҳочиро ҳам ба хок супурдем.

¹ Ман дар вақти таҳрири ин «Таассурот» таърих нагузошта будам, аммо охирхон рамазон будани ин вохӯрдӣ ва таассурот сарехан дар хотирам ҳаст. Азбаски дар соли 1917-ми моҳи рамазон дар 3-ми моҳи июнь (ба ҳисоби кӯҳна) сар шуда буд, қиёсан таърихи ин таассурот охирхон июни соли 1917 мешавад.

НАЗАРЕ БА ГУЗАШТАИ САНЪАТИ
ТОЧИК^{57*}

Санъати халқи тоҷик як таърихи бисёр қадиме дорад, ки мо аз қадом аср сар шудани вайро муайян карда наметавонем. Ба мо ҳамин қадараш маълум аст, ки дар навиштаҳои адабии ҳазорсола — дар шеърхое, ки ба забони форсии қадид — забони адабии тоҷик гуфта шудаанд, номи чандин соҳоро мебинем ва тасвири базмхоро меҳонем (дар шеърҳои Рӯдакӣ, Даркиқӣ ва Фирдавсӣ). Машхуртарини ин соҳа барбат¹, ҷанг, шаҳноӣ (сурнай), руд² ва най мебошанд, ки то имрӯз тоҷикон ин соҳоро қор мефармоянд.

Яке аз музикачиёни қадимии халқи тоҷик, ки ҳазор сол пеш аз замони мо дар санъати тоҷик қорҳои намоён ва номурданӣ кардааст ва таърихи ҷаҳон то ҳол номи ӯро бо эҳтиром ёд мекунад, устод Рӯдакӣ аст.

Устод Рӯдакӣ, ки ҳазор сол пеш аз ин забони адабии тоҷик ва адабиёти классикии тоҷикро ба авҷи аъло расонида то имрӯз номи устодии худро дар адабиёти умумӣ форсизабонони дунё нигоҳ доштааст, дар навбати аввал мутриб-созанда буд. Ӯ дар вақтҳои бачагии худ дар кӯхистони Панҷакат, дар дараҳои

¹ *Барбат* — дар луғат сини мурғобӣ аст, аммо дар музика номи як сози мурғобимонанд аст, ки ҳоло тоҷикони кӯхи панҷтор меноманд.

² *Руд* — ҳар сози тордор, ки тораи сим ё абрешим набуда, аз рӯдаи барра бошад.

Рудак ва Панчруд (Панчрудак) барбат ном сози худро ба даст гирифта нағмасарой мекард. Ин бачаи кӯри модарзод^{58*}, ки ғайр аз торнавозӣ машғулияти дигаре надошт, аввалин илмҳои шоирини худро ҳам аз овози сози худ гирифта буд ва сози худро дар ҳар мақом ва нағма, ки менавохт, мувофиқи оҳанги он нағма ва мақом шеърҳо ҳам мегуфт.

Инкишоф ва сабзиши таланти шоирини устод Рудакӣ бо инкишоф ва сабзиши таланти музикантинаш баробар рафт ва ҳар қадар ки ӯ дар шеър ба қуллаҳои баланди санъат расида бошад, ҳамон қадар дар музика ҳам ба қуллаҳои баланди санъат расидааст. Ӯ чунон ки дар шеър шаклҳои нав ба нав (ғазал, китъа, маснавӣ) бароварда бошад, инчунин дар музика ҳам чизҳои тоза ба тоза эҷод кард. Аз эҷодиёти музикавии устод Рудакӣ чизе, ки ба мо маълум аст ва то ҳол ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна ва шарқиён менавозанд, яке тарона, дуйӯм уфар аст. Тарона ҳавоест, ки дар фуруварди ҳар як мақоми аз Шашмақом, мувофиқи оҳанги он мақом бо рубоӣ хонда мешавад. Уфар як ҳавои резнавозест, ки дар фуруварди ҳар хониш барои рақс навохта мешавад.

Аз эҷодиёти устод Рудакӣ будани тарона дар «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»^{59*} ном китоб қайд шудааст (с. 261, сатри 10). Аз эҷодиёти устод Рудакӣ будани уфар аз ҳамин ҷо маълум аст, ки то ҳол тоҷикони Панчруд (Панҷи рудак) қабри ӯро «Мазори уфори» (уфари) меноманд.

Донишманди ҷаҳонии тоҷик-Абӯ-Алӣ ибни Сино (980—1037), ки дар ҳамаи илмҳои замони худ саромади уламои он замон шуда дар илми медицина ва табиӣ шӯхрати ҷаҳонӣ пайдо кардааст, музикаро ҳам аз назари худ дур нагузошта буд. Ӯ «Донишнома» ном китоби худро, ки ба забони тоҷикӣ навишта буд, ба панҷ илм — маантиқ, табиӣ, ҳайат, мусиқӣ (музика) ва илми берун аз табиат бахшида аст.

Ин донишманди бузург дар ин таълифи худ музикаро ба қатори илмҳои ҳақиқӣ дароварда аст, ки ин қор ба музика ҷӣ қадар аҳамияти қалон ва дараҷаи аъло додани ӯро нишон медиҳад.

Абӯалӣ ибни Сино бо баён кардани назариёти музика қаноат накарда дар амалиёти ин ҳунар ҳам тахассус пайдо кардааст ва ҳатто «Шаҳноӣ» (сурнай) ном олати музикаро ихтироъ кардааст («Матлаул-улум», саҳифаи 261, сатри 2), ки то имрӯз тоҷикон ва ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна менавозанд. Аз рӯи қавли мутахассисони «Шашмақом», Ироқи Бухороро танҳо бо сурнай пурра навохтан мумкин аст.

Дар замони сомониён ҳақим Абӯхафси суғдӣ (Самарқандӣ) «Мусиқор» ном як созро ихтироъ кардааст^{60*} («Матлаул-улум», с. 261, сатри 3—4). Ин ҳақими донишманд шакл ва номи ин сози худро аз афсона гирифтааст. Дар афсона нақл мекунанд, ки гӯё мусиқор ном як паррандаи дарозминқори минқораш пурсӯроҳ будааст, ки ҳар гуна ҳавоҳои пурсӯзу гудозро менавохтааст.

Ҳақими мазкур ҳам як сози минқоршакли пурсӯроҳ сохта номашро «Мусиқор» номидааст.

Устод Рудақӣ, Абӯалӣ ибни Сино ва ҳақим Абӯхафси суғдӣ барин шоирон ва олимони бузург, ки дар санъати музикавии халқи тоҷик ин қадар қиддиёна шугл карда, дар вай эҷодҳои тоза ба тоза илова намудаанд, албатта ин қори худро бе ҳеҷ асос накардаанд ва тасодуфан ин санъатро аз нестӣ ба ҳастӣ наёвардаанд. Балки ин фактҳо ҳаминро нишон медиҳанд, ки на танҳо дар замони олимони мазкур дар байни халқи тоҷик барои санъати музика заминаи васеъ буд, балки инро ҳам нишон медиҳанд, ки халқи тоҷик дар ҳамоно вақт ба як музикаи таърихӣ соҳиб буд. Ҳарчанд бо ҳуҷуми арабҳо санъати музикавии халқи тоҷик монанди дигар маданиятҳои миллӣ як дараҷа ҳароб шуда аз сабзиш бозистода бошад ҳам, бо пайдо шудани нестиклоли миллӣ боз ба роҳ даромад ва пеш рафт.

Факти тамоман аз байни халқ бе ҳеҷ тарбияву таълими мактабӣ расидани устод Рудақӣ барин як санъаткори бузург ҳам аз хусусиятҳои миллии халқи тоҷик шуда рафтани санъати музикаро нишон медиҳад. Баъд аз сари устод Рӯдақӣ, Абӯ Алӣ ибни Сино ва Ҳақим Абӯхафси суғдӣ ҳам, қор қардан дар назариёт ва амалиётҳои санъати музикаӣ бурида нашуд. Баъд аз замони шоирон ва олимони мазкур ҳам, дар

ҳар асру замон ҳар шоири забардаст ва олими донишманд, ки аз байни тоҷикон мерасид, дар ин соҳа каму беш хизмат мекард ва беҳабар мондан аз санъати музикаро яке аз камбудихон сифати инсонӣ ва дониши худ мешумурд. Чунончи, Абдурахмони Чомӣ^{61*}, Хоҷа Абдулло Марвориди Ҳиротӣ, Ҳофизи Убаҳӣ (Балхӣ), Сайфии бухорӣ, Биноии хиротӣ ва Зайниддин Маҳмуди Восифӣ барин олимони ва шоирони дар ин соҳа хизматхон намоён кардаанд ва дар замони наздик ба мо Аҳмади Қалла^{62*} ва Исо-маҳдум^{63*} барин олимони ва шоирони донишманд ҳам дар илм ва амалиёти музика таҳассус пайдо карда «адвор» (нота)-хон навиштаанд.

Яке аз олимони машҳури тоҷикон Мавлавӣ Чалолиддини балхӣ аст, ки бо унвони «Мавлавии румӣ» шӯҳрат ёфта аст (1208—1274). Ин одами бузург «Маснави»-и худро бо тасвири най сар мекунад ва мегӯяд:

Бишнав аз най чун ҳикоят мекунад,
В-аз ҷудоӣҳо шикоят мекунад;
«К-аз наистон то маро бубридаанд,
Аз нафирам марду зан нолидаанд,
Сина хоҳам шарҳа-шарҳа¹-аз фирок,
То бигӯям шарҳи дарди иштиёқ...
Ман ба ҳар ҷамъияте нолон шудам,
Ҷуфти хушхолону бадхолон шудам...»
Оташ аст ин бонги ною нест бод,
Ҳар ки ин оташ надорад, нест бод!..

«Шашмақом» як комплекти ҳавоҳои классикӣ буда то имрӯз дар Осиёи Миёна — дурусттараш дар Тоҷикистон ва Ўзбекистон мавҷуд аст ва дар нотаи европагӣ ҳам гирифта шудааст, ки бо ин кор дар таърих пайдор мондани вай таъмин ёфтааст.

Аз тарафи кадом халқ ё кадом кас ва дар кадом аср эҷод карда шудани «Шашмақом»-ро муайян кардан тадқиқоти илмӣ ва таърихӣ бисёреро талаб мекунад. Аммо ҳамин қадараш маълум аст, ки «Шашмақом» мо бо «Дувоздаҳмақом» Эрон ва Ҳиндустон алоқаманд аст. Муштарак будани бештарин номҳои ҳавоҳое, ки дар комплекти «Шашмақом» ва «Дувоздаҳмақом» дохиланд, ин алоқаро нишон медиҳад.

¹ Шарҳа-шарҳа — порча-порча, пора-пора.

Аммо дар вазъи терминҳо ва таснифи ҳавоҳо кадомини ин халқҳо аз он дигарашон ғоида бурданро муайян кардан низ душвор аст. Фақат чизе, ки ба ҳақиқат наздик аст, ин аст ки бояд ҳар кадомини инҳо дар ин қор аз он дигарашон истифода карда бошанд ва бо роҳи ғоидабарӣ аз якдигар ва бо меҳнати коллективии ин халқҳо «Шашмақом» ва «Дувоздахмақом» шакли ҳозираашро гирифта бошад.

Бо ҳамаи ин мо бо ҳасорат гуфта метавонем, ки «Шашмақом» бо шакл ва шӯъбаҳои худаш дар Осиёи Миёна мувофиқи завқу ҳаваси халқҳои ин ҷо сохта шудааст. Аммо аз номҳои бештарин ҳавоҳое, ки дар комплекти «Шашмақом» дохиланд, тахмин кардан мумкин аст, ки дар эҷод ва ташкили «Шашмақом» хизмати аввалинро тоҷикон кардаанд. Чунонки худ калимаи «Шашмақом» тоҷикӣ аст, инчунин «Рост», «Ироқ», «Бузург», «Ушшоқ», «Савти ушшоқ», «Хусайнӣ», «Дугоҳи Хусайнӣ», «Зангӯла», «Наво», «Сарахбори Наво», «Дугоҳ», «Сегоҳ», «Чоргоҳ», «Панҷгоҳ», «Насруллоҳ», «Наврӯзи Хоро», «Наврӯзи Аҷам», «Савора», «Сабо», «Бебокча», «Мискин», «Тарона» барин калимаҳое, ки номҳои ҳавоҳои «Шашмақом» ва шӯъбаҳои вайанд, низ тоҷикианд.

Маънии ин гап ин нест, ки «Шашмақом»-ро бо шакл ва мазмуни ҳозирааш танҳо тоҷикон сохтаанд. Балки ҳарчанд дар эҷоди «Шашмақом» хизмати аввалинро тоҷикон карда бошанд ҳам, дар тақмили вай ёрии халқҳои дигари Осиёи Миёна расидааст. Хусусан донишмандон ва музикашиносони ўзбекон ҳам дар тақмили «Шашмақом» хизмати калон кардаанд. Чунончи, олим ва шоири бузурги ўзбек — Алишер Навоӣ худ дар музика таҳассус пайдо карда, дар ин бора китоб навиштааст ва бо ёрии модди ва маънавии худ аз ўзбекон ва тоҷикон музикашиносҳои бисёреро расондааст ва дар ин соҳа китобҳои бисёре навишондааст ^{64*}.

«Шашмақом», чунончи баъзеҳо гумон мекунанд, маҳсули табақаҳои болоии халқ нест. Балки аз «Шашмақом» назар ба табақаҳои болоӣ одамони табақаҳои поёни — оммаи меҳнаткешон зиёдтар завқ мегирифтанд. Ман ин нуктаро бо хотироти худ исбот карда метаво-

нам: базмҳои доирагии Шашмақомҳои дар шаҳр ҳам мешуд, дар кишлок ҳам. Ман дар ҳар кадоми ин базмҳо ба сифати як тамошобин бисёр иштирок кардам. Базмҳои шаҳр, ки бештарин тамошобинони онҳо аз мардумони табақаи болоӣ буд, одатан пурғалоғуло ва сершавкун мешуданд, ки одам аз музика дуруст баҳра бурда наметавонист. Аммо дар базмҳои кишлок, ки тамошобинони онҳо ба эътибори аксарият деҳқонони меҳнаткаш буданд, ба ғайр аз овози соз ва созанда дигар садое шунида намешуд. Агар дар як базми кишлок, масалан, дусад кас бошад, ҳамаи онҳо мисли он ки дар он ҷо касе набошад, сар ҳам карда хомӯш менишанд. Агар касе ягон ҳаракати бечора ё сурфаи баланд кунад, дар он вақт аз гушае як садо мебаромад: хомӯш!

Деҳқонони тоҷик, ки шабона ба заминронӣ мебаромаданд, дар киштзор, дар вақти кор шашмақомҳои мекарданд. Агар як ҷуфтрон аз ҷое ҳавоеро сар кунад, ҷуфтронии дигар, агар даҳ таноб замин аз вай дуртар бошад ҳам, ба ӯ ёрӣ меод ва дар авҷҳои баланду дароз, ки барои вай одатан овози як кас кифоя намекард, ин ҷуфтронон ба якдигар ҳамовозӣ мекарданд ^{65*}.

* * *

Санъати музикавии халқи тоҷик, ки сахнаро дар ҷӯшу хурӯш меорад, ҳавоҳои халқии ӯст. Сарчашмаи асосии ҳавоҳои халқии тоҷик ҳуди халқ, хусусан халқи кӯхистонии тоҷик аст, ки ин сарчашма мисли чашмаҳои кӯҳӣ ҳамеша фаввора зада ҳавоҳои тоза ба тоза бароварда истодааст.

Халқи кӯхистониро, гуфтан мумкин аст, ки зану мард қариб ҳама шоир, ҳама созанда, ҳама навозанда, ҳама хонанда ва ҳама раққосанд. Фарзандони халқи кӯхистонии тоҷик баробари ба пой даромадан ва забон баровардан музиканавозӣ, сурудхонӣ, шеъргӯӣ ва раққосиро машқ мекунанд. Барои ин сухани мо писарони хурдсоли санъаткори машҳури тоҷик Шариф Ҷӯраев ^{66*} ва даҳҳо писарчагон ва духтарчаҳо, ки барои иштирок кардан ба Декадаи санъати тоҷик

аз Кӯхистони Бадахшон — аз Помир омадаанд, мисол шуда метавонанд.

Санъати музикавии халқи тоҷик чунон шӯрангез, чунон таъсиромез, чунон шавқовар ва чунон рӯҳпарвар аст, ки шунавандагонро ба ҷӯшу хурӯш меоварад ва ба онҳо шавқу ҳавас мебахшад.

Як хусусияти санъати музикавии халқии тоҷик дар ин аст, ки бештарин шеърхое, ки дар он ҳавоҳо хонда мешаванд, халқӣ буда аз тарафи бастакорон он ҳавоҳо гуфта шудаанд.

Санъаткори машҳури халқи тоҷик — Шариф Ҷӯраев бошад, анъанани устод Рудакиро аз худ акс мекунонад ва ӯ дар вақти навохтани панҷтор бо танбӯри садафкори худ шеърҳои классикона мегӯяд...

Мо дар ин ҷо дар бораи номҳо ва мазмунҳои ҳавоҳои халқии тоҷик чизе намегӯем ва ба болои ин маъна ала намеистем, чунки инҳоро бештарини хонандагон дидаанд ва мебинанд ва маънии номҳои онҳоро ҳам медонанд. Аммо бар болои «Рок» як қадар истодан мехоҳем, ки ин калима ба ҳамаи хонандагони мо бегона аст ва тарҷумаи муайяни вай ҳам то ҳол на дар забони тоҷикӣ ва на дар забони русӣ нест.

«Рок» (rock) аз забони ҳиндӣ буда тарҷумаи вай «музика» аст. Музикаи ҳиндиён асосан ба шаш шӯъба тақсим меёбад ва ҳар кадоми онҳоро «рокӣ» (rock) мегӯянд.

Ҳавои «Рок», ки имрӯз дар кӯхистони Тоҷикистон ҳаст ва Шариф Ҷӯраев вайро бо ҷӯшу хурӯши санъаткорона мехонад, ана аз ҳамин музикаи ҳиндиён гирифта шудааст. Лекин тоҷикон ин ҳаворо аз ҳиндиён гирифта мувофиқи завқи худ тамоман аз сари нав сохта баромадаанд ва Шариф Ҷӯраев аз бештарин хонандагони имрӯзаи ин ҳаво мебошад.

* * *

Мо дар ин ҷо як чанд калима аз асбобҳои музикавии тоҷикӣ гап задан мехоҳем: яке аз соҳҳои бисёр қадимӣ, ки вайро Рӯдакӣ менавохт ва барбат меномиданд ва ҳоло панҷтор мегӯянд, дар кӯхистон навохта мешавад; ҷанг низ аз асбобҳои бисёр қадимии

точикӣ аст, ки то ҳол ҳамаи миллатҳои шарқӣ вайро менавозанд ва бо номи тоҷикинаш ном мебаранд. Рӯдакӣ ҳам ин созро менавохт ва дар ҳаққи вай гуфтааст.

Рӯдакӣ чанг баргирифту навохт.
Бода андоз — ӯ суруд андохт.

Ғижжак низ аз асбобҳои бисёре қадимӣ аст, ки тоҷикон ва ҳамаи халқҳои Шарқ менавозанд. Чомӣ дар ҳаққи ғижжак мегӯяд:

Садои он ғижжакам кушту савти он ғижжак,
Ки шӯри маҷлиси ушшоқ шуд зи пурнамакӣ.

Даф-дойра низ аз асбобҳои бисёре қадимӣ аст, бо вай усули ҳавоҳо нигоҳ дошта мешавад, дар «Уфар», «Тарона» ва рақсҳо аз вай мустақилона фоида бурда мешавад.

Ҳофиз дар ҳаққи даф-дойра гуфтааст:

Муғанӣ, биё бо манат чанг нест!
Кафе бар дафе зан гарат чанг нест!
Шунидам ки гар ғам расонад газанд,
Хурӯшидани даф бувад судманд.

Ва як шоири дигари тоҷик дар ҳаққи дойра-даф гуфтааст:

Чун дойра мо зи пӯстпӯшони туем,
Аз дойраи халқабаргӯшони туем,
Гар бинавозӣ ба чон хурӯшони туем,
Гар наивозӣ ҳам аз хамӯшони туем.

Рубоб ҳам аз асбобҳои қадимӣ аст, ки дар Ҳиндустон, Афғонистон ва дар кӯҳистони Тоҷикистон навохта мешавад. Ҳофиз рубобро дар ин байти худ ёд кардааст:

Чу ғам лашкар орад, биёро сафе!
Зи чангу рубобу зи ною дафе!

Инчунин дутор, танбӯр (сетор), балабон, сурнай барои сохтани то ҳол бо номҳои тоҷикии худ зинда буда, тоҷикон ва ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна менавозанд.

Чортор, панчтор, тавлак ва дунбак бариин созҳо хастанд, ки дар кӯхистон махсусанд ва аз инҳо думбак (тунбак) дар Бухоро ҳам навохта мешавад.

* * *

Тамошои сахнагӣ ва театр бо шакли ҳозирааш то революция дар байни тоҷикон набуд. Лекин комедияҳои халқӣ, хоҳ дар кӯхистон бошад, хоҳ дар пойи, мавҷуд буд.

Халқи тоҷик, ки дар тӯйҳо, дар сайру тамошоҳо, ё дар меҳмонхонаҳо барои шабнишинӣ гуи мешуд, як машғулияти вақтхушӣ ва шабхушии онҳо баъд аз музыка ва рақс тақлидчигӣ буд. Тақлидчиён ва ширинкорони халқӣ, ки мо онҳоро бо термини имрӯза актёр номем мумкин аст, тақлидҳои бағоят характернок карда, ба синфи ҳокими онвақта тамошобинони худро меҳандонданд.

Тақлидчиён мисли муаллими мактаби кӯҳна-мактабдорро тақлид карда бесаводӣ, бекифоягӣ, ба болон ин дилсаҳтӣ, ваҳшигӣ, гурусначашмӣ ва дигар сифатҳои ӯро фош мекарданд.

Яке аз муфтхӯрон маддох, буд ки бо хурофотҳои динӣ майнаи одамҳоро захрдор карда дар муқобили ин «хизмати худ» қисаи мардумро ҳолӣ мекард.

Як мавзӯи муайяни тақлидчиёни тоҷик ана ҳамин маддох буд. Тақлидчӣ ба қиёфаи яке аз маддохони маълум даромада, овоз, оҳанг ва ҳаракатҳои ӯро тақлид карда, ҳам ӯро, ҳам гуфтаҳои ӯро масҳара мекард.

Аз дасти тақлидчиёни халқӣ қозӣ, раис, амлоқдор бэрин торочкуандагони мол ва харобкуандагони аҳвол халқ ҳам наемонд. Тақлидчиён яке қозӣ, дигаре раис ва сейӯмӣ амлоқдор ё миршаб шуда ба болон асп мебаромаданд. Инҳо ба асп ба ҷои даври¹ бурӣ ё ҷинта, ба ҷои абзол² лух ва ба ҷои қӯтоси³ гарданбанд сабзимадони⁴ бедро зада савор мешуданд.

¹ Даври—ҷули зарбафти асп

² Абзол — лачоми зулфдори заррин.

³ Қӯтос — пулаки тиллоӣ, ки дар гардани аспӣ амир меовехтанд.

⁴ Сабзимадон — гули дарахти бед.

Инҳо «ман қозиям», «ман раисам», «ман амлокдорам» ё «миршабам» гуфта, ба онҳо таклид карда гап мезаданд ва корҳои нолоиқ ва кирдорҳои бадӣ онҳоро дар пеши мардум фош карда, онҳоро расво мекарданд.

Ингуна корҳо қобилияти актёри доштани халқро нишон диҳад ҳам, ҳечгоҳ ба ҷои тамошоӣ сахнагӣ ва театр намегузашт.

Дар байни халқи тоҷик дар аввалҳои революция ҳам бо забони худашон пьеса ва тамошоӣ сахнагӣ пайдо нашуда буд. Ба ин ташвиқоти контрреволюционии пантуркистон, ки «забони тоҷикӣ нозук аст ва қобилияти сахнагӣ надорад» гуфта мегаштанд, қисман сабаб шуда буд.

Тамошоӣ сахнагии тоҷикон фақат даҳсола таърих дорад... Ривочи ҳақиқии сахна ва театри тоҷик танҳо дар солҳои охир сар шуд. Халқи тоҷик дар ин муддати кӯтоҳ ба як чанд пьесаи музикавӣ, драмавӣ ва ба ду операи оригиналӣ ва ба як чанд репертуарҳои классикии тарҷумагӣ соҳиб гардид.

Санъати сахнагии халқи тоҷик дар ин муддати кӯтоҳ ба дараҷаи шинохтанашудани ривоч гирифт, вай ба ин шараф сазовор гашт, ки ба тамошобинони пойтахти сурхи ватани азизи социалистии мо — Москва худро нишон диҳад...

Халқи тоҷик дар ин пешрафти худ аз сиёсати миллии партияи кабири Ленин... ва аз ёрмандии моддӣ ва маънавии Ҳукумати Советӣ ва халқи кабири рус миннатдор аст.

Мо боварӣ дорем, ки санъаткорони тоҷик аз Декадаи худ, ки дар Москва мегузаронанд ба сифати як мактаби олии санъат фонда мебаранд ва бо ёрмандии матбуот ва танқидчиёни пойтахти азими мо санъати миллишаклу социалистимазмунӣ худро боз ҳам ривоч медиҳанд.

ШАШМАҚОМ

САРСУХАН ^{67*}

Муסיкаи халки тоҷик монанди санъати рассомӣ, наққошӣ, меъморӣ ва адабиёти бадеии ӯ таърихи дуру дарозе дорад.

Мо таърихи пеш аз исломият (пеш аз истило ёфта-ни арабҳо дар Осиёи Миёна) муסיкаи халки тоҷикро, бинобар набудани манбаъҳо дар дасти нависандаи ин сатрҳо, ба як тараф гузошта, баъзе нуктаҳои баъд аз исломияти вайро қайд карда мегузарем.

Пеш аз ҳама мо бояд ҳамин нуктаро қайд кунем, ки муסיкаи халки тоҷик бо адабиёти классикии вай баробар тараққӣ карда ва ривоч гирифта омадааст ва як қисми шоирони тоҷик, ки дар шеър ном баровардаанд, дар муסיқа ҳам мутахассис будаанд. Хатто баъзе аз онҳо шеъри худро худ бастакорӣ карда, бо созу сурӯд худ месароидаанд.

Яке аз аввалин шоирони баъд аз исломияти халки тоҷик Ҳаким Абуҳафси суғдӣ (самарқандӣ) аст (охирҳои асри VII ва аввалҳои асри VIII), ки назар ба нақли сарчашмаҳо «муסיқор» ном асбоби муסיқаро (ки дар забони ҳозира «най» меноманд) сохтааст ^{68*}.

Дар муסיқа тахассус доштани устод Рӯдакӣ (асри IX—X) дар шеър чи қадар ки шӯҳрат ёфта бошад, дар муסיқа ҳам ҳамон қадар номвар будани ӯ ва шеърҳои худро худ сурӯда соз навохтанаш маълум аст.

Донишманди машҳури халки тоҷик — Абӯали ибни Синои Бухорӣ (980—1037) қисми чорӯми «Дониш-

нома» ном китоби машхури худро, ки ба забони тоҷикӣ таълиф ёфтааст, ба мусиқа бахшидааст ва назар ба қавли сарчашмаҳои таърихӣ — адабӣ Абӯали ибни Сино «шахноӣ» ном асбоби мусиқаро (ки дар забони ҳозираи тоҷик «сурнай» меноманд) низ ихтироъ кардааст.

Шоири машхури ҳинд — тоҷик Хусрави Дехлавӣ (1253—1325) ҳам ба мусиқа машғулият кардааст ва назар ба гуфтаи сарчашмаҳои ҳиндӣ-тоҷикӣ Хусрави Дехлавӣ «сато» ном як асбоби мусиқӣ ҳам сохтааст (як дона аз «Сато» дар Тошканд мавҷуд аст).

Дар асри XV шугли аҳли илм ва арбоби адабиёти тоҷик ба мусиқа боз ҳам зиёдатар шуд. Аз олимони машхури он замон Мавлоно Алишох, Мирмуртоз ва аз аҳли девон қонуннавози машхур Хоҷа Шаҳобиддин Абдулло Марворид ва аз шоирони забардасти тоҷик Мавлоно Биноӣ ба назариёт ва амалиёти мусиқӣ машғули кардаанд ва ҳар қадом ба мусиқа бахшида китоби ҷудогона навиштаанд.

Олим ва шоири бузурги тоҷик Мавлоно Нуриддин Абдурахмони Чомӣ (1414—1493) низ дар бораи мусиқа китоби махсусе навиштааст^{69*}. Алишер Навоӣ дар «Хамсат-ул-мутаҳайирин»^{70*} ном асари худ, ки ба Чомӣ бахшида таълиф кардааст, дар бораи ҳамин асари Чомӣ «дар ин фан монанди ин китоби покиза ва фондабахше нест» мегӯяд^{71*}.

Муаллифони асарҳои мусиқавии тоҷикӣ дар ҳар аср ва замон будаанд ва то асрҳои охир давом намуда омадаанд. Дар асри XIX Аҳмад-махдуми Дониш (1827—1897), Исо-махдум (1827—1888), Абдулқодир-хоҷаи Савдо (1823—1873) дар назариёт ва амалиёти мусиқии классикии тоҷик муваффақият ва шӯхрати қалоне ба даст даровардаанд. Савдо «Шашмақомро» бо ҳамин шӯъбаҳои аз худ қард, навишт, навохт ва суруд.

Исо-махдум бо вучуди мусиқаро аз худ қарданаш назариёти ин санъатро ба шакли китоб нанавиштааст, аммо ҳамин ҳавоҳои тоҷикиро ҳам менавохт ва ҳам месуруд. Аҳмад-махдуми Дониш (Аҳмади Қалла) бошад, дар бораи мусиқа китобҳои махсусе таълиф қард, навохтани ҳамин мақомҳоро аз худ намуд ва

чавонони пуристеъдодро ба гирди худ ғун карда он-хоро омӯхт. Раҳмат-хоҷаи ғиждувонӣ, Қори Каромати дилкаши бухорӣ (вафоташ 1902) ва чанде дигар дар мусиқа аз шогирдонӣ ба камолрасида ва шӯҳратёфтаи Аҳмади Дониш буданд.

«Шашмақом», ки номи умумии мусиқаи классикии халқи тоҷик аст, якбора ба ин шакли ҳозираи муқам-малшудааш нарасидааст, балки монанди ҳунар ва пешаҳои дигар бо хизмат ва ихтироғии одамони бисёр—сарояндагон, навозандагон ва бастакорони бисёре такмил ёфтааст.

Фақат тухм ва решаҳои ин санъат чандин аср пештар дар заминҳои дили халқ кошта шуда, бо обҷерӣ ва пурқори мутахассисон ва ҳаваскорони бисёре ба воя расидааст.

Масалан: «Ушшоқ» дар «Шашмақом» як ҷои муҳимро ишғол мекунад ва бо номҳои бисёре ёд карда мешавад, шӯъба ва таронаи бисёре дорад. Аз рӯи ривояти Низомии Арӯзии Самарқандӣ^{72*} дар «Чаҳор мақола» ном асари худ (ҷопи Ғолландия, соли 1909, саҳифаи 33), устод Рӯдакӣ дар бораи ташвиқи Насри Сомонӣ аз Ҳирот ба сафари Бухоро, қасидаи машҳури худро дар ҷанг бо ҳавон «ушшоқ» навохта сурудааст^{73*}.

Маълум аст, ки яке аз ҳавоҳои умумии «Шашмақоми» тоҷикӣ «Тарона» аст. Тарона як оҳанги шӯҳшанги тарабафзо буда, дар мусиқаи классикии ҳозираи халқи тоҷик дар паси ҳар мақом навохта ва суруда мешавад. Назар ба нақли муаллифи «Матлаъул-улум ва маҷмаъул-фунун» (ҷопи Ҳинд, соли 1873, саҳифаи 261) таронаро устод Рӯдакӣ ихтироғ карда ва рубоҳои худро дар ҳамин ҳавоҳо хондааст.

Мусиқаи классикии тоҷикӣ — «Шашмақом» — чунон ки баъзеҳо гумон мекунанд, махсуси синфи ҳоким набуда аз ҳама бештар оммаи халқи тоҷик ин санъатро азони худ донистааст. Нависандаи ин сатрҳо ҳанӯз дар ёд дорам, ки деҳқонон ва говронони деҳот, бо ҳамаи бесаводнашон, дар вақти кори шабонашон «Шашмақом» мехонданд, инчунин аз деҳқонбачагон хеле бастакорон, навозандагон ва сарояндагон расида ба такмили ин санъати классикии кӯшидаанд. Чунончи:

Усто Тӯла, Усто Тоҷӣ, Усто Шароф, Усто Шодӣ, Усто Эргаш — ҳама аз деҳқонбачагони Ғиждувон ва ҳамагӣ бесавод буда, бо кӯшиши худ дар қатори устодони номдори ин ҳунар даромадаанд.

Хизмати як қатор олимони мусиқашиноси тоҷик то революцияи Кабири Социалистии Октябр ин шуда омадааст, ки ҳар кадом дар замонҳои худ эҷодиёти устодони халқро аз ҷиҳати назарӣ тасниф намуда ҳавоҳоро бо як шакли ибтидоӣ ки «Адвор» меномиданд ба қалам гирифтаанд, ҳатто баъзе ҳаворо ба номи бастакорон (чунончи: Насруллоӣ, Мухаммаси Ҳоҷихоҷа, Мирзо Ҳаким ва дигарҳо) қайд кардаанд.

«Адвор»-нависӣ як шакли ибтидоии нотанависӣ буд, ки ҳеҷ гоҳ ҳунари як бастакорро бо ин кор пурра нишон додан мумкин набуд ва аз рӯи «Адвор» ҳеҷ кас як ҳаворо суруда ё ин ки навохта наметавонист. Фақат донишмандони мутахассис аз он ишораҳои «Адворӣ» як назарияро тахмин мекарданд.

Бинобар ин ягона роҳи меросбарӣ аз ин санъат «даҳонакӣ омӯхтани шогирд аз устод» буд. Сабаб ҳамин аст, ки ҳунарҳо ва ихтироҳҳои баъзе устодони забардаст баъд аз сарашон аз миён мерафт ва ҳеҷ набошад пурра ба авлодашон намерасид.

Албатта баъд аз Революцияи Кабири Социалистии Октябр, хусусан баъд аз он ки ҷавонони мо дар давран пурсанъати советӣ бо ёрии халқи бузурги рус ва бо тарбияи устодони санъати олии вай музикаро бо роҳи илмӣ ҳозира омӯхтанд, ҳеҷ кас розӣ шуда наметавонист ки «Шашмақом» — ин мероси маданияи бузурги халқи тоҷик беному нишон аз миён равад, ё дар китобҳои кӯхнаи архивбоб дар «Адвор»-и тилисмонанди каснафаҳм пӯсида равад.

Ин буд ки дар ин соҳа баъзе ташаббусҳои нишон дода шуд ва ниҳоят дар солҳои охир чун дахҳо нафар ҷавонони мо мактабҳои санъати советиро дар Москва тамом карда омаданд, вақти пурра ба нота гирифтани мусиқаи классикии халқи тоҷик — «Шашмақом» расид.

Управлениҳои қорҳои санъат дар назди Совети Вазирони республикаи Тоҷикистон хизмати ба нота гирифтани «Шашмақом»-ро ба донишмандтарини имрӯ-

чавониши пуристеъдодро ба гирди худ ғун карда он-хоро омӯхт. Раҳмат-хоҷаи ғиждувонӣ, Қори Қаромати дилкаши бухорӣ (вафоташ 1902) ва чанде дигар дар мусиқа аз шогирдонӣ ба камолрасида ва шӯҳратёфтаи Аҳмади Дониш буданд.

«Шашмақом», ки номи умумии мусиқаи классикии халқи тоҷик аст, якбора ба ин шакли ҳозираи муқам-малшудааш нарасидааст, балки монанди ҳунар ва пешаҳои дигар бо хизмат ва ихтироъи одамони бисёр—сарояндагон, навозандагон ва бастакорони бисёре такмил ёфтааст.

Фақат тухм ва решаҳои ин санъат чандин аср пештар дар замини дили халқ кошта шуда, бо обёрӣ ва пурқори мутахассисон ва ҳаваскорони бисёре ба воқарасидааст.

Масалан: «Ушшоқ» дар «Шашмақом» як ҷои муҳимро ишғол мекунад ва бо номҳои бисёре ёд карда мешавад, шӯъба ва таронаи бисёре дорад. Аз рӯи ривояти Низомии Арӯзии Самарқандӣ^{72*} дар «Чаҳормақола» ном асари худ (ҷоми Ғолландия, соли 1909, саҳифаи 33), устод Рӯдакӣ дар бораи ташвиқи Насри Сомонӣ аз Ҳирот ба сафари Бухоро, қасидаи машҳури худро дар ҷанг бо ҳавои «ушшоқ» навохта сурудааст^{73*}.

Маълум аст, ки яке аз ҳавоҳои умумии «Шашмақом» тоҷикӣ «Тарона» аст. Тарона як оҳанги шӯҳсанги тарабафзо буда, дар мусиқаи классикии ҳозираи халқи тоҷик дар паси ҳар мақом навохта ва суруда мешавад. Назар ба нақли муаллифи «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» (ҷоми Ҳинд, соли 1873, саҳифаи 261) таронаро устод Рӯдакӣ ихтироъ карда ва рубоҳои худро дар ҳамин ҳавоҳо хондааст.

Мусиқаи классикии тоҷикӣ — «Шашмақом» — чунон ки баъзеҳо гумон мекунанд, махсуси синфи ҳоким набуда аз ҳама бештар оммаи халқи тоҷик ин санъатро азони худ доништааст. Нависандаи ин сатрҳо ханӯз дар ёд дорам, ки деҳқонон ва говронони деҳот, бо ҳамаи бесаводиашон, дар вақти қори шабонашон «Шашмақом» мехонданд, инчунин аз деҳқонбачагон хеле бастакорон, навозандагон ва сарояндагон расида ба такмили ин санъати классикии кӯшидаанд. Чунончи:

Усто Тӯла, Усто Тоҷӣ, Усто Шароф, Усто Шодӣ, Усто Эргаш — ҳама аз деҳқонбачагони Ғиждувои ва ҳамагӣ бесавод буда, бо кӯшиши худ дар қатори устодони номдори ин ҳунар даромадаанд.

Хизмати як қатор олимони мусикашиноси тоҷик то революцияи Кабири Социалистии Октябр ин шуда омадааст, ки ҳар кадом дар замонҳои худ эҷодиёти устодони халқро аз ҷиҳати назарӣ тасниф намуда ҳавоҳоро бо як шакли ибтидоӣ ки «Адвор» меномиданд ба қалам гирифтаанд, ҳатто баъзе ҳаворо ба номи бастакорон (чунончи: Насруллоӣ, Мухаммаси Ҳочихоҷа, Мирзо Ҳаким ва дигарҳо) қайд кардаанд.

«Адвор»-нависӣ як шакли ибтидоии нотанависӣ буд, ки ҳеч гоҳ ҳунари як бастакорро бо ин кор пурра нишон додан мумкин набуд ва аз рӯи «Адвор» ҳеч кас як ҳаворо суруда ё ин ки навохта наметавонист. Фақат донишмандони мутахассис аз он ишораҳои «Адворӣ» як назарияро тахмин мекарданд.

Бинобар ин ягона роҳи меросбарӣ аз ин санъат «даҳонакӣ омӯхтани шогирд аз устод» буд. Сабаб ҳамин аст, ки ҳунарҳо ва ихтироъҳои баъзе устодони забардаст баъд аз сарашон аз миён мерафт ва ҳеч набошад пурра ба авлодашон намерасид.

Албатта баъд аз Революцияи Кабири Социалистии Октябр, хусусан баъд аз он ки ҷавонони мо дар давраи пурсанъати советӣ бо ёрии халқи бузурги рус ва бо тарбияи устодони санъати олии вай музикаро бо роҳи илмӣ ҳозира омӯхтанд, ҳеч кас розӣ шуда наметавонист ки «Шашмақом» — ин мероси маданияи бузурги халқи тоҷик ба номи нишон аз миён равад, ё дар китобҳои кӯҳнаи архивбоб дар «Адвор»-и тилисмонанди каснафаҳм пӯсида равад.

Ин буд ки дар ин соҳа баъзе ташаббусҳои нишон дода шуд ва ниҳоят дар солҳои охир чун дахҳо нафар ҷавонони мо мактабҳои санъати советиро дар Москва тамои қарда омаданд, вақти пурра ба нота гирифтани мусикаи классикии халқи тоҷик — «Шашмақом» расид.

Управлениҳои қорҳои санъат дар назди Совети Вазирони республикаи Тоҷикистон хизмати ба нота гирифтани «Шашмақом»-ро ба донишмандтарини имрӯ-

зан «Шашмақом» Бобоқул Файзуллоев ва аз ҷавонони композитор рафиқон Шоҳназар Соҳибов ва Фазлиддин Шаҳобов, ки ба замми таҳсили имрӯзаи санъати мусикиро гузаштанашон, шашмақомдон ҳам ҳастанд ва ин мусиқаи классикии халқи тоҷикро дар навозиш ва хониш хеле устодона адо карда метавонанд, супорида шуд^{74*}.

Дар натиҷаи меҳнати самимона ва содиқонаи ин се нафар ном бурдагон, ин китоби нотаи «Шашмақом», ки дар даст доред, ба майдон омад ва ба ин восита як мероси маданияи гузаштагони халқи тоҷик ба авлоди оянда боқӣ монд^{75*}.

Мо ташаббуси Управлениаи санъат, фидокорихон рафиқон Файзуллоев, Соҳибов ва Шаҳобовро табрик менамоем ва ин тӯхфаро дар иди 20-солагии Республикаи Советии Социалистии Тоҷикистон яке аз тӯхфаҳои муносиб мешуморем ва ба вучуд омадани ин корро яке аз натиҷаҳои сиёсати миллии партияи пуршарафи Ленин медонем.

Ходими хизматнишондодаи илмҳои Тоҷикистон,
доктори ҷаноби фаилологӣ САДРИДДИН АЙНИ

154* *Имом Муҳаммади Ғаззоли* — яке аз назариятчиёни фалсафавӣ ислом ва тасаввуф аст. Ғаззоли тамоми асарҳои худро ба забони арабӣ таълиф намудааст. Дар «Кимиёи Саодат» ном ягона асари форсиаш хулосаи ҷаҳонбинии ӯ баён карда шудааст. Дар соли 1111 вафот кардааст. — 104.

155* «*Китобҳои тоҷикӣ*» — бо ин сарлавҳа дар рӯзномаи «Овози тоҷик» якҷанд тақризи С. Айний ба китобҳои дарсии тоҷикӣ ҷоп шуда буд. Дар «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам» муаллиф онд ба ин тақризҳои худ ҷунин ишорае дорад:

«Ман дар соли 1926 дар 15 июнь дар Самарқанд дар Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, ки дар он ҷо таъсис шуда буд, ба хизмати адабӣ даромадам. Дар он вақт ходимони адабӣ ҳеҷ набуданд, ман тарҷимаҳо ва таълифхоро гашта-баргашта таҳрир кардам ва худам ҳам асарҳои мустақил навиштам» (С. Айний. Куллиёт, ҷилди 1, сах. 98) «Китобҳои тоҷикӣ» — мақолаҳои поёнро дар бар мегирад. 1). Ҳисоб, ҷузъи 1, барои мактаби меҳнат («Овози тоҷик», № 87, июнь ва № 88 5 июли соли 1926), 2). Адабиёти сурх («Овози тоҷик» 14 июли соли 1926), 3) Дарсҳои табиёт, қисми аввал («Овози тоҷик», 27 июли соли 1926), 4) Раҳномаи сиёсӣ, ҳиссаи панҷум ва шашум («Овози тоҷик», 5 августи соли 1926), 5) Сарфу наҳви забони тоҷикӣ («Овози тоҷик», 16 августи соли 1926). — 335.

* *Тақсимои миллии Осиёи Миёна* — ба ҳудуди милли-давлатӣ тақсим шудани республикаҳои Осиёи Миёна дар назар дошта шудааст, ки дар соли 1924 ба амал омада буд. Дар натиҷаи он тақсимои дар Осиёи Миёна РСС Ўзбекистон, РСС Туркистон, РАСС Тоҷикистон ва РАСС Қирғизистон ташкил шуда буданд. 5 декабри соли 1929 РАСС Тоҷикистон ба республикаи иттифоқӣ табдил дода шуд. — 335.

156* *Саид Ризо Ализода* — мутарҷим ва забоншиноси тоҷик, он вақтҳо саркоғиб ва мусаххехи рӯзномаи «Овози тоҷик». Дар бораи ӯ ва дигар аъзоёни ҳайати таҳририи «Овози тоҷик» ба шумораи 6 сентябри (с. 1926) ин газета муроҷиат карда шавад. — 336.

157* *Муиззии Самарқандӣ* — Муҳаммад Абдулмалик шоири соҳибдевор буда ба шеваи Унсурӣ, Фарруҳӣ ва Манучехрӣ наздики 18 ҳазор байт касида, ғазалиёт, китъаот ва рубоиёт эҷод кардааст. Ӯ дар замони султон Маликшоҳ зиндагонӣ карда дар дарбори султон Санҷар, ба рутбаи «Амир-уш-шуарой» расида буд. Муиззӣ соли 542 ҳиҷрӣ (1147—48) вафот кардааст. — 337.

158* *Қори Раҳматулло Возеҳ* — дар солҳои 1808—1894 зиндагонӣ кардааст, ки муаллифи тазкирани «Тӯҳфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ул-асҳоб» ва саёхатномаи «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» мебошад. Таълифи тазкирани «Тӯҳфат-ул-аҳбоб» дар соли 1268 ҳиҷрӣ — 1871 ба поён расидааст. Ин асар дар соли 1914 дар Тошканд аз тарафи Салимбеки иноқ ба таърифи расонида шудааст. Дар ин нашр дар хусуси Ҳозик инг. сах.

80 ва баъд; дар «Намунаи адабиёти тоҷик»-и С. Айни дар бораи Ҳозик дар сах. 257—260 маълумот дода шудааст.— 337.

- 21* *Оҳақлик* — яке аз районҳои хушманзараи ҷануби Самарқанд аст, ки аз шаҳр 18 км дур аст. Забони аҳолии он ҷо ба шеваи тоҷикони Қаротегин хеле наздик ва шабеҳ аст.— 339.
- 22* «*Адабиёти сурх*» ном маҷмӯаи шеърҳои Абулқосим Лоҳутӣ се ҷафъа ҷоп шудааст: 1925 (Душанбе), 1927 (Душанбе—Самарқанд), 1933 (Душанбе).— 340.
- 23* *Як маҷмӯае* — ишора ба маҷмӯаи «Кремл»-и А. Лоҳутӣ аст, ки дар соли 1923 дар Москва бо алифбои арабӣ ҷоп шудааст.— 340.
- 24* *Шӯрои илми Тоҷикистон* — ГУС — Государственный учёный совет—шӯрои илмие, ки бо қарори ҳукумати Тоҷикистон ташкил шуда буд ва бештар бо масъалаҳои китобҳои дарсӣ машғул мешуд. Як шӯъбаи асосии он дар шаҳри Самарқанд, дар ҳузурӣ Нашриёти давлатии Тоҷикистон буд.— 343.
- 25* *Ҳ. Ирфон* — Ҳасан Ирфон, яке аз тарҷумонони маъруфи кӯҳансоли тоҷик аст; дар солҳои охир Ҳ. Ирфон «Дар қулбаи қосибон» ва «Ду ёр аз ду диёр» ном роман ва повести худро ба даст хонандагон расонидааст.— 344.
- 26* «*Ҷавонони иштирокиюм*» — комсомолон ва коммунистони ҷавон дар назар дошта шудааст.— 346.
- 27* «*Дар атрофи забони форсӣ ва тоҷикӣ*» — ин мақола аввал дар журнали «Раҳбари дониш» (1928, № 4—5, сах. 22—24) ва баъд дар маҷмӯаи «Забони адабии тоҷик» ҷоп шудааст, ки аз тарафи Раҳим-мим (Раҳим Ҳошим) тартиб дода шудааст (Душанбе, 1930, сах. 46—53).— 350.
- 28* *Акси он дар ин шумора ҷоп шудааст.* — Ниг. «Раҳбари дониш», 1928, № 4—5, сах. 23.— 351.
- 29* *Фироз* — фраза, ибора.— 352.
- 30* *Ҳерман Вамбери* — сайёҳ ва шарқшиноси маҷорӣ (венгр), ки дар солҳои 1823 ба Эрон ва Осӣиён Миёна омада, бо омӯختан ва тадқиқи забон ва лаҳҷаҳои маҳаллӣ машғул шудааст. Китоби «Таърихи Бухоро ё худ Мовароуннаҳр»-и ӯ аз тарҷумани русии Павловский ба ўзбекӣ гардонида шуда буд, ки С. Айни онро истифода бурдааст, Ниг. Г. Вамбери. Бухоро ё худ Мовароуннаҳр таърихи. Биринчи ҷилд. Москва. 1924, сах. 47.— 353.
- 31* Дар бораи ин лоиҳаҳои алифбои нави тоҷик ва мубоҳисаҳои асосӣ ниг. «Раҳбари дониш», 1928, № 10 (13).— 356.
- 32* «*Овози тоҷик*» — рӯзномаи тоҷикӣ буд, ки дар Самарқанд аз моҳи август соли 1924 то соли 1926 ҷоп мешуд. Дар бораи «Овози тоҷик» Ниг. ҳамон рӯзнома, соли 1926, 6 сентябрь, № 100, мақолаи «Пайдонши рӯзномаи «Овози тоҷик»», ки ба муносибати дусолагии он навишта шудааст.— 357.

- 128 «Бедориш тоҷик» — рӯзномае, ки аз соли 1925 сар карда-чоп шудааст. — 357.
- 129 «Забони тоҷикӣ» — ин мақола аввал дар журнали «Раҳбари дониш», (1928, № 11—12, сах. 43—47) ва баъд дар маҷмӯан «Забони адабии тоҷик» чоп шудааст, ки аз тарафи Раҳим-мим (Раҳим Ҳошим) тартиб дода шудааст. (Душанбе, 1930, сах. 96—108). — 361.
- 130 «Афғонистони нав» — ин мақола дар «Раҳбари дониш» (1928, № 8—9, сах. 7—11) бо имзои «О. Ш.» чоп шудааст. — 366.
- 131 «Ҷавоби ман» аввал дар «Овози тоҷик» (соли 1929, 7 февралӣ № 309) ва баъд дар маҷмӯан «Забони адабии тоҷик» чоп шудааст, ки аз тарафи Раҳим-мим (Раҳим Ҳошим) тартиб дода шудааст. (Душанбе, 1930, сах. 156—165). — 370.
- 132 Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим (1877—1934) — яке аз дӯстон ва ҳамсафони С. Айний ва аз шонронест ки дар адабиёти советии тоҷик низ хидмат кардааст. Зикри ӯ дар «Еддоштҳо» борҳо омадааст.
- Мақолаи «Дар бораи забони адабии тоҷикӣ» баъди дар рӯзномаи «Овози тоҷик» (13 январӣ соли 1929, № 306) чоп шуданаш, дар маҷмӯан «Забони адабии тоҷик», ки аз тарафи Раҳим-мим (Раҳим Ҳошим) тартиб дода шудааст (Душанбе, 1930, сах. 146—156) дарҷ гардидааст. — 370.
- 133 «Забони тоҷикӣ» ном мақолаи С. Айний ба ҳамин китоби ҷилди II Куллиёт дохил карда шудааст. — Ниг. ҳамин китоб 361. — 370.
- 134 «Сабоҳат-ул-ҳадд шофат-ул-қадд» — иборан арабист, ки маънояш «рӯи зебою қадӣ боло» гуфтан мебошад. — 371.
- 135 Дар конференси алифбои нави тоҷикӣ дар Тошканд — дар конференция ду лонха — «Лонҳаи Самарқанд» ва лонҳаи проф. А. А. Фрейман муҳокима шуда буд. — 374.
- 136 Мавлоно Абдусҳоқи Халлоҷи Шерозӣ — шоири номии асри XV аст, ки бо лақаби Абу Исроҳи Аъъима (аъъима — ҳамъи таом аст), машҳур аст. Аъъима лақаб гирифтани ӯ ба он сабаб аст, ки шоир тамоми ашъори худро бо ибораи истилоҳоти таомпазӣ навиштааст ва ба девонаш ҳам «Канз-ул-ништиҳо» ном додааст. — 375.
- 137 «Мактуби кушода ба рафиқ Толис» — ин мактуби С. Айний аввал дар журнали «Шарқи сурх», (1948, № 11, сах. 37—40) ва баъд дар маҷмӯан мақолаҳо — «Адабиёти советии тоҷик» (1954 сах. 78—84), инчунин ба забони русӣ бо унвони «Открытое письмо товарищу Толису» дар китоби «Таджикская советская литература» (Сборник статей, 1954, сах. 135—141) нашр гардидааст. — 377.
- 138 Ҳикояи «Студентшавандаҳо»-и Толис дар шумораи 10 журнали «Шарқи сурх» дар соли 1948 чоп шуда буд. — 377.

- 44* *Дар байни А. М. Горький ва Серафимович дар бораи забони адабии рус мунозира воқеъ шуда дар матбуот акс кард* — С. Айни мактуби ба А. С. Серафимович навиштан М. Горький-ро дар назар дорад. Ниг. М. Горький, «О литературе», М., 1953, сах. 647—651.— 378.
- 45* «Мактуби кушода ба рафиқ Тоҷиев» дар журнали «Шарқи сурх», дар соли 1952 (№ 2, сах. 132—133) чоп шудааст.— 385.
- 46* *Луғати русӣ-тоҷикӣ* — «Русско-таджикский словарь», ки дар зери таҳрири А. П. Дехотӣ ва Н. Н. Ершов дар соли 1949 аз тарафи Нашриёти давлатии лугатҳои хориҷӣ ва миллӣ ва Нашриёти Давлатии РСС Тоҷикистон чоп карда шудааст.— 385.
- 47* *Абдулқодирхоҷаи Савдо (1823—1873)* — шоири машҳури нимаи дуввуми асри XIX ҳаҷвнависи забардаст, устои «Шашмақом» ва донишманди илми адвор (нотан он замон) буд. Ниг. С. Айни, «Намунаи адабиёти тоҷик», Москва 1926, сах. 318—330, Куллиёт, ҷилди 7, сах. 107—109; Савдо. Мунтахабот, Душанбе, 1958.— 386.
- 48* «*Санъаткори бузург*» — ин мақола, ки соли 1936 дар шумораи 38 журнали «Барои адабиёти социалистӣ» чоп шудааст ба ёди яке аз дӯстони санъаткори С. Айни — Ҳоҷӣ Абдулазиз Раҷуллов (1852—1936) бахшида шудааст. Ҳоҷӣ Абдулазиз хофиз машҳури тоҷики самарқандӣ ва устои номии «Шашмақом» буда дар таракқиёти санъати мусиқии ўзбек низ хизмати қалоне кардааст. Ба ёди ӯ С. Айни дар қисми чоруми «Еддоштҳои худ боби алоҳидаеро ба унвони «Аввалин мулоқоти ман бо Ҳоҷӣ Абдулазизи Самарқандӣ» таҳсис кардааст. (Ниг. Куллиёт, ҷилди 7, сах. 322—331). Хотироти С. Айни ба забони ўзбекӣ низ чоп шудааст: «Самарқандӣ Ҳоҷи Абдулазиз блай дастлабки учрашганим» «Қизил Ўзбекистон», 1954 6 июль.— 389.
- 49* *Қорӣ Камол ва Қорӣ Наҷм* — хофизони пешазинқилобии Бухоро ва устодони номии «Шашмақом» буданд. С. Айни онҳоро дар «Еддоштҳои худ» (Ниг. Куллиёт, ҷ. 7, сах. 319) зикр кардааст ва дар манзумаи «Базм» дар ҳаққи ин ду хофиз чунин навиштааст:

Зи савти дилкаши Қорӣ Камолу Қорӣ Наҷм
Зи нағма булбули бечора инфиол кашид.

(Ниг. С. Айни «Едгорӣ» Маҷмӯаи шеърҳо 1935, сах. 47).— 395.

- 50* *Ота Гиёс* — Мирзо Гиёс — устои машҳури «Шашмақом», ки аз ӯ ва аз устои дигари номии мусиқии классикии тоҷик — Ота Чалол (Бобо Чалол) мусиқшиносии рус В. А. Успенский «Шашмақом»-ро дар соли 1924 ба нота навишта гирифтааст. Ниг. «Шесть музыкальных поэм (мақомов), записанных В. А. Успенским от Ота-Гияса Абдугани, Ота-Джалолиддина

Назирова. Под редакцией Миронова. Бухара. Издание народного назирата просвещения Бухарской республики, 1924.— 396.

- 51* Номи Хомидхоҷаи Меҳрӣ дар ҷандин асарҳои С. Айни низ зикр шудааст. Ниг. ҷилди 7, қисми саввуми «Еддоштво» боби «Аловуддини Говҷигар» ва қисми чорум бобҳои «Мадрасани Лаби хавзи Арбоб ва бошандагони он ҷо», «Аввалини мулоқоти ман бо Ҳоҷи Абдулазизи Самарқандӣ» ва «Ғайбатхона».

Чунон ки С. Айни дар дигар асарҳои худ хабар додааст амр Хомидхоҷаи Меҳрӣро 9-уми марти соли 1918 дар «Реҷона»-и арк ба дор оварта буд. Ниг. Куллиёт, ҷ. 1 сах. 73 («Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам»), сах. 112 («Ҷаллодони Бухоро»), ҷ. 2, сах. 234 («Доҳунда»), «Бухоро инқилоби учун материаллар», Москва, 1926, сах. 35—38.— 396.

- 52* Мирзо Абдулвоҳид Мунзим — Ниг. ҳамаи китоб, қайди 37*— 396.

- 53* *Шӯрои исломчиён* — тарафдорони шӯрои ислом — ташкилоти буржуазӣ-миллатчиғие буд, ки дар моҳи марти соли 1917 дар Туркистон ба вучуд омада манфиати буржуазияи милалӣ ва бойҳоро ҳимоя мекард. Ин ташкилот бисёр ташкилотҳои то-революционии ҷадидиро муттаҳид намуд. «Шӯрои ислом» дар бисёр шаҳрҳои Туркистон шӯъбаҳо дошт.— 397.

- 54* Дар ин хусус ниг. С. Айни «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам», Куллиёт, ҷ. 1, сах. 87.— 397.

- 55* *Дар ҳонаи яке аз навшиносҳои* — муаллиф Исматулло Раҳма-туллозода ном шахсеро дар назар дорад, ки аз муаллимони равшанфикри Самарқанд буда дар қони маорифи халқ хид-матҳои басазое кардааст. Исматулло-муаллим дар охири умраш нафақаи махсус мегирифт ва ҷанд сол қабл аз ин аз ҳаёт ҷашм пӯшид.— 397.

- 56* *Шакардиза* — номи маҳаллаест, ки дар шарқи ҷануби шаҳри Самарқанд воқеъ гардидааст. Номи аслии Шакардиза ҳамон Чокардиза будааст ки «Чокар» ба маънои «ғулом» ва «диз» ба маънои қалъа мебошад.— 398.

- 57* «Назаре ба гузаштаи санъати тоҷик» — ин мақолаи С. Айни ба муносибати даҳрӯзаи якуми санъати тоҷик, ки дар соли 1941 дар Москва гузаронида шуда буд, эҷод гардидааст ва ба ҳа-мин ҷиҳат дар ҳамон шумораи журнали «Шарқи сурх», ки ба ҷашми санъати халқи тоҷик бахшида шуда буд («Шарқи сурх», 1941, № 3, (10), сах. 11—16), ҷоп карда шудааст. Вобаста ба мавзӯи ҳамаи мақолааш С. Айни як мақолаи ҳаҷман хеле хурди дигаре низ дорад, ки 14 апрели соли 1941 дар «Тоҷи-кисони советӣ» ва 16 апрели ҳамон сол дар «Большевики Фарм» ба унвони «Ба санъаткорони тоҷик» дарҷ гардидааст. Азбаски ин мақола бештар оҳанги публицистӣ дорад, дар ҷилди нӯҳуми Куллиёти С. Айни дохил гардидааст.— 402.

53* *Ин бачаи кӯри модарзод* — ҳарчанд С. Айни дар хусуси кӯри модарзод будани устод Рӯдакӣ кайдхо дорад (Ниг. «Устод Рӯдакӣ», тартибдиҳандагон С. Айни ва А. П. Дехотӣ, 1940, сах. 28—29), вале баъдхо ин масъаларо тамом ҳалшуда ҳисоб намекард. Масалан дар як мақолаи дигари худ, ки дар соли 1943 навишта ва ба тоҷикӣ ҳанӯз ҷоп нашудааст ва аслаш дар архиви муаллиф маҳфуз аст, навиштааст: «Дар омади сухан ҳаминро ҳам гуфтаи даркор аст, ки агар устухони сару рӯи Рӯдакӣ солим ба даст дарояд, бо вай симои аслии ин устоди бузургро ҳам муайян кардан мумкин мешавад. Чунонки бо устухони сари амир Темур ва писари ӯ Шохруҳ ва набераи ӯ Улугбек симои аслии ин шахсо муайян карда шуд.

Дар он сурат масъалаи нобинои модарзод ё нобинои оризӣ будани устод Рӯдакӣ ҳам ҳал мешавад» (С. Айни. Ҷои таваллуд, вафот ва тарбияти устод Рӯдакӣ, дастхати муаллиф, сах. 11. Ин мақола бо тарҷимаи И. С. Брагинский ба забони русӣ ҷоп шудааст. Ниг. С. Айни, Устод Рӯдакӣ. Эпоха, жизнь, творчество, институт востоковедения АН СССР, ИВЛ, М., 1959, стр. 36 «Дружба народов», 1958, № 10, стр. 240).

Тадқиқоти ояндаи антропологӣ, ки баъд аз дар асоси тадқиқоти С. Айни кушодани қабри Рӯдакӣ ва ба даст даромадани устухони ҳасади ӯ бурда шуд, масъалаи шубҳаноки зикр-ёфтаре бо далелҳои қатъӣ тамоман ҳал кард — Рӯдакӣ кӯри модарзод набуда, баъдхо кӯр карда шуда будааст (Ниг. М. М. Герасимов. Опыт воспроизведения документального портрета по скелету из Панджруда, ТаджГиз, 1958. Под общей редакцией К. Айни). — 403.

59* *«Маглаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»* — Ин китоб таълифи Вочид Алӣ буда чанд ҷопи сангинаш ба мо маълум аст: нашри Лакҳнав, соли 1283 ҷопи дуввум, нашри Қанпур, соли 1306 қамарӣ, нашри Лакҳнав, соли 1303 қамарӣ. Ба таҳмини мо С. Айни бояд нашри 1306-ро истифода бурда бошад. — 403.

60* Аз тарафи Абуҳафси Суғдӣ Самарқандӣ ихтироъ карда шудани мусикорро (Шохрудро) аввалин дафъа Шамсиддин Муҳаммад ибн Қайси Розӣ (қарни XIII) дар китоби худ «Ал-Муъҷам фи майони ашъор-ал-ачам» (нашри Техрон, 1314 сах. 148—151) дар асоси китоби Абунасири Форобӣ накл кардааст. — 404.

61* «Рисолаи мусикии» Абдурахмони Чомӣ дар соли 1960 дар ш. Тошканд ҷоп шудааст. Ниг. Абдурахман Джами. Трактат о музыке. Перевод с персидского А. Н. Болдырева, редакция и комментарии В. М. Беляева. Изд. АН УЗБ. ССР, Тошкент 1960. — 405.

62* *Аҳмади Қалла* — Аҳмад Маҳдуми Дониш (1827—1897), ки ӯро Аҳмади Қалла низ мегуфтанд, нависанда, шоир ва мутафаккири маорифпарвари бузурги нимаи дуюми асри XIX буд. Дар ташаккули афкори пешқадамонаи Аҳмади Дониш равияи прогрессивии адабиёти форсу тоҷик ва шиносии ӯ бо Россия

роли калоне бозидааст. Аҳмади Дониш дар асарҳои худ иллатҳои он замон ва зулму истибдоди амиронро нотарсона танқид ва фош намуда, омӯхтани илмҳои дунёвӣ ва маданияти пешқадамонаи русро тарғиб мекард. Фикрҳои тараққиқпарваронаи Аҳмади Дониш дар байни интеллигенцияи он замон таъсири калоне дошт. Ҳаёт ва эҷодиёти Донишро С. Айни дар қисмҳои сеюм ва чоруми «Еддоштҳо» тасвир кардааст (Ниг. Куллиёт, ҷ. 7.), инчунин дар «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам» борҳо зикр намудааст. (Ниг. Куллиёт, ҷ. 1, сах. 54 ва баъд).— 405.

- 43* Исо маҳдум (1826—887), яке аз шоирони намоёни нимаи дуввуми асри XIX, аз дӯстон ва мухлисони Аҳмади Дониш буд. Зикри Исо маҳдум дар «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам» (Ниг. Куллиёт, ҷ. 1, сах. 11) ва «Еддоштҳо» (Ниг. Куллиёт, ҷ. 7) омадааст.— 405.
- 44* *Китобҳои бисёре нависондааст* — тафсили ин масъала дар боби «Алишер Навоӣ ва санъати нафис»-и китоби С. Айни «Алишер Навоӣ» (Куллиёт, ҷ. 11, китоби якум, сах. 384 ва баъд) нақл ёфтааст.— 406.
- 45* Шабҳо дар вақти чуфтронӣ шашмақомҳои қардани деҳқонони тоҷикро С. Айни дар қисми якуми «Еддоштҳо», дар боби «Вафоти падару модар дар вабон умумӣ» хеле батафсил нақл кардааст. Ниг. Куллиёт, ҷ. 6, сах. 178—180.— 407.
- 46* *Шариф Ҷӯраев* — ҳофизи халқии Тоҷикистон ва иҷрокунандаи оҳангҳои кӯхистонии Тоҷикистон мебошад.— 407.
- 47* *Сарсухан* — Дар соли 1948 Управленини санъат ба С. Айни муроҷиат намуда хоҳиш кардааст, ки ӯ барои нашри пурраи «Шашмақом» сарсухоне нависад. Аммо азбаски мақола дар сари вақт ба даст наشريёт нарасидааст, ҷоп нашуда мондааст. Ба болои ин нусхаи тоҷикии мақола гум шуда, танҳо тарҷимаи таҳтуллафзи русиаш боқӣ мондааст, ки онро бо баъзе тағйироти услубӣ дар рӯзномаи «Коммунист Таджикистана» (24 декабри соли 1956) дарҷ карда будем. Баъдтар аз рӯи матни русӣ «Сарсухан»-ро Р. Ҳошим ба тоҷикӣ гардонда буд, ки дар журнали «Шарқи сурх» (1958, № 1, сах. 112—115) дарҷ гардидааст. Дигар як нусхаи асли тоҷикии «Сарсухан»-ро рафиқ Ф. Шаҳобов пайдо карда лутфан ба мо ҳадя қарданд. Ин матни худӣ муаллифро ба куллиёт дохил кардем.— 412.
- 48* «*Мусиқор*» ном асбоби мусиқӣ. Ниг. ҳамин китоб 404—412.
- 49* Ҳамон «*Рисолаи мусиқӣ*»-и Ҷомӣ дар назар дошта шудааст. Ниг. ҳамин китоб 405—413.
- 50* «*Ҳамсат-ул-мутаҳайирин*» — асари Алишер Навоист, ки пас аз вафоти Ҷомӣ ба хотираи ӯ ба забони ўзбеки навишта шудааст. Ин асар аз муқаддима, се боб (ки мақола номида шудааст) ва хотима иборат аст. Мақолаи аввал дар баёни сӯҳбат ва мулоқотҳои Навоӣ бо Ҷомӣ; мақолаи дуввум — мукотибаи

байни Чомӣ ва Навоӣ, мақолаи саввӯм — китоб аз рисолаҳои, ки Чомӣ бо ташвиқ ва таҳриқи Навоӣ навиштааст, хотимаи асар — дар зикри китобҳои, ки Навоӣ бо маслиҳати Чомӣ хонда баромадааст.

«Хамсат-ул-мутаҳайрин»-ро Муҳаммад Наҳичивонӣ ба форсӣ тарҷима кардааст. Тарҷимаи мухтасари ин асар ба қалами А. Маниёзов соли 1961 аз тарафи Нашриёти давлатии Тоҷикистон чоп шудааст. — 413.

71* — Ниг. С. Айни. Куллиёт, ҷ. II, китоби якум, сах. 385. — 413.

72* *Низомии Арӯзии Самарқандӣ* — муаллифи китоби машҳури «Чаҳор мақола», ки дар наздикиҳои соли 550 ҳиҷрӣ (1156 милодӣ) таълиф ёфтааст ва ба номи Абулҳасан Ҳисомиддин Алии Гурий итҳоф гардидааст. Номи пурраи Низомии Арӯзии Абулҳасан Аҳмади Самарқандӣ аст. Ин шахс аз устодони назму адаби замони худ мебошад. — 414.

73* Низомии Арӯзӣ дар ин бобат навиштааст, ки Рӯдакӣ «...қасидае бигуфт ва ба вақте ки амир сабуҳӣ карда буд, даромад ва ба ҷои хеш биншаст ва ҷун мурибон фуру доштанд, ӯ ҷанг бигрифт ва дар пардаи ушшук ин қасида оғоз кард» («Чаҳор мақола» нашри М. Қазвинӣ, ГМС, ҷилди XI, Лейден — Лондон, 1910, сах. 32—33). — 414.

74* Дар бораи Б. Файзуллоев, Ш. Соҳибов ва Ф. Шаҳобов ниг. С. Айни. Еддошҳо, қисми якум. Куллиёт, ҷ. 6, сах. 179. Сарсухани «Шашмақом», қисми I, М., 1950, сах. 10, 12. — 416.

75* То ҳол чор ҷилди «Шашмақом», ки аз тарафи Бобокул Файзуллоев, Шоҳназар Соҳибов ва Фазлиддин Шаҳобов тартиб дода шудааст, дар таҳти таҳрири мусикишиноси машҳур проф. В. М. Беляев дар Нашриёти Давлатии музикавӣ дар шаҳри Москва чоп шудааст: ҷилди 1 — мақоми якум Бузрук (1950), ҷилди 2 — мақоми дуйӯм — Рост (1954), ҷилди 3 — мақоми сейӯм Наво (1957), ҷилди 4 мақоми чорӯм — Дугоҳ (1959). — 416.

РҶҲАТИ СУРАТҲО

1. С. Айнӣ. Соли 1950

2. Манзараи кашида шудани сурати Бедил аз тарафи Атуб Чату ном сураткаши ҳинду. Ин лавҳа кори Аҳмади Дониш аст, ки аз «Чор унсур»-и бо дасти худ ғитобаткардаи ӯ кӯчонда шуд

3. Саҳифаи якӯми чопи сангии «Куллиёти Бедил», Бамбай, 1299/1882

4. Яке аз кайдҳои С. Айнӣ дар нусхаи шахсии «Куллиёти Бедил» Бамбай, 1299/1882.

5. Мақолаи С. Айнӣ дар бораи Бедил, аз «Шарқи сурх», 1946, № 7.

6. С. Айнӣ. Соли 1949

7. Монографияи С. Айнӣ дар бораи Бедил, наشري соли 1954

8. С. Айнӣ ва А. Лоҳутӣ дар солҳои сийӯм ,

9. Яке аз саҳифаҳои журнали «Раҳбари дониш» (1928, № 10), ки ба масъалаи алифҳои нави тоҷикӣ бахшида шуда буд.

10. С. Айнӣ дар баяни иштирокунандагони конференцияи онд ба алифҳои нав. Соли 1930

11. С. Айнӣ ва А. Лоҳутӣ дар баяни нависандагони ҷавони тоҷик

12. Мақолаи С. Айнӣ «Дар гирди алифҳои нави тоҷикӣ» аз журнали «Раҳбари дониш», 1923, № 10.

13. С. Айнӣ бо гурӯҳе аз нависандагони тоҷик

✓ 14. Мақолаи С. Айнӣ «Дар атрофи забони форсӣ ва тоҷикӣ», аз маҷмӯаи «Забони адабии тоҷик»

15. Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим

16. Дастхатти мактуби С. Айнӣ ба нависандаи ҷавон Толис

	5. Хусни шарм оина дорад рӯи тобони туро	192
	6. Хар кучо лаъли ту ранги хандаи мастана рехт	193
	7. Дорам зи нафас нола, ки чаллоди ман ин аст	—
бояд	8. Зи хар мӯ дом бардӯшам, гирифтаи инчунин	194
	9. Хаёли хушигоҳон боз бо шӯхи саре дорад	—
	10. Шаб ки тӯфонҷӯшии чашми тарам омад ба ёд	195
	11. То машраби муҳаббат нанги вафо набошад	—
	12. Барои хотирам ғам офариданд	196
	13. Арақолуд ҷамоле зи назар мегузарад	—
	14. Баҳори умр ба субҳи дамида мемонад	197
	15. Зи баъди мо на ғазал, на қасида мемонад	—
	16. Рамзошнои маънӣ ҳар хирасар набошад	198
	17. Чашми ту ба холи ман гар нимназар хандад	199
	18. Наргисаш во мекунад тӯмори истиғнои ноз	—
	19. Зиндагӣ маҳруми такрор асту бас	200
	20. Ба ранге яъс ҷӯшидаст бо дил	200
	21. Қиёмат кард гул, дар пераҳан болиданат позам	201
	22. Далели қорвони ашқам — охи сардро монам	—
	23. Эй хузури мақдамат дар зиндагӣ бурҳони ман	202
	24. Чунин куштаи ҳасрати кистам ман	—
	25. Мавҷи хунам ҳар қадар тӯфоннамо хоҳад шудан	203
	26. Ба ту нақши сӯҳбати мо чӣ қадар бачо ништа	—
	27. Ба гулзоре ки он шӯхи чаманпайкар кунад бозӣ	204
	28. Ед бод он к-аз табассум ғайзи оме дошта!	205
	29. Баҳор он дил ки хун гардад ба савдои гули рӯе	—
	30. Фирон доғдил шуд зи бедаступой	206
	31. Қадаҳ аз шавқи лаълат чашми беҳоб аст пиндорӣ	206
III.	Аз муҳаммасҳои Бедил	208
	1. Ерон, ҳаваси ишқи фусункор намонд	—
	2. Хайф аст гӯямат раҳи хуршеду моҳ гир	209
	3. Не заргарӣ, на пешаи ҳаддод мекунам	210
IV.	Аз рубоён	212
V.	Аз қасидаҳо	232
гулзор	1. Дар тасвири тулӯи офтоб, манзараи баҳор ва	232
	2. Дар радифи гул	234
	3. Саводи аъзам	235
	4. Дар бораи инсон, натиҷа дар бораи эҷодиёти худ	—
ва таъна	бар шоирони тамаъкор	238
	5. Дар шикоят аз зулму бедоди замони худ	241
	6. Ба тарзи ғазал дар аёдати яке аз дӯстони бемо-	—
ри худ	243
	7. Ба тарзи ғазал дар мавриди аз сафар бозомадани	—
яке аз дӯстонаш	—
	8. Боз дар ҳамон мавзӯ	244
VI.	Аз китъаҳо ва порчаҳои гуногунмавзӯ	245
	1. Дар таърихи таваллуди худ	—
	2. Дар таърихи вафоти Мирзо Қаландар	—
	3. Дар ёди китъари Бихор	246